

ID = 245448199

1B1103

= 30€

SERBHO9

Izdavači

Europapress holding
Novi Liber

Za izdavače

Ninoslav Pavić
Slavko Goldstein

© Aleksa Đilas

© 2009. za hrvatsko izdanje Novi Liber i Europapress holding

Urednik

Slavko Goldstein

Korektura

Ljiljana Cikota

Dizajn i grafička priprema

Kristina Štefanac

Tisak

Recom d.o.o., Zagreb, svibanj 2009.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 702023

ISBN 978-953-300-127-2 (EPH)

ISBN 978-953-6045-83-9 (Novi Liber)

Sva prava pridržana. Nijedan dio ovog izdanja ne smije
se umnožavati ili javno reproducirati bez prethodnog dopuštenja
nakladnika.

MILOVAN ĐILAS

VLAST I POBUNA

Memoari

ZAGREB 2009.

II 579 484

Sadržaj

Povratak Milovana Đilasa u Hrvatsku (<i>predgovor Slavka Goldsteina</i>).....	7
Prvi deo: VLAST.....	53
Drugi deo: SUKOB SA SOVJETSKIM SAVEZOM.....	125
Treći deo: POBUNA.....	321
Prilozi.....	419
Pismo Milovana Đilasa predsjedniku SFRJ	
Josipu Brozu Titu od 20. ožujka 1967.	421
Hronologija života i rada Milovana Đilasa	
(<i>autor Aleksa Đilas</i>).....	427
Bibliografija prvih izdanja knjiga Milovana Đilasa	
na srpskom i engleskom jeziku.....	448
Kazalo imena.....	451

Prvo izdanje ove knjige na srpskom jeziku objavljeno je u Londonu 1983. godine u nakladi srpskog iseljeničkog poduzeća „Naša reč”. Istovremeno, knjiga je bila prevedena i objavljena na mnogim stranim jezicima. Drugo izdanje na srpskom jeziku objavljeno je 1991. godine u Beogradu, u izdanju „Književnih novina”.

P. 134/M

Predgovor

Povratak Milovana Đilasa u Hrvatsku

Pored dvadesetak knjiga literarne proze, političke publicistike i esejistike, Milovan Đilas objavio je i pet memoarskih knjiga: *Besudna zemlja* o djetinjstvu i školovanju u Crnoj Gori (1911-1929), *Memoari jednog revolucionara* o prihvatanju komunističke ideologije, trogodišnjem tamnovanju i četverogodišnjem djelovanju u vodstvu ilegalne KPJ (1929-1941), *Revolucionarni rat* o ustanku, četverogodišnjem partizanskom ratovanju i pobjedi (1941-1945), *Razgovori sa Staljinom* o tri dulja boravka u Moskvi i tadašnjim višekratnim susretima sa Staljinom (1944-1948) i *Vlast i pobuna* o sudjelovanju u poslijeratnoj jugoslavenskoj vlasti, sukobu s Informbiroom i SSSR-om, neslaganju s vladajućom politikom SKJ i padu s vlasti zbog ideološke hereze (1945-1954). S literarnog, publicističkog i historiografskog aspekta ova djela ubrajaju se među najvredniju memoaristiku napisanu na području bivše Jugoslavije o razdobljima kojima se bave. Sva njihova prva izdanja publicirana su u inozemstvu, u razdoblju od 1958. do 1983. godine, jer im je po sudskim odlukama u socijalističkoj Jugoslaviji bilo zabranjeno objavljivanje. Međutim, bila su prevedena na dvadesetak jezika i objavljivana diljem svijeta. U Beogradu, Cetinju, Nikšiću i Sarajevu Đilasove knjige počele su se objavljivati 1988-1990. godine – najprije literarna proza, ubrzo zatim i memoari, politička publicistika i esejistika. Većina ih je odonda doživjela po nekoliko izdanja. Knjiga koju čitalac drži u ruci prvo je Đilasovo djelo poslije 1954. godine koje se objavljuje u Hrvatskoj. Autorovu tekstu dodali smo opširnu *Kronologiju života i rada Milovana Đilasa (1911-1995)* koju je napisao autorov sin Aleksa Đilas i

pismo što ga je Milovan Đilas po izlasku iz zatvora napisao Josipu Brozu Titu 20. ožujka 1967. godine. Na zahtjev Alekse Đilasa kao nosioca autorskih prava, pri objavljivanju ove knjige doslovno poštujemo autorov originalni rukopis na srpskome jeziku. Tek ponegdje, radi lakšeg prepoznavanja, u zagradama dodajemo neke etimološke nazive, a u indeksu i etimologiju nekih imena i prezimena.

Vlast i pobuna svjedočenje je o najturbulentnijim godinama autorova života – od pobjedničke svemoći do puta u tamnicu. Bio je prvi dobrovoljni otpadnik iz vrhova komunističkih režima 20. stoljeća, prethodnik svim disidentima iz vladajućeg komunizma. Dvadeset ili trideset godina prije Đilasa iz komunističke su vlasti na još drastičniji način bili izbačeni Trocki, Kamenjev, Zinovjev, Buharin, Radek i mnogi drugi, ali oni nisu bili otpadnici od komunizma niti protivnici sustava jednopartijske vlasti. Možda su neki od njih zastupali demokratizaciju unutar vladajuće partije, ali nikako demokraciju za cijelo društvo. Bili su gubitnici i žrtve borbe za vlast unutar same vladajuće stranke i njenoga rukovodstva. Naprotiv, Milovan Đilas bio je prvi čovjek koji je s položaja u najužem vodstvu komunističke državno-partijske vlasti shvatio da jednopartijski režimi u modernom svijetu ne mogu prosperirati. Javno i odlučno zagovarao je temeljitu demokratsku reformu „monolitne“ vlasti, što je platio robijom dugom devet godina. Bio je prethodnik svim komunističkim reformatorima i reformiranim komunistima – Imri Nađu, Aleksandru Dubčeku, talijanskim eurokomunistima, Mihailu Gorbačovu, Milanu Kučanu, Ivici Račanu.

U svojim memoarima Đilas vrlo rijetko spominje ili uopće ne spominje razna međunarodna priznanja i svjetsku slavu koju je stekao svojim obimnim autorским opusom i hrabrim političkim disidentstvom. U zemljama bivše Jugoslavije njegovo je političko i spisateljsko djelo iz raznih razloga još uvijek slabo poznato i dobrim dijelom neistraženo, dok je u svjetskim razmjerima već za Đilasova života bilo široko publicirano i adekvatno cijenjeno. Punih 35 godina Đilas kod kuće nije mogao objaviti nijednog retka, a mišljenja o njemu još su uvijek dijelom i pod utjecajem dirigitirane političke hajke koja je bila prožeta jednostranim propagandističkim objedama, a često i falsifikatima. Istovremeno, izvan Jugoslavije i Istočnog bloka, Đilas je za svoje tekstove imao otvorene stranice najutjecajnijih svjetskih dnevnika, tjednika i intelektualnih časopisa, više nego ikad bilo koji drugi autor s područja bivše Jugoslavije. Najčešće se javljao u *New York Timesu*, a mjesečnik *Encounter*, vodeći intelektualni časopis svoga vremena, godine 1979. posvetio je jedan svoj broj Milovanu Đilasu, što govori o pažnji kakvu je doživio samo

rijetko koji od mnogobrojnih vrlo uglednih *Encounterovih* autora. Eric Hobsbawm, najveći među živim povjesničarima 20. stoljeća, Đilasove memoare ističe kao djela „zadivljujućeg poštenja“ i „začudjujući uspješne psihološke analize revolucija i revolucionera“. Cijenjeni srpski bibliograf Dobrivoje Aranitović objavio je u Beogradu 2008. godine *Bibliografiju Milovana Đilasa* s 2211 jedinica Đilasovih radova i 3370 jedinica o Đilasu, uz napomenu da popis nije potpun, jer nedostaju podaci iz mnogih zemalja (npr. Indija, Japan, Južna Amerika, Skandinavija) gdje se također često pisalo o Đilasu. U standardnom Oxfordovu priručniku *Tko je tko u Europi 20. stoljeća*, od oko 2000 obradenih ličnosti, pet ih je s područja bivše Jugoslavije – Andrić, Đilas, Milošević, Tito, Tudman. Đilas je okarakteriziran kao „jedan od najistaknutijih intelektualaca poslijeratne Europe“.

„Historiografija opisuje događaje viđene izvana, memoari ih vide iznutra“ – sažeto je definirala mađarska filozofkinja Agnes Heller, a po toj definiciji *Vlast i pobuna* izrazita su memoaristika. Dramatične događaje koji su potresali cijelu tadašnju Jugoslaviju i u mnogome joj odredili budućnost Đilas uglavnom opisuje kroz svoj osobni doživljaj, „viđene iznutra“. Međutim, autor je bio u samome centru tih događaja, na njihovom izvorištu, dijelom im je bio i središnja ličnost, pa se kroz njegovo „viđenje iznutra“ najčešće može sagledati i dramatika općih događaja, „viđena izvana“. Ipak, na ključnome mjestu u knjizi, ključnome i za cjelokupni autorov životni put, čitalac će vjerojatno osjetiti potrebu da nešto više sazna o općim društvenim okolnostima u kojima se ta drama zbiva. Posebno će ga zanimati sadržaj Đilasovih članaka u *Borbi* i u *Novoj misli* zbog kojih je autor bio svrgnut s vlasti i odbačen u nemilost, kao i njihov odjek u Hrvatskoj. Stoga je, u nastavku, ovaj predgovor opsežniji od uobičajenih. Obuhvaća i odnose Miroslava Krležu i Milovana Đilasa i propagandnu kampanju protiv Đilasa poslije njegova pada, uz nastojanje da na nekim karakterističnim primjerima utvrdimo što je od objeda u tim kampanjama bilo zasnovano na istini, a što nije. Želja nam je sve to sagledati iz današnje, 70-godišnje retrospektive.

Jugoslavija 1953. i Đilasovi članci

Godine 1950. Jugoslavija se počela ubrzano oporavljati od teške krize u koju je 1948. bila stjerana anatemom Informbiroa, napadima i blokadom SSSR-a i svih njegovih saveznika. Politički i ideološki vidno se udaljavala od staljinističkog Istoka i željno se otvarala prema Zapadu. Ekonomska pomoć i novčani krediti sa Zapada ublažili su nestašicu osnovnih životnih potrepština i pomogli oživljavanju privrednih djelatnosti. Godine 1951. ukidaju se potrošačke kartice i time prestaju ograničenja za kupovinu živežnih namirnica, odjeće i obuće na točkice. Kad je u studenom 1951. potpisan sporazum o vojnoj pomoći SAD-a Jugoslaviji, prestaje i strahovanje od ruske invazije, pa se narod i vlast osjećaju sigurnije. Raspuštaju se prisilno formirane seljačke radne zadruge, poljoprivreda lakše diše. Središnja vlast pomalo ublažuje ekonomsku i političku stegu pod kojom drži pojedinca i društvo. Decentralizacija administracije i uvođenje samoupravljanja najavljuju moguća poboljšanja u funkcioniranju privrednih poduzeća i državne uprave. Jenjava i policijski teror nad stvarnim i izmišljenim „neprijateljima” režima, golootočki zatočenici vraćaju se kućama. Život postaje podnošljiviji, u ljudima se bude optimistička očekivanja.

Umjesto ruskog, glavni jezik u školama postaje engleski. Neki fakulteti već uspostavljaju stručna usavršavanja i kolektivne ekskurzije studenata u Zapadne zemlje. Na kioscima na Trgu Republike kupujemo pariški *Le Monde*, londonški *Times*, iz Milana već prije podne stiže sinoćnje izdanje *Corriere della Sera*, a iza ugla, u Praškoj ulici, Edo Murtić otvara izložbu *Doživljaj Amerike* kojom hrvatska likovna umjetnost zaplovljuje u modernitet. Donedavno proskribirani jazz bruji iz svih plesnjaka, Glenn Miller već stiže u zabavno-muzičke programe državnog radija. U govoru na Kongresu književnika u Ljubljani listopada 1952. Miroslav Krleža polemički se obračunava sa staljinističkom estetikom i afirmira nezavisnost umjetnosti od političkog utilitarizma. Obnavlja se staro partizansko prijateljstvo s Velikom Britanijom iz Drugoga svjetskog rata – ratni šefovi britanskih vojnih misija pri Titovom Vrhovnom štabu William Deakin (osobni tajnik Winstona Churchilla) i Fitzroy Maclean (zastupnik konzervativne stranke u parlamentu) gostuju kod Tita i jašu s njim po livadama oko Bleda i Brda kod Kranja. Zemlja se vidno oslobađa rigidnog staljinističkog duha kojem je robovala pet poslijeratnih godina.

Šesti kongres KPJ/SKJ (Zagreb, 2. do 7. studenoga 1952) nakon petodnevne rasprave pred 2.022 delegata afirmirao je dotad izvršene političke i društvene promjene u duhu demokratizacije. Savez komunista Jugoslavije „nije i ne može biti neposredni operativni rukovodilac i naredbodavac” piše u kongresnim tekstovima – „jer djeluje u prvom redu ubjeđivanjem... da se usvaja njegova linija ili stavovi pojedinih njegovih članova”. Edvard Kardelj s kongresne govornice magleno obećava nekakvu „novu demokraciju” u kojoj će „naš radni narod u svojim rukama imati više prava nego ih je ikada u historiji imao ma koji narod”. Diskutantima su puna usta te „nove demokracije” i „demokratizacije”, „socijalističke demokracije” i „samoupravljačke demokracije”, no nikome ne polazi za rukom – a malo tko je i pokušao – definirati kakva je to demokracija bez pune političke slobode, s ograničenjima koja mnogi diskutanti ne zaboravljaju spomenuti. Milovan Đilas, koji već od ljeta 1950. na putu liberalizacije redovito istupa korak-dva ispred svojih drugova iz najvišeg državno-partijskog vodstva, predlaže Kongresu da se pristupi izradi novog programa Partije s osnovnom tezom da „bez demokracije nema i ne može biti socijalizma”, ali ni on nije još znao jasnije reći kako tu demokraciju zamišlja. U najboljem slučaju, radi se o *doziranoj* demokratizaciji, kojoj ritam i granice neće određivati slobodna volja glasačkog tijela, već Savez komunista, koji će arbitrirati, dok istovremeno za sebe tvrdi da „nije i ne želi biti arbitar”. Kongres naprosto nije mogao prevladati neprevladivu suprotnost između slobodarstva i monopolizirane vlasti, između zamišljene demokracije i nedodirljivosti jednostranačja, između ustavom zacrtane ravnopravnosti naroda u višenacionalnoj federaciji i stvarne političke moći u rukama samo jedne, centralizirano ustrojene stranke. Ipak, Kongres je svojom završnom odlukom odaslao ohrabrujuću simboličku poruku: vladajuća stranka promijenila je svoje dotadašnje ime – umjesto KPJ naziva se SKJ; umjesto „partija”, koja za sobom vuče prizvuk minulih staljinističkih godina, imenom „savez” najavljuje se manje političke krutosti i blaža vlast.

Nedorečenosti u odlukama Šestoga kongresa izazvale su nedoumice, osobito u upravljačkom aparatu Saveza komunista. Prema službenom *Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije* došlo je „do pojave nesnalaženja i dezorijentacije među komunistima... zbog toga što im odluke i stavovi Šestoga kongresa nisu bili dovoljno jasni”. Nije to više bila kadrovska partija pomno odabranog i borbom provjerenog članstva, samopožrtvovnih zanesenjaka, discipliniranih vojnika revolucije koji su izvojevali ratnu pobjedu 1941-45: iz rata je KPJ svibnja 1945. izišla

sa 141.066 članova, do Petoga kongresa u srpnju 1948. nabujala je do 468.175 članova, da bi ih potkraj 1952. već bilo oko 780.000. Namnožili su se u njoj oportunisti, karijeristi, vlastoljupci, ulizice i sitni računđizije, ali bilo je i poslijeratne omladine s idealima u duhu rimovanog gesla „izgradit ćemo novi svijet“.

Tako razvodnjena i heterogena, ta je Partija svojom masovnošću ipak ulazila u sve pore društva i uglavnom ih uspješno kontrolirala. Najvažnije odluke uvijek je donosio Josip Broz Tito, obično uz prethodne dogovore s trojicom najbližih suradnika (Kardelj, Ranković, Đilas). U konzultacije i formuliranje odluka po potrebi su bili uključivani najodgovorniji iz pojedinih resora i republika (Kidrič, Gošnjak, Pijade, Vukmanović-Tempo, Leskovšek, Stambolić, Bakarić i dr.), ali taj krug u kojem se odlučivalo o životu naroda i sudbini zemlje nikad pod Titovom vladavinom nije bio širi od pet do deset ljudi. Za razradu unaprijed donesenih bitnih odluka sazivani su plenumi Centralnog komiteta (poslije Šestoga kongresa 109 članova) ili su naprosto u obliku direktivnih pisama bili dostavljani Centralnim komitetima svih šest republika, a preko njih, po hijerarhijskoj skali, svim oblasnim, okružnim, kotarskim, gradskim i općinskim komitetima, sve do partijskih ćelija po poduzećima, ustanovama i ulicama.

Direktive viših foruma bile su obavezne, a razrada je prepuštena lokalnim partijskim komitetima koji su u svojoj domeni bili neprikosnovena vlast. Ključni su ljudi bili sekretari i drugi „aparatački“, partijski profesionalci, a u sastavu komiteta, kao njihovi članovi, bili su predsjednici lokalnih tijela državne vlasti, ključni privredni rukovodioci i drugi vodeći ljudi lokalnog javnog života, predstavnici vojnih garnizona i policije ili Udbe. Sve bitne odluke na lokalnoj razini donosile su se u takvim komitetima ili uz njihovu suglasnost – od imenovanja rukovodećih ljudi do raspodjele državnog novca. U razdoblju 1950-1952. mnogi komiteti, poštujući direktive „odozgo“ o nužnoj liberalizaciji, donekle su ublažili svoja uplitanja u sve i sva i prepustili nešto malo više samoinicijative lokalnim poduzećima i društvenom životu, ali u suštini nisu odustali od sistema „komandovanja“. Kako bi inače i mogli zadržati svoju „rukovodeću ulogu“, kad osim „komandovanja“ drukčije nisu ni znali, a većinom ni bili sposobni naučiti? Što je to uopće značilo „prelaz na rukovođenje putem uvjeravanja“? Što onda ako tvrdoglave i glupe ljude ne možeš „uvjeriti“, ako više vjeruju „reakciji“ nego Partiji? Zar je onda moguće vladati zemljom bez „komandovanja“? Koga to „uvjeravati“ i zašto, kad su ionako svuda „naši ljudi“, odani i disciplinirani partiji, koji su naučili izvršavati direktive bez tog „uvjeravanja“?

Tako se u društvu formirala prilično jasna podjela u kojoj su komitetski „aparatački“, partijski profesionalci, njih dvadesetak tisuća u cijeloj zemlji ili možda i više, postali kočnica općoj liberalizaciji javnoga života za kojom su žedali privrednici, umjetnici, književnici, novinari, djelatnici u kulturi i javnome životu, mnogi partijski intelektualci i mlađi komunisti, velika većina obrazovanijeg dijela naroda. Milovan Đilas isticao se kao predvodnik tom trendu demokratizacije i liberalizacija, osobito kad je početkom 1953. osnovao mjesečnik *Nova misao*, samostalno glasilo grupe reformatorski orijentiranih književnika i drugih intelektualaca u kojem već od prvoga broja surađuje i Miroslav Krleža.

Josip Broz Tito bio je znatno suzdržljiviji. Doduše, on podržava novog ministra vanjskih poslova Koču Popovića, koji vješto kormilari prema Zapadu: potkraj veljače 1953. s diplomatima Grčke i Turske Koča koncipira tekstove ugovora o Balkanskom savezu. Grčka i Turska članice su NATO-a (Sjevernoatlantskog saveza), pa preko njih, na mala vrata, Jugoslavija se približava euroatlantskim integracijama do kojih je dospjela tek sada, s velikom mukom, nakon 55 godina zakašnjenja. Zemlju su prožimala „velika iščekivanja“, ali Tito ih hladi izjavom kako je doduše „tačno da postoji približavanje Jugoslavije zapadnoj demokratiji, ali ne u pitanju unutarnjeg sistema, već po pitanju saradnje na vanjsko-političkom planu“.

Prekretnica u jugoslavenskom približavanju Zapadu bila je smrt Josifa V. samonovića Staljina 5. ožujka 1953. godine. Još i danas ponekad čujem šaljivo ironirane primjedbe kako je „veliki diktator komunizma“ za nas prerano umro, jer da je poživio još koju godinu natjerao bi nas u naručje Europske zajednice, koja je bila tek u povojima, a ondašnju je Jugoslaviju tretirala kao dragocjeni klin u prijeteće tijelo sovjetskog komunističkog bloka. Đilas nas u ovoj knjizi podsjeća kako se nakon Staljinove smrti Tito ponadao dramatičnim promjenama u politici SSSR-a, možda i takvima koje bi dovele do velikog pomirenja po Titovim željama i uvjetima. Činilo se da još tinja i njegova nostalgija za Oktobrom i Majem. Inicirao je stav iščekivanja: ublažavanje ideoloških i političkih polemika s Istokom, više suzdržljivosti u odnosima sa Zapadom, vanjsku politiku „ekvidistance“. To se reflektiralo i na unutrašnji život zemlje, jer neki od trendova liberalizacije odjednom su počeli nailaziti na prepreke i na direktna suprotstavljanja. Tito je sve češće spominjao „rukovodstvenu ulogu Saveza komunista“ koja ne smije biti ugrožena.

U uvodnom referatu na Šestom kongresu Tito je, govoreći o toj „rukovodećoj

ulozi Partije", ustvrdio „da uloga KPJ nije danas u komandovanju, da se ona ne miješa u sve i svašta kao neki vrhovni arbitar i sudija, koji bi o raznim problemima društvenog života donosio svoj sud kao nešto neopozivo i nepogrešivo". Nikada, ni prije ni poslije tih riječi, Tito nije otišao tako daleko prema koncepcijama koje je kasnije često nazivao „truli liberalizam": bila je to krajnja granica u dometima njegove tolerancije prema demokratizirajućim tendencijama unutar KPJ/SKJ. Vjerojatno je među prvima požalio te svoje suviše slobodoumne riječi, osobito kad je nakanio mijenjati politički kurs poslije Staljinove smrti. U lipnju 1953. sazvaio je Drugi plenum Centralnog komiteta SKJ na Brionima koji raspravlja o „ideološkom stanju u Savezu komunista" i o njegovoj „rukovodećoj ulozi". S Plenuma je odaslano direktivno pismo svim organizacijama i članstvu Saveza komunista s dominantnom porukom da treba osnažiti „rukovodeću ulogu komunista" i ne zanemariti „borbu protiv antisocijalističkih pojava i tendencija" koje su se „koristile socijalističkim demokratizmom" da bi stvorile „idejnu platformu za okupljanje svih antisocijalističkih struja". Bila je očigledna težnja zaustaviti dinamičnu demokratizaciju i, istovremeno, vratiti neke elemente „čvrste ruke" u vladajuću praksu.

Stara boljševička garda, malobrojna ali položajima u vlasti još uvijek utjecajna, radovala se obnovi „monolita". Bio je to i melem za duše partijskih „aparatačika" koji su se poslije Šestog kongresa počeli bojati da će ostati bez svojih privilegiranih položaja. A Đilas se na povratku s Plenuma povjerio Kardelju da se nakon 22 godine totalne odanosti partiji prvi put neće moći solidarizirati s odlukama njenog najvišeg tijela. Narod, zajedno s dijelom partijskog članstva, pobojavao se da je blagorodni val dotadašnje liberalizacije možda presahnuo, možda već i okrenuo u suprotnom smjeru. Zemlja je bila na raskrsnici: kakva-takva demokratizacija ili zaokret prema minulim danima? Nastaviti prema Zapadu, natrag na Istok ili bordižanje po meandrima u skliskome meduprostoru?

I baš tu, na toj raskrsnici, javljaju se članci Milovana Đilasa u *Borbi*.

* * *

Od 11. listopada 1953. do 7. siječnja 1954. Đilas je objavio 18 članaka. Najprije se javlja jednom tjedno, nedjeljom, zatim dva puta tjedno, posljednjih desetak dana još ubrzanije, svaki drugi dan. Članci redovito izlaze na istome mjestu u listu, gotovo uvijek jednakog opsega na prva dva stupca na trećoj stranici, izuzev članka

„Savez ili Partija?" koji je čak četiri puta dulji. Iz tekstova izbija autorovo uzbuđenje, kao da piše u nekom transu. Iz članka u članak, pucalo mu je pred očima. Kroz gustu mrežu šablona i dogmi, kojima je autorova misao donedavno tvrdo vjerovala i predano služila, odjednom se probijaju bljeskovi nekih novih spoznaja koji atakiraju na autorovu uzbuđenu svijest. U članku *Za sve?* (22. studenoga) Đilas odjednom sviče da sloboda i demokracija nisu ni sloboda ni demokracija ako ne vrijede za sve slojeve društva i sve pojedince koji se pridržavaju zakona, jer „zakon važi i za buržuja, da se ni njemu ne može dogoditi ništa mimo zakona", pa stoga „svjesne socijalističke snage ne bi smjele privajati demokraciju samo za sebe". Iz današnje 55-godišnje retrospektive to su elementarna, samo-po-sebi-razumljiva polazišta za svaki razgovor o politici, pravnoj državi i društvu, ali zarobljenicima indoktrinacije, ucijepljene u ilegalni staljinističke partije koja je barem 15 godina (1932-1947) među svojim programskim prioritetima imala „boljševizaciju" – te su misli bile revolucionarno hrabre, sa sumnjivim prizvukom hereze. U članku *Opšte i posebno* (20. prosinca) Đilas drži da je „prvi zadatak socijalističke i svake iole stvarne demokracije... da osigura da niko stvarno ne bude gonjen zbog svojih ideja", a u tekstu *Ima li cilja?* (8. prosinca) autor sasvim zanemaruje socijalizam kao cilj, čime stiže do vrhunca hereze tvrdnjom da je „stalna borba za demokraciju... jedini stvarni i trajni cilj, i za nas danas, a i za čitav ljudski rod". U članku *Revolucija*, posljednjem u nizu (7. siječnja 1954), Đilas zaključuje da „Revolucija danas – to je u stvari reforma", pa „ako neko zaista hoće danas da bude revolucionar, da se odvoji od prošlog i konzervativnog, on to može samo ako se bori za demokraciju, za nove i konkretne demokratske oblike". Partijske ideologe i teoretičare sigurno je zasmetalo što je Đilas tim člankom bogohulno dirnuo u komunistički fetišizam pojma „Revolucije", ali partijske funkcionere i praktičare-aktiviste mnogo je više uznemirio članak *Subjektivne snage* (27. prosinca) u kojem autor drži da SKJ, takav kakav jeste, gubi svoj smisao i da su „danas profesionalni partijski, omladinski i drugi radnici suvišni i u stvari su bez posla".

Odaziv čitateljstva na seriju Đilasovih članaka u *Borbi* bio je jedinstven, nezapamćen u cjelokupnoj povijesti jugoslovenskog, pa i hrvatskog novinstva. Tijekom ta tri mjeseca *Borba* je gotovo dvostruko povećala svoju prodaju i dostigla dnevnu nakladu od oko 300.000 primjeraka. Uredništvo je primilo oko 30.000 pisama podrške Đilasovim tekstovima. Osjećalo se da autor o demokraciji govori ozbiljno, o *pravoj* demokraciji, bez onih ograničenja koja se skrivaju iza eufemizama „socijalistička demokracija" i „samoupravna demokracija". U jednoj anketi

Vjesnika u srijedu učesnici su tvrdili da su „misi druga Đilasa... izraz misli mnogobrojnih građanina“, da su članci „toplo prihvaćeni u svim slojevima naroda“, da su „izazvali snažan val bodrosti i optimizma“, da „znače pravi prodor u idejne magluštine“, „smione i duboke misli na našem putu samoosvješćivanja“. Valika Stein-Singer, predratna prijateljica moje mame, poslijeratna pomoćnica ministra socijalne politike u republičkoj hrvatskoj vladi, prišla mi je tih dana na zagrebačkoj ulici, čvrsto me zagrlila, uzbuđeno mi hvalila Đilasove članke i suznih očiju od sreće kao refren ponavljala: „Sada opet vrijedi živjeti!“ Valika je bila supruga cijjenjenog zagrebačkog liječnika i intelektualca dr. Bene Steina, do njegove tragične smrti 1941. godine. Inteligentna i šarmantna, bila je sjajna domaćica u njihovu velikom salonu, poznatom sastajalištu zagrebačke lijeve inteligencije tridesetih godina. Ljudima koji su u taj salon dolazili „trusiti kulturu i politiku“, slobodno izražavanje slobodnih misli bila je nasušna potreba, kao kruh naš svagdanji. Ako su preživjeli rat, poput Valike, pod poslijeratnim ih je staljinizmom zadesio slom svih njihovih najljepših slobodarskih čežnji. Članci u *Borbi* bili su im melem, buđenje nade da opet sviću slobodniji dani. Taj isti optimistički osjećaj širio se i u razne slojeve građanstva, najviše je obuzimao mlade ljude, svakog sa svojim osobnim motivima i dikensovskim „velikim iščekivanjima“.

Ideje iz Đilasovih članaka nisu se mogle svidjeti pripadnicima stare boljševičke garde ušančene u višim partijskim komitetima niti birokratima u državnoj administraciji kojima se previše osladila bespogovorna moć malih lokalnih silnika. Još je više bilo suzdržljivih skeptika, oportunističkih i karijerista koji se nisu izjašnjavali dok ne postane jasno iznosi li to Đilas samo svoje sasvim osobne ideje ili iza toga stoje mišljenja cijelog najvišeg rukovodstva. Što o tim idejama misli drug Tito? Nitko od nezadovoljnika i skeptika ne usuđuje se javno istupiti, jer drug Đilas je ipak sekretar Centralnog komiteta, „glavni“ za ideologiju, jedan od trojice najbližih suradnika druga Tita. Svakoga tjedna, sa svakim novim člankom, u krugovima „tvrdih“ partijaca množe se dvoumjenja, šuškanja i rogođenja o kojima početkom prosinca ponešto čuje i sam Đilas. Glavne su zamjerke da članci „unose zabunu u redove Saveza komunista“ i da se na idejama iz tih članaka „okuplja reakcija za rovanjenje protiv socijalizma i socijalističke vlasti“. Aleksandar Ranković, organizacioni sekretar SKJ, u nevezanom prijateljskom razgovoru, otvoreno upozorava svog bliskog prijatelja Đidu da mu članci „škode partiji“. Pod naslovom *Odgovor u Borbi* 24. prosinca Đilas nabraja prigovore koje je čuo (iako nigdje nisu bili javno izneseni) i odlučno brani ideje iz svojih članaka.

Na prijedlog Vladimira Bakarića novi saziv Savezne narodne skupštine 25. prosinca za svog predsjednika bira Milovana Đilasa. U protokolarnoj hijerarhiji to je po rangu drugi položaj u državnoj vlasti, pa je očigledno da se takav izbor nije mogao desiti bez suglasnosti prvoga po rangu – predsjednika Josipa Broza Tita. Tvrdi je partijska jezgra sad još zbunjenija: zar Tito zaista nema ništa protiv Đilasovih članaka? Ali Tito iz zdravstvenih razloga cijeli mjesec provodi u Sloveniji, pa možda je i to razlog što nije baš najpažljivije pratio Đilasove članke i reagiranja na njih niti je s Kardeljem i Rankovićem stigao temeljitije raspraviti što da učine povodom tih Đidinih eskalacija. Možda su sva trojica mislili da će se postavljanjem na tako visok državnički položaj njihov drug Đido ipak primiriti i ponašati kao vrlo odgovorni državnik, a ne kao ideološki slobodni strijelac?

Dileme je prekinuo sam Milovan Đilas, već nakon dva dana, člankom *Subjektivne snage*, koji je objavljen u *Borbi* 27. prosinca. Autor u članku aludira da će postojeća „praksa i teorija... odvojiti komuniste od mase i pretvoriti ih u popove i žandarmeriju socijalizma“, a za profesionalne partijske funkcionere tvrdi da su „smetnja društvenom progresu“. Na jednom prijemu za grupu generala JA uoči Nove godine na Brdu kod Kranja Tito je taj Đilasov članak ljutito ocijenio kao „napad na Savez komunista“ jer se radi o „likvidaciji i razbijanju partije“. O Titovoj ljutnji odmah se pročulo u krugu vladajuće vrhuške u Beogradu. Na dočeku Nove godine u tom krugu Đilas i supruga mu Štefica već susreću hladnije poglede, suzdržanije pozdrave, sve više tihih „drugarskih“ upozorenja. Peko Dapčević, načelnik generalštaba, prijateljski povjerava Đilasu kako je Tito na prijemu za grupu generala vrlo nervozno i nepovoljno govorio o članku *Subjektivne snage*, a spomenuo je i druge Đilasove članke u *Borbi*. Đilas još uvijek nije pokoleban: u narednih pet brojeva *Borbe* objavljuje još tri članka, odgovara na prigovore koje je čuo i čvrsto brani sve svoje dotad iznesene ideje. U siječanjskom broju svoga časopisa *Nova misao* još stiže objaviti tekst *Anatomija jednog morala* kojim je dolio ulje na već rasplamsalu vatru.

U obimnom Đilasovom literarnom i publicističkom opusu *Anatomija jednog morala* jedan je od slabijih tekstova, iako je podigao najviše prašine. Tema je vrlo jednostavna: mlada i lijepa operna pjevačica-glumica udala se za visokog državnog dužnosnika, slavnog ratnog generala, ali njegovo društvo ne prima mladu ženu u svoj krug. Supruga u toj vladajućoj vrhuški uglavnom su bivše partizanke, odrasle u komunističkom pokretu i vlasti, odbojne prema mladoj glumici-pjevačici koja „nije omirisala barut“, a dolazi iz jedne sasvim tuđe, možda i problema-

tične sredine, i „nema baš nikakve veze s nama”. Tekst, očigledno napisan u jednome dahu i nedovoljno redigiran, nespretna je kombinacija sociološke analize, moralistike, novelistike i satire, ali je ujedno i nemilosrdna kritika „nove klase”, vladajućeg državno-partijskog sloja koji živi „u izdvojenom i zatvorenom svijetu, koji se izvan uglačanih i pompeznih skorojevićskih kancelarija uvijek kretao po istim – svojim ljetovalištima, po istim – svojim klubovima, po istim – svojim ložama u pozorištima i na stadionima...”

Objaviti takvu *Anatomiju* u danima kulminacije ideološko-političkog spora nije bio mudar potez i govori o Đilasovu tadašnjem pomanjkanju takta. U tekstu na 25 stranica supruga nekih autorovih prijatelja i suradnika, pa i sami prijatelji i suradnici, prepoznavali su sebe, iako nitko nije bio direktno imenovan. (Za lijepu 21-godišnju glumicu iz *Anatomije* bilo je lako odgonetnuti da se radi o Mileni Vrsajkov, upravo udanoj za generalpukovnika Peka Dapčevića, a glavna od žena koje su glumicu u priči odbacivale iz svoga društva bila je neimenovana, ali iz stvarnosti vjerno preslikana supruga Svetozara Vukmanovića-Tempa itd.) Pripadnici vladajuće kaste, koje je Đilas u *Anatomiji* prezrivo i nazvao „kastom”, osjećali su se osobno uvrijeđenima, što je nekima postalo glavni argument za distanciranje od bivšega druga i suradnika Đilasa, kad je takvo distanciranje postalo politički oportuno.

Josip Broz Tito vratio se iz Slovenije u Beograd i sazvao Treći Plenum Centralnog komiteta za 16. i 17. siječanj 1954. Odluka o sazivu Plenuma objavljena je 10. siječnja u *Borbi*, s kratkim tekstom koji je bio nedvosmislen: raspravljat će se o člancima druga Milovana Đilasa „koji su unijeli nedoumice i zabunu u članstvo SKJ i u javnosti”, pa ih je Izvršni komitet Centralnog komiteta „jednoglasno odbacio kao neprihvatljive”.

* * *

Treći plenum CK SKJ bio je potresna drama koja je dijelom predodredila okvire društvenog života, pa i sudbinu SFR Jugoslavije do kraja njenog postojanja. U trećem dijelu ove knjige Đilas je opširno i, po mojem mišljenju, vrlo iskreno izrazio svoje osobne dileme i muke uoči Plenuma, a zatim i atmosferu na samome Plenumu. Držim da vrijedi sažeto dodati naš današnji pogled na taj prijelomni događaj, iz sadašnje 55-godišnje povijesne distance.

Raspravu na Plenumu usmjerio je Josip Broz Tito s pomno pripremljenom

uvodnom riječi. U jednosatnom govoru upozorio je na „nevjerovatno štetne posljedice koje su se (s Đilasovim člancima) počele valjati prosto kao grudve južnog snijega sa krova... (te) mogu nanijeti ogromne štete ne samo jedinstvu naše Partije, nego i jedinstvu naše zemlje.” Ustvrdio je da nam Đilas „nije propovijedao novi tip demokratije, socijalističku demokratiju, nego apstraktnu demokratiju, demokratiju koja je sama sebi dovoljna, koja zapravo predstavlja anarhiju”. S pogledom u budućnost, ali s arhaičnim rječnikom dogmatske prošlosti, Tito upozorava da Đilas gubi iz vida klasnu borbu: „Kod njega nema klase, nema klasnog neprijatelja, svi su sada jednaki... (a taj klasni neprijatelj) postoji i on je opasan kod nas, njega ima i u Savezu komunista, on se u raznim oblicima ispoljava... (pa je) pitanje klasnog neprijatelja i njegove likvidacije jedan proces, sve dok postoji izgradnja socijalizma... i nama će se sve moguće neprijateljske sile suprotstavljati u raznim formama i stavljati nam u točak svoje štapove, naročito ako uzmemo takve uticaje kakve imamo sa Zapada.”

Time je unaprijed izrečena osuda nad idejama što ih je u svojim člancima zastupao Milovan Đilas. „Utjecaj sa Zapada” u Titovoj je terminologiji bio sinonim za liberalnu demokraciju čijim je čarima po Titovom mišljenju Đilas podlegao, a zapravo je to jedna od „neprijateljskih sila” koje nam „stavljaju štapove u točak”. A „klasna borba” u komunističkoj je terminologiji sinonim za upotrebu političke represije protiv svakoga tko na bilo koji način dovodi u pitanje neprikosnovenu vlast komunističke partije, od koje Tito ne odustaje, pa su stoga Đilasove ideje opasne i „nevjerojatno štetne”.

Ipak, pri kraju svoje uvodne riječi Tito je donekle ublažio ton. Zahtijevajući da se energično odbace Đilasove liberalističke ideje, ostavio je mogućnost da se prema njemu kao čovjeku bude nešto obzirniiji: „Bilo bi apsolutno štetno kad bi mi sada iz Saveza komunista pali u drugu krajnost pa postupali kao što smo morali postupati u danima revolucionarne borbe. Mi smo danas toliko jaki da možemo na sasvim drugi, nov način da vodimo borbu i da ne idemo za tim da ljude koji pogreše slistimo i uništimo, nego da im omogućimo da uvide svoje greške i da dalje čine koliko mogu da bi donekle ispravili ono što su učinili.”

Ideološki obračun s Đilasovim tezama Tito je povjerio Edvardu Kardelju, nimalo slučajno. Sve do jeseni 1953. Kardelj je javno zastupao ideje o demokratizaciji i liberalizaciji vrlo slične Đilasovima, iako suzdržljivije u rječniku i bez Đilasove strasti. U javnosti ga se doživljavalo kao najbližeg Đilasovog istomišljenika u samome vrhu Partije. Referatom na Plenumu Kardelj je morao dokazati

da je Đilas otpadnik od marksizma. Sve ono u što je vjerovao i javno zastupao do prije nekoliko mjeseci, Kardelj je sada morao ocrniti, proglasiti sumnjivim, nesuvislim i štetnim i pribiti na sramni stup. Više od sata dosadno je cjepidlačio s "idejno-teoretskim" referatom, da bi kao krunski argument Đilasa proglasio ideološkim sljedbenikom Eduarda Bernsteina, pionira reformatorskog socijalizma, koji je već potkraj 19. stoljeća – za razliku od Marksa – ustvrdio da pravi put prema socijalizmu nije revolucija, već parlamentarna demokracija.

Za Đilasove ideje na Plenumu je pokazalo stanovito razumijevanje samo dvoje govornika – Mitra Mitrović i Vladimir Dedijer. Svi ostali odricali su se Đilasa ili se takmičili tko će ga pokopati još dublje nego Tito. Oni koji su s Đilasom sve do neki dan surađivali, prijateljevali i glasno se izjašnjavali kao njegovi istomišljenici, na Plenumu su se pokajnički opravdavali, zaklinjali se direktno ili indirektno na vjernost Titu i Partiji, na samoj granici ili već preko granice izdajstva nad vlastitom savjesti i dugogodišnjim prijateljstvom (Svetozar Vukmanović, Peko Dapčević, Veljko Vlahović, Melentije Popović i drugi, koje je u danima uoči Plenuma Tito navodno pojedinačno pozivao da ih „obradi“ za nastup na Plenumu). Istovremeno stari partijski „tvrđolinijaši“, funkcioneri izrasli kroz dugogodišnju boljševizaciju KPJ, licemjerno su se hvalisali kako su već odavno bili sumnjičavi prema Đilasovim idejama i prema njemu osobno, ali o tome se ranije nisu javno izjašnjavali kako ne bi unosili razdor u redove Saveza komunista. Navodno su slutili ili dobro znali da će „vrh partije“ svakako reagirati, pa sada koriste priliku da mu izraze svoju podršku. U obrušavanju na Đilasa i njegove ideje uglavnom su išli korak-dva dalje od Tita, pa su te ideje etiketirali „kontrarevolucijom“ i „nožem u leđa politici Partije“, a samoga protagonistu Đilasa nemilosrdno čerečili, sve do niskih udaraca i ponižavajućih uvreda (Miloš Minić, Đuro Pucar, Miha Marinko, Zvonko Brkić, Petar Stambolić, Božidar Maslarić i drugi). Sve je to neugodno podsjećalo na staljinizam, izuzev što se za okrivljenog nije tražila likvidacija, već „samo“ difamacija. Ali bilo je očigledno da niti nakon pet godina uspješnog suprotstavljanja Staljinu i njegovoj sili, u komitetima SKJ i u samom njegovom vrhu duh staljinizma još uvijek tinja, a kao sredstvo za održavanje „monolita“ može se i povampiriti. U takvoj atmosferi Plenum je kolektivno digao ruke za Đilasovo isključenje iz Centralnog komiteta, za partijsku opomenu pred isključenje iz SKJ i smjenu sa svih funkcija. Nitko nije glasao protiv te odluke, čak ni suzdržani Mitra Mitrović, Vladimir Dedijer ni sam Milovan Đilas.

U vrijeme Trećeg plenuma siječnja 1954. Centralni komitet SKJ brojao je 109

članova. U dvodnevnom radu Plenuma, na dvije dopodnevne i dvije popodnevne sjednice, gotovo da i nije bilo izostalih, pa je prema tome uvijek bilo više od 100 sudionika. U raspravi je sudjelovalo 27 članova CK, uglavnom s prilično opširnim istupima, prosječno oko 25 minuta po govorniku. Sve ih je bilo krajnje tužno slušati, uključujući i samoga Đilasa koji se pokajnički slomio pod bujicom objeda. Bio je to prvi plenum Centralnog komiteta koji je dijelom putem snimke i dijelom uživo bio gotovo kompletno emitiran preko radija, pa je tako cijela zemlja postala svjedokom tog žalosnog moralnog, političkog i osobnog sloma njegovih protagonista.

Oko stotinu ljudi bili su akteri tog sloma, ujedno i njegove žrtve. Svi su oni za sobom već imali najmanje 12 i više godina partijskog staža i svi su prošli kroz razna sita i rešeta. Svaki je od njih već sudjelovao u ponekom partijskom kažnjavanju nekog svog dotadašnjeg druga ili suradnika, neki su i sami bili kažnjavani, jer partijska je disciplina (osobito prije rata) bila rigorozna. Međutim, sva ta „sudeња“, svi ti unutarpartijski procesi odvijali su se u sasvim zatvorenim krugovima, izvan bilo kakvog domašaja partijske ili šire javnosti. O dotadašnjim isključenjima članova CK KPJ Andrije Hebranga, Sretena Žujovića i Blagoja Neškovića javnost je saznavala tek mjesec-dva kasnije, a odluke je iza zabarikadiranih vrata donosio kvorum koji nikad nije brojao niti dvadesetak sudionika. Postupak protiv Milovana Đilasa bio je prvi koji se odvijao na javnoj sceni, u areni sa stotinu sudaca i više stotina tisuća pozornih slušalaca. Ne vjerujem da je u takvim okolnostima bilo kojem od stotinu glavnih aktera u toj areni bilo lagodno. Svi zajedno i svatko posebno, svatko u svojem minihorizontu, morao je osjećati da se pred njegovim očima zbiva nešto što nije časno, a on u tome sudjeluje. Ako je i šutio, kao dvije trećine prisutnih aktera, ako je u šutnji i gajio neke tihe simpatije prema Đilasovim slobodoljubivim idejama, on je znao da ipak sudjeluje u egzekuciji – šutnjom koja je pristajanje i rukom koju će podići pri glasanju.

Jasno je da svaka politička stranka, svako stručno udruženje, iz svojih redova može isključiti člana koji djeluje protivno programima stranke ili udruženja. Ni Đilasovo partijsko kažnjavanje ni isključenje ne bi samo po sebi moralo biti etički upitno, ali duboko je upitan način kojim se to obavilo. To nije bio ljudski rastanak sa čovjekom s kojim je 100 njegovih sudaca pune 23 godine drugovalo, konspiriralo, robovalo, u siromaštvu sanjalo sretnu budućnost, dijelilo dobro i zlo, ratovalo, solidarno prolazilo kroz stotinu zamki i opasnosti, trijumfalno pobjeđivalo i uživalo u sladostima vlasti. Na rastanku mu nisu znali reći nijednu lijepu riječ,

nijedno hvala za 23 godine zajedno provedenih muka i radosti. Servirane su mu samo lažne objede, izdajnički lomovi prijateljstva i šutnja nad lešinarenjem bespomoćne žrtve.

Vjernost partiji poslužila je kao opravdanje kukavičluku, oportunističkom i karijerizmu. Partijskim moralom prigušen je moral osnovnih ljudskih vrijednosti – obaveza čovjeka prema čovjeku i obaveza prema istini bez koje nema zdrave komunikacije među ljudima.

Da bi kolektiv od stotinu ljudi mirno prošao kroz taj mlin kompromisa sa savješću, trebalo je kolektivno saviti kičmu. Svaki od stotinu već je u svojoj partijskoj karijeri ponekad morao savijati kičmu, sasvim sam ili s manjom grupom drugova. To se ponekad neminovno dešava političkim profesionalcima, ne samo komunističkima, ali u SKJ do Trećeg plenuma bilo je to prvi put u takvom broju i sastavu, pred licem cijele zemlje. Ali kad se jednom savije kičma, ona će se svaki drugi put sa sve manje otpora savijati, kod nekih možda ostati i trajno savijena. To se upravo dogodilo Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije. Od ljeta 1949. to je tijelo počelo izrastati u tribinu za slobodnu raspravu, za traženje boljih rješenja u daljnjem razvoju države i društvenog života u njoj. S Trećim plenumom siječnja 1954. to je nasilno prekinuto. Plenumi Centralnih komiteta postali su osobno Titovo oruđe, forumi kolektivno savijenih kičmi, poslušnička tijela velikog vođe iz kojih su povremeni devijanti bili neumoljivo otklanjani. Za sobom su nam ostavili otvorene puteve po kojima su njihovi nasljednici povelili zemlju i njene narode u međusobna ubijanja.

U moralnom slomu plenumskih protagonista ukorijenjen je i politički slom reformatorskih tendencija unutar Saveza komunista Jugoslavije. U zaključnim rečenicama uvodnog slova na Trećem plenumu Tito je bio vrlo jasan: „Mi treba i dalje da idemo tim putem demokratizacije i socijalističke izgradnje, ali mnogo budnije i pažljivije... (jer je već ranije) trebalo da energičnije istupimo protiv svih onih koji su pod plaštom demokratije htjeli da napakoste našoj socijalističkoj zemlji... i mislili da mogu da rade što hoće.” Drugim riječima, nastavit će se razvoj samoupravljanja i dozirane demokratizacije, ali pod budnijom kontrolom, arbitrano od samoga Tita i njegovog poslušnog Centralnog komiteta. Demokratizaciji i liberalizaciji zacrtani su opći okviri i jasno naznačeni dometi do kojih se može kretati. Definiran je svojevrsni ublaženi komunizam, takozvani „titoizam”, koji će vladati zemljom narednih 25 godina.

Tijekom tih 25 godina, koliko mu je poslije Trećeg plenuma preostalo, Tito je

s osloncem na ukroćeni Centralni komitet do perfekcije razvio upravljački sistem naizmjeničnog popuštanja i stezanja, malo vruće i malo hladno, malo tvrdom šakom i malo u rukavicama. Povremenom tolerancijom prema doziranom širenju prostora slobode uspješno nas je zavaravao da možemo očekivati još više, ali onda je slijedilo stezanje kojim smo bili upozoreni da ne očekujemo previše. Znao je dopustiti narodu utješne bonuse da slobodno odlazi u pečalbu, da pomalo podiže svoj životni standard, forsirao je industrijalizaciju i razvoj školstva i zdravstva, pa u stanovitim okvirima i opću kulturu i umjetnost, sve do one kritične točke u kojoj bi osjetio makar i najmanju ugroženost njegovoj jednopartijskoj i osobnoj vlasti.

Promatrajući iz današnje perspektive, nije teško ustanoviti da su Đilasove slobodoumne inicijative u okolnostima ranih 50-ih godina bile neostvarive. Intelektualni i kulturni krugovi u cijeloj zemlji većinom su bili željni takvih inicijativa, prihvatili bi ih i širi slojevi, pa i dobar dio članova SK, osobito onih mlađih i obrazovanijih. Nisu ih bili spremni prihvatiti srednji i viši partijski slojevi koji su čvrsto držali svoju vlast. Đilas ih u direktnim kontaktima nije ni pokušavao pridobivati, jer bio je slab politički taktičar, a da je bio i bolji, teško da bi imao više od neznatnog uspjeha. I sigurno je da ne bi pridobio glavnoga od svih glavnih – Josipa Broza Tita.

Slobodarstvo je kisik javnoga života u svim vremenima i svim režimima. Svačko društvo teži za širenjem svog prostora slobode, čak i tamo gdje su takve težnje proskribirane. Treći plenum SKJ siječnja 1954. privremeno je prigušio slobodarski duh u partijskom i javnom životu SFR Jugoslavije, ali taj duh je ostao tinjati i u raznim se vidovima opetovano javljao. Nije to bila obnova „đilasovštine”, jer na nju se nakon Trećeg plenuma nitko nije mogao nadovezati. Ipak, opće oduševljenje Đilasovim slobodarskim idejama u jesen 1953. bilo je veliko upozorenje vodstvu KPJ i njegovom vrhu nad vrhovima: natrag se više ne može. Hod slobode može se s položaja jednopartijske vlasti privremeno i zaustaviti, može ga se prisiliti na korak-dva unatrag, ali zaokret unatrag, za 180 stupnjeva, poslije „đilasovštine” više nije bio moguć.

Prirodom stvari, i u partijskim su komitetima polako započinjale generacijske smjene s kojima su mlađi, obrazovaniji i hrabriji ljudi dospijevali i do članstva u centralnim komitetima republika, iznimno i do saveznog CK. Neki od njih nastupali su i s novim idejama koje su sadržavale i težnju za većim prostorom autonomije i opće slobode. Kad bi se to previše razbukvalo, Tito bi sazivao ple-

nume saveznog ili republičkih Centralnih komiteta ili kombinirane sastave iz tih foruma. To je postala formula za razrješavanje kriznih situacija već tijekom 60-ih godina, a osobito 1971-72. Uspostavljena na Trećem plenumu SKJ 1954, formula se trajno pokazala efikasnom – eklatantni su primjeri eliminacije hrvatskih proljećara i srpskih liberala, pa i sličnih slobodoumnjaka po republikama. Plenumi su ostali provjereno najpouzdaniji obrambeni bastion stožerne vlasti s Josipom Brozom na čelu. Eliminacijom nepoćudnih, sistematski su se nastojali obnavljati sa što više slabokičmenih poslušnika i što manje samostalno mislećih ljudi s još nesavijenim ili nedovoljnom savijenim kičmama. U takvim sastavima, nakon Titove smrti Centralni komitet SKJ i njegovi plenumi pali su u 10-godišnju agoniju, otvorivši prostor za bujanje razornih nacionalizama.

* * *

Objašnjavajući svoj osobni slom na Trećem plenumu, Milovan Đilas piše da se osjećao „još uvek vezan nekim davnašnjim i neiskidanim nitima sa svojim tužiocima-sudijama”. Na Plenum je došao s pripremljenom 10-minutnom kompromisnom izjavom, u kojoj je mlako branio neke stavove iz svojih članaka, ali je ujedno priznavao svoju „pogrešku” što se o tome nije prethodno konzultirao u najužem rukovodstvu, kao što se to obično činilo. Izrazio je spremnost da će „u-vijek raditi disciplinovano na sprovođenju svih odluka SK i državnih organa” i da će se „odreći objavljivanja svih svojih stavova za koje rukovodstvo bude smatralo da od njih može biti političke ili druge štete”. Ovu izjavu unaprijed je dostavio Titu, koji ga je pozvao da ju pročita, odmah na početku Plenuma, iza Titovih uvodnih riječi i prije Kardeljevog velikog referata.

Đilas se očigledno nadao da će takvom izjavom navesti bar neke sudionike Plenuma na načelnu raspravu o slobodi misli unutar komunističkog pokreta i potrebi sučeljavanja različitih stavova, ali Plenum je ubrzo krenuo drugim tokom. Već na prvoj popodnevnoj raspravi zaredali su grubi napadi ne na Đilasove stavove, već na njega kao čovjeka, štetočinu, razbijača Partije, kontrarevolucionara, izdajnika, eksponenta trule buržoazije i neprijatelja socijalizma. U pauzama Plenuma nitko mu se nije obratio, nitko nije htio sjesti kraj njega, svi su ga izbjegavali, osobito donedavni bliski prijatelji i suradnici. Bio je to totalni bojkot, prema modelu što su ga boljševizirane Kominternine partije prije rata provodile prema ekskomuniciranim iz svojih redova. Čini se da je to Đilasa psihički dotuklo. Pri kraju Plenuma

dao je još jednu izjavu, sasvim konfuznu, sentimentalno pokajničku, gotovo plačljivo. Naknadno je napisao da je već za vrijeme čitanja te svoje druge izjave osjećao kako je pogriješio. Kad je te večeri stigao kući, majka Vaja je komentirala: „Bolje da nijesi zborio ono najposlije, a sad, drago mu, ti znaš najbolje...” Kao pisac predgovora dozvolit ću i sebi kratku osobnu napomenu: bio sam neizmjereno žalostan dok sam kod kuće kraj radioaparata slušao Đilasa kako hrapavim glasom, mucavo, čita tu svoju tugaljivu izjavu. Kao mladi novinar, zajedno s velikom većinom mojih prijatelja, znanaca i cijele javnosti, bio sam oduševljen Đilasovim člancima u *Borbi*, pun nade da nam se otvaraju novi prostori slobode. Tok Plenuma doživio sam kao pogreb mojih mladenačkih nada, a Đilasovu pokajničku izjavu kao rekvijem.

Međutim, Đilas se nevjerovatno brzo oporavio, osovio na svoje duge noge i odonda do smrti hodao uspravno. Već četvrti dan poslije Plenuma počeo je pisati *Nordijski san*, tridesetak stranica jedne od njegovih najljepših ispovjedno-esejističkih literarnih proza. Tekst je dovršio kroz desetak dana, što se pokazalo kao vjerovatno najbolji lijek protiv beznada i depresije. Uskoro se bacio i na pisanje *Nove klase*, tog njegovog najborbenijeg obračuna s komunističkim poretkom koji je po Đilasovom mišljenju bio izdaja polaznih komunističkih ideala. Prisjećajući se dosta često sloma na Trećem plenumu, nije sebi dopuštao da ga bilo što još jednom tako slomi, čak ni devet godina srijemskomitrovačkog zatvora, odradnog od 1956. do kraja 1966. godine s jednogodišnjim prekidom, u dvije gotovo ravnomjerne „šihthe”.

Iz zatvora je Đilas izišao nevjerovatno trijezne i bistre glave, s obiljem tekstova pisanih u zatvoru i planova za literarna i memoarska djela i političko-analitičku esejistiku. Nekoliko prijatelja, koji se nisu ustručavali s njime družiti, bilo je zapanjeno pronicljivošću njegovih političkih procjena, usprkos desetgodišnjoj izolaciji. Nagovorili su ga da ih napiše Titu, možda će biti korisno za budućnost zemlje. Nakon dosta oklijevanja, Đilas je 20. marta 1967, dva i po mjeseca po izlasku iz zatvora, napisao Josipu Brozu Titu sedam stranica jednog privatnog pisma, bez ikakvih osobnih tema ili poniznog dodvoravanja, bez ikakvih molbi ili zahtjeva za sebe osobno, ali s jasnim upozorenjem na velike dileme koje stoje pred tadašnjom Jugoslavijom. Pismo u cijelosti donosimo među priložima, na kraju ove knjige.

Tito na ovo pismo nije odgovorio, već je samo Đilasu poručio neka mu više ne piše. Šteta. Da je tada bar malo poslušao Đilasa, da ga je čak možda pozvao na dulje razgovore, Tito bi možda sebi, a svakako nama, ublažio bar neke od nevolja koje su nas snašle.

Ni Đilas više nije pisao Titu. Umjesto toga, u narednih 28 godina aktivnog života napisao je petnaest knjiga, među njima i nekoliko u kojima često spominje Tita, Rankovića, Kardelja i druge nekadašnje najbliže prijatelje koji su ga nakon 15 godina prijateljavanja i bliske suradnje otjerali u zatvor. Ni o jednome od njih ne piše s osvetničkom mržnjom, jer već je u spomenutom pismu Titu rekao „trpljenje me je naučilo da se ne podajem mržnji i kukanju”. Sjećanja je pisao smireno i trijezno, s nastojanjem objektivne povijesne distance, što držim još jednom od odlika Milovana Đilasa kao čovjeka.

Odjeci u Hrvatskoj

Prije više od godinu dana jedna studentica javila se mojem sinu Ivi, profesoru hrvatske povijesti 20. stoljeća, s prijedlogom da napiše seminarski rad na temu rečenice Milovana Đilasa „Hrvatski su vojnici morali umrijeti, da uzmogne živjeti Jugoslavija.” Studentica je tu rečenicu našla u knjizi *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda* Vinka Nikolića (str. 402) kao navodni Đilasov komentar o blajburškim događajima svibnja 1945, a sa sitnijim stilističkim varijantama takva se rečenica često nalazi i u drugim publikacijama poslijeratne hrvatske emigracije. Profesor je studentici odobrio da o tome piše seminarski rad, uz napomenu da mora naći izvorni Đilasov tekst, točno kako je to i gdje je to Đilas napisao, jer ozbiljan historiografski tekst mora biti zasnovan na autentičnom dokumentu, a ne na njegovoj prepričanoj verziji.

Studentica je obećala potražiti izvornik, ali nije ga našla. Neće ga nikad ni naći, jer takvu rečenicu Đilas nikad i nigdje nije napisao. Nastala je iskrivljavanjem kroz proizvoljna prepričavanja i prepisivanja, uobičajena krivotvorina političke propagande. U Đilasovim tekstovima iz onog vremena postoji samo jedan jedini iz kojeg se izvrtanjima i prevrtanjima mogla proizvesti inkriminirana rečenica: Đilasov svojeručni zapis u ratnom *Dnevniku* Vladimira Dedijera pod nadnevkom 28. jula 1942, prenesen pod naslovom *Mrtvo selo* u poslijeratnu Đilasovu knjigu *Članci 1941-1946* (Kultura, Beograd-Zagreb 1947). U rano jutro 18. srpnja 1942. Đilas je s grupom partizana ušao u opustjelo selo Urije nedaleko Bugojna. Prethodne noći jedna jedinica ustaške Crne legije iz Bugojna izvršila je u tom pravoslavnom selu strahoviti pokolj, navodno kao odmazdu stanovništvu koje je dan-dva ranije pružalo prolazno utočište i hranu partizanskoj Drugoj proleterskoj brigadi.

Uzbuđen i potresen, Đilas opisuje jezive prizore na prolazu kroz selo: desetak unakaženih leševa kraj živice, prazna kolijevka i kraj nje ubijena majka s djetetom, najveća skupina leševa na gomili usred sela. Preživjeli seljani koji su se spasili bijegom vraćaju se iz šumaraka i u leševima prepoznaju svoje bližnje. Đilas ogorčeno zaključuje tekst:

„Doista, jedno jedino i u mozgu i u srcu, u cijelom biću kod mene, a sigurno i kod svih: ne vrijedi živjeti na ovom svijetu dok ima ljudi koji rade takva nečovještva. Nema druge: ili mi – ili oni...”

Ne znam kroz kakve je sve transmisije i transformacije prošao ovaj tekst da bi se Đilasu mogla imputirati rečenica „Hrvatski su vojnici morali umrijeti, da uzmogne živjeti Jugoslavija”. Pripadnike ustaške Crne legije Đilas nikad ne bi poistovjetio s pojmom „Hrvatski vojnici”, jer ustaše su u njegovoj terminologiji bili samo „sluge okupatora”, „banda”, „krvoloci”, „koljači” i „izdajnici”. „Hrvatska vojska” bile su za njega dalmatinske, primorsko-goranske, žumberačko-pokupske, zagorske i zagrebačke brigade NOV, pa i moja Karlovačka udarna brigada.

Falsificirana rečenica postala je polazištem neoustaške propagande u emigraciji, po kojoj je Đilas bio „velikosrpski zanešenjak skrajnjih protuhrvatskih tendencija... (koji se) dočepao vlasti i slave, isto tako i one demonske svemoći kojom je čitav hrvatski narod zavio u crninu... (i tako) ušao na najcrnje stranice moderne hrvatske povijesti”. (M. Žigrović, *U žitu i kukolju*, str. 65-66). Po Žigroviću „gdje-god se proljeva krv tu je Đilas” (str. 334), pa je taj „crnogorski i velikosrpski fanatik i krvolok” – skovao i „đavolski plan, urotu protiv hrvatske kulture”, u okviru kojeg je „trebao zaglaviti i Krležu” (!) (str. 401-402). Po Nikoliću i Žigroviću, Đilas je i glavni vinovnik masovnih ubijanja u kompleksu Bleiburg, Križni put i Kočevski rog, iako je u to vrijeme bio nadležan za Crnu Goru i veći dio tih kritičnih dana tamo je proveo. U zapovjednom lancu blajburških događaja, koji je danas već poznat, Đilasa nema. Eventualno bi ga se moglo dovesti u vezu s likvidacijom posljednje jače četničke grupacije pod direktnom komandom Draže Mihailovića, koju je razbila JA u dolini Sutjeske u prvoj polovici svibnja 1945, ali ni to nije utvrđeno. Đilas je jedini od komunističkih vođa tadašnje Jugoslavije o osvetničkim ubijanjima iz 1945. napisao da je „kazna pravedna samo ako je individualno utvrđena”.

Teško je objasniti po kojim je to kriterijima u dijelu hrvatske političke emigracije Milovan Đilas bio proizveden u glavnog zatiratelja hrvatskih interesa i zakletog neprijatelja Hrvatske. Prilično dobro poznajem Đilasov autorski opus

i od 1967. do 1990. godine često sam i dugo s njime razgovarao, a nikad od nje ga nisam pročitao ni čuo riječ protiv Hrvatske ili Hrvata kao naroda. U knjizi *U vrtlogu hrvatske politike* to tvrdi i Mate Meštrović, dugogodišnji predsjednik Hrvatskog nacionalnog vijeća u emigraciji, koji je blizu 30 godina prijateljevao s Đilasom i s njim se stalno dopisivao. Po Meštrovićevoj ocjeni, Đilas je bio „uman i razlozan teoretičar, analitičar, mislilac i pisac”, a „u našim susretima bio je blag, pomirljiv i izrazito human... i uvijek se preda mnom očitovao kao prijatelj Hrvata”. Iracionalne tvrdnje da je bio neprijatelj Hrvatske možda potječu iz frustrirajućih kompleksa koji su česta muka političkih emigracija. Čim se sredinom pedesetih godina na međunarodnoj sceni pojavio kao prvi pravi disident iz komunističkih vlastodržačkih redova, Đilas je neoustaškoj političkoj emigraciji postao nedostižno premoćan konkurent. Prostori najutjecajnijih svjetskih medija bili su mu mnogostruko otvoreniji i daleko se više bavili njime osobno i njegovim idejama nego li cijelom hrvatskom političkom emigracijom. On je bio hrabri kritičar komunističkog poretka s gledišta liberalne demokracije, oni su za sobom vukli opterećenje nacifašističke kolaboracije. On je bio za cjelovitu Jugoslaviju s proširenom autonomijom nacionalnih republika, oni su bili za razbijanje države Jugoslavije iako je njen nezavisni opstanak bio važna komponenta strategije zapadnih demokracija u hladnoratovskom suprotstavljanju komunističkom bloku. U konkurenciji s takvim rivalom neki su u emigrantskoj političkoj propagandi posezali i za apsurdnim objedama.

Đilasa su neke posebne niti i sklonosti vezale za Hrvatsku. Njegova druga supruga Štefica Barić, Hrvatica sa zagrebačkog Trnja, bila mu je glavni životni oslonac u najtežim iskušenjima, iz kojih je izišao čitav zahvaljujući u velikoj mjeri upravo nevjerojatno hrabroj i odanoj Štefici. Kad je početkom 1967. bio napokon na slobodi, Đilasovo prvo putovanje bilo je u Zagreb, gdje je boravio kod Štefićine obitelji, a posredstvom mojega brata Daniela Ivina, također disidenta, sastao se s Petrom Šegedinom, Gajom Petrovićem i drugim nezavisno mislećim osobama. Sve do 1989. nije prestao dolaziti u Zagreb, gdje se rado viđao s više intelektualaca, potkraj sedamdesetih i početkom osamdesetih godina i s nekim „hrvatskim proljećarima” nakon što su odslužili zatvorske kazne.

* * *

Dok je bio na vlasti, osobito posljednje dvije-tri godine kad je počeo razvijati svoje slobodoumnije ideje, Đilas je uživao podršku dvojice najutjecajnijih ljudi u Hrvatskoj – Miroslava Krleže i Vladimira Bakarića. U doba pada s vlasti obojica su mu hladno okrenuli leđa. Između Krleže i Đilasa vrlo kompleksni vruće-hladno odnosi trajali su više od 50 godina, s velikim oscilacijama koje se nižu u jasno omeđenim etapama.

1928-1933: Gimnazijalac Milovan Đilas u Beranama čita Krležu i oduševljava se njegovom literaturom i idejama. Kao student u Beogradu objavljuje literarnu prozu i književne prikaze po kojima je Krleža „životan, aktuelan, kolektivan, borben i – opet – on čuva jednu boju, specifično svoju, u dubini, nečega večnog, donetog pre rođenja, u sebi, i jedan zvuk tišine, slovenske mekote i humanosti (humanosti pre svega).” Među ostalima, i Krleža zapaža talent u literarnoj prozi mladoga Đilasa.

1934-1941: Razbuktavaju se javne polemike u takozvanom sukobu na književnoj ljevici, a zapravo se radi o političko-ideološkom sukobu u kojem KPJ tvrdo zastupa staljinističku ideologiju i politiku SSSR-a, dok se Krleža i grupa lijevih intelektualaca okupljenih oko njegovih časopisa *Danas* i *Pečat* suprotstavljaju uskogrudnom dogmatizmu i sumnjaju u vjerodostojnost tadašnjih moskovskih procesa protiv niza predvodnika Oktobarske revolucije. U doba kulminacije sukoba 1939-1940. godine Đilas je već jedan od vodećih članova Centralnog komiteta KPJ, istaknuti zastupnik dogmatskih koncepcija i partijske „bolševizacije”. U ime partijskog vodstva u dva navrata pregovara s Krležom o smirivanju sukoba i obustavi javnih polemika, ali sporazum nisu postigli i jedan se drugom ni osobno baš nisu svidjeli. Zatim je Đilas jedan od glavnih organizatora žestoke partijske kampanje protiv Krleže i njegovih sljedbenika. Đilasov tekst „Od nerazumijevanja do revizionizma” u *Književnim sveskama*, jedan je od glavnih u političko-ideološkom obračunu KPJ s Krležom 1940, nakon Krležinog „Antibarbarusa”. Rat je prekinuo daljnju polemiku, ali njena žestina s obostrano teškim invektivama ostavila je dugovječne tragove u intelektualnom životu zemlje, posebno u odnosima dvojice protagonista – Krleže i Đilasa.

1941-1945: Ratne godine Krleža provodi u svom stanu i u neuropsihijatrijskom sanatorijumu u zagrebačkom Zelengaju. Dva puta je nakratko hapšen, vjerojatno s namjerom da bude likvidiran, ali ga iz ruku ustaške policije spašava ustaški doglavnik, književnik Mile Budak, uz suglasnost ustaškog poglavnika Ante Pavelića. Krleža 1943. ne prihvaća Pavelićeve prijedloge da preuzme neke ugledne funkcije

u kulturnom životu NDH (predsjednik Akademije, ravnatelj Sveučilišne knjižnice). Kroz cijelo vrijeme NDH Krleža uporno odbija objaviti bilo koji svoj tekst ili dati neku izjavu za javna glasila. U samoizolaciji i šutnji odlučno demonstrira bojkot ustaškoj državi i njenoj vlasti. Đilas je kroz to vrijeme član partizanskog Vrhovnog štaba i politburoa CK SKJ. U tom krugu, prema Đilasovim memoarima *Revolucionarni rat*, prilično su česti razgovori o Krleži, s „brigom i ljutnjom što nije s nama”. U jednom pismu prijatelju Rankoviću iz 1942. Đilas naglašava da je Partija u predratnoj polemici protiv Krleže u potpunosti bila u pravu, da to dokazuje i njen uspjeh u vođenju NOB-a, ali je „diskusija o tome za sva vremena završena” i obnavljati je „bio bi dakako idiotizam”. Istovremeno, Đilas ponavlja svoje trajno uvjerenje da je Krleža „autor djela neprolazne vrijednosti”, pa bi bilo „potrebno i korisno” da pređe partizanima na oslobođeno područje. Krleži se uzastopno šalju povjerljivi pozivi da to učini, ali on se ne odaziva i do kraja rata ostaje u Zagrebu.

1945-1948: Đilas je moćni pobjednik, a Krleža se vraća u javni život opterećen dvjema stigmama: nije došao u partizane, a prije rata žestoko je polemizirao protiv stavova pobjedničke Partije. Ipak, ljudi nove vlasti svjesni su da im kulturna politika gubi na legitimitetu bez sudjelovanja najvećeg književnika kojega javnost poistovjećuje s idejom komunizma. Vlast u Zagrebu otvara Krleži mala vrata, on postaje jedan od trojice urednika vodećeg književnog časopisa *Republika*, ali već na njegov prvi poslijeratni esej *Evropa danas* stižu ideološki prigovori, najozbiljniji iz Agitpropa CK SKJ kojem je na čelu Milovan Đilas. U želji da sredi svoj odnos s Partijom i vlašću, Krleža se u jesen 1945. obraća pismom Josipu Brozu Titu, s kojim je u ranijim vremenima imao srdačnije osobne odnose nego s ostalima iz poslijeratnog vodstva KPJ. Tito prima Krležu pomirljivo i prijateljski, ali na tom prvom poslijeratnom viđenju, zapravo pomirbenom sastanku, s Krležom ne želi biti sâm, pa je uredio da bude prisutan i Đilas. „Nećemo nastavljati predratnu polemiku i nećemo ti to više nabijati na nos” – zaključio je Tito i time su se Krleži otvorila velika poslijeratna vrata. Pun želje da se reaktivira, Krleža predlaže neke vrlo ambiciozne kulturološke projekte o kojima je po tadašnjoj proceduri odlučivanja glavna instanca Agitprop CK KPJ, dakle Milovan Đilas. Dva ljuta protivnika iz nedavnih godina postaju bliski suradnici. Uzajamno se sve više uvažavaju, ali stare diference ipak nisu zamrle: tvrdi dogmatik i pobjednik Đilas ustraje pri svom uvjerenju da je predratni obračun KPJ s Krležinom „grupom lijevih kolebljivaca” bio neophodan za „idejno-političko jedinstvo Partije i ratnu pobjedu Revolucije” (što je unio i u svoj referat na Petom kongresu KPJ

srpnja 1948), dok Krleža prigušeno šuti, vjerujući da je u predratnim polemikama velikim dijelom bio u pravu, ali pobjednici su pobjednici, ipak su mu bliži, više „njegovi” nego bilo koja druga vlast kroz koju je dotad prošao, pa im se vrijedi prilagođavati. U krajnjem slučaju, tu je bila i osobna naklonost Josipa Broza Tita, s kojom se do nekih granica moglo računati.

1948-1953: Rezolucija Informbiroa bila je Veliki preokret – za državu Jugoslaviju i život njenih građana, za političke spoznaje i svijest njenih vodećih ljudi, pa i za odnose Miroslava Krleže i Milovana Đilasa. Tijekom 1949. Đilasu pomalo puca pred očima i započinje njegova velika misaona preobrazba. Među ostalim spoznajama, on već nazrijeva da Krležine predratne sumnje u politiku SSSR-a i staljinistički dogmatizam nisu bile bez osnova. Istovremeno, Krleža pomalo diže glavu: on više nije predratni gubitnik ni poslijeratni pokajnik, on je čovjek koji je prije gotovo svih naslućivao odakle dolazi najveća opasnost za lijevu misao i cijeli lijevi pokret. U nekim najkritičnijim razdobljima 1948-50. Tito zadržava Krležu u svojoj neposrednoj blizini, kao najintimnijeg sugovornika. Već s proljeća 1949. Đilas je unutar partijskog vodstva najradikalniji kritičar politike SSSR-a, ubrzo zatim i ideološki predvodnik demokratizacije i liberalizacije u zemlji. Đilas i Krleža postaju istomišljenici. U najširem smislu, bivši heretik Krleža napokon doživljava kretanje prema demokratskom socijalizmu kakvog je on u svojoj herezi priželjkivao, a predvodnik tog kretanja bivši je naj-dogmatik Đilas koji osjeća da kreće putevima zbog kojih je prije desetak godina bacao anatemu na Krležu. Kad dolazi u Beograd, Krleža se prvome javlja Đilasu i stalni je gost u njegovom domu. Đilasova majka Vaja, mudra seljanka koja nikad nije vidjela škole i naučila je čitati tek za vrijeme rata, sinu prebacuje: „Ne znam što ste se to s Krležom svađali, ama nikad nijesam vidjela tako finog čoeka...”

Kad Đilas pokreće *Novu misao*, Krleža je njen prvi suradnik (u prvome broju dva teksta, ukupno 95 stranica!), a na kraju i član Redakcijskog kolegijuma. U povodu Krležinog šezdesetog rođendana Đilas u *Novoj misli* piše najslavopojniji ditiramb i žustro prebacuju svojim kolegama iz vlasti što ne znaju dovoljno cijeniti „najkrupniju progresivnu ideološku figuru Jugoslavije između dva rata” – Miroslava Krležu. To je idilična faza Đilas-Krležinih odnosa, iako Krleža, slu-teći opasnost, prijateljski već zarana upozorava Đilasa kako bi bilo dobro da svoje tekstove daje na uvid Titu prije nego ih objavi u *Borbi*. Đilas nije poslušao taj dobronamjerni savjet.

1954-1983: Posljednji sastanak redakcije *Nove misli* održava se 10. siječnja

1954, na dan kad je u *Borbi* objavljen saziv Trećeg plenuma CK KPJ posvećen „slučaju druga Đilasa”. Atmosfera je na sastanku tmurna. Đilas piše kako je Krleža bio „mimo običaja ćutljivo smrknut” i kako je na kraju sastanka progundao: „Ne znate vi što je to šezdeset godina – sa šezdeset godina čovjek je umoran i neborben” – što su prisutni „shvatili kao Krležino povlačenje u sebe u obračunu koji se nadvijao nada mnom (Đilasom) i nad *Novom misli*”. Odlazeći, Krleža je zagrljio i poljubio Đilasa – „u znak sažaljenja i odvajanja” – piše Đilas. Više se nikad nisu vidjeli: niti se Krleža javljao Đilasu, niti je Đilas tražio kontakte s Krležom. Njihovi komplicirani vruće-hladno odnosi time nisu prestali: traju do njihovih posljednjih dana.

Iako je član SKJ (članstvo od 1919. zamrlo mu je tridesetih godina za vrijeme polemičnih sukoba na ljevici i bilo je obnovljeno 1947), Krleža se nakon Trećeg plenuma ne javlja u dirigitiranoj kampanji protiv Đilasa. Koliko je meni poznato, o tome se ne oglašuje ni tijekom desetljeća u kojem Đilas izdržava zatvorsku kaznu. Ipak, prisjećajući se Krležina kontrapunktalnog načina rezoniranja i nekih razgovora s njime, nije teško naslutiti da ga je u odnosu na Đilasa trajno pratila nelagodnost savjesti: osjećao se izdajnikom. (U jednom usputnom razgovoru dvojice među najvršnjim poznavateljima Krležina djela čuo sam mišljenje da se od svih ljudi s kojima se razgovarao Krleža „najizdajničkije ponio prema Đilasu”.) S druge strane, Krleža je nalazio brojna osobna, kulturno-poslovna i politička opravdanja što se odlučno opredijelio za Tita, a ne za Đilasa. Što bi bilo s njegovim Enciklopedijama, Zlatom i Srebrom Zadra, grandioznim pariškim izložbama i drugim ambicioznim projektima da je pokušao javno ili u Partiji braniti Đilasa? U razgovorima s bližim prijateljima i suradnicima razvio je argumente da je Đilas u mnogome bio sâm sebi kriv – zašto je trčao pred rudo poput prgavog puberteta, poput onog pijetla koji uvijek prerano kukurikne pa ga treba priklati? Zašto nije pošao Titu kad mu je to Krleža na vrijeme savjetovao?

Sasvim u krležijanskom stilu po kojem je napad najbolja obrana, pa i obrana od nelagodnosti zbog vlastitih postupaka, Krleža zbraja Đilasove slabe točke i s vremenom u tome gubi mjeru. Inzistiranje na Đilasu kao najtvrdem dogmati u prošlim vremenima i krutom diktatoru u poslijeratnom kulturnom životu prva su faza indirektnih Krležinim samoopravdavanja. U kućnim razgovorima, to su anegdote zgodno literarizirane i dosoljene ironičnim interpretacijama, ponekad i dopunjene maštovitim fabuliranjem. U sljedećoj fazi Đilas je već krivac za sve: ako je u nekom kazalištu zbog nekih razloga s repertoara bila skinuta *Agonija*,

onda je to u novoj Krležinoj interpretaciji sigurno bilo po Đilasovom naređenju; ako je u nekoj sindikalnoj knjižnici neka budala uklonila Krležine knjige, to se sigurno nije moglo desiti bez Đilasa odobrenja, pa možda i s njegovom općom naredbom. U ranom poslijeraću Krleža je ponegdje zaista nailazio na rezerve, pa i na nezgodne postupke nekih krutih partijskih vjernika, ali Đilas ga je od takvih ispada branio, dijelom iz vlastitog uvjerenja da je Krleža novoj vlasti „koristan i potreban”, a dijelom i pod utjecajem Brozovih osobnih sklonosti prema Krleži. Đilas sasvim sigurno 1945-46. nije sprečavao štampanja Krležinih knjiga (što je Krleža navodno rekao Enesu Čengiću), jer tek osnovani Nakladni zavod Hrvatske kao svoj prvi veliki projekt 1945. počinje objavljivati Krležina sabrana djela, tiskaju ih i drugi hrvatski nakladnici više nego bilo kojeg drugog autora, Krleža je glavna obavezna lektira u srednjoškolskim nastavnim programima i do kraja 1946. u Hrvatskoj mu je objavljeno već više od dvadesetak naslova (od kojih primjerci postoje i u knjižnicama Đilasove obitelji s vrlo blagolagoljivim Krležinim posvetama i zahvalama prijatelju Milovanu Đilasu).

Po izlasku iz zatvora 1967. Đilas nije ispoljavao prejake resantimane, ali kad je raznim putevima ponešto dočuo o Krležinim interpretacijama njihovih odnosa, bio je prigušeno ogorčen. To se osjetilo u njegovim *Memoarima jednog revolucionara* koje je tada počeo pisati. Krleži je posvetio oko šest stranica. Opravdavajući krute stavove KPJ u predratnom sukobu na ljevici, u ime „ideološkog i borbenog jedinstva Partije”, Đilas je Krleži predbacio da je svojim skepticizmom „unio kaos u naše redove... (i) postao ideologom svim nevjernicima i ‘neprijateljima’ KPJ”. Između redaka, spočitnuo mu je i pretjerano razumijevanje za ondašnje hrvatske političke aspiracije pod Mačekovim vodstvom, a priznao mu je „dosljedno zastupanje ideje o ulozu slobodnog i nezavisnog intelektualca”. Spomenuo je Krležin susret s Pavelićem i dodao da nam „Krleža nikad nije rekao o čemu se razgovaralo na tom sastanku”. Neka Krležina objašnjenja o nedolasku u partizane Đilas je dijelom uvažio, no zaključio je da se u suštini ipak radilo o „običnom kukavičluku”.

Knjiga je 1973. objavljena u New Yorku na engleskom jeziku, uskoro i u drugim prijevodima po svijetu. Kad ju je dobio u ruke, Krleža je pobjesnio. Naročito ga je pekla Đilasova tvrdnja o „običnom kukavičluku”, jer to je u terminologiji crnogorskog autora grijeh nad svim grijesima, a u poimanju nekadašnjeg K.u.K. kadeta teška uvreda. Krleža je kao pisac vrlo vjerojatno bio i ljubomoran na Đilasa jer mu se po cijelom svijetu odmah objavljuje sve što napiše, a Krleži vrlo malo ili gotovo ništa. Zasićen slavom u zemlji, odavno naviknut da se o njemu kod

kuće piše samo najljepše, Krležu je bio silno željan priznanja i u svijetu – a eto, taj i takav Đilas sada odašilje u svijet ne baš lijepu sliku o njemu, Krleži. Još k tome, tog Đilasa posvuda štampaju, čitaju i hvale. Krležu je zato najavio da će napisati knjigu o Đilasu i naredio da mu se skuplja dokumentarna građa. Nakon nekog je vremena odustao (jer mu je negdje oko 1976. ponestale snage i uopće je prestao pisati), pa je navodno želio da Stanko Lasić napiše takvu knjigu o Đilasu, što Lasić nije prihvatio. U impozantnim knjigama *Krležologije* (Zagreb, 1989-1993) Lasićevo mišljenje o Đilasu u mnogome se razlikuje od Krležinog.

Prema Čengićevim knjigama *S Krležom iz dana u dan*, Krležina ljutnja na Đilasa traje sve do posljednjih mjeseci života, 1981. godine. Krležu naročito inzistira na objašnjenju svog nedolaska u partizane i uporno mu je Đilas za to glavni krivac. Sve češće prepričava svoj poznati kalambur o Didi i Đidi: godine 1941. i 1942. navodno nije pošao u partizane, jer se bojao da bi ga Đido-Đilas dao ubiti zbog predratnih ideoloških sukoba; zato je radije ostao kod kuće u Zagrebu i bilo mu je milije da ga ubije Dido (Eugen Kvaternik, glavni šef svih policijskih službi ustaške NDH) nego Đido, moćni šef partizanskog Agitpropa. S rimovanjem Dido-Đido kalambur je zvučao vrlo duhovito, brzo se širio Zagrebom i cijelom zemljom i mnogi su Krleži povjerovali. Ja nisam.

Često spominjem da je najljepša privilegija koju mi je pružio moj dugogodišnji nakladnički posao bila mogućnost da surađujem, nadugačko razgovaram i zblížim se s mnogim vrlo zanimljivim, vrijednim i pametnim ljudima, a s nekima i prijateljujem. Kad ih se prisjećam, među meni najdražim i poticajno najvrednijim bila su druženja s Miroslavom Krležom i Milovanom Đilasom. Obojica su preda mnom jedan o drugome vrlo malo govorili, kao da se radilo o indiskreciji. Đilas me ponekad znao zapitati kako je Krležu, u kakvom je zdravlju, ali gotovo nikad više od toga, a Krležu o Đilasu jedva i toliko. Izuzetak je bila tema o predratnom sukobu na ljevici, a jednom i o Krležinu nedolasku u partizane, koju sam ja naćeo. U jednom kavanskom društvu čuo sam prepričavati Krležin kalambur o Didi i Đidi, uz gromki smijeh. Osjetio sam se povrijeđen, možda kao bivši partizan, još više kao Đilasov i Krležin štovalac, mogu reći i prijatelj. Nisam mogao podnijeti stavljanje na istu ravan ustaškog masovnog ubojicu Didu Kvaternika i partizana Milovana Đilasa.

Rekao sam sve to Krleži prvom prilikom, kad smo bili sami kod njega kod kuće, u salonu uz Ivkin čaj. Počeo mi je nadugačko pričati o SKOJ-evcima koji su pred njega pljuvali u ustaškom zatvoru, o Josipu Krašu koji ga je bojkotirao na uli-

ci, o Paji Gregoriću koji je jedva s njim htio razgovarati. Prihvatio je moje tvrdnje da ga Đilas nikad ne bi osobno ubio niti dao ubiti, jer ga nikad nije prestao cijeniti kao najvećeg i za lijevi pokret zaslužnog pisca, ali „dugačka je ruka Agitpropa” – branio se Krležu – „a u Agitpropu je bilo i zadržanih boljševika od samoga Đilasa.” – „Ali ja sam jedno vrijeme 1942. bio stražar i kurir pri Agitpropu CK KPH i znam kako su mislili o vama!” – iznenadio sam Krležu.

Ispricao sam tada Krleži moja partizanska sjećanja na temu Krležu. Za vrijeme talijansko-četničke ofenzive u rujnu 1942, kad smo se sklonili u drežničku šumu Javornica, u dva-tri navrata radoznalo sam slušao Otmara Kreačića i Ivu Vejvodu i još ponekog od vodećih hrvatskih intelektualaca hrvatskog partizanskog pokreta koji su radili u Agitpropu, kako razgovaraju o Krleži. Bili su jednoglasni kako „bi nam mnogo vrijedio kad bi došao” i kako bi mu u tom slučaju „trebalo izmisliti neku počasnu funkciju u vodstvu hrvatske NOB, ukoliko ga Tito ne bi povukao k sebi”. Zatim, bio sam 3. siječnja 1943. u Slunju u grupi SKOJ-evaca koja je trijumfalno dočekala Vladimira Nazora i Gorana Kovačića i kojima je Nazor održao svoj prvi govor u partizanima. Sjećam se kako se među nama tada govorilo da će sada sigurno doći i Krležu, kojeg ćemo dočekati s još većim slavljem. Spomenuo sam Krleži i Ivu Marinkovića, profesora klasične filologije, predratnog prijatelja mojega oca, koji je 1942. ilegalno u Zagrebu bio glavna veza s partizanima i koji bi preko sigurnih punktova Krležu pouzdano otpremio u partizane, kao što je to obavio s Nazorom i Goranom.

Krležu me vrlo pažljivo slušao. Moja mu je priča očigledno bila zanimljiva, iako nije pokazivao da sam ga u bilo čem bitnom razuvjerio. Ipak, počeo mi je govoriti o svojim dodatnim, vjerojatno glavnim razlozima za neodlazak u partizane: njegova pesimistička bojazan 1941. da je partizanski ustanak samo bezizgledna avantura, pozivi „iz šume” preko emisara koji mu nisu ulijevali povjerenje (August Cilić), strah za suprugu Belu. Nije mogao ni pomisliti da nju povede sa sobom u šumu, a ostaviti ju za sobom u Zagrebu značilo bi izložiti je uobičajenim ustaškim represalijama prema obiteljima „odmetnutih”: zatočenje u jasenovačkom logoru i smrt. Nikada to sebi ne bi mogao oprostiti.

Đilas sam ovaj put podrobno prepričao cijeli razgovor s Krležom, što on dijelom i spominje na jednome mjestu u ovoj knjizi. Ako Krležu možda ni u što nisam uvjerio, Đilasa bar jednim dijelom jesam. Dojmio ga se argument o Beli. Čudio se zašto mu to Krležu nije rekao kad su prvi put i još jednom kasnije razgovarali o nedolasku u partizane, što je Krleži očigledno bila trauma, ne samo

politička. Đilasu je bilo žao što je Krležin nedolazak u partizane nazvao „običnim kukavičlukom“.

Milovan Đilas bio je čovjek jakog karaktera i snažnih strasti, sposoban da dugo ustraje na svojim temeljnim životnim orijentacijama, ali ujedno kadar da u nekim manje bitnim procjenama i pojedinostima brzo promijeni mišljenje. Kad sam ga upoznao, bilo mu je 56 godina. Nakon svih zatvora i muka, bio je začudo stabilne naravi i smirena ponašanja, s iskričavo vedrim pogledom i privlačno toplim osmjehom, ali još uvijek strastveno željan javne aktivnosti, društvene rehabilitacije i afirmacije. Bio je ugodan sugovornik, zanimljiv pripovjedač o svojim doživljajima i ljudima s kojima se susretao; umio je jasno formulirati misli i volio je saslušati sugovornika ako je isto tako jasno i zanimljivo znao ponešto reći. S vremenom sve se više posvećivao pisanju i meditativnom preispitivanju svojih ideja i stavova, iako nikad nije izgubio privlačnu druželjubivost. Kad je početkom 80-ih godina pisao knjigu *Vlast i pobuna*, čuo je da Krleža teško boluje. Ubrzo su stigle i vijesti o smrti i pogrebu. Pod tim dojmom Đilas u ovoj knjizi piše stranice o Krleži. Oprašta se od čovjeka s kojim je, kao ni sa kim drugim, čak dva puta prošao dramu naizmjeničnog zbližavanja i razilaženja. U svom sjećanju ljušti nevesele epizode, odbacuje ih, pa oproštaj piše oslobođen od svakog resantimana i zaključuje: „Kada u svom sećanju prebirem znamenite ličnosti koje sam sreo, ne mogu da nađem nikoga ko bi bio čestitiji, umniji i duhovitiji od Miroslava Krleže.“

Prilikom boravka u Zagrebu 1983, Đilas je otišao na Mirogoj i položio cvijet na Krležin i Belin grob. Pedesetgodišnji sukob na ljevici je završio.

* * *

Iako je od jeseni 1944. sve do 1969. bio sekretar Centralnog komiteta KPH/SKH, i sve do smrti najutjecajniiji čovjek partijske i državne politike u Hrvatskoj, Vladimir Bakarić se nikad nije mnogo eksponirao u javnosti. Vladao je tiho, prividno nenametljivo, gotovo „iza kulisa“. U pravilu je odlučivao samo o krupnijim dilemama, držeći se podalje od prakticističkih detalja, osobito ako su bili neugodni. U politbirou CK SKH bio je ranih pedesetih godina osamljeni intelektualac, okružen partijskim veteranima, uspješnim ratnicima iz kojih su izrasli kruti vlastodršci, „aparatački“ i birokrate. Već prije Šestoga kongresa i, osobito, poslije njega, u partijskim se krugovima znalo da je Bakarić tihi Đilasov istomišljenik,

pristaša ideja koje su po partijskim kriterijima bile vrlo slobodoumne. U Zagrebu je u to vrijeme izlazio tjednik *Naprijed*, u cijeloj Jugoslaviji 1953. najdosljedniji u svojoj „đilasovštini“, s otvorenim simpatijama za Đilasove ideje, iako uredništvo s Đilasom nije imalo nikakve osobne ni službene kontakte. „Iza kulisa“, nikada javno, podržavao ih je Vladimir Bakarić. U uredništvo im nikada nije dolazio, ali zamjenik glavnog urednika Berto Črnja stalno je kod Bakarića imao otvorena vrata za konzultacije. Barem jednom mjesečno, u nekim razdobljima i češće, drug Vlado ga je primao, obično u popodnevnim satima kod svoje kuće, na duge razgovore o općim prilikama i temama za novinsku obradu. To je trajalo oko godinu dana, sve do početka studenoga 1953. kad su već zaredali Đilasovi članci u *Borbi*.

U to vrijeme raspisani su izbori za Saveznu skupštinu i Sabor, zakazani za 22. studenoga 1953. godine. U nekim izbornim jedinicama (Poreč-Buzet, Labin, Dvor na Uni, Vojnić i dr.) na predizbornim skupovima pojavile su se inicijative za isticanje nezavisnih kandidata, pored „režimskih“ kandidatskih lista koje je po službenoj proceduri predlagao Socijalistički savez. Čuvajući „rukovodeću ulogu Partije“ lokalni partijski komiteti nastojali su odlučivati tko je „podoban kandidat“ i tko nije, u čemu su ih zdušno podržavali Zvonko Brkić i Mika Špiljak, utjecajni partijski birokrati iz politbira Centralnog komiteta SK Hrvatske. Za naredni broj *Naprijeda* Berto Črnja je napisao članak u prilog slobodnog isticanja više kandidata, u duhu Đilasovih demokratizirajućih ideja. Po savjetu glavnog urednika zamolio je drugu Vladu da pročita tekst pripremljen za tisak. Nakon pažljivog čitanja, Bakarić je Bertu i njegovom kolegi Živku Vnuku vrlo mirno rekao: „Ne, drugovi, nisam za to da se to objavi. Izazvat ćete neprilike. Ako vi baš želite, objavite. Radite što hoćete, ali ako mene pitate, savjetovat ću da to ne činite.“ (Citat prema knjizi Berta Črnje *Zbogom drugovi*, Rijeka 1992).

Uredništvo je ipak odlučilo objaviti malo redigiranu verziju Črnjina članka u broju od 5. studenoga 1953. pod naslovom „Novo i staro u izbornoj borbi“. Na *Naprijed* se nakon toga iz partijskih komiteta digla kuka i motika, a glavni je argument bio da jedan kandidat znači jedinstvo narodne volje, a više kandidata narodnu neslogu i razdor. Javno se čak tražila zabrana lista *Naprijed* ili barem partijska kazna za autora i uredništvo. Radnički savjet *Naprijeda* na čelu sa Živkom Vnukom zatražio je prijem kod sekretara CK druga Vladimira Bakarića. Primio ih je prije Nove godine, uljudno, ali i hladno. Bez mnogo okolišanja rekao im je: „Ne sviđa mi se kako vi radite. Sve ste alarmirali vašim pisanjem. Ja sam

vas svojevremeno savjetovao da ne pišete onako o izborima. Niste me poslušali! Podršku moju sada ne tražite, jer je nećete dobiti. Plovite sami kako znate.”

Prema sjećanju naprijedovaca, Bakarić je bio neuobičajeno ljut i blijed i ništa nije htio objašnjavati. Očigledno je već znao, ili barem jasno slutio, kakav se to vjetar sprema s vrha svih vrhova. Možda je oštrinom tona, koja za njega nije bila uobičajena, upravo želio upozoriti naprijedovce da još imaju vremena reterirati, prije nego će ih „aparatački” samljeti. Iako deprimirani, naprijedovci su tvrdokorno još objavili dva-tri broja u duhu svoje „đilasovštine”, a onda je sve prekinuto beogradskim Trećim plenumom. Zvonko Brkić se u diskusiji na plenumu obrušio na *Naprijed* kao najeklatantniji primjer antipartijske djelatnosti, a Tito je Vladimiru Bakariću pružio priliku da se „opere” od odiuma da je bio potajni „đilasovac” predloživši ga za predsjednika Komisije za zaključke koja će na kraju plenumskih zasjedanja „odrezati” kaznu za Milovana Đilasa. Svega 24 dana prije Trećeg plenuma taj isti Bakarić bio je predlagач Đilasa za predsjednika Savezne narodne skupštine s najpohvalnijim riječima o kandidatu, a sada je o tom istom čovjeku morao govoriti sasvim obrnuto. Savjesno je izvršio zadatak: u ime Komisije za zaključke predložio je Đilasovo isključenje iz Centralnog komiteta i smjenjivanje sa svih funkcija, uz politički krajnje negativne ocjene o čovjeku kojeg je prije nepunih mjesec dana obasuo javnim pohvalama.

A tjednik *Naprijed* prestao je izlaziti, uredništvo raspušteno, novinari dospjeli na burzu za nezaposlene i istjerani iz novinarstva.

* * *

Prema ustaljenoj proceduri, nakon Trećeg plenuma CK SKJ uslijedili su plenumi Centralnih komiteta u svim republikama. Prvi u nizu bio je plenum Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, koji je održan u Zagrebu svega tjedan dana poslije saveznog beogradskog plenuma. Kao i svi republički plenumi, i zagrebački je bio nemaštovita repriza beogradske premijere. Pod predsjedavanjem Vladimira Bakarića, uvodni referat podnio je Zvonko Brkić, najuporniji hrvatski anti-đilasovac, organizacioni sekretar CK SK Hrvatske.

U jednosatnom referatu Brkić se najviše bavio tjednikom *Naprijed*, njegovim posljednjim direktorom i glavnim urednikom Dušanom Diminićem, a zatim i poimence pojedinim novinarima i njihovim člancima. Ustvrdio je da su bili „Đilasovi politički trabanti”, da su „iz svojih plitkih, frazerskih članaka izbacili sve

citete Tita i Kardelja, kao zastarjele, a držali se samo Đilasovih”, da je sve to bila „antipartijska rabota”, „s likvidatorskim nastojanjima... za sahranu Saveza komunista”. U dvodnevnoj raspravi sudjelovalo je više od 20 govornika koji su uglavnom dopunjavali neke teze ili pojedinosti iz uvodnog referata. Neki su još oštrije raščlanjivali inkriminirane članke iz *Naprijeda*, neki su općenito kritizirali Đilasa i njegove sljedbenike u Hrvatskoj. Distonirala su samo dva sudionika u diskusiji: Dušan Diminić, koji se osobno branio od objeda izrečenih u Brkićevu referatu i pozivao na potrebu slobodne borbe mišljenja unutar Saveza komunista, a zatim i ugledni veteran, Gušte Šprljan, komunist s 29 godina partijskog staža, koji je pleđirao bar za malo razumijevanja prema onima koji su iskazali simpatije za neke od Đilasovih ideja, u što je uključio i jedan svoj javni istup u tome duhu. Nitko ih nije podržao, a sljedeći diskutanti boljševičkom su se terminologijom obrušili na obojicu, više na Dušana Diminića nego na Guštu Šprljana.

Relativno sažetu riječ na kraju Plenuma dao je Vladimir Bakarić. Po svom običaju govorio je smireno, bez grubih riječi, ali s jasnim distanciranjem od stavova Milovana Đilasa koji su „pod utjecajem buržoaskog shvaćanja demokracije” i „negiraju potrebu Saveza komunista”. Ukratko se osvrnuo i na tjednik *Naprijed* u kojem se „sloboda mišljenja formirala u tome da se posvuda traže samo pogreške”, pa je on, Bakarić, s njima diskutirao i „molio da neke stvari ne štampaju... (jer) nisu bile pogodne, i tako sam radio sve dok nije postalo jasno da oni jedino žele gurati štapove u točkove našega razvoja, i tada je trebalo staviti stvar na dnevni red...”

Navečer, poslije prvoga i drugoga napornog plenumskog dana, deprimiran, Gušte Šprljan nije odlazio kući, već u svoju kancelariju u Tvrtkovoju 5, gdje se nalazila Partijska škola „Rade Končar” kojoj je Gušte već 8 godina bio direktor. Prve večeri kratko je posjedio sa svojim kolegama nastavnicima, utučen što ga na Plenumu tretiraju kao „šugavu ovcu” i svi ga izbjegavaju, nitko i ne sjedne kraj njega. Neki mu se s govornice čak rugaju, pa ga kao najstarijeg člana CK po partijskom stažu šalju „po zaslugi u muzej”.

Naime, u jednoj anketi o Đilasovim člancima u *Vjesniku i srijedu*, u kojoj su pored Gušte sudjelovali Eugen Pusić, Jakov Sirotković, Berto Črnja, Radvan Ivančević s potpisom „Student filozofije” i još nekoliko potpisanih samo s inicijalima, Gušte je opisao jedan dosadni i jalovi partijski sastanak. Kao vječiti šaljivdžija zaključio je da Partija, očigledno umorna i ostarjela, „kao i sve što je vrijedno, zaslužila je da bude smještena u muzej”. Već u istupu na beogradskom

Trećem plenumu Zvonko Brkić se rugao na račun Gušte i muzeja („jer Partija nije za muzej, ali autor te usporedbe jeste“), a zatim je na zagrebačkom Plenumu ta rugalica s Guštom i muzejom nekoliko puta ponovljena s govornice. Mnogo više od tih nazovi-šala s tugaljivog Plenuma, Guštu je bolilo što mu nijedan od prijatelja s predratne robije ni suboraca iz rata nije uputio nijednu ljudsku riječ.

Druge večeri, po završetku Plenuma, Gušte je opet došao u Tvrtkovu 5, ali nije se poput prethodne večeri javio svojim kolegama nastavnicima kojih je još bilo u školi. Iz Guštine direktorske sobe neko se vrijeme ništa nije čulo, a onda je odjeknuo pucanj. Iz susjedne kancelarije prvi je doletio Dušan Vejnović, tada nastavnik na školi, koji u svojim neobjavljenim sjećanjima opisuje prizor: „Pištolj pored glave, iz prosvirane sljepoočnice teče krv, zavrnut perzijski tepih da se krv po njemu ne bi prosula, pod glavom neke novine po kojima se krv širi, na rokovniku na stolu napisano: ‘Svima mojima – oprostite mi.’ Tako je završio Gušte Šprljan, najpošteniji komunist kojeg sam u životu sreo.”

Gušte Šprljan bio je izuzetna ličnost. Silno cijenjen i voljen u krugu polaznika i nastavnika u školi, po svojoj je osebnosti uživao simpatije i u širim partijskim krugovima, osobito među partijskim veteranima. Bio je težački sin iz Vodica. Kao mladić poslije Prvoga svjetskog rata prigrlio je komunističke ideale o pravdi i jednakosti za svu sirotinju svijeta i uskoro počeo dugogodišnji hod po tamnicama Kraljevine SHS i Jugoslavije. Silno žive naravi, rječit i prgav, neumorno duhovit, nikome nije ostajao dužan u raspravama o proleterima i kapitalistima, o kralju i otadžbini, zbog kojih je svaki čas upadao u „verbalne delikte“ i tek što bi zbog toga odslužio jednu zatvorsku kaznu, već je slijedila druga. Tako je i rat dočekaao u lepoglavskom zatvoru, odakle su ga 1943. godine oslobodili zagorski partizani. Po dolasku u Zagreb 1945. Gušte je odmah postavljen za direktora škole Centralnog komiteta KPH imenovane po Radi Končaru koju je obzirom na tadašnje okolnosti uzorno uredio i vodio, uz doživotne pohvale svih nastavnika i polaznika koji su kroz tu školu prošli. Pri tome zvuči paradoksalno da Gušte Šprljan pored osnovna četiri razreda nikad nije polazio nijednu daljnju školu i sve što je znao naučio je od obrazovanih političkih robijaša po zatvorima i kao bistri i marljivi samouk. Možda je upravo zbog toga toliko cijenio znanje, pa je nedoučene nastavnike svoje škole uvijek tjerao da izvanredno studiraju na „pravim fakultetima“, gdje će steći „pravo znanje koje im nitko ne može nacionalizirati“.

O Guštinom asketizmu i poštenju kružile su legende. Iako je kao član Centralnog komiteta i direktor važne partijske institucije po tadašnjim kriterijima

imao pravo na auto, on ga zbog štednje i primjera nikad nije preuzeo i od kuće na posao i natrag kući vozio se tramvajem i išao pješice. Kažu da je time prkosio višim autoritetima koje baš i nije mnogo cijenio. Znao se prema njima „postaviti“ te za osoblje škole i njene polaznike izboriti za ono vrijeme relativno dobre materijalne uvjete, a od rezervi koje je štednjom stvarao pomagao je najsiromašnije.

S pojavom Đilasovih članaka Gušte se vjerojatno bio ponadao da se u njegovu Partiju napokon ipak vraća bar dio prvobitnog idealizma. Gušenje tih ideala doživio je na zagrebačkom Plenumu Centralnog komiteta SKH. Nije uspio preživjeti taj gubitak, a ne znam je li se itko od vinovnika hajke osjetio sukrivcem za Guštinu smrt.

Propagandne kampanje protiv Đilasa

Počevši već od 1955. godine jugoslavenska politička vlast povremeno je organizirala propagandne kampanje sa ciljem da moralno diskreditira upornog disidenta Milovana Đilasa. Najzamašnija od tih kampanja kulminirala je 1977. godine, a naredbodavac je taj put bio Josip Broz Tito, osobno. Godine 1975. u New Yorku su pod naslovom *Parts of a lifetime* prvi put objavljeni neki Đilasovi memoarski zapisi iz rata i najavljena je kompletna memoarska knjiga o 1941-45. godini koja je pod naslovom *Wartime* (srpsko izdanje *Revolucionarni rat*, Beograd 1990) objavljena također u New Yorku 1977. godine. U tim je knjigama Đilas prvi put opisao neke važne ratne epizode koje su se po Titovom naređenju dotad držale u tajnosti (npr. partizanski pregovori s Nijemcima u ožujku 1943. i Titove taktičke pogreške oko rušenja mosta na Neretvi u to isto vrijeme), a objektivno je prikazao i neke druge ratne događaje, demistificirajući tako dijelove dugo stvarane mitologije NOB-a. To je, naravno, duboko pogadalo tada već maksimalno razvijenu Titovu taštinu, koja je ionako bila pogođena Đilasovim uspjesima u svijetu. Tito je tada osobno nagovarao Vladimira Dedijera da napiše knjigu o Đilasu kao otpadniku, na čemu je Dedijer odmah i počeo raditi, ali je ubrzo odustao od naručene propagandističke antidilasovske koncepcije, pa je knjigu dovršio, donekle uravnoteženiju, i objavio tek 1991. godine pod naslovom *Veliki buntovnik Milovan Đilas* (Prosveta, Beograd). U Beogradu je 1977. objavljena knjiga u dva toma, ukupno više od 700 stranica, pod naslovom *Liberalizam – Od Đilasa do danas* autora D. Markovića i S. Kržavca, a u *Večernjim novostima* gotovo je

mjesec dana na punoj stranici izlazio feljton s nizom objeda o Đilasu. Dirigirana difamatorska kampanja tada je zahvatila i Zagreb. Kao jedan od medija izabran je tjednik *Start* koji je u to vrijeme imao reputaciju moderno koncipiranog revijalnog lista s odmakom od dnevne politike i plitke političke propagande.

U ožujku 1977. po partijskoj je liniji naređeno dvojici predstavnika redakcije *Start* da pođu u Banja Luku, gdje će od člana Predsjedništva SKJ Tode Kurtovića dobiti upute za pisanje o Đilasu. Iako su to startovci pokušali izbjeći objašnjavanjem da njihov list nije podoban za takve tekstove, Kurtović je bio nepopustljiv. Energično je naredio da antiđilasovski tekst moraju objaviti što prije, jer u svijetu na raznim jezicima upravo izlazi knjiga ratnih memoara u kojima Đilas vrijeđa druga Tita, pa autora takve knjige treba moralno diskreditirati pred domaćom i svjetskom javnosti. Treba ga prikazati kao sadista, neposrednog izvršioca drastičnih represalija, krvožednog ubojicu. Važne podatke za tekst – uputio ih je Kurtović – dobit će u Centralnom komitetu SK Crne Gore, gdje Đilasovi suborci znaju mnogo toga o njegovim nepodopštinama za vrijeme NOB-a.

Savo Brković i Periša Vujošević, predratni partijski veterani i prvoborci NOB-a, predstavniku su *Starta* na sastanku u Podgorici (tada Titogradu) opširno pričali o Đilasovom ponašanju 1941-42. godine u Crnoj Gori, kad je u dva navrata, ukupno šest mjeseci bio delegiran od Tita za vodećeg čovjeka tamošnjeg ustanka i partizanskog ratovanja. Đilasa su opisali kao kolerika ili sangvinika koji naglo mijenja žestoku ćud – od oduševljenja do depresije, od plašljivosti do lude hrabrosti. Nabrojili su neke pogreške što ih je Đilas zbog takve svoje naravi počinio kao vodeći čovjek ustanka. O Đilasu kao ubojici dali su samo jedan podatak: poslije velike bitke kod Jelina Duba 18. listopada 1941. Đilas je navodno, na očigled zarobljenih Talijana i njihovih partizanskih stražara, svojom rukom iz revolvera ubio jednog zarobljenog crnogorskog poreznika, nakon brzopoteznog saslušanja u kojem ništa nije dokazano. (Đilas u memoarima *Revolucionarni rat* prilično detaljno opisuje taj događaj i tvrdi da su kod zarobljenog poreznika Vlahovića nađeni vojni revolver s talijanskom dozvolom za nošenje i papiri o velikim iznosima prikupljenog poreza za talijansku okupacionu vlast, pa su Đilas i vodeći crnogorski komunist Blažo Jovanović zajednički donijeli odluku o strijeljanju, što su izvršili njihovi kuriri po Đilasovomu naređenju. U knjizi *U vrtlogu hrvatske politike*, str. 100, Mate Meštrović piše da mu je 1957. o tom događaju pričao Blažo Jovanović, po čemu se čini da je Đilasova verzija bliža istini od one koja je bila ispričana novinaru *Starta*.)

Sve se to urednicima *Starta* činilo preoskudno za naručeni im članak, ali su ga pod obnovljenim partijskim pritiskom „odozgo” ipak morali napisati. Tekst je bio prazan po konkretnim podacima, a pun stereotipnih propagandističkih fraza i insinucija o Đilasu kao „marioneti” stranih novinara i specijalnih službi. Znali su da je to vrlo loš članak, kontraproduktivan čak i po propagandističkim mjerilima, pa su se nadali da će Tode Kurtović, kojem su tekst morali odnijeti na uvid i odobrenje, shvatiti da to nema smisla objavljivati. Međutim, drug Tode, kad je pažljivo pročitao članak, na opće iznenađenje startovaca, čestitao im je i s nekoliko im komplimenata pohvalio tekst. Objavljen je u *Startu* br. 216 od 4. svibnja 1977. na osmoj i devetoj stranici pod naslovom „Njegove pjesme, njegovi snovi”. Potpisan je izmišljenim imenom nepostojećeg novinara Nikole Rajčevića.

Priča ima i svoj neočekivani epilog: dan-dva poslije objavljivanja predstavnici *Starta*, zajedno s glavnim direktorom *Vjesnikove* kuće Marinkom Gruićem, hitno su pozvani u Centralni komitet SK Hrvatske kod predsjednice Milke Planinc. U prisustvu još dva-tri člana CK drugarica Milka Ijutito je osula paljbu po *Startu* zbog članka o Đilasu. Ocijenila je da se radi o nedopustivo lošoj propagandi koja svojim neargumentiranim objedama i niskom razinom kompromitira Savez komunista i našu državu. Prijetila je partijskim kaznama za vinovnike, sve dok ju Marinko Gruić nije prekinuo objašnjenjem da je naredba došla iz CK SKJ preko druga Tode Kurtovića. Drugarica Milka, naravno, odustala je od partijskih kazni, ali je ostala kod svojih tvrdnji da se radi o lošem tekstu i zahtijevala od drugova iz *Vjesnika* i *Starta* da bude obaviještena ako opet stignu takve i slične bezvezne naredbe iz Beograda, pa će ona nastojati da ih se ne izvrši.

U kampanji za difamaciju Đilasa neka druga uredništva nisu bila ni blizu toliko suzdržljiva kao što je bilo *Startovo*. Putem pisane i usmene riječi bujale su stravične priče o patološkom krvožedniku Milovanu Đilasu. On je bio za sve kriv, za ono što je sam činio, za ono što su učinili drugi, pa i za mnogo toga što nikad nije počinjeno. Kako reče Mirko Kovač, „svatko je Đilasu mogao prišiti što je htio, jer to je bilo dopušteno i poželjno... Širile su se fame o njegovim zločinima... pa je tako većina revolucionara ispala potpuno nedužna u krvavom žrvnju revolucije, jedino je Đilas bio zločinac... promoviran u poglavicu svih ubojica”. Ne navodeći izvore, dobar dio tih priča sakupio je Jevrem Brković u knjizi-pamfletu *Anatomija morala jednog staljinista* (Globus, Zagreb 1988). Tekst je pisan sa zapanjujućom dozom zloće i mržnje, pa je Đilas već od mladih dana beskarakterni prevrtljivac, a s vremenom sve više patološki tip koji živi u „nervnoj rastrojenosti i duhovnoj

ekscentričnosti... (u) predjelima sopstvenog mraka". Kad bih pisao knjigu o Hitleru ili Himmleru ne znam bih li ih mogao tako jednolično mračno portretirati, prisjećajući se Stendhalova aforizma po kojem je „čovjek toliko nesavršen, da ne može biti ni savršeno zao”.

Među najstravičnijima u Jevremovićevoj knjizi je priča prema kojoj istaknuta srpska komunistkinja Spasenija Cana Babović na smrtnoj postelji nekome povjerava da je Đilas u Prijepolju, prilikom povlačenja partizanskih snaga iz Srbije prosinca 1941, „naredio likvidaciju sedamdeset ili sedamdesetsedam srpskih partizana. Po jednoj verziji – likvidirao ih je što su htjeli da se povlače, a nijesu bili članovi Partije, a po drugoj, možda vjerojatnijoj, što nijesu htjeli da napuštaju Srbiju” (J. Brković, n. dj. str. 88).

Svakom prosječnom poznavaoču prilika već je na prvi pogled jasno da priča nije istinita: takav masovni pokolj partizana po partizanima nije mogao ostati tajna. Odmah bi se proćuo u partizanskim redovima, među suborcima i obiteljima ubijenih. Đilas bi smjesta bio uklonjen sa svih funkcija i drastično kažnjen. Možda bi Tito organizirao da Đilas „pogine” u prvoj bitci ili bi progledao kroz prste kad bi Đilasa iz busije, osvetnički, ubio netko od obitelji ili suboraca likvidirane sedamdesetorice. A sasvim je nevjerovatno da bi Cana Babović sve do predsmrtnih dana čuvala tu „tajnu”, dok je u međuvremenu, više od 30 godina trajala antidilasovska hajka u kojoj je i Cana zdušno sudjelovala.

Crnogorska Akademija znanosti i umjetnosti objavila je 2003. godine priloge sa znanstvenog skupa *Djelo Milovana Đilasa* na kojem je, pored ostalih, referat podnio i sandžački istraživač Milorad Peurović. Na osnovu pomnih provjera ustvrдио je: „Zbog pogrešne vojno-političke procene Đilas za taj poraz (bitka za Sjenicu) neosporno snosi ličnu odgovornost, ali je istoriski neodgovorno održavati paušalne, lažne lične priče po kojima je Đilas u tom vremenu i na ovoj teritoriji maltene masovno ubijao domaćine – seljake i ‘kulake’, hodže i popove, bivše državne službenike...” Što se tiče navodne likvidacije velike grupe partizana kod Prijepolja (na Kamenjnoj gori), Peurović tvrdi da te likvidacije uopće nije bilo i da „na toj putanji ne postoje nikakvi validni dokazi o likvidaciji ljudi”.

Spomenimo još jednu od pitoresknh Jevremovićevih fabula (od kojih je neke s premalo rezerve u *Krležologiji* preuzeo i Stanko Lasić, inače maksimalno savjestan istraživač): „U Hercegovini je (Đilas), u nekom samostanu jezuitskog reda, poslije duge teorijske rasprave sa fratrom o Isusu Hristu kao prvom komunisti, svog sabesednika, također svojeručno, poslao bogu na ispovijest. Danas on o toj i

sličnim ‘ratnim epizodama’ da bi što bolje zabavio i nasmijao svoje istomišljenike – ‘nove humaniste’ – priča nonšalantno i anegdotski, bez imalo griže savjesti” (n. dj. str. 103).

Ništa od toga nije istina: prvo, u Hercegovini ne postoji niti je ikad postojao samostan jezuitskog reda; drugo, Đilas je kao partizan samo jednom nakratko prošao rubnim dijelom Hercegovine, u povlačenju za vrijeme Četvrte ofenzive, pod uvjetima u kojima se nije moglo ni pomišljati na teološke rasprave s nepostojećim jezuitom; i treće, o mučnim ratnim epizodama Đilas nikad nije pričao „nonšalantno” niti „da bi nasmijao”, već suzdržljivo, krajnje ozbiljno i ne baš rado.

* * *

Nije lako čovjeku podnijeti da ga više od 30 godina pred javnosti cijele zemlje sistematski vrijeđaju i blate, a njemu je zabranjeno da bilo kome i bilo što javno odgovori. Đilas je to ipak nekako podnio, ne znam da li baš uvijek stoički. U novinama je mogao ponešto odgovoriti tek 1988–89. godine, kad su mediji u jugoslavenskim zemljama počeli stjecati veću slobodu. Njegove izjave i cijele intervju prve su objavili beogradski listovi *Mladost* i *Borba* i zagrebački tjednik *Danas*. Odgovarao je na sve što su ga novinari pitali, a najviše o njegovim predratnim i poslijeratnim odnosima s Krležom. Odlučno je poricao da bi ubio Krležu ili naredio da bude ubijen da je 1941–42. došao u partizane, već bi ga svi u partizanima odlično dočekali i prihvatili. Ponavljao je svoje stavove o Krleži koje je ranije već objavljivao u inozemstvu, a čitalac ih može naći na stranicama ove knjige.

Zatim su na srpskom jeziku u Beogradu i Crnoj Gori počele izlaziti Đilasove knjige (dosad više od dvadeset naslova), pa knjige autoriziranih razgovora s Đilasom i objektivniji prikazi i analitički radovi o njemu kao književniku i političkom disidentu. Istaknuti crnogorski intelektualac i javni djelatnik Momčilo Cemović objavio je 1997. knjigu *Đilasovi odgovori* sa svim delikatnim pitanjima o Đilasovu učešću u kontroverznim zbivanjima epohe i Đilasovim autoriziranim odgovorima – od davnih polemičkih sukoba na ljevici, predratnih unutarpartijskih „čistki” i ratnih represalija u sklopu crnogorske „lijeve devijacije”, pa sve do Golog otoka i drame na Trećem plenumu siječnja 1954. Pojavljuju se i radovi savjesnih istraživača koji preispituju vjerodostojnost ili nevjerodostojnost difamatorskih objeda o Milovanu Đilasu u kampanjama protiv njega. Dosta toga još nije istraženo ni

ocijenjeno, ali ipak dovoljno da već imamo jasniju sliku i o tom najspornijem aspektu ocjena o Đilasu kao povijesnoj ličnosti.

Represalije u sklopu crnogorske „lijeve devijacije” 1941-42. i Đilasovo osobno sudjelovanje u njima najraširenije su među negativnim ocjenama o Đilasu, možda i zato jer u njima za razliku od većine drugih optužbi – ima dijelom i neke stvarne osnove. Kao opunomoćenik Centralnog komiteta KPJ, Đilas je 8. srpnja 1941. iz Beograda stigao u Crnu Goru s Titovim uputama da organizira partizanske odrede za gerilsko ratovanje i diverzije protiv talijanskih okupatora, ali zasad ne i općenarodni ustanak. U prvim kontaktima s lokalnim komunistima Đilas je saznao da su pripreme za oružanu borbu već u toku, da ih uglavnom predvode komunisti, ali sudjeluju i nekomunistički patrioti – oficiri poražene jugoslavenske vojske, ponegdje i bivši pripadnici raspuštenih građanskih stranaka. S nekoliko članova crnogorskog komunističkog vodstva i jednim oficijom bivše vojske Đilas je formirao ustanički štab iz kojeg je preko razgranatih komunističkih ćelija uspio donekle povezati pripreme za borbu u više dijelova Crne Gore. Iako sebe nije imenovao zapovjednikom, Đilas je to u stvari bio i tako se ponašao.

Tradicionalno ratnički raspoložen crnogorski narod bio je ogorčen zbog „sramotnog” sloma kraljevske vojske u Aprilskom ratu i zbog nasilničke talijanske okupacije; većina je bila spremna za borbu. Komunisti su i dotad u Crnoj Gori bili relativno vrlo brojni, a s propašću kraljevske vlasti i njenih stranaka utjecaj komunista bio je u porastu. Kad je pod njihovim vodstvom 13. srpnja napadnuto nekoliko talijanskih garnizona u Staroj Crnoj Gori, narod se masovno pridružio. U roku od dva-tri dana ustanički pokret naglo se proširio većim dijelom Crne Gore i izrastao upravo u ono što je Tito rekao Đilasu da se ne treba desiti – općenarodni ustanak. Ustaničnici su nakratko zavladao gotovo cijelom zemljom, izuzev Podgorice, Nikšića, Cetinja i talijanskih garnizona uz obalu.

Đilas je bio zbunjen – u procjepu između oduševljenja neočekivanim uspjesima i spoznaje da se slabo naoružana i slabo organizirana seljačka vojska neće moći suprotstaviti neminovnoj talijanskoj protuofenzivi. U središtu ustanka, na području plemena Piperi, u duhu Titove prvobitne direktive naredio je formiranje malih odreda za gerilsku borbu i raspuštanje masovne vojske bez pravog naoružanja. Međutim, kad je dan-dva kasnije saznao da se u ostalim krajevima Crne Gore ustanak i nadalje masovno širi, da je zarobljeno i razoružano oko 3.000 talijanskih vojnika, zaplijenjeno mnogo oružja, municije i hrane – Đilas se predomislio i opet vratio koncepciji općenarodnog ustanka.

Takve oscilacije u odlukama, iako u manjim razmjerima, Đilas je ponovio još nekoliko puta, što je stvaralo nezadovoljstvo u krugu nekih bližih suradnika, ponekad i šire. Pritužbe su potkraj listopada stigle do Vrhovnog štaba u Užice i Tito je poslao Ivana Milutinovića za novog opunomoćenika u Crnu Goru. Đilas je smijenjen 6. studenoga i pozvan u Užice, gdje mu je Tito dao da uređuje novine *Borbu*. U kampanjama protiv Đilasa poslije Trećeg plenuma tvrdilo se da je smijenjen i kažnjen zbog „lijeve devijacije”, što nije točno. U Titovim pismima crnogorskom rukovodstvu i odlukama o Đilasovoj smjeni spominju se samo operativne i ideološke greške u rukovođenju, nijednom riječju „lijeva devijacija”. Međutim, zloglasna lijeva devijacija ipak je začeta u vrijeme Đilasova mandata u Crnoj Gori.

Potkraj srpnja i tijekom kolovoza talijanska okupaciona komanda privukla je pojačanja iz Albanije i pvela dobro organiziranu ofenzivu na područja pod partizanskom vlašću. Talijani su ubrzo potisnuli partizane iz Kolašina, Danilovgrada i drugih većih mjesta i zavladao važnijim komunikacijama. Ako bi naišla na jači otpor partizana, talijanska vojska vršila je grube represalije i palila cijela sela. To je pokolebalo mnoge od ustaničkih sudionika i suradnika. Dobar dio bivših oficira kraljevske vojske napustio je partizane i počeo stvarati svoje grupe iz kojih su ubrzo izrasli četnički odredi. S talijanskim komandama uspostavljali su najprije primirja, a kad su ih partizani počeli napadati, stavljali su se pod talijansku zaštitu. Početkom 1942. većinom su već bili otvoreni kolaboracionisti. A građanski političari, prvobitni pristaše ustanka, većinom su se pasivizirali. Tek neki prišli su i suradnji s okupatorom.

Kroz cijelo vrijeme Đilasova boravka u Crnoj Gori 1941. partizani su ipak zadržali kontrolu nad prostranim teritorijem izvan glavnih komunikacija. Na tom području uspostavili su vlast u kojoj su dominirali komunisti. Svako suprotstavljanje toj njihovoj stečenoj vlasti tretirali su kao „pomoć okupatoru” protiv koje se postupalo „revolucionarno”, često i strijeljanjem. To još nije bila „lijeva devijacija” s „borbom protiv klasnog neprijatelja”, ali nije bilo daleko od toga. Među ubijenima bilo je i „komunističkih renegata”, ljudi koji su nekad bili članovi KP, ali su Partiju napustili zbog raznih razmimoilaženja; a bilo je i ubijenih koji su uživali ugled u svojim plemenima, pa i u širim slojevima.

Odluke o likvidacijama donosili su lokalni komunisti, obično u štabovima lokalnih partizanskih jedinica. Ponekad su formirani *ad hoc* sudovi, ponekad se odlučivalo samo dogovorom dvojice-trojice funkcionera, komunista. Čini se da

nikad nije odlučivao samo jedan čovjek, pa ni Đilas, iako nema sumnje da je kao ključna osoba na cijelome području najodgovorniji i za likvidacije. Tolerirao ih je, mjestimično i podsticao, ponekad i neposredno sudjelovao u odlučivanju o njima. To ne krije u svojim memoarima *Revolucionarni rat*, pa su i po tome, kad su 1977. objavljeni pod naslovom *Wartime*, u cijelom svijetu bili ocijenjeni laskavim superlativima („začuđujuće poštenje” ocjenjuje Eric Hobsbawm, „ova je knjiga herojski čin” Michael Foot, „izvanredni i briljantni memoari” *New Society*, „dirljiva, divna knjiga” *The Economist*, „izuzetan lični i istorijski dokument” Duncan Wilson itd.).

Strijeljavanja su se rijetko obavljala javno, uglavnom samo kad se radilo o dokazanoj kolaboraciji s okupatorskom vlašću. Ubijalo se i iz busije, po starom običaju iz vremena crnogorskih knezova i kraljeva, da bi se izbjegla identifikacija počinitelja i nad njima osveta. Imena ubijenih objavljuvana su u lokalnoj partizanskoj štampi, s obrazloženjima za likvidaciju i prijetećom zaključnom napomenom „Nastavak slijedi”. Ukupno je bilo nekoliko desetaka takvih likvidacija i javnih obavijesti, za ratna vremena ne baš veliki broj, ali u tradicionalno isprepletenom i gusto povezanom crnogorskom društvu sasvim dovoljan da kod mnogih izazove nezadovoljstvo i strah. Bio je to jedan od razloga što je već za Đilasova mandata u Crnoj Gori počelo napuštanje partizanskih redova, pasivizacija stanovništva, širenje četničkog utjecaja.

„Lijeva devijacija” u Crnoj Gori i Istočnoj Hercegovini razbuknula se mjesec do dva nakon Đilasova odlaska u Užice. Na to su utjecali i neki postupci Vrhovnog štaba i CK KPJ koji su se mogli tumačiti kao promjena koncepcije NOB-a. Sve do studenoga 1941. Tito je u porukama u Crnu Goru kritizirao Đilasov slogan o „antifašističkoj revoluciji” i uopće o „Revoluciji”; ocjenjivao je to uskogrudnim definiranjem NOB-a i naglašavao termin „oslobodilačka borba”. Međutim, 21. prosinca 1941, ne baš slučajno na dan Staljinova rodendana, Vrhovni štab formira elitnu brigadu kojoj daje naziv „proleterska”, a sam Tito u petokraku zviježdu na svojoj kapi unosi srp i čekić. Možda je to pod utjecajem učestalih vijesti o prvim velikim, možda i odlučujućim pobjedama Crvene armije na prilazima Moskvi. Iz CK KPJ dopiru razmišljanja o „drugoj fazi borbe”, ne više samo oslobodilačkom ratu, već i borbi za komunističku vlast.

Crnogorski komunisti, već od prije rata najljevije „boljševizirani” unutar KPJ, shvaćaju sve to signalom za prijelaz na „klasnu borbu” na područjima koja su pod njihovom kontrolom. Počinje hajka na „kulake” koji iz svojih zaliha ne

daju dovoljno hrane za partizane. Likvidacije su sve češće. Žrtve su činovnici bivše kraljevske vlasti, lokalni političari bivših stranaka, zagovornici neutralizma i pasivnog držanja, sumnjivi nekomunisti iz bogatijih („buržujskih”) obitelji, nezadovoljnici koji se usude ma i najmanje prigovoriti. U nekoliko najdrastičnijih slučajeva fanatizmom zaludeni mladići dokazuju svoju „revolucionarnu principijelnost” sudjelovanjem u sudenjima koja njihovog oca ili brata šalju u smrt. Ubijeni se više ne broje na desetine, već na stotine. Likvidacije se ponekad vrše i krajnje cinično: potkraj 1941. i početkom 1942. u Kolašinu zarobljeni četnici i njihovi stvarni ili navodni suradnici strijeljani su i pokapaju se na mjestu gdje su inače ubijani i pokapani psi. Mjesto dobiva ime „pasje groblje” i 30 godina kasnije pripisuje se Đilasu kao vinovniku, iako Đilasa ni blizu bilo nije.

Nekoliko je silnica utjecalo na provalu „lijeve devijacije” u Crnoj Gori i Istočnoj Hercegovini. Ivan Milutinović sigurno je sukriovac, ali čini se da nije bio podstrekač. Nije kao mandatar CK KPJ u Crnoj Gori držao sve konce u svojim rukama, kao što je to prije njega činio Đilas. Pod utjecajem Titovog privremenog „lijevog skretanja” (koje je Tito ubrzo korigirao) Milutinović se vjerojatno suzdržavao zauzdavati lokalne ekstremiste. Predispozicije su ostvarene već prethodno, za Đilasova mandata, a u međuvremenu Milutinović je već dobro znao da su represalije s protivne strane – njemačkih i talijanskih okupatora, ustaša i četnika – daleko masovnije, ponegdje i brutalnije, od sveukupne „lijeve devijacije” (što, naravno, ne bi smjelo biti opravdavanje počinjenog, iako se ponekad tako tumači). Po mojem mišljenju, dva su domaća faktora bila utjecajnija od vanjskih: ekstremna boljševizacija relativno velikog broja crnogorskih komunista i relikti surove tradicije obračuna s izdajnicima u ratničkoj povijesti Crne Gore. Ni Đilas ni Milutinović od tih utjecaja nisu bili imuni.

Kad je Tito 15. ožujka 1942. iz Foče poslao Đilasa u Crnu Goru da spašava što se spasiti dade, malo se toga još moglo spasiti. „Lijeva devijacija” učinila je svoje: četnici su nezaustavljivo jačali, partizani odstupali i slabili. Sasvim su izgubili podršku većine stanovništva. Đilasov drugi, relativno kratkotrajni mandat u Crnoj Gori (jedva dva mjeseca), bio je u znaku spoznaje o samoubilačkom karakteru „lijeve devijacije”. Crnogorsko komunističko vodstvo to je počelo shvaćati i prije toga drugoga Đilasovog dolaska i „lijeva devijacija” već je zamirala. Zajedno s Đilasom, pokušalo se pomirljivost prema četnicima suzbiti drastičnim mjerama u vlastitim redovima (strijeljanje komunista iz obitelji Tadić), ali i to je imalo učinak suprotan od željenog. Preostalo je samo priznati poraz i spasiti još nenačete par-

tizanske jedinice povlačenjem iz Crne Gore. Vratile su se tek nakon godinu dana, u još dramatičnijim okolnostima (Peta ofenziva), ali to je već druga priča.

Teško iskustvo crnogorske i istočnohercegovačke „lijeve devijacije” svakako je utjecalo da partizanske vlasti to zlo u ratnim godinama više nigdje nisu ponovile – bar ne na takav način i u tim razmjerima, a najmanje u Hrvatskoj. Nažalost, ponovilo se potkraj i odmah poslije rata, doduše na drugi način, ali i u daleko većim razmjerima. Držim to dokazom da Tito osobno, zajedno sa cijelim vodstvom KPJ, naprosto nije bio sposoban prepoznati dublje korijene zla koje se zvalo „lijeva devijacija”.

Svoj obračun s „lijevom devijacijom” Đilas je nastojao izvesti u već spomenutoj knjizi *Revolucionarni rat* (englesko izdanje 1977, srpsko 1990). Nije se upuštao u polemiku sa smiješnim tvrdnjama antiđilasovskih kampanja koje su svu krivnju pripisivale samo njemu: da je bio jedini inicijator i planer „lijeve devijacije” i glavni naredbodavac svih u njoj izvršenih zločina, da je sve to činio protivno volji svojih bližih suradnika i svog naredbodavca Tita, da je osobno ubijao po Crnoj Gori i onda kad se nalazio 300 kilometara daleko od Crne Gore. Prilično je podrobno i pošteno ispričao faktografiju crnogorske „lijeve devijacije” i svoje učešće u njoj. Nije prešutio svoju opću odgovornost ni svoje sudjelovanje u odlukama o nekim smrtnim presudama. Opisao je dramatiku nekih spornih slučajeva, ponekad i svoju osobnu grižnju savjesti u takvim prilikama. Implicite, dao je i negativnu političku i povijesnu ocjenu lijevih devijacija. Stanko Lasić mu ipak predbacuje da je zastao pred ključnim moralnim pitanjem, jer „kao memoarist koji bi trebao ući u sebe... na toj distanci više nije moguće vidjeti samo tuđu krivnju, a ostati slijep prema svojoj” (S. Lasić, *Krležologija II*, str. 146).

Iako je od svih hrvatskih autora najdublje proniknuo u Đilasove dileme, Lasić na ovome mjestu očigledno nije u pravu – ili bar nije sasvim u pravu. U novinskim odgovorima na to najdelikatnije pitanje Đilas je obično nedorečen, ponekad i nepostojan. Možda je to posljedica nedomišljene razgovorne improvizacije, možda i neprecizno prenesenih odgovora. Pouzdanije je suditi o Đilasovim stavovima s osloncem na dijelove u knjizi *Revolucionarni rat*, i na njegove autorizirane tekstove u časopisu *Encounter*, u kojima Đilas, na više mjesta, nije nimalo „slijep prema svojoj krivnji”. On ju sagledava podrobnije i dublje nego bilo koji visoki državno-komunistički šef u svojim memoarima, ali je istina da i Đilas zastaje pred pitanjem o pokajanju. On zaista ne „ulazi u sebe” tako neumoljivo, kao što je to učinio Stanko Lasić u svojim *Autobiografskim zapisima* (Globus, Zagreb

2000). „Još uvijek me muče misli o mnogome što smo učinili, iako ne bih mogao reći da se zbog svega toga osjećam krivim” – rekao je Đilas za *Encounter* 1979. U stvari, Đilas je zastao pred pojmom Revolucija.

Milovan Đilas koleba se oko političke, povijesne i moralne ocjene Revolucije kao takve i mislim da mu stoga nije lako govoriti o sebi u Revoluciji. On drži da su Revolucije nužnost ljudskog napretka i „moraju se desiti kad politički sistemi nisu sposobni razviti razumna i pravedna rješenja”, iako im „nitko ne može predvidjeti ishode”. Na jednome mjestu kaže da je „ubijanje funkcija rata i revolucije”, da onaj koji „želi povesti rat i revoluciju mora biti spreman ubijati ljude”, na drugome mjestu već govori da je Revolucija zapravo neprekidna borba za reforme i demokraciju, dakle proces bez nasilja i krvi. Za oslobodilački rat u kojem je 1941-45. sudjelovao drži da je bila opravdana Revolucija koja je, nažalost, iznjedrila lošu vlast. Đilas je napisao najrazorniju moralnu osudu te vlasti, koju je sam stvarao.

Milovan Đilas bio je veliki čovjek dviju oprečnih krajnosti: do 1948. on je jedna ličnost, od 1949. on je sasvim druga ličnost, snažna negacija one prve. Kao da je imao dva života, međusobno strogo razdvojena. Iako, u njegovoj mladenačkoj literarnoj prozi iz onog prvog života naslućuju se iskrice za onaj drugi život kasnijeg Đilasa, a u knjigama iz drugog života naslućuje se teškoća da do kraja raščisti s onim prethodnim Đilasom. „Trebali li se kajati?” pita se Đilas. „Naravno. Ali za šta? Za zle ideje i još gore stvarnosti? Ili za sebe – za svoj zanos zlim idejama, za svoje nemirenje sa zlim stvarnostima?”

Držim da je svojim literarnim, memoarskim i političkim djelom i svojom patnjom stariji Milovan Đilas obilno iskupio sve grijehe onoga mlađega Đilasa. Englesko izdanje *Revolucionarnog rata* iz 1977. završio je riječima: „S mojim sadašnjim nazorima ne bih bio sposoban činiti ono što sam činio nekada. Nadajmo se da će ideološki monolitne revolucije jednom napokon prestati, iako imaju svoje korijene u idealizmu i idealima.”

U Zagrebu, travnja 2009.

Slavko Goldstein

Prvi deo

Vlast

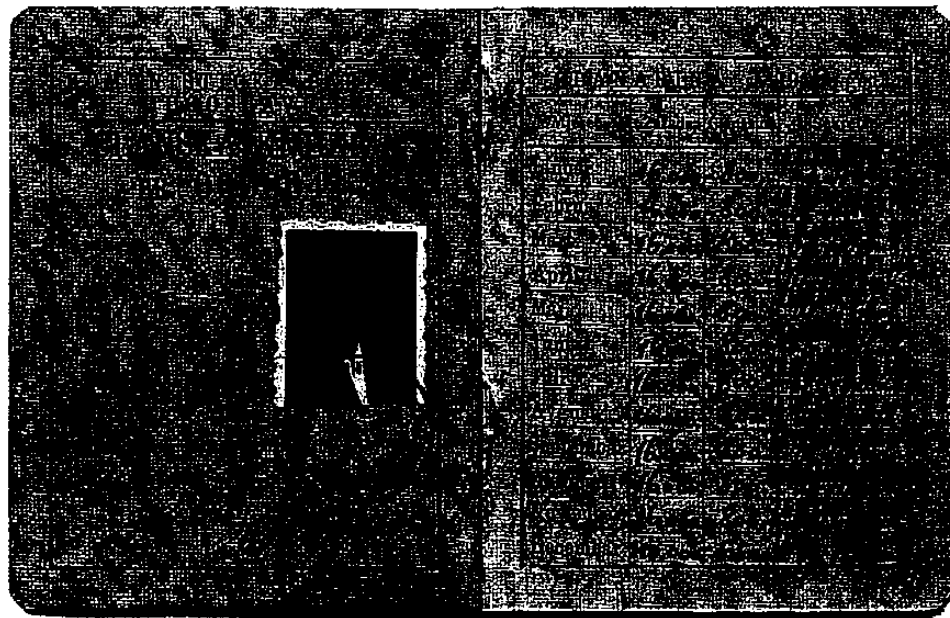
Na zahtjev nosioca autorskih prava, Alekse Đilasa, tekst memoara *Vlast i pobuna* prenosimo prema autorovom originalnom rukopisu na srpskom jeziku.

Bilo je to – ako me sećanje ne vara – u proleće 1946. godine. Na inicijativu Rankovića i njegovih pomoćnika iz bezbednosti sazvan je sastanak posvećen podizanju novog zatvora u Beogradu. Nasleđeni zatvori su bili nepodobni u svakom pogledu. Razbacani po Beogradu, i nedovoljni, ali ne zbog ratnih razaranja, jer je okupator adaptirao za zatvore neuporedivo krupnija zdanja od onih porušenih. Kad smo se iskupili i pogledali – svi do jednog bivši robijaši: kao takvi smo pozvani Pijade i ja, mada zatvori i hapšenje nisu bili naša zaduženja.

Neophodnost novog zatvora se sama od sebe nametala i niko je nije osporavao. Isticani su i higijenski i humanitarni razlozi. Ali glavna tema sastanka je bila – zatvor koji spolja neće ni u čemu ličiti na zatvor, ali koji neće imati ni svih onih nedostataka, odnosno pogodnosti koje su komunisti mogli da koriste i koristili u ilegalnom zatvorskom komuniciranju... Tako je predviđeno da se dupliranjem zidova onemogući sporazumevanje kucanjem, da se iskrivljavanjem kanalizacionih cevi onemogući proturanje ceduljica ili hrane, da podrumi budu duboki i izolovani da u njihove ćelije ne prodire dnevna svetlost niti se iz njih glasak čuje, da prozori budu od zamućenog betoniranog stakla i da „gledaju” na hodnike, a ne u spoljni svet, pa ni u unutarnji, šetališna dvorišta. Zatvor je predviđen i kao higijeničan: voda, klozeti u svim prostorijama, čebad i kuvana jela.

Na izgradnju novog, velikog zatvora u Beogradu gonio je i veliki broj raznoraznih političkih zatvorenika – četnika, ljotićevaca, ustaša, balista, belogardejaca, špijuna i saradnika nemačkih okupatora i zapadnih država, ratnih bogataša, špekulanata, ogovarača i pisaca anonimnih pisama. Svakako bi potreba za novim zatvorom iskrsla i kod svake druge vlade: naša, komunistička specifičnost je u projektovanju zatvora koji obezbeđuje totalnu kontrolu i potpunu izolaciju zatvorenika.

Zatvor je morao biti prostran, sačinjen od više autonomnih korpusa, jer inače se puna izolacija i savršena istraga ne bi mogli ostvariti. Bilo je, pri tome, i „vra-

Đilasova članska karta Komunističke partije Jugoslavije s brojem 4 i evidencijom o zaradama i plaćenim članarinama za 1949. godinu. Redovita mjesečna plaća iznosila mu je 16.000 dinara, što je bilo oko 3 puta više od prosječnih plaća. U prosincu je zaradio dodatnih 94.000 dinara od autorskih honorara, koji su tada općenito bili relativno visoki. Članarina je iznosila 5% od zarade.

golastih" primedbi – da su se, najzad, našli istinski majstori za zatvore, umesto austrijske birokratije i primitivnih i brutalnih kraljevskih policajaca...

Na pitanje zbog čega zatvor treba da bude toliko obiman – drugovi iz bezbednosti su odgovorili da će to biti zatvor za političke krivce iz cele Jugoslavije, dok će obični i sitniji politički kriminal biti prepušten republičkim i lokalnim vlastima: otuda je taj zatvor dobio naziv Centralni zatvor, Ce-Ze, iako to nije postao, jer su političke prilike uzele nepredviđen tok. A na primedbu nečiju, da bi se broj političkih krivaca mogao smanjiti – navođeno je iskustvo Sovjetskog Saveza i, dakako, učenje druga Staljina o sve većem zaoštavanju klasne borbe sa izgradnjom socijalizma... U tim obrazlaganjima, kako praktičnim, tako i teoretskim isticao se Svetislav Stefanović-Ćeća, Rankovićev prvi pomoćnik, koji je svršio partijsku školu u Moskvi, a imao i izvesnog iskustva u radu NKVD-a...

Ubrzo je počela i izgradnja Ce-Zea. A da bi se radovi odvijali što brže i što uspešnije, na gradilište su upućeni nemački zarobljenici, koji su se već bili toliko razglasili kao marljivi i savesni da su se o njih privrednici otimali širom Jugoslavije... Ali Nemci su samo gradili, izvršavali naše zamisli...

U gradovima, čak i onim najvećim, život je i za najviše funkcionere već tekao bezbedno, iako je još bilo prikrivenih fašista, saradnika okupatora i svakojakih kontrarevolucionera: i članovi Politbiroa i Savezne vlade kretali su se s jednim pratiocem i imali pred vilama do dva stražarska mesta, ukoliko to položaj nije nametao drukčije. Izuzetak je u tome, kao i u svemu, bio Tito: za njega su, uz pomoć savetnika iz sovjetske bezbednosti, uvedene posebne i obimne mere, a i on sam je insistirao na tome i na impresivnoj i brojnoj pratnji.

Nije bilo nijednog atentata na nekog od vođa – sem na Miladina Popovića, sekretara oblasnog komiteta, kojega je u Prištini ubio fanatični albanski omladinac. Svakako su tome najviše doprineli organizovanost, snalažljivost, i ukorenjenost u narodu partije i organa bezbednosti. Ali i ta svojstva partije i bezbednosti nisu „bogomdana" svojstva, nego su izrasla iz rata i revolucije – iz deoba koje je prisustvo okupatora usijalo i izopačilo: za svakog se znalo i videlo na kojoj je strani bio, ako je bio.

Po malim gradovima je bezbednost nastajala tako reći s odlaskom okupatora i uspostavom nove vlasti – tamo saveznici okupatora nisu ni imali gde da se sakriju, nego su se predavali, ukoliko nisu odstupili s okupatorom.

Ali šume, kako gde – u Makedoniji nije ni bilo odmetnika, malo ih je bilo i u Sloveniji i Vojvodini – bile su pune odmetnika iz razbijenih profašističkih i kontrarevolucionarnih formacija: računalo se, u vrhovima bezbednosti, da ih je 1945. godine bilo oko 40.000. Njihov broj se, istina, brzo smanjivao: seljaci su u tim grupama činili većinu, pa su se vraćali kućama, ukoliko nisu bili ogrezli u zločinstvima, čim su im vlasti, putem amnestija i na druge načine, pružile izgleda na milost i čovečan postupak. Ali manjina, bilo zbog zlodela bilo zbog ideološke mržnje, ostala je, u manjim grupama, u šumama. Ali te grupice su brzo uništavane i nabijane u jazbine: 1945-1946. godine putevi u Crnoj Gori još su bili nesigurni, a već 1947. godine su se i visoki funkcioneri vozili uz minimalna obezbeđenja.

I te grupice odmetnika našle su se odmah u teškom, bezizlaznom položaju: podrška naroda splasnjivala je naglo, iluzije u intervenciju Zapada su brzo gasnule, pobjeda komunista i moć Sovjetskog Saveza bivali su neosporni i dugoročni. Te grupice, povrh toga, nisu imale ni programa ni privlačnosti, a ni heroičnih i odvažnih vođa.

U Jugoslaviji je vlast otpočela, već krajem rata, bila čvrsta i čvrsto u rukama komunista: ta vlast je i izrasla odozdo, iz postupnog razvoja i ukorenjivanja u narodu partijskih i gerilskih formacija. A dve-tri godine posle rata Jugoslavija je – po-

gotovu ako se imaju u vidu ratne i revolucionarne preturbacije i omraze – postala bezbedna zemlja. Bezbedna, ali ne i sređena. Brzo su se organizovali administracija i kulturni život. Ali sve u ideološkim i partijskim okvirima: rat je još trajao kad su proradila stara i iznikla nova pozorišta, pojavili se mnogi časopisi i novine, ali – s usmerenim, s kontrolisanim programima, stavovima i vestima. I mada s oduševljenom omladinom, s privrženom radničkom klasom i snažnom i samosvesnom partijom – Jugoslavija je istovremeno bila podeljena, ojačena i materijalno i duhovno opustošena.

Jedinstveni dvojstven tok, svakako karakterističan za svaku revoluciju: oduševljenje i obračunavanje – oduševljenje utoliko zanosnije ukoliko je obračunavanje žešće, odnosno obračunavanje utoliko žešće ukoliko je oduševljenje zanosnije.

Nepomirljivo i nepopustljivo prema neprijatelju – prema ostacima kontra-revolucionarnih formacija i okupatorskih agentura – vodstvo je istovremeno intenzivno nastojalo da proširi svoj upliv i delatnost na novoj, narodnofrontovskoj osnovi. Jer s naglim oslobađanjem gradova u Srbiji, u jesen 1944. godine, i naglim oslobađanjem hrvatskih i slovenačkih gradova u maju 1945. godine, kompartija je najednom zapala u nove teškoće – u probleme državnog, nacionalnog, društvenog i privrednog života za koje nije imala ni dovoljno kadrova ni dovoljno iskustva. Vojnički i policijski mi smo bili dovoljno snažni i samopouzdana, ali naša baza u narodu, naročito u srednjim slojevima, bila je preuska i neobdelana. Revolucija se nije mogla – niko to u partiji nije ni želeo – zaustaviti, ali je mogla da olakša i komunistima i nekomunistima, ili znatnom delu nekomunista, prelazak u novo stanje.

Najveći deo rada na tome pao je na Kardelja. Ali i ja sam bio zadužen da sa pristalicama Fronta u Srbiji, republikancima i agrarcima, izradim zajedničku platformu. Diskusije oko programskih nacrtu su bile dugotrajne, mahom noćne. Ali su se odvijale bez znatnih teškoća. „Najtvrdoglaviji“ je bio Jaša Prodanović, vođ grupe republikanaca, i to ne toliko što je bio već prošao osamdesetu, koliko zbog insistiranja na „formalnim“ pitanjima... U jednoj od tih diskusija on je uputio komunistima, preko mene, izjavu koju ne mogu da zaboravim, mada mi je onda izgledala smešna, da ne kažem detinjasta: Mene ne interesuje sadržina nego forma; vi možete sutra uvesti komunizam, samo neka to bude na demokratski način. – Dragoljub Jovanović, vođ levih zemljoradnika, bio je gipkiji, ali i uporniji na sadržinskim pitanjima.

No u celini su se diskusije i iznalaženja formulacija odvijali s uvažavanjem, pa i s prijateljstvom... Jedini „incident“ je izbio s predstavnikom jedne, ne baš značajne, grupe intelektualaca. Izazvan nečim, on je nervozno uzviknuo: Mi nismo ravnopravni! Mi tražimo ravnopravnost! – To me je izazvalo, pa sam dobacio: Pa i niste ravnopravni! Ne možete ni biti. Iza nas komunista stoji pedeset divizija i jedan strašni rat, a vi ste samo jedna grupa. Vi pogrešno shvatate ravnopravnost! Ne radi se o isterivanju ravnopravnosti, nego o sporazumevanju. – Svi su na to ćutali, čak i čika Jaša, jedino se Dragoljub Jovanović smeškao sa samosvesnom ironijom...

Sve su to, inače, bile grupe – ostaci bivših partija koje su se pridružile komunistima, većina iz patriotskih i socijalnih razloga, ali poneko i iz karijerizma i uživanja privilegija. Komunisti su bili vrlo pažljivi, vrlo korektni u odnosima s tim saveznicima. U ratu su funkcioneri i štabovi, i u krajnjoj oškudici, davali prednost nekomunistima, „rodoljubima“. Ali nikome, nijednoj grupi nismo dozvoljavali da stvara i širi svoje samostalne organizacije: o tome se nije mnogo diskutovalo, nego se to podrazumevalo. Kad god bi se dotaklo to pitanje, isticali smo da je Narodni front dovoljno širok za svakoga. I svi su na to pristajali, a većina tzv. rodoljuba iz rata su primljeni i u partiju.

Jedini izuzetak među „frontovcima“ u Srbiji, bio je Dragoljub Jovanović, koji se nije odricao samostalnosti, a ni pokušaja da obnovi i raširi svoju stranku. Uz to je on bio i nekomunikativan, neprijemčiv za počasti i privilegije: bilo je samo pitanje vremena kad će sukob s njim izbiti.

Takvi odnosi su ometali i kompartiju da se potpuno, tj. i formalno, legalizuje. Delovali su tu i drugi faktori – odnosi prema zapadnim zemljama, da ne bismo suviše štrčali u vreme nastojanja za međunarodno priznanje i za ekonomsku pomoć. Svak je inače znao da komunisti kontrolišu sve i sve značajnije držve u svojim rukama, ali niko nije znao – sem ko je trebalo da zna – koja lica i na koji način obavljaju kontrolu u upravi: u „Maderi“ je bilo sedište aparata CK, ali na zgradi nije bilo nikakvog natpisa.

Ali za takvu poluilegalnost je postojao i „subjektivni“ motiv. Titu, a i grupi oko njega, odgovarala je nevidljiva vlast – vlast koju ne kontroliše nijedan izabrani forum. I u tom najužem krugu je bilo reči o održavanju partijskog kongresa – držim da je to najčešće spominjao Ranković. Ali i Tito i Kardelj su to odgađali, delom zbog inercije i preopterećenosti tekućim poslovima, a delom i iz pomenu te uživanja u apsolutnu vlast.

Ni savezna vlada se nije sastajala – zbog te iste apsolutističke komotnosti i Titovog autokratizma. Tito, iako predsednik vlade, nije održao nijednu sednicu – sem poneku svečanu. Sednice vlade je održavao Kardelj, pa i on retko. Ta praksa je nastavljena i posle 1948. godine. Pitanje potpune, otvorene legalnosti partije i partijskog legitimiteta zaoštriće i nametnuti sukob sa Sovjetskim Savezom 1948. godine. A kao posledica tog naglog, bujnog i burnog legalizovanja partije i snažnih iskonskih impulsa ka nezavisnosti države, javiće se i tendencija u frontovskim grupama ka samolikvidaciji: partijsko vodstvo nije na to pristalo, jer za to nije bilo nikakvih potreba, a samo bi se stvorila štetna predstava o uskoći i monopolizmu komunista...

U partiji, odnosno u partijskom vrhu, nije bilo nikakvih bitnih razlika, pogotovu ne u pitanjima učvršćivanja vlasti, jačanja partije i proširivanja njene dominacije. Nije bilo razlika ni u progonima kontrarevolucionera i istrebljivanju kolaboranata. Pa ipak su se osećale, kao i uvek, razlike i u samom vrhu. One su poticale iz žešćeg ili slabijeg dogmatizma, odnosno idealizma, a delom i iz različitosti u zaduženjima, pa čak i temperamentima. Tako je Tito, zbog svoje centralne, opštenarodne i apsolutističke uloge, u nekim istupanjima ispadao umereniji a u nekim oštriji, nego neki drugi funkcioner. Bilo je razlika, takođe nebitnih, i u ustanovama: ministarstva, naročito privredna i prosvetna, rvući se sa svakodnevnim teškoćama, s dezorganizacijom i nedostatkom kadra, po pravilu su bila umerenija i nedogmatičnija. Nasuprot, Agitprop, kojim sam upravljao, spadao je u oštrije, radikalnije ustanove. Na to ga je navodila sama funkcija – propagiranje ideologije i agitacija protiv još živog i delatnog neprijatelja. A određenu, makar i sporednu, ulogu igrao je i vodeći sastav „agitpropovaca” – inteligentnih i „potkovanih”, ideologizovanih intelektualaca. Zbog toga se i u javnim glasilima oseća žestina i tvrdoća u marksističko-lenjinističkom teoretisanju i popularisanju revolucije i revolucionarnih tekovina (tada je to imalo isključivo naziv „narodnooslobodilačka borba”). Inače je Agitprop revnosno pratio i popularisao zvanične stavove.

Time je Agitprop doprinio ne samo oduševljenju, nego i progonima i osvetništvu: Agitprop, odnosno agitpropovci, bili su neizostavna, najintelektualnija komponenta revolucionarno-autokratske vlasti.

Ali Agitprop se mešao u poslove drugih ustanova samo ukoliko se radilo o „ispravljanju” linije ili „pogrešnih” stavova. On se, štaviše, nije uplitao ni u svakodnevni posao javnih glasila, sem u izuzetnim, nejasnim ili spornim pitanjima. S odgovornim drugovima iz tih glasila su održavane u Agitpropu konferencije,

otprilike jednom nedeljno, gde su se pretresali aktuelni problemi i promene u „liniji”: najveća pažnja je posvećivana „Borbi”, kao partijskom glasilu, i „Tanjug”, kao vezi sa spoljnim svetom. Jer Agitprop nije bio izvršna, nego savetodavna ustanova: o svim važnim ili nejasnim pitanjima ja sam se konsultovao s Kardeljom i Rankovićem, a u izuzetnim slučajevima i s Titom, a svaki od njih – kao i drugi vodeći drugovi – sugerisao je i predlagao, a Tito i naređivao. Bilo je razlika i nesporazuma, ali nikada sporova i neslaganja od većeg, principijelnog značaja.

Agitprop nije imao nikakve – sem propagandne – veze s progonima i sudenijima. Štaviše, i u velikim sudenijima – npr. Draži Mihailoviću i nadbiskupu Stepinicu – Agitprop nije neposredno upravljao propagandom, nego se ona odvijala pod uplivom i po instrukcijama državne bezbednosti.

Ali to ne znači da vodeći članovi Agitpropa – budući da su bili „stari”, predratni komunisti i imali veza i poznanstava u državnoj bezbednosti (tada se zvala OZNA) – nisu mogli uplvisati i intervenisati, čak i kod Rankovića. Naročito u prvim mesecima posle oslobođenja Beograda, dok su trajali ratni, vansudski progoni.

Sve političke, pogotovu smrtne, presude – posle oduzimanja državnoj bezbednosti prava da izriče smrtne presude, krajem 1945. godine – išle su saveznom Prezidijumu, koji ih je manje-više automatski potvrđivao. U nekim slučajevima ih je i preinačavao posle konsultacija, mahom potpredsednika Pijade, s državnom bezbednošću ili Rankovićem... Spomenuću šta u vezi s tim piše Dedijer¹ ne navodeći nikakve dokumente sem svoje sećanje: „Intimno sam poznao Mošu, po prirodi je bio dobar, ali veoma nagao čovek. Posle rata, kad je bio potpredsednik... pokušavao je da izvlači ljude iz zatvora, ali je tu nailazio na strogu ruku Aleksandra Rankovića, kao i Milovana Đilasa.” Dedijerov navod je, što se tiče mene, netačan, nedobronameran: nikakvih veza ja nisam imao s hapšenjima, jer to i nije bio moj posao, pa niko nije ni mogao nailaziti na moju ni strogu ni blagu ruku. Ja držim da Dedijerova opaska nije tačna ni u pogledu Rankovića: on je obavljao svoju nezahvalnu dužnost po svom najboljem saznanju i u skladu sa stavovima Politbiroa, odnosno Tita, s kojim se čak i u sitnijim pitanjima savetovao. Rankovićeve ruka je bila produžena ruka Titova, prema proceni i potrebama – nekad stroga, nekad blaga. To bi Dedijer morao da zna, kad bi danas hteo da zna, već i zbog toga što smo svakodnevno saradivali na istom poslu u Agitpropu, pa su mu dobro

¹ Vladimir Dedijer, „Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita”, Rijeka, „Liburnija” – Zagreb, „Mladost”, 1981, str. 722.

poznate i nadležnosti Agitpropa. Ja sam veoma skladno i blisko saradivao s Rankovićem, budući da je on bio organizacioni sekretar partije. Ali ni Kardelj, a još manje ja, nismo se uplitali u poslove bezbednosti, sem izuzetno, ukoliko bi iskrasao neki problem koji se i nas ticao. Štaviše, mada nije bilo nikakvog ni usmenog ni pismenog pravila o tome, ustanovio se takav odnos da je čak i bilo i nelagodno ukoliko bi se ma ko bliže uplitaio ili interesovao za te Rankovićeve nadležnosti... Iluzija je, ako ne i nešto gore, da je moguće „obeliti” Tita ocrnjujući njegove najbliže saradnike iz predratnog, ratnog i posleratnog (antisovjetskog) perioda: svi su oni, svi smo mi, iz istog legla, dakako s ličnim svojstvima, složni i jedinstveni u obavljanju revolucionarnog zadatka... A u tvrdnji hrvatskih i albanskih nacionalista da je Ranković u Hrvatskoj, odnosno na Kosovu, sprovodio poseban, svoj režim, ne radi se samo o izvrtanju činjenica, nego i o političkom, propagandnom iskorišćavanju činjenice da je Ranković Srbijanac. Nikakvog „Rankovićevog režima” nije bilo, bar ne dok sam ja bio u vlasti – sve je to bio Titov režim, režim Tita i grupe koja se već pre rata učvrstila oko njega. Napose je to netačno kad se radi o Hrvatskoj: unutrašnje prilike u Hrvatskoj Tito je kontrolisao neposredno, preko ministra unutrašnjih poslova Hrvatske Steve Krajačića. Krajačić je samo formalno, administrativno, bio pod Rankovićem, odnosno saveznim ministarstvom, a faktički neposredno pod Titom, kome je činio i svakojake luksuzne, „reprezentativne” usluge: vile, slike, skulpture i sl... Prilikom boravka u Zagrebu, prisustvo-
vao sam mnogo puta neformalnim sastancima na kojima je Krajačić obavestavao Tita, čak i u prisustvu Rankovića, tako da je ta neposredna povezanost Krajačića i Tita bila očigledna i neosporna. A ja sam 1952. ili 1953. godine u Zagrebu imao nekog posla s Krajačićem. Tad mi se utvrdio, već ranije stečen, utisak o njegovoj nesposobnosti. To sam i rekao Rankoviću, po povratku u Beograd. Na to mi je on uzvratio: To je tako! – tj.: Ja tu ništa ne mogu... Učvršćivanje i jačanje nove vlasti i novih svojinskih odnosa, odnosno nastavljanje revolucionarnog procesa u celini, izražavalo se više u isticanju Tita nego i same kompartije. I to ne samo zbog toga što je Tito bio šef nove države a kompartija još dejsvovala polulegalno. Ne, „kult Tita” počeo je već u ratu – iz potreba za vođom uzburjenih masa i „boljševizirane”, staljinizovane partije. Te potrebe, te nužde, emotivne i praktične, postepeno su ugrađivane u vojnu i druge hijerarhije: faktički je „kult Tita” ozvaničen, institucionalizovan na II zasedanju AVNOJ-a u Jajcu, 29. novembra 1943. godine.

Poverenik Kominterne iz 1937. godine s pravom veta u CK transformisao se – zahvaljujući boljševizovanoj partiji i svojoj snalažljivosti, a ponajviše revolucio-

narnom procesu – u autokratskog vođu. Otpočetak, od 1937. godine ponašao se autokratski – posle Jajca on se vlastitom voljom i voljom vođa revolucije ustoličuje kao autokrata.

Taj preobražaj je jasno uočljiv uskoro posle Jajca – bleštave uniforme, uvežbavanje uloge monarha, pompe, neobuzdani aplauzi i urnebesna klicanja. A s dolaskom u oslobođeni Beograd, oktobra 1944. godine, Tito je prešao poslednju, konačnu stepenicu lične, autokratske vlasti...

Dakako, nije to baš teklo tako jednostavno, kao što može izgledati danas, i iz ovog mog pisanja: okretan, pronicljiv „neznanac” iskoristio prilike i „izradio” svakoga pa i svoje najbliže drugove. Tito nije samo tvorac, nego i predstavnik određenih težnji, određenih grupa, određenog sistema. Nisu samo drugovi oko njega bili njegovi poslušnici, nego su i oni imali udeo u njegovoj vladavini, u najboljem uverenju da su hijerarhija i sistem samo neizbežan, „prelazan” oblik budućeg idealnog stanja. Naprosto je veličanje Tita podgrevalo i snažilo i sam revolucionarni proces.

Već pre nego se rat i završio, sekretar komunističke omladine Rato Dugonjić je predložio da se organizuje štafeta koja bi Titu bila predata za rođendan. U tome Tito nije imao nikakvog početnog udela, sem što je bio obavešten i što se saglasio. A saglasili smo se i mi, ostali članovi Politbiroa: ko bi mogao – da ne kažem: ko bi se usudio – da se ne saglasi s izrazima ljubavi i pažnje prema vođi oslobodilačkog rata i budućeg preporeda? A izgledala je Štafeta, na tom svom prvom koraku, ne samo poklonstveno nego i prostodušno i neusiljeno – Tito je nije ni primio u Beogradu, u Dvoru, nego u Zagrebu, gde se bio zatekao. A Pijade je napisao uvodnik za „Borbu”, koji još ne liči na kasnije litanije i izražava, u kontekstu, potajnu iluzionističku želju da tih litanija i ne bude: „Bez zvanične proslave koja bi vredala skromnost velikog narodnog čoveka... čitava zemlja ispunjena je na dan njegovog rođendana osećanjima najvećeg priznanja i neograničene ljubavi, poverenja i odanosti za svog velikog rukovodioca”. I Arso Jovanović, načelnik Generalštaba, napisao je – po zaduženju – članak za Titov rođendan, a već godinu dana kasnije, 1946. godine, Štafeti se pridaje – i na Titovo insistiranje, svečan, „svenarodni” karakter, a vlada i članovi CK odlaze Titu na kolektivno čestitanje i na doček Štafete u Belom dvoru.

Kraljevski dvorci na Dedinju bili su zapušteni i u neredu. Pod Titovim nadzorom su dovedeni u red pre nego se rat završio i Tito se u njih uselio, mada je, formalno, trebalo da pripadnu kraljevskom namesništvu kao šefu države. Ali

Na svoj 53. rođendan, 25. svibnja 1945, Josip Broz Tito zatekao se u Zagrebu i tu su mu prvi put predane rođendanske čestitke putem štafete, koja je zatim pod imenom „Titova štafeta“ bila organizirana redovito svake godine, sve do Titove smrti.

namesništvo je bilo sastavljeno od bivših političara, sklonih komunistima a ne kralju, pa niko ni od njih nije od toga pravio pitanje. Tito je zaposeo i ostala kraljevska dobra, sem Topole: Topola je pripala srpskom vodstvu verovatno zbog toga što je zabačena, a možda i zbog toga što je Titu bilo nelagodno i drastično da se smešta baš uz nekropolu dinastije.

Novi vladar je seo na stari presto i uz oveštale običaje počeo da uvodi i svoje „revolucionarne“ novotarije... I službenici iz vrha su tada upotrebljavali izraze „dvor“, „na dvoru“, „iz dvora“ i sl. kad se radilo o Titu i njegovom kabinetu. Tek kasnije su ti izrazi zamenjeni pogodnijim: „maršalat“, „u maršalatu“, „iz maršalata“.

Ja sam o tome podosta ispričao u svom „Drugovanju s Titom“, pa ovde – radi čitaoca koji tu knjigu nije čitao – ukratko ponavljam i dodajem ponešto.

U kraljevini je postojao običaj da vladar kumuje devetom sinu. Tog običaja se prihvatio i Tito, utoliko voljnije što je zahtev došao odozdo, iz naroda: prosti ljudi su instinktom shvatili da se Titova funkcija bitno ne razlikuje od one bivših monarha – dok smo mi u partijskom vrhu uljuljkivali sebe iluzijama i teorijama – da se radi o „ljudskim“ slabostima i o nužnostima, u periodu „prelaza u komunizam“.

Ubrzo je to vladarsko kumovanje počelo dobijati i groteskne forme: pošto su muškarci i žene ravnopravni, zašto ne kumovati i devetoj kćerki, i zašto baš devetom a ne desetom ili jedanaestom detetu. Kumče je dobijalo i poklon, a i povoljnije životne izgleda... Bilo je prigovora, i u vrhu, na ta Titova kumovanja, ali su učutkana oportunističkim pozivanjem na tradiciju...

Sem kraljevskih dvoraca na Dedinju i kraljevskih imanja širom Jugoslavije, Tito je zaposeo za sebe i za vrh i najbolja lovišta. A i neka gazdinstva – ono veleposednika Mosera s izvesnim razlogom, zbog bezbednog snabdevanja, a neka kao nasleđe od bivših vladara ili iz proizvoljnih, apsolutističkih koncepcija o potrebama državnog vrha... Seljaci iz okoline Moserovog posed su prozvali „Titov salaš“: smejavao sam se, čuvši to u lovu, a smejavao se i Tito kad sam mu to pričao.

S ustanovljavanjem Garde neposredno podređene Titu, pokrenuto je i naseljavanje porodica gardijskih oficira. Oni su većinom bili sa sela, iz ustaničkih krajeva. Rešeno je da se nasele u raseljenim nemačkim selima kraj Zemuna, uglavnom u bivšem Francštalu (Franzstahl). Ne bi u tome bilo ičeg vrednog zabeležiti, sem Titovog rezonovanja, karakterističnog za mentalitet pobedničkih komunisti: Pa da – govorio je Tito – naseliti ih kraj Beograda – imamo sigurno, svoje stanovništvo. Tako su i ruski carevi naseljavali Kozake na granicama... – Takvo rezonovanje je ponekome, pa i meni, izgledalo čudno, ali niko mu se, pa ni ja, nije suprotstavio: jednodušnost u učvršćivanju vlasti, centra vlasti, bila je potpuna, tako reći jasna sama po sebi...

Uživljavajući se u svoju harizmatičku, vladarsku ulogu, Tito je u to vreme, kad bi posećivao neko mesto, delio i novčane poklone – najčešće dečjim domovima: Žujović, kao štedljiv i energičan ministar finansija, gundao je izdajući svežnjeve novcatih novčanica, a ni Ranković se intimno nije s tim slagao.

Obnovljene su, uz ostale sportove, i konjske trke. A s njima su se pojavili i trkački konji „iz štale maršala Tita“. I novine su počele da spominju te štale, u

vestima o konjskim trkama. A „štala maršala Tita” je u stvari bila vojna, gardijska ergela. Bilo je tu više nezgoda i nezgodnih komentara: šta ako ne pobede grla iz „maršalove štale”, otkud komunističkom vođi štala i kud idu prihodi od te štale?... Ja sam se požalio Kardelju na tu neukusnu besmislenost: ne sećam se kako je Kardelj to sredio s Titom, ali vesti u novinama o toj štali su prestale da izlaze.

Voz koji je Tito koristio bio je bivši dvorski voz, a smešten je bio u posebnu, takođe nekad dvorsku stanicu u Topčideru: tamo su najviši funkcioneri sačekivali Tita kad god bi se odnekud vraćao. Taj voz je kasnije luksuznije opremljen, a pridodate su i dve kompozicije obezbeđenja i pratnje. U Titovom vozu bilo je kupea i za najviše funkcionere, kad bi putovali s Titom.

Titu su svuda organizovani masovni i bučni dočeci. Čak i kad bi njegov voz zakratko zastao na nekoj stanici, očekivale su ga obaveštene gomile. Cveće, pioniri, počasne čete. Organizovana spontanost, spontana organizovanost. Banke ti, zdravice i – svaki korak i svaka rečca koju vođ izgovori objavljena na prvim stranama novina... Jednom prilikom, 1945. ili 1946. godine, gledali smo kod Tita, u Belom dvoru, ili u njegovoj vili u Užičkoj 15, Čaplinov film „Diktator”. Kad je naišla scena u kojoj mašinovođa nekoliko puta pokušava da podesi vrata vagona, iz kojeg izlazi diktator, s tepihom koji je u čast diktatora prostrt, svi smo osetili nelagodnost i uvukli se muklo u sebe – scena iz filma je bila ista sa onom koja se događala prilikom Titovih izlazaka na stanice, s tom razlikom što je Titov mašinovođa bio uvežbaniji, pa bi vrata u dlaku došla prema tepihu. I Tito je, dakako, uočio tu sličnost, pa se obazreo k nama, levo i desno, i nasmejao s vragolastom ironijom: To mu je tako – nema se sad kud! – kao da je hteo reći...

Titov „kult” nije samo njegovo delo, nego organizovana politička akcija. On je produkt titovske frakcije koja se vremenom učvrstila i poklapala s vođstvom. To je produkt i raspoloženja u narodu, narodu vođenom jednom totalitarnom partijom, a uz to naviklom na harizmatičke monarhe.

Nije, dakako, samo Tito zaplivaio u luksuz, u privilegije i zatvorenost, iako se s njim nije mogao niko u svemu tome upoređivati. I ostali vrhovi, savezni i republički, a prema svojim prilikama i sreski i opštinski, ponašali su se na sličan, na isti način. Sazdava se, i spontano i organizovano, jedan nov gospodujućii sloj; sa svim surevnjivostima i gramzivostima koje to neizbežno prate: vrh ne samo da to nije suzbijao, nego, i sam greznući u privilegije, samo korigovao ekscese i neodmerenosti... Prvih godina su svi bolji hoteli, naročito u letnjoj sezoni u turističkim mestima, praktično bili zaposednuti od ustanova saveznog i republičkog

ranga i nosilaca Spomenice (borci od 1941. godine, tj. od početka ustanka u Jugoslaviji), koji su imali pravo jednomesečnog besplatnog odmora u bilo kom hotelu. Vile i pansioni su naprosto razgrabljeni, a budući da ih nije bilo dovoljno – to je pojačalo surevnjivosti, zavidljivosti i ogovaranja, u koja su se ubacivale i šire i uže porodice. Bilo je, doduše, i skromnih i nesebičnih glavara, koji su zadovoljno prihvatili ono što bi im ponudio aparat koji se bavio smeštajem, pribavljanjem nameštaja, slika i dr. za ustanove i funkcionere. Ali ni oni se nisu mogli oteti – jer je bilo nezgodno, demonstrativno, izdvojiti se iz svog kruga i svog nivoa...

Ja ne mislim da se sve to moglo zaustaviti ili da su Tito i Politbiro najkriviji za sve to: totalna vlast se učvršćivala pomoću privilegija, u daleko većoj meri nego što je vrh toga bio svestan – vrh se iscrpljivao u obnovi i izgradnji i u teoretisanju. Štaviše, da smo mi u vrhu i bili suzdržaniji i skromniji, sama priroda vlasti i sistema, a u tome smo se ugledali na sovjetski sistem, naterala bi nas na ustupke i dovela do sličnih formi.

Iz vrha je, dakako, bilo kritike, ali samo „nepravilnosti” – javašluka, špekulacije, nebrige i nesavesnosti: sistem je bio nesporan. I ja sam bio jedan od tadašnjih agilnih kritičara „nepravilnosti”. U „Komunistu”, koji je počeo da izlazi 1946. godine i čiji sam urednik bio ja, objavio sam članak, iz kojega se pamtila i citirala poslovice – „Sa izvora bistra voda teče, ali je narod mutnu pije”. A u „Borbi” sam – da li 1945. ili 1946. godine? – napao sud zbog preblage osude nekog malverzanta s namirnicama. Istakao sam lenjinističku tezu – da je naš sud klasni i ideološki. Članak je objavljen, držim, uoči Prvog maja, i kad sam se sreo s Titom kod prvomajske tribine, on mi je čestitao na članku. Taj članak je bio povod, ako ne i podsticaj, za učvršćivanje partijsko-policijske kontrole nad sudstvom. Nesrećnog malverzanta su potom osudili na smrt: srećom, čuo sam, nije pogubljen. Možda sam, i jesam, ja bio u pravu sa stanovišta ideologije i revolucionarnog morala, ali posledice su za red, za zakonitost, bile katastrofalne...

Ipak je u svem tom ršumu na privilegije i izuzetnosti najdrastičnija i najbezobzirnija bila ustanova tzv. magacina – administrativnih ustanova za snabdevanje vodećeg partijskog i državnog aparata hranom, odećom i drugim potrepštinama. Magacini su, inače, organizovani po sovjetskom uzoru. Po tom uzoru su i oni bili hijerarhični – na najvišem nivou je bio tzv. diplomatski magacin, iz koga su snabdevani strani diplomati, članovi CK i najviši savezni funkcioneri, a zatim je sledio magacin generala ili viših oficira, magacin vođstva republika, oficirski magacin itd. Cene u magacinima su bile simbolične. Odmah su se javile i zlou-

potrebe – jedan visoki zvaničnik je naručio četrdesetak jorgana za svoju rodbinu. Na zloupotrebe je reagovano iz CK – Ranković i ja, ograničavajućim pritiscima. Ali sama ustanova je bila, otpočeta, nepopularna, i razlog ogovaranja i negodovanja. Ustanova magacina se širila, sa širenjem aparata. A s jačanjem tržišnih odnosa – magacini su postajali i izvor špekulacija, odnosno preprodavanja kvalitetne bagatelne robe... Kada smo Kidrič i ja – mislim u leto 1951. godine – predložili ukidanje magacina, naišli smo u prvi mah na otpor na Brionima, kod Tita i Kardelja. Ali Kidrič je bio uporan – magacini su odudarali od privrednog sistema, privrednog računa, koji je već uzimao maha. Najzad je s Briona došlo odobrenje, pa smo Kidrič i ja napisali u ime CK odluku kojom su magacini ukinuti... U jesen iste godine, prilikom nekog sastanka kod Tita, dotaknuto je u razgovoru i naše življenje na nov način – na osnovu plata. Slagali smo se da i tako može da se sasvim pristojno živi. Ali smo držali da Tito ne može, a i ne treba da se strogo pridržava, s obzirom na njegov izuzetan i reprezentativni položaj. No, on je živeo, tada, baš kao i ostali – od plate, i naglasio: Može da se sasvim dobro prolazi ovako. Prosto je nevjerovatno koliko se tu oko mene rasipalo... – Već tada je Jovanka, uskoro potom i Titova supruga, uzela Titovo domaćinstvo u ruke i odvojila lične od reprezentativnih rashoda. Čak i plate ministara su još uvek bile relativno skromne. Najgore je, od vođa, prolazio Ranković, koji je imao velikih porodičnih obaveza, a nije imao nikakvih honorara...

I posle ukidanja magacina članovi Politbiroa i manji broj najviših funkcionera uživao je povlastice, poglavito radi bezbednosti: ishranjivali su se s Titovih ekonomija i preko Titovog aparata – prvoklasnom robom, po pijačnim, ili bliskim pijačnim cenama.

2.

Iako se nisam zanimao ekonomijom, a ni mnogo razumevao u nju, jedna moja izjava može poslužiti kao primer nerealnih i potentnih želja, ne samo političkog vođstva, nego i političkih vođa zaduženih za vođenje privrede. U toj svojoj izjavi – držim da je objavljena 1948. godine, u glasilu Kominforma „Za čvrsti mir – za narodnu demokratiju” – ja sam rekao da će Jugoslavija za desetak godina stići Veliku Britaniju u proizvodnji po glavi stanovnika. Ali, ma koliko to danas zvučalo kao naivno hvalisanje, u stvari nije bilo tako. Nije bilo tako, nego još gore: ja sam uistinu izrazio samo ono što sam čuo i prihvatio od naših političkih „privrednih stručnjaka” – od Hebranga, Kidriča, Žujovića i drugih. Takva su bila njihova gledanja, takvi su bili naši planovi, petogodišnji i drugi... Ta „industrijska”, „socijalistička” euforija će držati nas u vođstvu i godinu-dve posle sukoba sa Sovjetskim Savezom 1948. godine...

Prvi petogodišnji plan radio je Hebrang, koji je uskoro po oslobođenju Beograda zadužen bezmalo za čitavu privredu i faktički adoptiran u Politbiro. U pozadini dodeljivanja Hebrangu tolike odgovornosti bila je, bez sumnje, namera da se stiša njegovo nezadovoljstvo zbog smenjivanja s položaja sekretara kompartije Hrvatske. Ali ne samo to, nego i uverenje da Hebrang dobro poznaje ekonomiju. U tom uverenju bilo je komunističke istine: Hebrang je doista bio sklon izučavanju ekonomije i veoma dobro poznao marksističku ekonomsku teoriju. Ukupno uzev, više nego dovoljno – za ideološke i praktične potrebe.

Andrija Hebrang, sekretar Komunističke partije Hrvatske 1942-1944, šef cjelokupne jugoslavenske privrede 1945-1946, isključen je iz Centralnog komiteta KPJ i degradiran na niže funkcije 1946-1947. Uhapšen je u svibnju 1948, u zatvoru navodno počinio samoubojstvo, a vjerovatno ubijen 1949. godine.

Hebrang se – koliko sam ja mogao zapaziti – i zalagao na svom poslu: ukoliko su izbijale razlike, poticale su iz trenutnih razlika u gledanju. Tek kasnije, kad su se s Hebrangom zaoštrili politički odnosi, ove „ekonomske” razlike će biti shvata- ne i tretirane kao „neslučajne”, tj. i kao političke. Problem našeg, pa i Hebrango- vog nerealizma je – tako ja danas vidim – mnogo dublji: marksistička ekonomska teorija, ma koliko istorijski i ideološki značajna, ne samo što je neupotrebljiva u stvarnom, živom ekonomskom životu, nego njeno primenjivanje može da izazove samo zbrku i nepredvidive teškoće. A uz to je i najuže vođstvo, na čelu s Titom, imalo preveć ambiciozne i neekonomske, političke planove u ekonomiji: preo- braziti Jugoslaviju u moćnu i nezavisnu industrijsku silu. Otuda već od početka insistiranje na teškoj industriji i na drugim industrijama koje treba da daju moć i nezavisnost, otuda i zanemarivanje i ideološko tretiranje poljoprivrede.

Hebrang je podneo petogodišnji plan na razmatranje Politbirou negde u zimu, krajem 1946. ili početkom 1947. godine. Ja sam o tome već ponešto drugde rekao. Svi smo bili oduševljeni visokim ciframa budućih postignuća i budućeg rascvata. Nikakve produbljene, sadržajne diskusije nije bile. A nije ni moglo biti: Ranković, ja, Pijade – nismo se razumevali, a ni mnogo interesovali, budući da su za poslove vlade, pa i ekonomije, bili zaduženi Tito i Kardelj. Svak se bio zabio u svoj sektor.

Hebrang je, bez sumnje, imao za uzor sovjetske planove, a verovatno se i sa- vetovao sa sovjetskim stručnjacima: tada mu to niko nije zamerao, pogotovu što je vladalo uverenje da su „Rusi” već otkrili osnovne zakone i efikasne forme: za- merke Hebrangu zbog „kopiranja Rusa” doći će kasnije – pošto se zaoštri sukob sa Sovjetskim Savezom i Hebrangom kao „sovjetskim čovekom”.

Jugoslavija je bila zaostala i postradala zemlja, pa je i to podsticalo novu vlast na prenapregnuti i nerealni, radikalni plan.

Ali i u procenama zaostalosti i razorenosti zemlje bilo je emotivnog i propa- gandnog preterivanja.

Istina je da je u kraljevskoj Jugoslaviji 75% stanovništva živelo na selu, da se školovalo 44,6% dece i da je industrijska proizvodnja činila 26,8% nacionalnog dohotka. Ali je istina i to da severni delovi Jugoslavije (Slovenija, severna Hr- vatska i Vojvodina) nisu bili mnogo ispod evropskih proseka – bili su već prošli industrijsku revoluciju. Jugoslavija je već imala tehničku i kadrovsku osnovu za dalji, ravnomeran industrijski razvoj. Ali revolucionarni pokret i revolucionarna svest su ne samo žudeli, nego se i osećali dovoljno snažni za ubranu, silovitu i

nezavisnu industrijalizaciju: ubrzo će se pokazati da za to nema sredstava sem vlastitih – iz poljoprivrede i po cenu niskog standarda.

A što se tiče razorenosti – najrazoreniji, teško razoreni, bili su najzaostaliји krajevi: Crna Gora, Bosna, južni delovi Hrvatske i Zapadne i Južne Srbije. Od većih gradova teško je bio nastradao Beograd, a od privrednih grana železnički saobraćaj. Iako su čitavi krajevi bili opustošeni, milioni obeskućeni – industrijska i kulturna osnova bila je sačuvana. Zemlja se bez sumnje morala industrijalizova- ti i obnavljati. Ali naglosti i neskladi u ekonomskom razvoju ne mogu se, držim, objasniti drukčije nego ideološkom, staljinskom mitološkom opsednutošću teš- kom industrijom i težnjom nove socijalne snage za brzom izgradnjom srećnog, „savršenog”, društva.

A što se tiče mog, agitpropovskog zaduženja oko ekonomije, ono je bilo, bez- malo, mehaničko: popularisanje uspeha i vladinih mera, kritikovanje javašluka i neorganizovanosti.

Razrušenost i obnova su nametali izuzetne mere, pa su se skoro spontano javile i dobrovoljne radne akcije. Ali ponikle u nuždi, u ratu, one su ubrzo postale važne i neizostavne i na grubim, mehanizovanim poslovima. „Obnova i izgrad- nja” nisu tekle iz svojih, ekonomskih i ljudskih uslova, nego, sve intenzivnije, iz glava i potreba aparata i njegovih šefova. Nedostatak radne snage će se pojaviti, s industrijalizacijom, kao najkritičniji problem. U propagandi, u zvaničnoj svesti, rad na „obnovi i izgradnji” se javlja kao sveta, patriotska i socijalistička dužnost. A s tim i mobilisanje u „dobrovoljne radne brigade” – mobilisanje sve prinudnije. S tim i prinudni, policijski organi počinju da igraju ulogu i u privredi – privrednici traže od njih radnu snagu. U „dobrovoljne radne brigade” upućuju se najvećma seljaci, ali i osuđenici svake vrste, kojih je tada bilo na desetine hiljada... I sve se to umnožavalo i ko zna kud bi odvelo da nije postalo skuplje nego što vredi, što proizvodi – da se nismo obreli u ćorsokaku neefikasnosti i sovjetskih manipula- cija... Pomoći niotkud. Sem od UNRRA-e. Bilo je natezanja s Amerikancima oko kontrole raspodele: mi smo se opirali širokoj, lokalnoj kontroli, ali je nađen kom- promis u imenovanju sovjetskog državljanina Mihaila Sergejčuka za šefa, pa je saradnja s njegovim aparatom, u kom je bilo i Amerikanaca, obavljana bez teško- ća. Tu pomoć su naši privredni i politički vođi razumno i ravnomerno iskoristili – za stanovništvo i za pokretanje industrije, u prvom redu saobraćaja... Pomoć UNRRA-e je deljena i pravedno – bez obzira na politička i druga uverenja. Sećam se, kad se u Crnoj Gori postavilo pitanje – da li i četničkim porodicama deliti po-

moć UNRRA-e, zauzet je kategoričan pozitivan stav, iako tamošnji drugovi nisu ni bili obavješteni da se na nediskriminatorsku raspodelu već obavezala savezna vlada, iako su oni mogli izigravati tu obavezu: to je bio prvi, dosledan, korak u stišavanju omraza iz građanskog rata.

Otkup je od početka teško padao seljacima, mada su oni imali razumevanja za tu prinudnu meru u ratnim, pa i prvim poratnim godinama. Ali s vremenom, već posle dve godine, otpor seljaka se naglo pojačao, a s tim i prinudne mere – pretresi, maltretiranja, masovna hapšenja. Svakako je otporu i prinudi doprinosila pre nagla, neekonomska industrijalizacija, koju su pratila skućavanja tržišta i nedostatak robe, a kasnije i kolektivizacija... Otkup su neizbežno pratile i surovosti vlasti i partijskih organizacija prema seljacima, a takođe i seljačke dovrtljivosti i podvale... Ne sećam se da je igde bilo ozbiljnijeg masovnog seljačkog otpora, kakvi su se pojavljivali u Sovjetskom Savezu: nova vlast je u Jugoslaviji izrastala i učvršćivala se u selima i gradićima, ali nije bila toliko totalna i bezobzirna da bi očaj zamenio nadu...

Uporedo s ideološkim monopolizmom, s kažnjavanjem i prinudama, ubrzo se obnavljao i razvijao kulturni život, a školstvo širilo i reformisalo.

Tako su se uporedo s prinudnim dobrovoljnim brigadama stvarale i doista dobrovoljne, oduševljene omladinske brigade za radove na ključnim saobraćajnim objektima. Najveća omladinska akcija je bila, već u 1946. godini, izgradnja pruge Brčko – Banovići, a inicijativa za to je došla iz CK omladine... Krajem septembra je Tito posetio tu omladinsku prugu, a pridružili smo mu se Ranković i ja: hiljade momaka i devojaka su napuštale posao i sjatile se da dočekaju Tita. Spontano, nezadržano oduševljenje i neugasivi žar mladosti: zanos se preneo i na nas, zanos snažan kao u ratu, bezazlen kao u dece. Nisam odoleo da posle nekoliko dana ne napišem članak u „Borbi” o herojstvu omladine – članak prožet samouverenjem i negodovanjima protivu Zapada, čija se štampa baš u to vreme okomljivala na nas u žestokoj kampanji zbog obaranja američkih aviona i hapšenja Stepinca...

O brazovanje zajedničke vlade (početkom marta 1945. god.) od predstavnika partizanske skupštine (AVNOJ) i izbeglica iz kraljevskih vlada bilo je na liniji sporazuma saveznika na Jalti. Ali tu liniju je partijsko i avnojevsko vodstvo – ponajvećma inicijativom i aktivnošću Tita i Kardelja – tumačilo i u znatnoj meri ostvarivalo na svoj način. Mi nismo prihvatili kralja, uprkos nastojanjima Britanaca, nego kraljevsko namesništvo, sastavljeno od ljudi nama naklonjenih: nije bilo nikog ni u partijskom vodstvu, ni oko vodstva, ko ne bi shvatao da je time zapečaćena sudbina monarhije, iako je bilo podosta onih koji samom formom nisu bili najzadovoljniji.

Najistaknutiji predstavnici iz emigracije koji su ušli u tu vladu bili su Milan Grol, vođa srpske Demokratske stranke i Ivan Šubašić, predstavnik Hrvatske seljačke stranke. Ali oni nisu ušli u vladu na isti način: Šubašić je već pre toga bio predsednik kraljevske vlade i, kao takav, mandator krune, mada nije mnogo hajao ni za kralja ni za krunu. Iza njega je, bez sumnje, stajala britanska vlada, a posredno i u manjoj meri i američka. Mi smo Šubašića morali prihvatiti zajedno sa jaltskim i drugim odlukama trojice velikih (SSSR, SAD, Vel. Britanija). Ali na Grola smo pristali mi sami – iz širine naših shvatanja, da bi Srbija bila šire zastupljena. Niko nas na to nije prisiljavao – sovjetski predstavnici su, štaviše, i negodovali. Bez sumnje smo smatrali da će učešće Grola u vladi biti dobro primljeno na Zapadu, ali – koliko je meni poznato – niko sa Zapada nije u tome imao nikakvog udela, a niti je Grol bio direktni eksponent Britanije, što se za Šubašića ne bi moglo reći.

Nisam dobro upoznao Grola ni kao ličnost, ni kao političara. Nisam za to imao ni prilike, s obzirom na to da se vlada tako reći nije ni sastajala. Svakako je između njega i mene vladala netrpeljivost – zbog mojih predstava o njemu kao o „buržoaskom reacioneru”, a njegovih o meni kao „revolucionarnom doktrineru”. Moj napad na njega – zbog jedne izjave u kojoj je dovodio u pitanje način reša-

vanja makedonskog pitanja – samo je mogao pojačati tu uzajamnu odbojnost. Ja nisam ni bio angažovan neposredno kao Tito i Kardelj – u sporazumevanjima i taktiziranjima s Grolom, Šubašićem i drugim predstavnicima starog poretka. Ipak su se, posredno, već tada uobličavali kod mene neki utisci o Grolu: navodim te, tadašnje utiske, a ne one koje sam o Grolu stekao iz prijateljskih odnosa s njegovim sinom Vojislavom, posle mog pada s vlasti.

Milan Grol je bio intelektualac visokog evropskog nivoa i, kao takav, ne manje, ako ne i više, skloniji literarnoj i političkoj publicistici nego čistoj politici. Škrt i odmeren na rečima, nepodložan korupciji i „ljudskim slabostima”. Na čelo Demokratske stranke je došao uoči rata, posle smrti Davidovića, koji je u dekadenciji i korupciji predratnog političkog života uživao retku slavu poštenjaka i nastavljajući srpskog liberalizma.

Razlike i mimoilaženja s Grolom počeli su uskoro po obrazovanju vlade, dok je on još bio u vladi. Grol je postavljao uslove za učešće u Narodnom frontu, insistirajući na svojoj samostalnosti i na obnovi svoje partije: ta partija je formalno i bila odobrena, ali joj nije dopuštena nikakva organizovana delatnost, sem izdavanja, u prvo vreme, nedeljnika „Demokratija”. Oko Grola su se počeli okupljati ne samo pristaše iz njegove stranke, nego i zagriženi antikomunisti i nacionalisti. Podzemna kampanja protivu njega kao „predstavnik” reakcije, pa čak i četništva, razbuktavala se iz dana u dan – sa svakim brojem „Demokratije”, a i bez „Demokratije”, koja je zabranjena na taj način što su komunistički omladinci, sa znanjem partijskog vodstva, izvršili javno paljenje. Grol je negodovao, pa i intervenisao, protivu hapšenja i streljanja, koja su u 1945. godini organi bezbednosti najčešće vršili bez suda. Organi bezbednosti su pratili Grolovu aktivnost, verovatno i dok je bio u vladi. Raščulo se bilo, u našim vrhovima, da je on nekom prilikom rekao: Ovo nije država nego kasapnica!

Odnosi s Grolom su se zaoštrili, zbog terora, koji je pogađao i njegove stvarne i potencijalne pristaše, i zbog načina izbora za Konstituantu i prava Konstituante. Naime, zakon je tako smišljen – Kardelj, u Politbirou – da onemogućiti učešće opozicije: okružne i republičke liste su se vezivale za saveznu, a budući da su sve političke grupe, sem komunista, bile nacionalne a ne jugoslovenske, zavisile su i od toga da li će ih izborne komisije, koje su kontrolisali komunisti i pristaše Narodnog fronta, pripustiti na izbore. Sem toga je zakon prejudicirao da odluke AVNOJ-a ne mogu biti menjane u Konstituantu: i Konstituenta u staroj Jugoslaviji (Kraljevina SHS) prejudicirala je prihvatanje dinastije Karađorđevića, a time

i dominantnu ulogu srpskih, monarhističkih partija... AVNOJ, koji je proširen – na osnovu odluka velike trojice u Jalti – i na istaknute i „nekompromitovane” političare iz predratnih struktura, pretvorio se, početkom avgusta 1945. g., u privremenu Narodnu skupštinu. I kada je u toj skupštini pretresan zakon o izboru za Konstituantu, Tripko Žugić, bliski Grolov saradnik i stari član vodstva Demokratske stranke, korektno ali odlučno, izrazio je rezerve. Bio je to znak da će Grol napustiti vladu i preći u otvorenu opoziciju. Tako je i bilo: Grol je podneo ostavku 18. avgusta 1945. godine. Počinje serija napada, kampanja protiv Grola. Najpre Pijade, zatim Kardelj. Malo potom je u članku napao Grola – da se oko njega kupi reakcija Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS) i Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ) (predratne, reakcionarne, režimske partije) i Dragoljub Jovanović, levi zemljoradnik, sa svojih frontovskih pozicija, ali i solidarišući se s komunistima. Demokrata Dukanac je pokušao da obrazlaže – da oni, demokrati, nisu protiv federacije, ali da se Konstituenti ne može unapred propisivati da bude dvodomna – to jest da u njoj budu zastupljene i federalne republike... Grol i demokrati su bili bez sumnje voljni da priznaju za federalne jedinice Hrvatsku i Sloveniju, ali ne – bar ne u istoj meri – Makedoniju i Crnu Goru, a svakako su imali rezervi i prema stvaranju pokrajina i federalne jedinice Bosne i Hercegovine...

Ostavka Grola nas je u vrhu iznenadila samo u jednom smislu: dostojanstvenost i ozbiljna, čak ublažena, analiza političkih prilika.

Ostavka Grola je prošla skoro nezapaženo – vlada se nije sastajala niti je formalno obavestena, iako je Grol bio njen potpredsednik. Mene je s Grolom ostavkom upoznao Kardelj, koji je bio impresioniran odmerenošću i ozbiljnošću njenog teksta. Takav utisak o Grolovoj ostavci imao je i Tito.

Grol je očevitno i izričito bio spreman na lojalnu i fer opoziciju, ali ne i na gubljenje ličnog i stranačkog integriteta: vodstvo kompartije ga je do kraja respektovalo, kao protivnika.

To se ne bi moglo reći za dr. Ivana Šubašića. Šubašić – po našim saznanjima i našoj oceni – nije podneo ostavku iz razloga istovetnih s Grolom. On je bio pristupio Narodnom frontu, ali nije u njemu ispoljio veću aktivnost. Njegov položaj je bio osoben: ostaci zvanične, Mačekove Hrvatske seljačke stranke, u kojoj je on do rata bio jedan od vođa, nisu bili u Frontu, a bivše pristaše Hrvatske seljačke stranke koji su bili u Frontu – među njima je bilo istaknutih seljačkih prvaka: Gaži, Lakuš, Krce – nisu voleli ni podržavali Šubašića. Podržavale su ga zapadne vlade, naročito Britanci. Najpre se on nakratko „razboleo” – da bi uskoro

potom dao ostavku, takođe u vezi s raspisivanjem izbora, odnosno onemogućavanjem vanfrontovskim grupama da iziđu na izbore. Neki političari – npr. Savica Kosanović – koji su iz emigracije sa Šubašićem pristupili 1944. godine saradnji s Titom, odnosno s Nacionalnim komitetom, pokušali su da odvrte Šubašića od ostavke, ali u tome nisu uspeali. Po našem sudu i saznanju, iza Šubašića su stajali Britanci, koji su precenjivali značaj njegove ostavke, s obzirom na to da je on u vladi predstavljao kontinuitet stare Jugoslavije, a time i Zapad u sporazumima sa Sovjetskim Savezom. Ali, već se gasila i forma stare Jugoslavije, a počelo je i izigravanje sporazuma između Sovjetskog Saveza i zapadnih velesila.

A Šubašić ne samo što nije imao jasnih i čvrstih koncepcija, nego je i sam bio preveć savitljiv i nepostojan. Ali nije bio glup i neprijatan. Naprotiv. Živahan, ali plićeg i promenljivog uma, dovitljiv i prilagodljiv. Intelektualac, s manirima i odnegovanošću viših klasa. Ničeg od vođe, pogotovu ničeg od narodskih tribuna, kakvih je izobilno bilo u Hrvatskoj seljačkoj stranci. Besumnje, veoma vešta i pogodna ličnost za sporazume i pregovaranja. Ali revolucija, sada već kao ozakonjena vlast, bila je u zamahu, pa su se gasili i uslovi za delatnost i darove dr. Šubašića.

Šubašićeva vila je bila blokirana, u vreme njegovog pripremanja za ostavku. Ali on nije hapšen, a posle ostavke se preselio u Hrvatsku. Zato nije ispoljio nikakvu aktivnost – nije se rado sastajao ni s bližim prijateljima.

Protivu Šubašića, za razliku od Grola, nisu vođene kampanje. Njegova ostavka, kao i ona Grolova, jedva ako je zabeležena u našoj štampi.

Izbori za Konstituantu su nametali kakvo-takvo zakonodavno sređivanje političkih prilika, manje zbog Grolove i Šubašićeve opozicije nego zbog taktiziranja prema Zapadu, čija nas je štampa napadala zbog zavođenja diktature i, već, kao isturenu poziciju Sovjetskog Saveza. Tako su doneti u privremenoj Skupštini zakon o štampi i zakon o udruživanju, koje je u Skupštini branio Kardelj.

Zakon o štampi je bio neodređen: štampa je bila slobodna – u okviru datog zakona, cenzure nije bilo, ali sve je moglo biti zabranjeno. Kardelj je, u vezi s tim zakonom, napao skupštinsku „manjinu“, a povodom zakona o udruživanju i direktno Grola – da ne shvata suštinu promena i da ne veruje u snagu narodnih masa. Povodom zakona o krivičnim delima protiv naroda i države istupao sam i ja. I napao Grola – relativno blago: ne shvata promene.

Pripreme za izbore su tekle u napetosti i polemikama, ali bez ozbiljnijih teškoća. Jedino je Jaša Prodanović, vođ republikanaca, predložio „kutiju bez liste“,

koju je narod prozvao „ćorava kutija“ – u koju su mogli spustiti kuglicu oni koji su protiv: tako je i formalna demokratičnost bila zadovoljena.

Uoči izbora je na Slaviji govorio Ranković. I ja, nepredviđen – „na opšti zahtev masa“, kao što je objavila „Borba“. Moj „glavni govor“ je, dakako, bio u Crnoj Gori.

Na dan izbora ja sam se, s nekim drugovima, odvezao do Topole i Kragujevca – da bih video kako teku izbori. U Kragujevcu sam se sreo i sa stranim novinarima – među njima je bilo, držim, i Amerikanaca: nisu imali primedbi na izbornu radnju, ali su same izbore smatrali, neskriveno, farsom, jer se unapred zna da će svi kandidati, čim nema opozicije, biti izabrani: britanski predsednik Klement Atli je u to vreme tu vrstu izbora u Istočnoj Evropi nazvao „trkom s jednim konjem“.

Izbori za Konstituantu su prošli u manifestacijama, s povorkama i zastavama. Tek su se sticala iskustva u izborima bez opozicije, ali sve je išlo bez teškoća, bez uobičajenih, balkanskih presipanja glasova.

Ja sam u eseju „Druženje s Titom“ spomenuo da je vođstvo KP Jugoslavije procenjivalo da će Front, odnosno KP Jugoslavije, dobiti apsolutnu većinu glasova na izborima: KP nije, dakle, bila ugrožena izbornim porazom, nego, jednostavno, nije htela opoziciju, pribojavala se institucionisanja opozicije. U Politbirou su diskutovani i izborni izgledi i načini da se, putem izbornog zakona, onemogući istupanje opozicije. Ovde to isto ponavljam radi celine izlaganja.

Kao potvrdu i našeg manevrisanja i naših namera navodim izjavu koju je Tito dao britanskim parlamentarcima i britanskim novinarima (objavljenu u „Borbi“, 13. novembra 1945. g.): „U Frontu, kao što vam je poznato, ima više partija (u stvari je bilo grupa, ostataka partija – M. Đ.), pa će se u parlamentu unutar Fronta, verovatno iskristalisati jedna opozicija. Ja sam uvjeren da će biti opozicije, i to dosta jake opozicije, a ne ovakve kakva je bila“ (misli se na Grola i Šubašića – M. Đ.).

Za sazivanje Konstituante izabran je 29. novembar, radi povezivanja s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a (29. novembra 1943. g. u Jajcu). Tog dana je Konstituanta proglasila i republiku. Istog dana je – u zgradi Skupštine, pre nego je zasjedanje počelo – Velebit preneo vođstvu intervenciju britanskog ambasadora: ambasador je izražavao uverenje da nećemo učiniti takvu nerazumnost i proglasiti republiku... Ta intervencija je shvaćena kao zakasneli pucanj u prazno i pojačala našu rešenost, iako nije ni bilo kolebanja...

A i novi ustav je već bio gotov, pa je tih dana dat na „javnu diskusiju“: i nacrt i „javna diskusija“ bili su po ugledu na sovjetski, „staljinski“ ustav i na sovjetsku „javnu diskusiju“ povodom njega. Za izradu tog ustava, kao i kasnijih, bio je za-

dužen Kardelj, a pomagali su mu profesor prava Jovan Đorđević i drugi. Sovjetski predstavnici nisu učestvovali u radu, ali je ambasador Sadčikov bio konsultovan o nacrtu. Sećam se da je on dao primedbu – da je prerano da se uvodi socijalno osiguranje seljaka, jer ni Sovjetski Savez to nema; ta primedba, kao i neke sporredne, bila je usvojena.

Kardelj je morao da putuje u London, pa sam ga u radu oko ustava zamenio ja. Ja sam i obrazlagao ustav u Skupštini. U toku usvajanja nacрта u vladi Tito se nije složio s formulacijom o pravu naroda Jugoslavije na samoopredeljenje do otcepljenja. Bio je energično protiv, rekavši mi: Drukčije je to kod nas nego kod Rusa. Ne možemo mi to – promeni se nešto u nekoj republici, recimo Makedoniji, i zatraže otcepljenje: pa šta ćemo onda? – Posle dužeg mozganja i dovijanja s Đorđevićem, našli smo formulaciju – da je FNR Jugoslavija „zajednica ravnopravnih naroda, koji su na osnovu prava na samoopredeljenje, uključujući pravo na otcepljenje, izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj zajednici...”

Ponovo sam pošao kod Tita i on je tu formulaciju prihvatio – posle mog argumentisanja da princip samoopredeljenja ne možemo izostaviti, budući da ga sadrže svi socijalistički pokreti.

Iz propagande, iz govora i napisa funkcionera – posle Jajca 1943. godine, a naročito posle oslobođenja Beograda 1944. godine – bio se raširio naziv „Demokratska Federativna Jugoslavija”: „demokratski” Vijetnam i „demokratska” Istočna Nemačka su mnogo ranije izmišljeni, bez ikakvog našeg udela, iako smo im u tome bili ideološki preteča. Tito nije bio sklon menjanju nečeg što bi se uhodalo kao forma ili već bilo prihvaćeno, pa je bio i za zadržavanje tog naziva u novom ustavu. Ali Kardelj ga je, uz moju pomoć, uspeo razuveriti. – Ne može programska oznaka – argumentovao je Kardelj – biti oznaka za zemlju, za državu. – Tito je u trenu to shvatio i složio se, pa je država nazvana „narodnom”, što samo označava prelazni oblik, iz lenjinizma, ka „socijalistička”.

Sa usvajanjem ustava, 1. februara 1946. godine, reorganizovana je i vlada. Najznačajnija je, držim, bila promena u tome što je umesto dotadašnjeg ministra unutrašnjih dela, popa Vlade Zečevića, došao Ranković, koji je dotada bio formalno šef odeljenja za zaštitu naroda (OZNA) u Ministarstvu vojske, koje je faktički bilo tajna policija, neposredno podređena Titu kao vrhovnom komandantu i ministru vojske... Nešto više od meseca potom došlo je i do reorganizacije Ozne i njenog preimenovanja u Udbu (UDBA – Uprave državne bezbednosti).

Možda bez veze, a možda baš u vezi s našim razlazom s opozicijom, s Grolom

i Šubašićem, tek sovjetska vlada je ponovo obasula jugoslovensko vođstvo ordenima: Titu je početkom septembra dodeljen Orden pobede, a krajem oktobra nekolicini najviših funkcionera ordeni Suvorova i Kutuzova. Peku Dapčeviću su dodelili Orden Kutuzova – a generalima njegovog ranga, Koči Popoviću i Arsi Jovanoviću, Orden Suvorova, koji je važio kao viši: sovjetske službe nisu bile zadovoljne Dapčevićem još iz saradnje s njim na Sremskom frontu. Ranković i ja primetili smo to sovjetsko potcenjivanje i izdvajanje Dapčevića, i predložili Titu da ga odmah odlikuje našim najvišim ordenom – Ordenom narodnog heroja. To je i prihvaćeno. A ja sam se postarao da Dapčevićovo odlikovanje, koje bi on i inače kasnije dobio, iziđe u „Borbi” na vidnijem mestu nego sovjetska odlikovanja: odnosi sa sovjetskom ambasadam i sovjetskom vladom bili su tada bez većih trvenja, ali mi smo bili osetljivi i na takva omalovažavanja: sovjetski službenici nisu od toga pravili pitanje, mada su to morali zapaziti.

4.

U Jugoslaviji je u prvim posleratnim godinama bilo mnogo političkih procesa. Nije bilo ni moguće upoznavati javnost s tolikim brojem procesa, naročito s onima u unutrašnjosti. Ali mi nismo ni želeli da se tim procesima pridaje veći značaj, a želeli smo i da se ublaži utisak o progonima. Zbog toga je javnost upoznavana s najvažnijim procesima – procesima vođama određenih grupacija ili istaknutim predstavnicima okupacionog terora.

Moj udeo u tim procesima bio je – kao što sam spomenuo – sporedan, budući da je skoro sav posao oko njih spadao u nadležnost aparata bezbednosti. Moj zadatak se svodio na uopšteno usmeravanje sredstava informisanja. Državna bezbednost je imala i neposrednih veza sa novinama i radiom – do konsultovanja sa mnom je dolazilo ako bi se javila neslaganja. Ali u procesima je smer u velikoj meri određivala bezbednost, odnosno način na koji je sud vodio proces, bitnosti na kojima je tužilac insistirao i iznosio ih na videlo: po mom mišljenju, i tadašnjem i sadašnjem, bezbednost i sud su često preterivali, najčešće naduvavajući sporedne i senzacionalne i skandalozne pojedinosti, kakvih je politički život sam po sebi prepun, pogotovu u ratnim i revolucionarnim uslovima.

Time nisam hteo reći da nisam imao mogućnosti da utičem na smer procesa. Naprotiv. Najčešće su moje primedbe i prihvatane. Ali se dešavalo i da su unapred bile uzaludne: smer je bio utvrđen s Titom ili u Politbirou, pa sam disciplinovan sprovodio ono što je utvrđeno.

Osvrću se ovde samo na velike, najspektakularnije procese. I to ne toliko na same procese – oni su javnosti poznati, a ni na moj udeo u njima, taj udeo sam već objasnio – koliko na one detalje koji nisu poznati ili su krivo interpretirani.

Već je poznato kako je uhvaćen Draža Mihailović: jedan od Mihailovićevih „najodanijih” komandanata, Kalabić, domamljen je u Beograd, tu je uhapšen i stavio se u službu bezbednosti, pa s grupom oznaša (agenti bezbednosti) prodro do Mihailovićevog skloništa i uvukao Mihailovića u klopku. Priča o hvatanju Mihailo-

vića je zanimljiva ne samo zbog dramatičnosti, nego i kao ilustracija superiornosti, domišljatosti revolucije nad naivnošću i obezglavljenošću kontrarevolucije.

Čim je Mihailović uhvaćen, sredinom marta 1946. godine, počele su pripreme za njegovo suđenje. A s tim su se nametnuli značenje i smer suđenja. To utoliko pre što se najveći deo štampe na Zapadu svrstao u odbranu Mihailovića. Doduše, već su bile poodavno splasle slavopojke Mihailoviću kao heroju i začetniku otpora protiv okupatora, ali sad je utoliko revnije veličano njegovo ratovanje protiv komunista. Vlada SAD-a nam je, štaviše, već početkom aprila 1946. godine predala notu u kojoj se dokazuje da Mihailović nije izdajnik i zahteva učešće američkih avijatičara, koje je on spasao, kao svedoka na suđenju. A i unutra, naročito u Srbiji, suđenje Mihailoviću je iz sličnih, ako ne i istih, razloga bilo važno: ne samo u podzemnoj propagandi nacionalista, nego i u svesti znatnog dela seljaštva, Mihailović je važio za pregaoca kojemu su samo razmah komunističkog ustanka i zlokovarnost komunista onemogućili borbu protivu okupatora i ozdravljenje države i srpskog naroda.

Te tvrdnje sa Zapada i ta izopačavanja unutra, među Srbima, trebalo je razvejati i pobiti. To je nametalo, kao nešto što se samo po sebi razume, javno suđenje i korektnu proceduru. A i da sudije i tužilac budu ne samo pravnici, nego i Srbi iz Srbije. Rešeno je da proces opširno prati štampa i da bude prenošen preko radija.

Trebalo je dokazati da je Mihailović saradivao s okupatorom protivu komunista. Ali ne samo to, nego da se u toj saradnji ne samo nije razlikovao od drugih, nedićevskih kolaboranata i srpskih, ljotićevskih fašista, nego da je s njima bio u sprezi. Zbog toga su u proces uključeni i fašistički i policijski pomagači nemačkih okupatora. A budući da su Mihailovićeve jedinice, naročito one iz mešanih krajeva, istrebljivale muslimane i Hrvate, a Mihailović bio ministar vojske emigrantskih kraljevskih vlada – samo se od sebe nametalo i izlaganje javnosti te, šovinističke, velikosrpske, delatnosti Mihailovića.

Baš u vreme priprema suđenja Mihailoviću Ranković se našao u Titovoj pratnji za vreme boravka u Moskvi. Ja sam imenovan, kao ministar, za njegovog zastupnika. Zbog toga se i desilo da me poseti Miloš Minić na kojega je, kao tužioca, pao najveći deo posla oko suđenja Mihailoviću, pa nije mogao odlagati konsultovanja do povratka Rankovića iz Moskve. Minić je čitav problem dobro osmislio i bio završio najveći deo posla – mislim da je već radio na optužnici. Ja sam dobio utisak, u toku diskusije, da je Minić suviše naglasio Mihailovićevu borbu protiv Narodnooslobodilačkog pokreta, umesto saradnje Mihailovićevih

komandanata s okupatorom. Objašnjavao sam Miniću, da spolja, na Zapadu, Mihailovićeova borba protiv komunista ne samo što neće biti po njega loše shvaćena, nego će mu, štaviše, u datom trenutku ići u prilog. Miniću nije trebalo mnogo ni napora ni vremena da to i sam shvati. Složili smo se potpuno i u drugim, sporednim pitanjima, kojih se više i ne sećam.

Uskoro se iz Moskve vratio Ranković s delegacijom koju je Tito predvodio, i preuzeo svoje ministarstvo, a s njim i poslove oko Dražinog procesa.

Šefovi bezbednosti su bili dobro izučili Mihailovića već pre nego je uhvaćen – sad, kad su ga dograbili, znali su i kako da mu priđu... Prema onom što sam čuo, a kasnije i čitao o Draži Mihailoviću, on je bio hrabar, ali dozlaboga kolebljiv u odlučivanju i gledanjima. Nije imao nikakvog dara, sem kao obaveštajac. Tradicionalista, nekadar da shvati burna vremena, a nekada i da krmani u njima: za Dražu je narod, pogotovu srpski, bio neizmenjivo religiozan i rodoljubiv, dobroćudno odan kralju i malom posedu. Mada su se kod njega, a još više oko njega, javljale tendencije ka vojnom autoritarizmu, on je više bio sklon buržoaskom liberalizmu nego diktaturi. Njegova odanost kralju i monarhiji je više poticala iz njegove vernosti zakletvi i tradiciji, nego iz izgrađene političke i filozofske doktrine. Ni inače on nije imao čvrstih i jasnih ideja: čak je i njegovo jugoslovenstvo bilo nedosledno i promenljivo, ali ne samo zbog njegovog velikosrpsstva, nego i zbog njegove kolebljivosti. Mada su njegove jedinice, katkada i po njegovom naređenju, vršile masovna zločinstva nad nesrpskim življem i neodmereno i nepromišljeno istrebljivali komuniste i njihove simpatizere – Draža nije važio ni za surovog ni za fanatičnog.

Šefovi bezbednosti su se poduhvatili da navedu Mihailovića da prizna saradnju s okupatorom – da time potkopaju njegov prestiž, makar naduvan, i potvrde tezu komunista o njemu kao slugi okupatora, koji se bitno nije razlikovao od ostalih kolaboranata.

Draža se pokazao, od početka istrage, mek i prijemčiv – izgleda utoliko više što se s njim korektno postupalo. Za staranje o njemu bio je zadužen Josif Malović, predratni komunist i viši oficir bezbednosti, strpljiv, blago prodoran i preduzimljiv. Draža je pozeleo da obrije bradu, ali su mu Malović i šefovi bezbednosti to uskratili s „blagonaklonom” motivacijom: Draža i brada – to je nerazdvojno! – A bez sumnje s proračunom na autentičniji, efektniji utisak, ukoliko Draža zadrži bradu i na suđenju.

Ja ništa ne znam o tome, a verujem i da nije tačno, da je Draža drogiran. Ali

mu je dozvoljena rakija, koja je inače zabranjena zatvorenicima: nisam čuo da se i opijao. Malović je, bez sumnje u dogovoru s Rankovićem i njegovim pomoćnicima, sugerisao Mihailoviću da bi mu život mogao biti pošteđen ako bude uvidavan i prizna saradnju s okupatorom. Draža je to i prihvatio – ne znam da li prećutno ili izričito, pa je saradnju s okupatorom priznao, kad ga je Minić pritesnio dokumentima: taj trenutak je bio preloman za suđenje – zapadni novinari su pojurili sa suđenja na telefone da jave Dražino priznanje, a s tim je i zainteresovanost za njega naglo opala.

Mihailoviću su bili ponuđeni branioci iz inostranstva (Moris Ernst iz SAD-a). Mi verovatno ne bismo dozvolili njihovo učešće, ali nas je sam Mihailović pošteđeo neugodnosti da ih odbijemo – on sam je odbio tu odbranu, izrazivši poverenje u sud i zvaničnu odbranu.

I ođista je imao razloga za poverenje u branioca, iako su mu bili zvanično određeni. Oba branioca su branili Mihailovića savesno i revnosno: Nikola Đonović je bio ugledan advokat i član vođstva Demokratske stranke, a advokat Dragić Joksimović je na sudu toliko revnosno vršio svoju dužnost da ga je naša štampa napadala – što ne pomaže sudu... Ja sam Đonovića poznavao pre rata, pa sam obnovio s njim odnose posle mojih izlazaka iz zatvora 1961. i 1966. godine. On mi je pričao da je ubeđivao Mihailovića da se brani kao vođ druge strane u građanskom ratu, a da se ne upliće u dokazivanje da li je ili nije saradivao s okupatorom. Jer svakog – govorio mu je Đonović – ko izgubi građanski rat suprotna strana optužuje kao izdajnika, što ne bi trebalo, naročito pred istorijom, da ima ikakvog značaja. Ali Đonovićeova ubeđivanja nisu imala dejstva na Dražu – on se lakoverno predao sudbini koja ga je zadesila. A organi bezbednosti su kasnije, kivni zbog Joksimovićeovog držanja na Dražinom procesu, ovome „našli” neku krivicu, što onda nije bilo teško, i poslali ga na robiju, s koje se – kako sam čuo – nije doma vratio...

Na sastanku kod Tita Ranković je obavestio o suđenju i o dogovaranju Malovića s Dražom, tj. o dogovaranju o spomenutom priznanju koje bi Draži moglo spasiti glavu. Tito je s vragolastim, dvosmislenim smeškom primetio: Pa to nije isključeno – to je političko suđenje. – Ali su svi – ne sećam se ko je sve bio prisutan, ali „vodeća četvorka” jeste – graknuli na Tita: to ne bi razumeli ne samo borci, nego bi to izazvalo i revolt rodbina bezbrojnih žrtava. Tito se ćutke priklonio argumentima ostalih, utoliko voljnije što ni sam nije intimno bio protiv...

Mihailović je, kao što se zna, osuđen na smrt i ubrzo zatim pogubljen: čuo

sam da je jedan visoki funkcioner bezbednosti nadgledao njegovo pogubljenje, ali mi detalji nisu poznati.

Sa suđenjem nadbiskupu Alojziju Stepincu ja nisam imao ni onoliko veze koliko sa suđenjem Mihailoviću. Ali su mi poznate neke pojedinosti, koje su bile predigra tom suđenju.

Uskoro po oslobođenju, početkom juna 1945. godine, Tito je u Zagrebu primio delegaciju katoličkih sveštenika na čelu sa biskupom Salis Savisom. Tito je izjavio da nije zadovoljan držanjem u ratu „jednog dela katoličkog sveštenstva”. Tom prilikom mu se omakla fraza „ja kao katolik”. Tito je u to vreme bio zanet pobedom, koja ga je instalirala kao apsolutnog vladara, pa su mu se omicale i neodmerenije izjave. Kada je tekst Titove izjave stigao u Beograd, mene su alarmirali neki drugovi, među njima i Zogović, u nedoumici šta da se radi s tim katolicizmom genseka partije. Nisam imao mogućnosti da se konsultujem s Titom, pa sam telefonirao Kardelju, a on se složio: Izbaciti, koješta: generalni sekretar partije – katolik!

Tako ta Titova omaška nije objavljena. U vreme sukoba sa Sovjetskim Savezom, posle 1948. godine, jednom prilikom sam se prisetio te zgođe, pa smo se Kardelj i ja smejali pri pomisli kako bi Molotov i Staljin obilato koristili „Titov katolicizam” da ga nismo onda izbacili iz Titove izjave...

Tito je kasnije primio i Stepinca – ako se dobro sećam – u dva maha. Ne znam šta su razgovarali. Ali se sećam da je vrhove zahvatila ideja o razvoju i jačanju „nacionalne Katoličke crkve”, tj. crkve koja bi bila odvojena od Vatikana. Štaviše, pominjani su neka struja i neki sveštenici skloni takvom smeru, mada u samoj crkvi nije bilo takvih, ne makar značajnijih težnji. Ako je Tito i u tom pravcu razgovarao sa Stepincem, ovoga je to samo moglo upozoriti i ogorčiti: Stepinac je, po mom sudu, uvek bio i ostao odani pastir Vatikana.

Stepinac bez sumnje ne bi bio suđen za svoje držanje u ratu i saradnju s Pavelićem da nije nastavio s opozicionom aktivnošću protiv nove, komunističke vlasti. Ja se nisam posebno bavio Stepincem i njegovim suđenjem, ali nema sumnje da je saradivao s Pavelićem, podupirao ga i podsticao pokrštavanje Srba. Ali se i ograđivao od Pavelića, nezavisan i privržen politici Vatikana. To ne znači da nije bilo osnova za optužbu protiv Stepinca – da je odmah po oslobođenju pokrenuto isleđivanje: bilo je podosta i drugih visokih sveštenika, ne samo iz Katoličke crkve, kojima se što-šta moglo zameriti, čak i po kriterijumima blažim nego što su komunistički i revolucionarni.

Ali slavodobitno vodstvo, u stvari Tito, imalo je u vidu neophodnost učvršći-

vanja, pa je najpre pokušalo da se sporazume s Katoličkom crkvom i Stepincem, što su ovi mogli shvatiti i kao našu slabost. Već u jesen 1945. godine katolički biskupi, predvođeni Stepincem, istupili su protiv nove vlasti s pastirskim pismom. Naša štampa je reagovala oštro, razgrćući još žive rane i zlodela proustaških i ustaških sveštenika iz logora i Širokog Brijega. Čak je i Tito napisao članak, kao odgovor na pastirsko pismo, u kome je isticao:

„Iz izjava gosp. nadbiskupa Stepinca i nekih drugih crkvenih velikodostojnika o tome da su oni spremni ustrajati u borbi po cijenu ličnih žrtava – ja mogu izvući samo jedan zaključak, a taj je: da su se svi oni mirili sa stanjem pod Pavelićem ne iz straha već iz ideoloških razloga, da su sada oni stupili u borbu protiv nove demokratske federativne Jugoslavije po jednom određenom planu u zajednici sa ostalom reakcijom Jugoslavije...”

Ne bih želio da se to smatra kao prijatna, ali dužan sam upozoriti da postoje zakoni koji zabranjuju sijanje šovinizma i razdora i ugrožavanje tekovina ove velike oslobodilačke borbe. Te zakone mora svaki poštivati koji želi dobra svojoj zemlji...”²

U to vreme, a možda neki mesec kasnije, Tito je – kad se kod njega poveo razgovor o Stepincu – uporno uzvikivao: Ne može crkva biti starija od države – država mora biti starija!

Taj Titov članak i to što je govorio u zatvorenom krugu bili su nagoveštaj čvrstog stava. Ali ne jedini. I Bakarić je, u decembru 1945. godine, dao izjavu o posetama Eriha Lisaka, ustaškog emisara, nadbiskupskom dvoru, i hapšenju sveštenika iz nadbiskupskog dvora. A hrvatska štampa je u januaru 1946. godine počela da objavljuje dokumente o Stepinčevoj saradnji sa Pavelićem.

Ali sukob sa Stepincem se nakratko povukao u drugi plan, u vrebanje i merkanje – da bi buknuo krajem 1946. godine. U isto vreme dolazi do sukoba u Frontu s Dragoljubom Jovanovićem, vođom levih zemljoradnika. I, ne slučajno, do povećanog, najžešćeg zaoštavanja sa SAD-om, povodom obaranja dva američka aviona nad Jugoslavijom (9. i 19. avgusta). „Dejli njus” (Daily News) je tada zahtevao, za odmazdu, bacanje atomske bombe na Beograd, a američki državni sekretar Berns je pozvao Kardelja, koji je tada bio u Parizu na mirovnoj konferenciji, preteći mu najoštrijim rečima. 19. septembra 1946. godine tužilac Jakov Blažević podnosi predlog da se povede postupak protivu Stepinca, pa je on tih dana i uhapšen...

Ne znam koliki i kakav je udeo, u svemu tome, američke vlade, ali je nesum-

² „Borba”, 25. oktobar 1945. g.

njivo – prema onome što sam upamtio i prema samom toku događaja – da su američke službe bile veoma angažovane u zaoštavanju odnosa s nama. Američke vojne komande se naprosto nisu obazirale na našu državnu teritoriju, nego su je – uprkos mnogim našim notama, u kojima smo protestovali i upozoravali američku vladu – preletali kao ničiju zemlju iz svojih baza u Italiji i Austriji. To je najzad postalo nepodnošljivo – sem ako bismo bili spremni da javno priznamo svoju nemoć i sramotu. Tito je naredio da se američki avioni pozovu na spuštanje na neki od naših aerodroma, a ukoliko to odbiju – da se otvori vatra. Kod naše vazduhoplovne komande bilo je u početku kolebanja – avioni su bili transportni i nenaoružani – ali Tito je bio jetko energičan, pa se desilo što se moralo desiti. Prvi avion je pristao na spuštanje tek pošto je bio izrešetan mitraljezom: tom prilikom je ranjen turski vojni diplomata, kome su prilikom prenosa u bolnicu pokradene i neke lične stvari, a drugi avion, sa četiri pilota, bio je oboren. Istovremeno su američke vlasti uporno odbijale da predaju neke naše brodove koje su nacisti bili odvucli u Austriju...

Već sam spomenuo kako je američki državni sekretar Berns oštro razgovarao s Kardeljom u Parizu, povodom obaranja američkih aviona. Kardelj je obavestio Tita o tom razgovoru, pa je usledila Titova pomirljiva izjava da avioni neće ubuduće biti obarani, nego da će biti zabeležen njihov broj. Po povratku nam je Kardelj pričao da su članovi sovjetske delegacije bili oduševljeni što smo oborili američke avione, ali su i savetovali: Nemojte oboriti i treći avion... Amerikanci su obustavili neprijavljeno preletanje naše teritorije, mada se odnosi nisu bitno popravili... Američka ambasada u Beogradu je takode igrala znatnu ulogu u svemu tome: njeni službenici su se držali arogantno i provokativno, pa čak i podsticali pojedine naše protivnike i neke vođe bivših partija, obećanjima da će padobrancima zauzeti Beograd, a flotom jadransku obalu. Sećam se kako su Amerikanci – bilo je to u junu 1946. godine, kad sam zamenjivao Rankovića, ministra unutrašnjih poslova, za vreme njegovog boravka s Titom u Moskvi – nipodaštavali učešće naših zvanika na osvećenju groblja američkih avijatičara u Košutnjaku, a istovremeno su iskupili 200 – 300 naših zadrlih protivnika. Tada je američka ambasada izdala letak protivu nas, pozivajući građane da dođu na osvećenje i daju „oduška protiv ugnjetača”. Štaviše, jedan američki oficir, Ričard Kums, uzvikivao je: Tito – hajl Hitler!... – Dakako, bilo je i zaoštavanje s naše strane, ali su Amerikanci, bez sumnje bili u tome inicijativniji već i zbog toga što su previdali i zanemarivali i dubinu i značaj promena u Jugoslaviji i naše vođstvo tretirali kao „satelita br. 1”...

Suđenje Stepincu je počelo uskoro po njegovom hapšenju, jer je protiv njega manje-više optužni materijal bio pripremljen. I samo suđenje je proteklo prema zamisli – objavljeno je podosta uverljivog materijala i saslušano podosta verodostojnih svedoka koji su potvrđivali Stepinčevu saradnju s ustaškim režimom. Ali sama zamisao, sam razvoj suđenja Stepincu bio je pogrešan i bremenit neuspelom. Naime, Stepinac je pretežno optuživan za svoje držanje u ratu, a stvarni povod suđenju je bilo njegovo opozicionarstvo posle rata. Ta istina se nije magla sakriti samim tim što je uhapšen 15 meseci pošto se rat završio i pošto su Tito i Bakarić vodili s njim razgovore. Da, to se nije moglo sakriti – bez obzira na to kakvo je bilo Stepinčevo držanje u ratu, bez obzira na sve naše dokaze i dokumente protivu Stepinca. Zapadna štampa je, razume se, otkrila tu pukotinu, to „insceniranje” u suđenju.

Promašenosti suđenja Stepincu je doprineo i sam Stepinac – svojim čvrstim i dostojanstvenim držanjem. Osuđen je na 16 godina zatvora.

Već tada, u toku samog suđenja, moglo bi se uočiti – da je bilo u vrhu diskusije – da suđenje Stepincu nije bilo ni na vreme, ni valjano osmišljeno. Ali niko nije napravio ni primedbicu, pa se sve odvijalo kako je „vrhovna volja” smislila i naredila. Zbog te neblagovremenosti i neosmišljenosti, pitanje Stepinca nije silazilo s dnevnog reda na Zapadu: za nas će ono postati ozbiljan, neizostavan problem posle sukoba sa Sovjetskim Savezom, tačnije – posle početka dobijanja pomoći sa Zapada.

Stepinac je u zatvoru imao poseban, privilegovan tretman. Posle nekoliko godina je naden i izlaz, koji je koliko-toliko smirio Zapad, a zadovoljio i naše prestiže i praktične potrebe – da se on ne vrati na nadbiskupsku stolicu: Stepinac je interniran u rodno selo, s tim što mu kazna nije ukinuta.

Ne sećam se kada je uhapšen vođ levih zemljoradnika Dragoljub Jovanović. Držim da je to bilo u jesen 1946. godine, a suđen je početkom oktobra 1947. godine. Naša štampa ga je počela žestoko, bezobzirno napadati već u avgustu. Ali sam upamtio neke pojedinosti iz tog hapšenja i suđenja.

Hapšenje i suđenje Dragoljubu Jovanoviću ne može se izdvojiti iz zaoštavanja naših odnosa sa Zapadom, naročito sa SAD-om, a ni iz kursa istočnoevropskih podređenih vlada protivu vođa seljačkih partija.

Time nisam hteo reći da je do zaoštavanja odnosa s Dragoljubom Jovanovićem došlo zbog upliva zapadnih službi na njega. Smatram da je on, Dragoljub Jovanović, postupao po svom uverenju, iz svoje volje, mada je mogao računati, a verovatno je i računao, na podršku sa Zapada: situacija, odnosi sa Zapadom, činili su takvu po-

dršku verovatnom i logičnom. Dragoljub je, u stvari, morao doći u konflikt s nama komunistima. Odnosi u Frontu, pa i u samoj Narodnoj seljačkoj stranci, koju su komunisti postupno iznutra osvajali, razvijali su se tako da je on morao ili doći u sukob sa nama ili se odreći svake svoje samostalne uloge. A to on nije mogao – samim tim što je bio tvorac te stranke i njenog programa – a da ne prihvati s političkom smrću i sramotu malodušnosti i potkupljivosti... U tome je sudbina Dragoljuba Jovanovića slična sudbini levih esera u Rusiji, s tim što on nije bio revolucionar kao oni, a mi jugoslovenski komunisti smo bili, možda, boljševičkiji boljševici...

Sovjetski predstavnici nisu imali – koliko je meni poznato – neposrednog udela u hapšenju Dragoljuba Jovanovića. Ali nije slučajno da se ono dogodilo u vreme kampanja i progona vođa agrarnih partija u istočnoevropskim zemljama – Nikole Petkova-Gemeta u Bugarskoj, Stanislava Mikolajčika u Poljskoj. U početku, i krajem rata i prvih posleratnih meseci, sovjetski predstavnici su nam, u nezvaničnim razgovorima, čak zamerili uskoću prema Dragoljubu. A i odnosi između Dragoljuba i sovjetskih predstavnika su bili dobri, ako ne i prijateljski – dakako bez one zavereničke srdačnosti kao sovjetskih predstavnika i nas komunisti. A onda su sovjetski predstavnici – s jačanjem tendencija ka monopolskoj vlasti komunisti i sa zaoštavanjem odnosa sa Zapadom – najednom počeli da otrcavaju Dragoljuba Jovanovića i čak da nam, dakako u nezvaničnim kontaktima, zameraju nepoduzimljivost protivu njega. Svakako je to doprinosilo trovanju atmosfere između komunisti i Dragoljuba. Ali odluku o hapšenju – kao i većinu drugih odluka – samostalno je donelo naše vodstvo.

Neposredni povod je bilo Jovanovićevo istupanje u Skupštini, 17. jula 1946. godine, povodom zakona o zadrugarstvu.

Bilo je to na popodnevnom zasedanju. Dragoljub je zatražio reč – očekivalo se njegovo istupanje – i napao pomenuti zakon zbog toga što on zadrugama oduzima autonomiju. Čim je počeo da govori, ministri, a s njima i poslanici, počeli su da napuštaju salu: Dragoljub je održao govor pred praznom salom – prisustvovalo je samo 4 – 5 njegovih pristalica. Ja sam takođe ostao, na vlastitu inicijativu – da eventualno odgovorim Dragoljubu u ime vlade. I odgovorio sam mu, sa samouverenom patetičnošću. A čim sam počeo da govorim – i salu su poslanici počeli brzo puniti.

Ne sećam se da li sam dobio poruku dok sam bio u Skupštini ili sam se po povratku u stan sam javio Titu – tek u vreme večere sam se našao kod njega. Tamo je bio i Ranković. Počeo sam da izveštavam o sukobu sa Dragoljubom Jova-

novićem: Tito i Ranković su već bili unekoliko obavešteni i bili su očito zadovoljni mojim snalaženjem. Ali ja nisam čestito ni završio, a Tito, koji je nerado remetio životni red, pozvao nas je na večeru, gde se razgovor nastavio. Tito je rekao pomalo jetko, ali nepokolebljivo: Dragoljuba treba uhapsiti! – Ranković je primetio: Teško mu je naći krivicu. – Tito: Krivicu mu treba stvoriti, ako je nema. – Ja sam na to ćutao: to je za mene, a držim i za Rankovića, bio nov momenat, novost u metodima progonjenja. I do tada smo naduvali krivice, ali krivica – krivica po našim ideološko-revolucionarnim kriterijumima, uvek je postojala: sada je krivica trebalo stvoriti.

I doista, krivice Dragoljuba Jovanovića ne bi ni bilo da on nije zauzeo čvrst, mada ne i beskompromisan, stav u odbranu svog i stranačkog političkog integriteta. Dokazi protivu njega su na sudu bili slabi: nasedanje u povezivanju s Mačekom, vodom Hrvatske seljačke stranke u emigraciji, izjave stranom novinaru kao obaveštenja stranoj službi, povezivanje sa slovenačkim opozicionarima Nagodom i Sircem i sl... Advokat Veljko Kovačević, koji je branio Dragoljuba Jovanovića, a kasnije tri puta i mene, pričao mi je da mu je Dragoljub, kad ga je ovaj posetio, ozaren tom posetom posle višemesečne izolacije, rekao: Ali da znaš: nisam izdao zemlju i narod... – Dragoljub je osuđen na devet godina... 1952. godine je Antoni Idn intervenisao za njega, prilikom posete Jugoslaviji, pa je i to imalo udela, nevelikog, u njegovom oslobađanju nekoliko meseci pre roka...

Kad je izlagao predlog o Dragoljubovom puštanju, Ranković je spomenuo da će uskoro biti sedam godina od njegovog hapšenja, a Tito je primetio sa samosvesnim cinizmom: Ala vrijeme brzo prolazi!... – Rankovića je tištalo način obračuna s Dragoljubom Jovanovićem: „To suđenje je bilo dosta nategnuto” – znao je reći, a ja sam o tome suđenju počeo angažovanije i kritičkije da mislim tek u vreme i posle mog pada s vlasti...

Kazne iz najvažnijih suđenja Ranković je predlagao Politbirou, odnosno vodećoj četvorki (Tito, Kardelj, Ranković i ja). Nikada nije bilo veće diskusije: predlozi su najčešće primani na znanje, ali svak je mogao napraviti primedbu. Najveći, ogroman broj presuda je na sličan način tretiran u republičkim i lokalnim vodstvima: nad njima je savezna bezbednost imala uvid i kontrolu, ali nije neposredno odlučivala... Taj način, taj mehanizam, veoma je ličio na onaj u staroj kraljevskoj Jugoslaviji: Sud za zaštitu države odnosio je predlog kazni u dvor na odobrenje. Sama procedura u Sudu za zaštitu države je bila korektna, bez podmetanja. Ali bilo je i razlike: u kraljevskoj državi je po pravilu samo jedan sud – Sud za zaštitu

države – izricao političke presude, dok je na to u novoj državi bio obavezan svaki okružni sud. Zbog toga u kraljevskoj Jugoslaviji sudstvo, sem pomenutog suda, nije bilo pod kontrolom političkih faktora – bilo je nezavisnije, nasuprot stanju u novoj državi: povrh toga, većina sudija su danas i članovi kompartije, pa kao takvi podložni političkom uticaju... Ja sam mislio da je posle 1950. godine prestalo mešanje bezbednosti i partijskih komiteta u presude u kriminalne delikte. Ali sam se, boraveći u zatvoru, uverio iz razgovora i čitanja presuda da je tog mešanja i dalje bilo izobilno: nepoćudni i poćudni su dobijali veoma različite kazne za ista dela...

Politički procesi su ne samo neodvojivi od političkih prilika, nego i od uspostavljanja i prirode revolucionarne, apsolutne vlasti. I način izricanja kazni, kao i čitava kaznena politika, u sastavu su mehanizma i prirode te vlasti. Dakako, nema ni u tome mehaničkog podudaranja – uplitanje političkih faktora se nastavlja, često s nesmanjenom drastičnošću, i kad za tu samu vlast jedva ima potrebe: vremenom vlast postaje ne samo sila za sebe nego i svet za sebe.

U svom radu, u uskoj vezi s funkcijom koju sam vršio u partiji pružala mi se prilika da se upoznajem, pa i zbližavam, sa značajnijim umetnicima i naučnicima. Miroslav Krleža je među njima, bez sumnje, najznačajniji i najzanimljiviji. A neću preterati ako istaknem i da smo se bili zbližili, naročito posle 1948. godine.

Krleža je u prvoj dekadi posle Prvog svetskog rata bio najistaknutija figura intelektualne levice. I to s punim razlogom: Krleža je svojim poetsko-polemičkim darom i svojom titanskom aktivnošću odmah natkrilio ne samo literarne epigone komunizma, nego i pisce drukčijih, suprotnih ideologija. Uz to je on bio i partijski aktivan: član partije do 1929. godine, posle čega se – delom zbog razbijanja i raspadanja partije, a delom zbog svog povlačenja – njegovo članstvo praktično ugasilo, mada nikada nije bio isključen iz partije. I posle 1929. godine, u godinama diktature, kod Krleže su povremeno navraćali partijski funkcioneri koji su ilegalno dolazili u zemlju, mada Krleža faktički nije učestvovao u ilegalnom radu. Ali njegova literarna i legalna aktivnost su se baš u tim godinama pojačale – to su i godine njegovih značajnih dela i časopisa kojima je on stajao na čelu: njegov upliv na nove generacije i na javno mnjenje je neuporediv, neprocenljiv i neprocenjen.

Ali Krleža, premda neprestano u struji, pa i na čelu intelektualne levice, u tim godinama je ostao izvan previranja u partiji. Tako je dočekao moskovske procese i bolševizaciju, odnosno staljinizaciju jugoslovenske partije, ne samo „nespremno”, nego i s odbojnošću. Krleža je u stvari pripadao prvim poratnim, po oktobarskim generacijama, za koje je Lenjin više bio vizionar nego tvorac određene vlasti, a Rusija samo početak svetskog poretka bez ratova i eksploatacije. Uz to Krleža je i fašizam – naročito pobedu nacizma u Nemačkoj – doživeo kao dugotrajno, nezaustavljivo razigravanje mračnih, anti ljudskih, anticivilizacijskih evropskih sila: Krleža nikada nije bio čvrsti, doktrinarni marksist, mada marksizam nije ni odbacivao: Krleža je smatrao da deluju i drugi faktori, naročito biološki, a ne samo ekonomski, pogoto-

vu u umetnosti i ljudskom ponašanju. Skepticizam i pesimizam su kod njega jačali s mrakom koji se nadnosio nad Evropu iz Nemačke i Rusije, a borbeni temperament mu nije slabio: postupno se udaljavao, da bi u jednom trenutku, s ratom, došao u sukob s partijskim vodstvom za koje su Sovjetski Savez i Staljin bili neosporni, neporecivi ideali, a pobjeda nad fašizmom ne samo neizbežnost, nego i šansa vlastitog ustoličenja... Krleža mi je pričao da ga je supruga Bela – dok su šetali oko Zagreba – ubeđivala da se ne upušta u polemiku s partijom i partijskom linijom, ali da je on nije hteo, a verovatno ni mogao, poslušati.

Obračun partije s Krležom – u tom obračunu sam i ja bio jedan od inicijatora – imao je ogroman značaj za obe strane: uticaj Krležin na levici, a pogotovu u partiji, bezmalo je dokrajčen, a partija je time dovršila svoju boljševizaciju, odnosno svoju unutarnju, duhovnu pripremu za buduću revolucionarnu ulogu: razlaz s Krležom je – kako ga ja vidim – razlaz na pitanju revolucije. Sve drugo je sporedno i nevažno.

Ali partiji, partijskom vodstvu, Krleža je i dalje bio na pameti kad je došlo do rata i revolucije: Krleža je bio potreban partiji kao veliko ime. Ali on se nije odazvao pozivu da napusti Zagreb i pređe na slobodnu partizansku teritoriju... Kada je, negde krajem leta 1945. godine, došao u Beograd da se susretne s Titom – da se izmiri s partijom, najpre je svratio u CK, kod mene, jer je trebalo da ga ja pratim kod Tita – Tito nije želeo da u prvom susretu budu nasamo. U toku razgovora, dok smo čekali poziv od Tita, upitao sam Krležu – zbog čega nije došao u partizane. On mi je odgovorio: U početku sam se bojao – da ne budem ubijen zbog sukoba s partijom, a posle, kad je pobjeda već bila očita – bilo me i stid da dolazim na gotovo. – Slavko Goldštajn mi je pričao, pre neku godinu, da i Krleža u svojim memoarima spominje taj susret, napominjući da sam bio u čizmama – svi smo mi još bili u čizmama! – i da sam mu odgovorio da mu se moglo dogoditi da bude streljan. I Goldštajn dodaje – da Krleža dodaje u memoarima: A poznato je da je ruka Agitpropa bila dugačka. – Prepričavam pričano, ali se ne sećam takvog mog odgovora Krleži. A ako sam mu nešto slično rekao, to se moglo odnositi na neku neobaveštenu partizansku jedinicu: nije postojala „dugačka ruka Agitpropa”, jer u ratu nije postojao nikakav Agitprop pri CK, nego tek od početka 1944. g. propagandno odeljenje pri Vrhovnom štabu, a povrh toga niko nikada u vodstvu nije ni pomišljao o streljanju Krleže, nego ga je vodstvo priželjkivalo na slobodnoj teritoriji kao ozebao sunce.

A kad smo već kod nedolaska Krležinog u partizane, ja sam, iz druženja s njim,

stekao utisak da se kod njega radilo o mnogo složenijim i mnogo dubljim otporima.

Nasuprot nama komunistima, koji idealizujemo revolucije – a pogotovu onu koju sami izvodimo, Krleža ne smatra revolucije nikakvim idealnim i usrećiteljskim činovima. To ne znači da ne uočava njihov značaj za život i razvoj naroda – revolucije učine život i razvoj drukčijim, ali ne obavezno i boljim. Uz to se Krleža nagoni, čitavom svojom intelektualnom i političkom strukturom, užasava rata, nasilja i ubijanja.

Sa svojom osetljivošću i svojim relativističkim i skeptičkim pogledima Krleža bi veoma teško podnosio strahotna i brutalna zbivanja: Krleža je veoma osećajno, iskompleksirano biće, koje pazi na odeću, hranu, spavanje, a nadasve na svoj unutarnji mir.

Krleža se već u Prvom svetskom ratu zgrozio nad klanicom koju su izazvali imperijalisti i militaristi, a najzad su ga izneverile i nade u Oktobarsku revoluciju: tragično, skeptičko i relativističko doživljavanje sveta našlo je surovu potvrdu u istoriji.

Ratovi i revolucije su za Krležu ljudske kataklizme, koje često nije moguće izbeći, ali je moguće koliko-toliko ukloniti se od njihovog vrtloga i užasa.

Ali Krleži je i u Zagrebu pretela smrtna opasnost od ustaša. U početku ustaške vlade bio je uhapšen. Posle nekoliko dana, ponajvećma na zauzimanje Mila Budaka, književnika i Pavelićevog zamenika, Krleža je oslobođen: u tome je, svakako, igralo ulogu i to što je Krleža javno protestovao, u vreme kraljevske diktature, zbog fizičkog napada policijskih najamnika na Budaka.

Svađa Krležina s partijom verovatno je doprinela što su mu ustaške vlasti poštedele život. Ali ja smatram da je u tome bilo presudno veliko Krležino ime i veze s Budakom i drugim nacionalističkim intelektualcima... Krleža mi je pričao da se nije toliko plašio ustaškog vrha, nego da neka samovoljna grupa ustaških primitivaca – Ličana ili Bosanaca, koja je nešto načula o njemu kao komunističkom piscu, ne upadne u njegov stan i naprosto ga prekolje: ta strahovanja nisu bila bez osnova – na sličan, „divlji” način je bio umoren, na primer, glasoviti slikar Sava Šumanović, samim tim što je bio Srbin.

Krleža nije ništa objavio niti je javno istupao za vreme ustaškog režima. Sklonio se na neko vreme u sanatorijum dr. Vranešića, ideološki angažovanog za ustaški režim. U Zagrebu je proveo čitav rat, pišući dnevnik i obimnu studiju o neurozama. Kad sam ga upitao, kako mu je kao piscu pala na um baš takva tema, odgovorio mi je – da je umetnički čin neka vrsta neuroze, pa da ga je to navelo da

se pozabavi istorijom i svojstvima neuroza... Doktor Vranešić je streljan, uskoro po svršetku rata: ne znam koliko je bio kriv, ali u njegovom pogubljenju je imalo udela, makar i nepresudnog, negodovanje hrvatskih komunista prema Krleži zbog načina na koji je on izbegao učešće u ratu na strani komunista. Krležini odnosi s partijom u vreme streljanja dr. Vranešića još nisu bili sasvim regulisani. Ipak je smogao odvažnosti – kako sam čuo – da interveniše za svog protektora, ali prekasno – intervencija nije dospela do Tita i Politbiroa. No kad se, kasnije, o čitavom slučaju povelala reč kod Tita i kad je neko primetio da dr. Vranešić ne bi možda ni bio streljan da se time nije htelo i podvući Krležino nedolično držanje, Kardelj je primetio: Baš zbog toga što je čuvao Krležu – trebalo je njemu, Vranešiću, oprostiti život... – Nikada nisam s Krležom razgovarao o slučaju dr. Vranešića. Ali mislim da ga je čitav slučaj tištao i da je na njega gledao kao na čin neodmerenog i malicioznog nasilja...

Krleža je sam pokrenuo sređivanje svog odnosa s partijom, i to već prvih dana posle svršetka rata. Ali i to se vuklo i razvlačilo, kao da je bilo, a i bilo je, prećih poslova. Najpre se sastao sa Zogovićem. A potom su, u leto 1945. godine, počele pristizati poruke iz CK Hrvatske o Krležinim nastojanjima da sredi odnose s partijom – da ga primi Tito ili neko iz Politbiroa. Najzad je, početkom jeseni, prihvaćeno da dođe u Beograd i da ga primi Tito.

Krleža je kasnije – valjda 1947. godine – primljen u partiju, odnosno obnovljeno je njegovo članstvo. Već dotada se bio odomaćio, čestim dolascima u Beograd, s partijskim vođima – Kardelja i Rankovića nije do tada ni poznao... Ne sećam se da li je on sam tražio povratak u partiju. Verovatno jeste, jer je pitanje pretresano u Politbirou, kod Tita. Rešeno je da ja saopštim Krleži učlanjivanje. Ja sam se nećkao: Nema smisla – ja sam polemisaio s njim. – Ne, ne, baš ti, baš zbog toga! – graknuli su ostali s blagom, šaljivom zloćom...

Krleža je često dolazio u Beograd – uvek nekim poslom, i uvek s nekom idejom. I uvek jutarnjim vozom. Odsedao je u „Mažestiku“, gde ga je čekala soba. Pošto bi se tamo raskomotio, javljao se meni u CK: uvek sam mu zakazivao sastanak, po mogućnosti, već istog jutra. Često sam ga odvezio na ručak ili večeru kod mene, naročito poslednjih godina... Inače smo Krleža i ja bili na „vi“ – da 1949. ili 1950. godine na njegov predlog predemo na „ti“: to nije bila samo drugarska, komunistička neformalnost, već i znak i korak bliskosti. Prilikom dolazaka u Beograd Krleža je mahom posećivao Tita, katkada i Kardelja. Zanimljiv je bio odnos Krleže i Rankovića: Ranković se prema Krleži odnosio s pažnjom u kojoj je bilo

idolatrije i opreznosti, a Krleža prema Rankoviću takođe s pažnjom, ali u njoj je bilo bojažljivog sažaljenja: eto, tako dobar i savestan drug, a mora da obavlja tako surov i nezahvalan posao. Inače Krleža i Ranković nisu imali dodira, sem na nekoj večeri ili prijemu na koji bi bili obojica pozvani.

Krleža je uživao veliki ugled i poštovanje u partijskom vrhu – na stare svađe i neslaganja se zaboravilo. No to ne bi išlo ni tako brzo ni tako lako da nije bio ličnost izuzetna ne samo po svojoj živoj i živopisnoj umnosti, nego i duhovitosti i prijatnosti. S Krležom nikad nije bilo dosadno – s njim ni najposlovniji razgovor nije bio banalan i suvoparan. Na prvi pogled on – opun, ćelav, onizak, s umorom i poslovnošću u izrazu – nije privlačio ni navešćivao ništa ugodno i neugodno. Ali čim bi razgovor otpočeo – iz njega bi pokuljala ona neobuzdana, specifično krležijanska, poetična, misaona i asocijativna retoričnost, a bucmasto, već mlohavo lice bi mu oživelo, čas divljim čas nežnim smeškom, dok bi mu ispod okraćih i nastrešenih veđa zamamno svetlucalo oči... Obično se misli da je Krleža briljirao među umetnicima i političkim vođima, dok za niže redove nije imao osećanja niti ih privlačio. To nije tačno: moja sekretarica Dragica Vajnberger, kao i drugi službenici u CK – uvek bi se ozarili, sa srdačnošću koju su usvojili s dužnostima na tako odgovornom mestu – kad god bi došao Krleža. Za svakog bi on imao poneku lepu, brižnu reč. I s mojom majkom, bistro, ali koja je naučila da čita tek u ratu, Krleža je uspostavio neusiljen, neponovljiv odnos – ona je govorila: Ne znam šta ste se to s Krležom svađali, ama nikad nijesam vidjela tako finog čoeaka...

Na Krležu mnogi danas gledaju kao na poltrona i konformistu. Takvo gledanje je uprošćeno, pa i netačno. Krleža je prihvatio novi poredak kao nešto za šta se i sam borio, iako je bio svestan i njegovog karaktera i njegovih manjkavosti: on je veoma retko, protokolarno, govorio o socijalizmu i komunizmu. Čitava njegova delatnost je bila usmerena ka oplemenjivanju kulturom, ka kulturnom uzdizanju i preobražaju Južnih Slovena, koje je smatrao još divljim i provincijalnim. Smatrao je da pobeda revolucije, koju u početku nije shvatio niti se za nju zalagao, pruža veće preobražajne kulturne mogućnosti. Njegov odnos s partijskim vođima bio je pošten, otvoren, mada odmeren i donekle suzdržan: s Krležom se moglo našaliti, pa i on se znao našaliti, ali je uvek zadržavao svoj spisateljski i intelektualni integritet... Jednom prilikom, na večeri kod Kardelja, dok se s Bojanom Stupicom – tu je bila i Bojanova supruga Mira, diskutovalo o Bojanovom scenariju filma, ja sam dobacio: Krleža stalno nastoji da se ugura među političare! – a on mi je uzvratio: To manje treba da zabrinjava, nego tvoje nastojanje da se

uguraš među pisce... Krleža je nerado diskutovao o marksizmu, a pogotovu o boljševizmu i sovjetskom poretku, ali, pritešnjen, nije skrivao svoje „jeretičke” i „revizionističke” sumnje.

Kada u svom sećanju prebiram znamenite ličnosti koje sam sreo – ne mogu da nađem nikog ko bi bio uljudniji, umniji i duhovitiji od Miroslava Krleže. Bio sam ga, doista, iskreno zavoleo, kad sam ga dublje upoznao... Ali to, ta ljubav i poštovanje prema njemu, nisu razlog zbog kojega ne verujem u tvrdnju V. Dedijera (u „Novim priložima za biografiju Josipa Broza Tjta”) – da je Krleža rekao drugu koji ga je pozivao u partizane, da će ga prijaviti ustaškoj policiji ukoliko ga bude tim uznemiravao. Dedijer, istina, ne navodi Krležino ime, ali time njegova priča nije neprozirna. Krleža se, držim, nije odlikovao velikom hrabrošću: izgleda da je pršenje pisca i kulturnog radnika pred tamnicama i bajonetima smatrao jalovošću i histerijom, a ne junaštvom. Ali je Krleža i preveć moralna, integralna ličnost da bi mogao takvo što i pomisliti, ma i pod bezumnim ustaškim terorom...

Krleža mi je već 1945. ili 1946. godine doneo jedan opširan elaborat – valjda se nalazi negde u arhivama CK – u kome je obrazlagao kulturne reforme i kulturne poduhvate. Ja sam upoznao glavne članove Politbira s tim elaboratom, ali svi smo smatrali Krležine planove nerealnim, u najmanju ruku preuranjenim: ne sećam se kako sam izvrdao kod Krleže s odbijanjem tog elaborata, ali to nije odnose poremetilo, valjda i zbog toga što su prihvatani mnogi Krležini predlozi o organizovanju kulture i nauke... Krležina je ideja, pa i organizacija, u 1950. godini, stvaranje Leksikografskog zavoda i izdavanje Enciklopedije Jugoslavije. Krležina je ideja, pa i organizacija, Izložba srednjovekovne umetnosti Jugoslavije 1950. godine u Parizu: bila je preskupa, ali je – to je Krleža i zamislio – promenila sliku o Južnim Slovenima kao primitivcima izvan evropske kulture...

Dakako, o tim, a i drugim poduhvatima, Krleža se konsultovao s članovima Politbira CK Jugoslavije ili s članovima CK Hrvatske (s Bakarićem). To je i prirodno: jedino se u kulturi i kulturnom uzdizanju preko vrhova vlasti i moglo nešto postići.

Tu vlast je Krleža smatrao svojom, samim tim što je bila jedino moguća i što je i on doprineo, na svoj način, njenom ustoličenju. Toj vlasti – bolje reći: vrhovima te vlasti – on se pridružio bez patetike i lažnog oduševljenja, kao istorijskoj neminovnosti, i početku nove, možda čovekoljubivije epohe. Ali on nije o toj vlasti imao iluzija – imao je o njoj veoma nisko mišljenje, iako je izbegavao da ga iskaže... Jednom prilikom mi je rekao: Doista nije ugodno biti poslanik sreskog

komiteta. – A povodom ukidanja magacina za snabdevanje funkcionera i političkog aparata – kad sam ga upitno šta o tome misli, uzvratio je: Biti Pompadurka zbog kilograma slanine, stideti se što ti drugi vire u čauak – nije to nimalo prijatno. – U vreme „debirokratizacije”, odnosno ideološkog previranja u partijskim i intelektualnim vrhovima – mislim da je to bilo u leto 1953. godine – Krleža mi je u dva-tri maha samoinicijativno primetio: Šta sam ja? Pesnik na dvoru saxe-weimarskom – ništa drugo...

Mnogo je pisano o Krležinom enciklopedijskom znanju. I doista, obim Krležinog znanja i pamćenja je zapanjivao, iz razgovora s njim kao i iz njegovih dela. Kako je moguće tako lako baratati s takvim obiljem podataka? Krleža se komotno snalazio bukvalno u svakoj oblasti koje bi se neko dotakao. On kao da nije bio kadar da zaboravi išta što je pročitao, čuo ili video – kao da ja imao neki um mimo, iznad drugih ljudi, kao da se osećalo da je opterećen tim neistrošivim, u svakom trenu živim pamćenjem.

Bila je upadljiva Krležina sklonost ka pamćenju i ka radoj upotrebi bizarnosti – pikantnih detalja iz života istorijskih ličnosti, neobičnih zgodovština i surovih ponašanja... Od njega sam čuo, na primer, da su Banovci i Kordunaši iz jedinica bana Jelačića, kad su 1848. godine ušli u Beč, izbacivali po muzejima fetuse iz alkohola, jer u gradu nisu mogli naći drugog pića. A na obema stranama Une – na austrijskoj i na turskoj – bio je običaj kod naših ljudi da ližu krv kad prekolju protivnika. Krleža je upamtio, ili odnekud dokučio, da se nadbiskup Stepinac u mladosti odlikovao kao vežbač na vratilu...

U prvim godinama posle rata Krleža je bio pokoleban u gledanju na svoj sukob s partijom, bar što se tiče političke strane tog sukoba, mada se ništa nije bilo promenilo u njegovim estetskim i filozofskim shvatanjima. Mada su drugovi iz vrha izbegavali, iz delikatnosti, razgovor o tome, Krleža je bio sklon priznanju da je njegova svada s partijom bila pogrešna. U to vreme, 1946. godine, povodom godišnjice Crvene armije, on piše ditirambičan članak „Staljinska pobjeda pod Moskvom”. Ali kad je, posle sukoba s Moskvom – početkom pedesetih godina, otpočela iz vrha kritika sovjetskog sistema i obelodanjivanje staljinskog terora i sovjetskih pretenzija, sudionici iz krležijanskog sukoba s partijom su počeli, u razgovorima, da ističu sebe kao vizionare i protagoniste. U tome se isticao Marko Ristić, mada je on u tom sukobu bio sporedan – Krleža je nenametljivo ćutao i izbegavao raspravu o tome... Jednom prilikom, u salonskom vagonu – bilo je to čini mi se, ujesen 1952. godine – ja sam započeo s Krležom razgovor o tome,

odnosno o njegovim tadašnjim antistaljinjskim sumnjama: on jednostavno nije verovao – tako je rekao – moskovskim procesima, pogotovu kad je saznao o pogubljenjima jugoslovenskih partijskih vođa u Sovjetskom Savezu, kao izdajnika i špijuna, koje je on lično poznao kao čestite i predane komuniste. Krleža je u stvari bio moralno pogođen, pa su se sumnje potom produbljivale – da pobjede Sovjetskog Saveza i jugoslovenskih komunista te sumnje potisnu i obezvrede, sve dok se ne razbukti sukob sovjetske i jugoslovenske vlade.

Krleža je bio izuzetno odnegovana, samoodnegovana ličnost. Izuzetno učtiv i pažljiv. S prigušenim divljinama i žestinama – pri odbrani svog integriteta i svojih osnovnih vrednosnih verovanja. Uživao je u dobrom jelu i piću – ne toliko umeren u jelu koliko u piću. Imao je običaj, pri jelu, da kaže: Dobri ljudi dobro jedu. – Uživao je naročito u večerinkama s prijateljima i istaknutim ličnostima.

Krleža je imao veoma visoko mišljenje o sebi kao piscu. Tome je doprinosila i okolina, često laskavačka. A i sam Krleža se osećao ugodno u „kamarili” koja se kupila oko njega, kao oko svakog slavnog i velikog čoveka. No on sam se nikad nije hvalisao, čak je i izbegavao razgovore o svojim delima.

Jednom prilikom sam hvalio njegov „Povratak Filipa Latinovicza”, a on je primetio suzdržano: To sam ja napisao u toku mesec i po, dva meseca. – A na pitanje – koje svoje delo najviše ceni, odgovorio je: Pa šta ja znam? Možda „Banket u Blitvi”... – To delo ja nisam mnogo cenio i uzeo sam da ga ponovo čitam – nisam promenio svoj prvobitni utisak... Hvalio sam i „U agoniji”; a Krleža je napomenuo da je dopisao treći čin, koji je očito nedostajao... Pri kasnijem gledanju u pozorištu moj prvobitni utisak o „U agoniji” postao je nepovoljniji: ne cenim kod Krleže najviše drame i poeziju – mada smatram da ima dobrih pesama, i to ne samo „Balade Petrice Kerempuha” – nego njegove ratne pripovetke, „Latinovicza” i eseje, odnosno odlomke iz eseja o našoj istoriji, o tragičnoj sudbini Južnih Slovena...

Verovatno zbog osobenosti svog talenta, svog stila i svojih gledanja, Krleža nije cenio mnoge pisce, prihvaćene kao velike, pa i najveće. Na primer Tolstoja: Zapravo dosadan pisac – rekao je Krleža. – Balovi i sedeljke su i do Tolstoja vešto opisivani. – I o Dostojevskom je imao nisko mišljenje – nije ga ni smatrao piscem. O Gorkom nešto sadržajnije, zbog komunističke idolatrije Gorkog: To je kao velika reka, u kojoj ima svašta. – Od ruskih pisaca Krleža je veoma cenio Ljeskova: to njegovo mišljenje je navelo i mene da se bliže upoznam s Ljeskovim – zaista veliki pisac, ali ne kao Tolstoj. Cenio je Prusta, ali ne i Džojasa. Voleo je Strindberga i Ibzena i smatrao Šopenhauera velikim misliocem. Držim da nije dovoljno ni po-

znavao savremenu literaturu: kada je u 1954. godini, posle mog smenjivanja – u vreme kampanje protiv „dekadencije”, verovatno na podsticaj Tita, napao „dekadentne” i „negativne” uticaje sa Zapada, spomenuo je trećerazredne, nepoznate pisce i naveo citate koji su mu bili nadohvat ruke iz nekog časopisa.

Kad sam pisao „Legendu o Njegošu”, poveo sam s njim razgovor o Isidori Sekulić. – Punjena ptica! – uzviknuo je Krleža. – Ništa drugo do punjena ptica – to je Isidora! – I neizostavni kuriozitet iz njegovog sećanja: Ona se poslije Prvog svjetskog rata užasavala što u Hrvatskoj nema u seljačkim kućama slike „našeg kralja Petra”! – Tom prilikom je Krleža, čitajući odlomak iz mog teksta, citirao na nemačkom stih Rilkea – meni se taj stih svideo i uneo sam ga u knjigu, kao opovrgavanje Isidorine originalnosti. Krleža nije mnogo mario ni za Ivu Andrića, mada ga nije ni napadao. Bio je to podsmešljiv ali blagonaklon stav: A, šjor Ivo, fra Ivo, gospođica... – Smatrao ga je dobrim, ali ne „svojim” piscem.

Krleža je više voleo nego cenio Daviča. Jednom sam ga priterao da se izjasni o Daviču – o Davičovoj poeziji: To je originalno, ali – bez duše.

Krleža je smatrao da je Njegoš preuveličana veličina. I mada mi je rekao o Njegošu – baš u vezi s mojom „Legendom o Njegošu” – da se u Njegošu zgusnulo četiri stotine godina naših stradanja i otpora, smatrao je da u Njegošu ima suviše folklora i nedorađenosti, a oko Njegoša suviše nacionalističkog i rasnog mistificiranja.

Krleža je pisao brzo i lako – kad bi započeo s pisanjem. I uvek oštrim romb perom. Pitao sam ga – što ne uzme nalivpero. Objasnio je: Navikao sam na pero: umakanje u mastionicu je za mene dio pisanja – mali predah, pauza između riječi.

Dok pišem ove redove čitam i čujem da je Krleža prenet nepokretan u bolnicu. I čujem na radiju da je umro priseban i čak svež. Ovi redovi su zbog toga, za mene, i oproštaj s Krležom – s ličnošću ispaćenom i iskidanom nasiljem, ali čiji duh, čija umetnost se nasilju nisu podali: pisac je u Krleži bio kadar da preodoli svoje ljudske slabosti.

Nedavno je objavljena knjiga N. Miloševića „Andrić i Krleža kao antipodi”: knjigu nisam čitao, ali sam naslov je toliko istinit da mi je zazvučao kao nesporna, najobičnija istina.

Andrić i Krleža nisu antipodi samo kao pisci, nego i kao ličnosti.

Krleža je i kao ličnost bujan, neobuzdan i neodoljiv, a Andrić sustegnut, odmeren i nenametljiv. Čak se i fizički razlikuju: zbijeni, pogojazni Krleža prema protegljastom, okoštom Andriću.

I Krleža i Andrić stiču slavu već kao mladi, bezmalo kao početnici, u prvim godinama posle Prvog svetskog rata. Ali, kako su različiti kao pisci – različiti su im životni tokovi: Krleža revolucioner, slobodni pisac, a Andrić diplomata od karijere, sputan konvencijama i obzirima.

Ja sam, kao i većina intelektualaca, bio već čitao Andrićeve pripovetke; pa čak i pisao o jednoj njegovoj zbirci, kao mladić, 1932. godine u cetinjskim „Zapisima”. Andrić je to iščeprkao, pa mi je jednom prilikom rekao: interesantno da ste vi kao mlad čovek tada konstatovali da moje pripovetke naginju ka romanu.

Andrića sam inače upoznao početkom 1945. godine, na ručku kod književnika Radovana Zogovića. Radovan i Vjera i ja i Mitra smo tada stanovali zajedno u vili Rošovih, u Lackovićevom sokačetu – oni u parteru, mi na spratu... Već smo Zogović i ja pričali o Andriću – o njegovom postojanom odbijanju ma kakvog istupanja i saradnje s nedićevskim, kvislinškim vlastima, o dva ili tri romana koja je napisao pod okupacijom i koje treba što pre štampati...

Andrića je na ručak dovezao Zogović, nekim polovnim automobilom, kojim je sam šofirao. Andrić je bio u lepom civilnom, a mi u vojničkim odelima. Ručak je protekao bez ičeg što bi vredelo upamtiti – sem Andrićeve suzdržanosti i odmerenosti i njegovog stasa, višeg od mog kad smo se našli naporedo.

Držim da je Andrićevo „Na Drini ćuprija” već tada, ili uskoro potom data u štampu. Andrić je još jednom bio na ručku kod Zogovića... Zogović je nedavno podsetio da je Andrić tada doneo dve brošurice – jednu od mene, drugu od Zogovića, da mu ih potpišemo: Zogović je odbio, a ja potpisao...

S Andrićem sam imao manje kontakata nego s Krležom: Andrić nije bio inicijativan u predlaganju kulturnih poduhvata i kulturnih reformi... Andrić je, po mom saznanju, želeo da živi i radi na miru, a njegovo političko angažovanje u bosanskoj i saveznoj skupštini kao i na raznim prigodnim svetkovinama dolazilo je uvek na inicijativu drugih, partijskih funkcionera. On je jednostavno bio oportunist, ali ne jednostavan oportunist: sa slomom stare Jugoslavije slomila se u njemu i vera u nju i njenu obnovu, a budući da je smatrao da sve vlasti u biti imaju nešto istovetno – izlazio je u susret funkcionerima kad god su zahtevali od njega neko angažovanje. U stvari je on bio potreban politici, a ne politika njemu. Razočaranje u jednu politiku mu je najzad pružilo mogućnost da se sav posveti pisanju: on ne bi ni prstom mrdnuo da učestvuje u drugoj politici – da ga na to nisu prisiljavali vlastiti oportunizam – i revnost političara. Ili je to bila želja da obezbedi mir i bezbednost? Uz to su se o Andrića rado kačili „negovatelji” kulture

i kulturnih veličina... Andrić je držao neuporedivo laskavije pozdrave i zdravice nego Krleža, baš zbog toga što se prilagodio novom stanju kao tuđinac, dok se Krleža – uz svu kritičnost – upinjao da to stanje popravlja kao svoje...

Andrić je svega nekoliko puta tražio prijem kod mene, i to skoro uvek oko privatnih, nepolitičkih pitanja: jednom prilikom, na primer, da vlasti u stan neke njegove poznanice ne usele i nekog drugog. S njim sam retko imao posla, pa smo se mahom susretali na prijemima ili u kuloarima. Nisam ni postao s njim blizak kao s Krležom – Andrić je bio toliko povučen i zatvoren da nije bio blizak ni s kim, a bio je korektan i predusretljiv sa svakim.

Andrićevo znanje je bilo takođe ogromno – ne toliko raznovrsno, enciklopedijsko, kao Krležino, ali u svojim sferama preciznije i pouzdanije. Andrić je pretežno poznao literaturu, istoriju i filozofiju i – za razliku od Krleže – pratio je savremene evropske književnosti, naročito francusku. Iz Andrića je to znanje trebalo tako reći čupati – ono je bilo zapretano u njemu i izbijalo je tek ako bi ga neko, u toku razgovora, podstakao i upitao. Nasuprot, Krleža je spontano rasipao i prštao svojim znanjem kao vatrometom.

Andrić je memorisao detalje, manje bizarne nego karakteristične za vreme i ljude. Najčešće bi iz njegovog sećanja izranjale tragične i surove, ali sintetizujuće pojedinosti... Našli smo se o Novoj godini – čini mi se 1951 – 1952. – na sedeljki u Jugoslovenskom dramskom pozorištu. Poveo se razgovor o narodnoj poeziji, pa sam i ja citirao neke stihove. A Andrić je naveo – beležim ih po sećanju – stihove iz neke narodne pesme, u kojoj hajdučki harambaša uzvraća turskom poglavici:

*Ja sam tvojoj kuli dolazio
i tvoju sam kulu zapalio.
Zarobih ti i oca i majku,
pa oboje prodah na pazara:
majku prodah za oku duvana,
a oca ti prodah za opanke –
popuših ti majku na čibuke,
podrijev ti oca na opanke...*

Andrića su ogovarali da je bio tvrdica. Pitam se: nije li Andrićev „tvrđičluk” bio način povlačenja u sebe i izbegavanja intimizovanja i poistovećivanja?

Andrić je bio zahvalan za najmanju uslugu, za poklončić koji bi mu neko učinio. I to zahvalan ne samo „diplomatski”, nego iz urođene učtivosti i ganutosi. Ma koliko suzdržan u svemu, Andrić nije umeo svoju zahvalnost da sakrije...

Jednom prilikom sam primetio kod Tita kutiju cigara koje mu je neki stranac poklonio. Tito tada nije pušio cigare, pa sam mu ih zatražio za Andrića, za kojega sam znao da voli cigare, kojih kod nas nije bilo u prodaji: Tito mi je dao kutiju, s napomenom: Ali da kažeš Andriću da su od mene. – Sutradan sam poslao Andriću cigare – on je tada stanovao u Prizrenskoj ulici kao podstanar. Telefonirao sam mu da su cigare od Tita, a on je svesrdno zahvaljivao, očito više ganut time što smo ga se setili, nego samim poklonom...

Andrić je bio do te mere povučen i nenametljiv da nikom nije – koliko ja znam – učinio nikakvu pakost, ali se ne mogu mnogi pohvaliti da im je učinio neko dobro izvan i iznad konvencionalnih ljubaznosti. Živeo je za sebe, za literaturu, veoma malo hajući za svoje mesto u životu, pa i u istoriji. Život je za Andrića bio bolno i tragično trajanje, s jedinim svetlim trenucima – umetničkog stvaranja. A istorija? Reklo bi se da je smatrao da ona i ne postoji, sem kao lanac zala i zabluda koje kultura samo ublažava: Krležin tragizam je tragizam istorije, a Andrićev – tragizam života kao takvog.

Andrić se grozio, u sebi, svakog nasilja. Ali je istovremeno tragao za zlom i nasiljem – za drastičnim formama zla i nasilja, možda kao za krajnostima koje najpotpunije odslikavaju ljude i poretke. Bez sumnje je ispoljavanje nasilja i zla smatrao osobenostima balkanskog podneblja i balkanske istorije, a time i Balkanaca... Jednom sam mu obrazlagao nastojanja partijskog vođstva da se izbegavaju grozoviti prizori, neizbežni u ratu i revoluciji. Tom prilikom sam mu ispričao sledeći događaj: u planini, u Istočnoj Bosni, prvih godina posle rata, organi bezbednosti su ubili čuvenog odmetnika, četnika. Ali bilo im je daleko da ga nose do grada, a hteli su da ga pokažu narodu pa su mu odsekli glavu i izložili je na trgu u Tuzli. Čim je centar u Beogradu o tome obavešten, naredio je – ja sam se našao s Rankovićem u njegovom kabinetu u Centralnom komitetu, kad je on, zgražavajući se, primio obaveštenje telefonom o tome – da se glava ukloni sa javnog mesta i prestane sa sličnim slavljinama. Andrić je na tu priču uzvratilo, sa svojom mudračkom rezignacijom: Vi ste to previše uzeli k srcu – u Bosni je to sasvim normalno...

Andrić je bio neviđeno, nepojmljivo bojažljiv, čak prestrašen. Nisu mi ni sad jasni njegovi strahovi – čudno bi bilo i kad bi mi to i bili, jer je on baš njih najviše skrivao u sebi. Možda je to bio i strah za svoj život. Ali sam uveren da se Andrićev strah ne može svesti na to – na strah za život. Andrić se rodio kao preosetljivo biće – preosetljivo na zlo, na život, na realnost. Takvom biću ne bi bilo lako u životu i da nije moralo proživeti svoj vek u zlim vremenima, u ljudskim poma-

mama. A nesumnjivo je, za mene, da je za njega delo – literatura koju je opažao u sebi, bila važnija i neodoljivija od svih ustupaka životu i politici...

Andrić se nije interesovao za Zogovića, pošto se ovaj razišao s CK 1948. godine, iako su do tada bili u dobrim odnosima. I u tome se on razlikovao od Krleže, koji se kolebao da ne prekida veze sa Zogovićem – ipak ih je prekinuo, dok za Andrića Zogović, kada je vlast udarila žig na njega – kao da nikad nije ni postojao, bar tako je izgledalo po držanju Andrićevom...

U opreznosti i tihoj Andrićevoj povučenosti, u andrićevskoj bojažljivosti, bilo je nečeg tvrdog i postojanog, čak i jetkog – ako bi neko ili nešto poremetilo to i takvo njegovo životno stanje... 1951. godine Armija je priredila na platou Kalemegdana izložbu o ustanku 1941. sa maketama, skicama ofanziva i uvećanim fotografijama. Na jednoj od tih ogromnih fotografija bilo je i potpisivanje pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Cvetković i Ribentrop potpisuju, a Andrić, koji je u to vreme bio kraljevski ambasador u Berlinu, uduberio se u fraku u svojoj svojoj veličini. Nekoliko dana po otvaranju te izložbe – da li početkom leta? – telefonirao mi je Andrić da ga primim. Bilo je izjutra – pre nego navale poslovi, pa sam mu rekao da može odmah doći. Čim je ušao, Andrić je, očito uznemiren – jedino tada sam ga video uzbuđenog, usplahirenog – počeo: Znae, ta izložba na Kalemegdanu, na jednoj slici sam i ja – ljudi me prepoznaju, iščuđavaju se, ne shvataju... – Zamolio sam ga da sedne i naručio kave. Nešto smireniji, ali još s gorkim, čak divljim grčem na usnama, nastavio je, sa zahtevom da se njegov lik iseče. Telefonirao sam, tu pred njim, u Političku upravu Armije i izložio im Andrićev zahtev, kao svoj. Otuda je general Kreačić odvratio: Skinućemo celu sliku. – Andrić se smirio, razgovor smo promenili, Andrić je posedeo dvadesetak minuta, a iz njegovog izraza i reči – dok se opraštao – izbijala je nesuzdržana, topla zahvalnost.

Bio je Andrić izuzetno delikatan. Nikad ga nisam čuo da je o nekom ružno govorio. I o piscima govorio je lepo ili uvijeno... Jednom prilikom je rekao: Nema potpuno loših knjiga: čim se pisac nakanio na toliki trud – uvek se tu nešto nađe... – Nikada nije ništa ružno govorio o svojim bivšim šefovima, kraljevskim ministri- ma i političarima, premda se priklonio novoj vlasti, pa postao i član partije. Ako bi ga razgovor na to naterao – izjašnjavao se neodređeno ili skretao razgovor.

Nikakvog interesa nije ispoljavao za marksizam – čitava njegova duhovna konstitucija je bila nemarksistička, nerevolucionarna: i njegovo učešće, u mladosti, u antiaustrijskom pokretu „Mlada Bosna” bilo je kulturno i idejno, a ne

aktivističko, revolucionarno. No tada je još bio mlad, a Jugoslavija je bila država koju je želeo. Jednom prilikom sam ga pitao: Šta se vi osećate, Hrvat ili Srbin? – Pa znate – odgovorio je – to ni sam ne bih umeo da Vam kažem: ja sam se uvek osećao Jugoslovenom.

Najsvesnijim i najtvoračkim svojim silama Andrić je nastojao da bude izvan konkretnog vremena, prilagođavajući se prilikama u kojima živi, okrenut prošlim zbivanjima kao izvorima saznanja i nadahnuća: na ovaj ili onaj način, tek svak mora platiti dug svom vremenu, a mudar čovek čini i misli svoje.

Desanku Maksimović sam upoznao kao mladić, u „Misli”: ona je već tada bila slavna poetesa, a ja pisac početnik, pa je ona to tadašnje poznanstvo i zaboravila. Ali pamtila me je njena sestra Mara, s kojom sam bio kolega na studijama.

Streljanje Marinog muža bilo je povod da me Desanka potraži uskoro po oslobođenju Beograda, početkom 1945. godine. Desanka mi je ispričala šta se desilo s Marinim mužem. On je bio kraljevski oficir, Srbin iz Hrvatske, i u vreme okupacije se sklonio u Beograd i uključio u Nedićevu „Državnu stražu” – na neku administrativnu funkciju. Čim je Beograd oslobođen, neki komšija ga je prijavio partizanima, koji su ga odveli i streljali bez ispitivanja – prema šemi da se streljaju svi oficiri i policajci kolaborantskog režima: Desanka nije ni stigla do se zauzme za zeta kod nekog od funkcionera, svojih poznanika. Zamolila me je da se nađem s Marom – da je koliko-toliko umirim u pogledu budućnosti njene dece, jer se ova bojala i za decu. To sam i učinio – deca nisu ni bila ugrožena, ali mi je bilo žao Mare.

Otada se prijateljstvo s Desankom nije prekidalo, uprkos dugim periodima neviđanja i razlika u gledanjima i sudbinama. Desanka je i potom dolazila kod mene – uvek zbog neke sitne potrebe. Jednom je došla i sa Smiljom Đaković, bivšom vlasnicom „Misli” – ona je u „Misao” uložila svoje nasleđe – da joj sredim nešto oko stana ili penzije.

Kao i u svojim poetskim inspiracijama, Desanka ličnošću, pa i svakodnevnim životom, sintetizuje visoku intelektualnost i narodsku, seljačku jednostavnost: kad god sam bio s njom, osećao sam se na selu, u svom detinjstvu, i istovremeno u pročišćenoj, odnegovanoj sredini filozofa i pesnika. S Desankom mi je uvek bilo lako naći zajedničke teme, pa i zajednički jezik, uprkos razlikama u svemu – u ideologiji, u politici, u mentalitetu. Desanka sve brzo shvata, koliko razumom, još više intuicijom: ta žena, koja nikad nije bila mnogo lepa, ima najumnije, uvek mlade i uvek buđne oči i tople, obujamne, a istovremeno čvrste i samopouzdanе reči.

To je ličnost čudnih, nedokučivih raspona: u sebi je našla smeštaja za najraznovrsnije, najkontroverznije ličnosti: za svakojake otpadnike – za njih napose, za ljude iz vlasti i za onu neizbrojnu množinu neutralaca i konformista. Pri tome je uvek ostajala svoja: nikad je nisam čuo da hvali komunizam, ali bezbroj puta je iskazivala simpatije za pojedine komuniste. Naklonjena, sapatnički, sirotim i obespravljenim, ali bez mržnje na bogataše. Veoma nacionalno, čak nacionalistična, prijateljevala je, gradila mostove, s kulturnim radnicima drugih naroda, čak i s onima koji su se bacili kamenom i mržnjom na njen, srpski narod dok je stenjavao i krvario pod okupacijom. Nikad nije odobravala nasilja i uvek ju je spopadao gnev na nasilnike.

Množina, možda i većina, ima o Desanki predstavu kao o nežnoj, bolećivoj ličnosti – svakako prema mladenačkoj, ljubavnoj strani njene poezije. Ta predstava je nepotpuna, pa i pogrešna. Mada Desanka ima i ta svojstva, u biti, u korenu je ona tvrda, neprobojna i „svoje glava”. Jer mada je u odnosu prema vlastima pravila protokolarne ustupke – naročito smrtima velikih i velikim svetkovinama – nikad se nije nikom nudila, a u svojoj poeziji ostajala je dosledno čista, pa i nepomirljiva. Štaviše, ostajala je ona takva, verna nekom svom unutarnjem načelu i u politici: sa Zogovićem, prognanim u četiri zida s doušnikom, nije prekidala odnose, mene je posetila uskoro po mom padu s vlasti, a nije prestajala da se druži s ruskim piscima i da voli Rusiju i u vreme žestokih sporova naše i sovjetske vlade.

Mada nežna, gipka i prilagodljiva, Desanka i u svakodnevnom životu zadržava nedostupnom, nerazorivom, svoju bitnost. Nije imala srećan lični život, mada se na njoj to nije primećivalo. Sa suprugom Sergejem, Rusom, dobro se slagala: on je prerano oboleo, a ona se prema njemu odnosila s brižnom strogošću majke. Smrti u porodici su je teško pogađale – naročito smrt sestre Mare, s kojom je zajedno živela i koja joj je bila drug, neizostavni čuvar i nerazdvojna sestra: neočekivana smrt Marina, pre neku godinu, bacila je Desanku u bezmerni jad i očaj... Kod Desanke, uz njenu rodbinu i prijatelje, našli smo se najpre Zogović i ja, pa potom Bećković i ja: izgledalo je da će nesreća utopiti sobom i Desanku. Ali ja sam – valjda i zbog toga što sam je poznavao i voleo – verovao da će se istrgnuti iz nesreće svojim nerazorivim, nedokučivim životnim jezgrom... Sreo sam je jeseni na sahrani zajedničkog prijatelja Veljka Kovačevića. Okupili smo se oko nje Matija Bećković, Borislav Mihailović-Mihiz i ja, pod njen kišobrančić – da na trećinu sklonjeni od kiše nađemo skloništa u njenoj neugasivoj umnosti i životnosti. I Mihiz se setio stihova iz njene pesme: na sahrani, seljaci razgovaraju o smrti kao o prirodnosti i o Bogu

kao najvišem kmetu. I ti stihovi u tom trenutku – to je takođe bilo iz Desankinih neprolaznih, neizmenjivih korena koji su njeni koliko i njenog naroda...

Uskoro po oslobođenju Beograda – možda nisu bile protekle ni dve nedelje, primio sam u „Mažestiku“, gde sam se bio smestio, kao i ostali visoki funkcioneri, pismo književnika Marka Ristića. U tom pismu Ristić je – u pomirljivom i dostojanstvenom tonu – ukazivao da su rat i presudna uloga partije u njemu obesmislili svako razilaženje na levici, pa i njegova neslaganja s komunistima: Ristić je naime, mada nije bio član partije, bio među najaktivnijima u „revizionističkom“ časopisu „Pečat“ Miroslava Krležje. Držao sam da je on pismo napisao na podsticaj Vuča ili nekog drugog prijatelja – tome nisam pridavao značaj, pa ga nikad nisam ni pitao. Ja sam pismo shvatio kao Ristićeve želju za sređivanje odnosa s partijom, pa sam ga – smatrajući dopisivanje zvaničnijom, hladnijom formom – zamolio da me poseti u „Mažestiku“. Ali nisam tako postupio samo zbog toga što je to bilo u skladu s nastojanjima partije na okupljanju intelektualaca na širokoj, nedoktrinarnoj osnovi, nego i iz vlastite želje da se stare svađe zaborave.

S Ristićem se, tako reći, sve dotada nisam ni poznao: samo smo se jedared pre rata rukovali u stanu Aleksandra Vuča. Ali sam o Ristiću znao podosta – iz razgovora s njegovim nadrealističkim prijateljima, iz njegove književne delatnosti, a ponešto i iz frakcionaških preterivanja. Svakako je i Ristić o meni znao podosta, iz sličnih i zajedničkih izvora.

Nešto ta saznanja, a nešto uzajamna želja za razumevanjem – tek Ristić i ja smo se već na tom prvom susretu ne samo izrazgovarali nego i prijateljili... Kad se, uskoro potom, u proleće 1945. godine, postavio izbor ambasadora za Pariz, ja sam predložio Ristića – Ranković i Kardelj su to prihvatili. Ristić doduše nije imao političkog iskustva, ali je bio veoma pogodan zbog savršenog znanja jezika i francuske kulture i zbog veza u intelektualnim krugovima Pariza. Mislim da nisam pogrešio: mada je Ristić na dužnosti bio „svoje glav“ i neprilagodljiv službenicima – on je dužnost obavljao savesno i uspešno. I mada je, najzad, došlo do neizgladivih neslaganja između njega i odgovornijih službenika ambasade, što je dovelo i do njegovog povlačenja, niko mu nije zamerao nesavesnost ili nerevnost. Kad je – 1952. ili 1953. godine – povučen, predloženo je njegovo penzionisanje. Ali on se požalio meni, među ostalima: Još nisam star, još mogu da poslužim. – U to vreme je došlo do formiranja Komiteta za kulturne veze s inostranstvom: ja sam se prisetio Ristića i njegove „žalopojke“ i predložio ga za predsednika Komiteta, što je on s olakšanjem prihvatio...

Marko Ristić potiče iz najviših slojeva stare, pretkumanovske Srbije – unuk znamenitog državnika Jovana Ristića: više neka birokratska aristokratija nego buržoazija. Nešto od tog aristokratizma je u Ristiću ustrajalo, ponajviše u njegovom intelektualizmu – u odvojenosti od nacionalnih pojmova i inspiracija. Štaviše, Ristić je po svemu – po kulturi i manirima, više Parizlija nego Beograđanin, i nije nimalo slučajno što je on bio začetnik i duhovni vođa beogradskog nadrealizma.

Ristić je u svojoj poeziji – imao sam prilike da čitam neke njegove pesme u rukopisu, dok je bio ambasador u Parizu – ostao dosledan nadrealističkim formama. Dosledan je sebi i u eseju – po mom sudu njegovom najznačajnijem dostignuću: struktura i osnova su mu marksističke, ali uz „obogaćivanje“ marksizma psihoanalizom, teorijom relativiteta i dr... Uzgred rečeno, u ta obogaćivanja nisam verovao, pa ni sada ne verujem. Jedini Ristićev ustupak aktuelnoj politici i ideologiji bio je u aktualizovanju – u povezivanju njegovih pogleda i tema s glavnim parolama, glavnim pravcima partije i revolucije. U tome je Ristić bio iskren: on je pred funkcionerima otvoreno izlagao svoja mišljenja, dakako u prilagođenoj i ugladenoj formi nego što bi to činio dok nije bio ambasador i član partije. Jer malo ko je tako mrzeo i prezirao svoju klasu i sve što je ma na koji način mirisalo na nju: Ristić je izazvao gnev partijskog i patriotskog Beograda napisom u kome se zgražavao nad samozadovoljnim zabavljanjem Beograda, malograđanskog i kolaborantskog, pod okupacijom. U biti dogmatik i čistunac, intelektualni moralist, Ristić je buržoaziju, pogotovu beogradsku, osećao i nenavideo s nagonom žestinom, kao grešni i nepopravljivi deo vlastite prošlosti i vlastitog bića... Kad je Zogović spremao prvu Titovu knjigu – članke i govore iz rata, na korice je stavio „J.B.Tito“. Odnokud je naišao Ristić i skrenuo nam pažnju da nikako ne stavimo samo početna slova Titovog imena jer će to Čaršija čitati po svome, nego da stavimo čitavo ime i prezime, pa smo tako i postupili...

Za razliku od Koče Popovića – takođe buržoaskog deteta i u mladosti nadrealiste, koji se prema svom poreklu i bivšoj sredini odnosio s ironijom – Marko Ristić se prema svojoj klasi odnosio s gađenjem i bespoštednošću. Ta klasa i sve što je ona sazdala bili su za njega prostakluk, pljačka i krvološtvo.

U tom gadljivom poricanju buržoazije Ristić je išao toliko daleko da nije štedeo ni samog sebe: on se i prema sebi – svom izgledu i svom telu, odnosio kao prema dekadentnom, ali negatorskom izdanku bivših, odživelih slojeva. Ali to nije tačno, premda su njegov izgled i njegova građa davali za to razloga: plavuš-

kast, svilaste proređene kose, pokvarenih zuba, sitnih kostiju i uskih ulupljenih grudi, poluslep i glavovjast, ali i snažnih, seljačkih šaka, žilav i nepodložan boleštima. Ličnost bez sumnje nervozna i preosetljiva, i krutih načela. Jer da on nije bio ideolog nadrealizma u primitivnoj, malograđanskoj i dogmatičnoj sredini, i da sâm nije za to davao povoda – niko u njemu ne bi video ni dekadenta ni nedonošče. Ristićeva degenerisanost i dekadencija su bili i deo njegove samokritične – u stvari samoljubive i doktrinarske koketerije. Ristić je bio ne samo odani prijatelj nego i nekritični obožavalac Krleže: sve što bi Krleža objavio ili rekao za Ristića je bile otkrovenje. U tom odnosu bilo je i nečeg laskavačkog s Ristićeve strane, mada Ristić nije po svom karakteru laskavac. Verovatno je na Ristića, u zauzimanju takvog podređenog i udvorljivog držanja, uticalo i to što je Krleži očito to godilo...

Moji odnosi s Ristićem – kao i s mnogima, sa svima s kojima sam bio neporedivo bliskiji – prekinuli su se s mojim odstranjivanjem iz partijskog vođstva, januara 1954. godine. Ali se desilo – možda desetak dana po mom odstranjivanju – da sam pred „Mažestikom” sreo Marka Ristića, koji je tu stajao s Čolakovićem: Ristić me pogledao s ironičnom radoznalošću, karakterističnom za njega, ali mi se – kao ni ostali partijski prijatelji – nije javio. Mene je to zapeklo, pa kad sam se nekoliko meseci kasnije iznenada susreo kod glavne pošte s Ristićevom Ševom, koja me ljubazno oslovila – okrenuo sam se na drugu stranu i projurio: i danas mi je žao zbog toga, iako je u tom mom gestu bilo, više nego ičeg drugog, nagonskog nastojanja da se odsečem od svog dotadašnjeg života...

Zogović ne samo što nije podnosio nadrealizam, nego ni nadrealiste. Pre neku godinu ih je preda mnom nazvao – zbog njihovog konformističkog i koristoljubivog držanja – „jaslarima”. To je suviše uprošćeno, jetko i čistunsko gledanje: nadrealisti su prihvatili novi, komunistički poredak svesrdno – kao negaciju primitivne i brutalne, balkanske čorbadžijske i skorojevičke buržoazije.

Nadrealisti su uklapanje u režim i ulaženje u partiju ponajpre shvatili kao uklapanje u partijsku disciplinu, pa su u tome išli i dalje od starih komunista, za koje je disciplina bila više sastavina akcije i ideologije, pa samim tim i deo njihove ličnosti. U tome je među nadrealistima bilo, dakako, individualnih razlika: Ristić je i u svojoj „partijnosti” ponajviše ostao svoj, kao što je Aleksandar Vučo bio najpredaniji i najdisciplinovaniji – da ne kažem najposlušniji.

Aleksandra Vuča sam veoma dobro poznavao već pre rata – čak sam se i sakrivao u njegovom stanu. I njegova supruga Lula je činila značajne usluge, s

ležernošću i nenametljivošću – bila je jedno vreme i kurirka s Parizom, dok se CK tamo nalazio. Mada nije bio član partije, Vučo je činio značajne usluge partiji i njegov stan i on su bili jedno od neugasivih levih žarišta.

Ni Vučo nije došao u partizane. To ga je tištalo i svoj nedolazak je objašnjavao zbrkom na javkama, mada ga niko – koliko znam – nije o tome ni pitao. Ne znam šta je, ako je, bilo s tim Vučovim javkama, ali smatram da Vučo nije odbegao u šumu, u partizane, jer nije hteo da se izlaže riziku. A i bio je u teškoj situaciji: hapšen, držan u logoru i preslušavan, pod stalnom kontrolom policije... I stariji sin mu je stradao: zaklali su ga četnici u Valjevu, gde su ga roditelji sklonili, iako nije bio politički angažovan...

Ali su se Vučovi, i žena i muž, utoliko revnije prihvatili poverenih zadataka posle oslobođenja Beograda, oktobra 1944. godine: Lula je organizovala i vodila knjižaru „Kulturu”, a Aleksandar je preuzeo proizvodnju filma i izgradnju filmskog grada „Košutnjak”. Bio je to, doista, u posleratnoj oskudici i pionirstvu, mučan, naporan i odgovoran posao. Počinjalo se tako reći iz ničega i sem zalaganja potrebna je bila i ljubav i inteligencija: Vučo je raspolagao svim tim osobinama, nije se doista štedeo i saradnja s njim je tekla bez ikakvih teškoća. Sve dok, posle četiri-pet godina, nisu kontrolori počeli da čeprkaju po knjigovodstvima – kao da je urednog knjigovodstva moglo biti u nečemu što je nastajalo iz haosa. Intervenisa sam da se okanu tih naknadnih pedantnih istraživanja, a i Vučo se bio zasitio birokratskog formalizma, koji se sve više naturao radu i inicijativi, pa je zatražio da bude oslobođen filmskog zaduženja – da bi se posvetio svom književnom pozivu.

Vučo je – u saradnji i kontaktima – izuzetno prijatna, dobroćudna i prilagodljiva ličnost... To ima i loših strana – kad se treba odupreti. Vučo je, kao sekretar Društva književnika Jugoslavije, donosio rezolucije protivu mene kad sam odstranjen iz CK. A nedavno, u jednom intervjuu, hvaleći se – ne bez osnova – predratnim uslugama partiji, naveo je kako sam ja sa „svitom” – sa Zogovićem i S. Mitrovićem, koristio njegov stan. Istina je – korišten je često njegov stan, a kad bi partijski forum skolila oskudica, Vučo je pozajmljivao i novac, samo da pomogne. Ali S. Mitrović nije pre rata mogao biti u mojoj „sviti” – jer je u to vreme bio u zatvoru. A i ja bih bio prvi ilegalac koji bi mogao imati „svitu” – čak da sam svitama i sklon bio. No nek sve i ne bi bilo tako – gordi i svojeglavi Zogović je za „svitu”, za „dvorjanina”, najnepogodnija, najnetrpeljivija ličnost...

Kritičara Milana Bogdanovića sam pre rata površno poznavao: jednom sam,

kao student 1932. godine, iskoristio za letak, tobože bez njegovog znanja, pisaću mašinu „Srpskog književnog glasnika“, u kome je on bio urednik.

Bogdanović je i pre rata bio na levljici, mada nije pripadao komunističkom pokretu, nego maloj i beznačajnoj Republikanskoj stranci. Rat ga je zatekao kao ađutanta vojvode Bojovića – bio je zarobljen i poslan u zarobljeništvo: Prilikom zarobljavanja u Danilovgradu – pričao je – italijanski oficiri su napravili špalir u čast starog vojvode. – U Nemačkoj, u zarobljeništvu sarađivao je s komunistima i bio predstavnik oficira u pregovorima s nemačkom komandom: Uvek bih se – pričao je – pojavio pred komandantom u ispeglanoj uniformi, obrijan i doteran, a kako sam dobro znao i nemački – to je ovome imponovalo...

U Prvom svetskom ratu bio je teško ranjen, kao konjički oficir: sa zanosom je pripovedao o lepoti konjičkih juriša i sudara. Bio je u tom ratu zaradio i najviše odlikovanje – Karađorđevu zvezdu, ali ga se odrekao – tako je pričao – u korist nekog vojnika, a i zbog toga što je već tada bio antimonarhistički orijentisan. Posle povlačenja 1915. godine, upućen je na lečenje i doškolvavanje u Francusku. Učestvovao je i u ratu s Bugarskom 1913. godine, ali na sporednom, severnom bojištu. Mi smo – pričao je – prešli granicu uz prepucavanje, u Bugarskoj smo se mahom zabavljali s devojkama: narod je tamo isti kao i naš u istočnoj Srbiji, pa nas je lepo primio...

Posle rata se Bogdanović nije vratio Republikanskoj stranci, nego je ušao u komunističku. I začudo, ovaj pisac, već oko šezdesete, koji ni temperamentom ni mišljenjem nije imao ničeg zajedničkog s komunizmom, sarađivao je – kao i većina onih koji su došli iz drugih pokreta – revno, da ne kažem: disciplinovano. Bogdanović se u mnogo čemu slagao s komunistima: nezadovoljstvo starim poretkom koje je kulminiralo u danima konfuzne i sramne kapitulacije. Sem toga, Bogdanoviću je imponovalo držanje komunista, onih u logoru, a još više podizanje ustanka, koji je za njega nastavljanje ratničkih i buntovničkih tradicija balkanskih naroda, pogotovu Srba.

Bogdanović je voleo da živi komotno, bonvivanski. Takav način je pristajao njegovoj leporekoi i živahnoj prirodi, pa i njegovom zdepastom i krepkom telu. Aljkav u novčanim pitanjima, uvek u dugovima i nestašicama, iako je imao lepe prihode: takav je bio i pre i posle rata, to je bio njegov način življenja... Jednom prilikom mi se u Parizu, gde je boravio kao delegat na UNESKO-u, obratio za franke – izgovarajući se lekovima za sina Bogdana, ranjavanog na Sremskom frontu, poznatog arhitektu, majstora memorijalnih kompleksa. Milan je, dakako,

obećavao da vrati franke u dinarima, u Beogradu. Ja sam se dosećao da je on potrošio dnevnicu, koje su bile više nego dovoljne za normalan život. U ambasadi su već imali iskustva sa takvim „pozajmicama“ Bogdanovića, pa su se opirali mojim intervencijama, utoliko više što je ministarstvo bilo protiv takvih transakcija, već i zbog toga što je kurs dinara prema franku bio prinudan, nestvaran. Ali ja sam insistirao: Nećemo, valjda, svog delegata ostaviti u dugu u Parizu! – pa je nađeno neko rešenje...

Bogdanović je bio slobodnog, nekonvencionalnog i nesputanog ponašanja i gledanja. Nimalo religiozan, štaviše – antireligiozan: pričalo se da je pre rata prelazio na islam da bi time legalizovao neku sentimentalnu yezu. Zanet, iznad svega, radostima i lepotama života kao takvog.

Kad god pomislim na reč „gurman“ – setim se Bogdanovića: on je bio gurman u najboljem smislu te reči. Probirač, ali ne oblaporan: nikad ne bi pojeo jelo a da ga ne začini čime bilo – ako nema bibera – paprom, ako nema ni jednog ni drugog – ljutom paprikom ili senfom... Sreli smo se na Durmitoru, u leto 1952. godine, a moja supruga Štefica ga je zapitala, za vreme ručka, da li voli mleko. – Pa znate – odvratio je Bogdanović – otkad me majka prinudno dojila – ja i ne znam šta je to! – Ali je pio, pijuckao, umereno. Pitala ga je Štefica, prostodušno, i da li je oženjen. A Bogdanović: Ne znam kako da Vam objasnim – zvanično nisam...

Bogdanović je bio strastan i izvrstan lovac: lov je za njega bio radosno spajanje s prirodom, vraćanje u praiskonsku, neprolaznu ljudsku egzistenciju. Neko-liko puta smo išli zajedno u lov – jedared i na jarebice kamenjarke, kod Prilepa. Kada bi promašio – što se retko događalo – Bogdanović bi planuo, ljut na sebe, ali ubrzo se vraćao u svoj nepokolebljivi optimizam: u životu mora da bude i nezgoda, ali život je neiscrpan u radostima.

Bogdanović je najbolji govornik koga pamtim, za zatvorenu i probranu sredinu... Na odru Jovana Popovića, u Klubu književnika, Bogdanović je govorio iz glave, zapanjujuće tečno i probrano. U povorci sam mu rekao: Pa Vi govorite isto kao kad pišete. – Pa da – odgovorio mi je – skoro bez ikakve razlike. U govorima ništa ne popravljam: kad mi stenografi daju govor – eventualno označim nov red... – A Borislav Mihailović-Mihiz, takode darovit govornik u zatvorenom krugu, pričao mi je kako mu je Bogdanović „otkrivao“ tajne govorništva: Najvažnije je da ne smišljate unapred šta ćete govoriti, jer Vas to smete – stalno mislite da nešto ne propustite. Pošto se obratite s uobičajenim: Gospode i gospodo, ili, drugarice i drugovi, već prema prilici, nastavite otprilike ovako: Ja sam uveren...

i ne samo da sam uveren nego i čvrsto znam... a uveren sam i da vi takođe znate i da ste, kao i ja, uvereni... Ako Vam do tada nije palo na pamet šta ćete govoriti – bolje da niste ni počinjali, jer niste za govornika...

Bogdanović se pouzdavao, i previše, u svoje lako poimanje i brzo shvatanje, u inspiraciju i improvizatorski dar. Malo zbog toga, a malo zbog obuzetosti životnim radostima i zanimljivostima – tek Milanu Bogdanoviću se dešavalo da prikazuje knjige koje je na preskok čitao. To, kao i olak život, doprinosilo je nepouzdanju u Bogdanovića, ali mu nije bitno škodilo ni kao kritičaru, ni kao šarmeru... Čuo sam o Bogdanoviću sledeću anegdotu: povodom nekog romana Mihaila Lalića, skupila se grupa kritičara, među kojima i Bogdanović: pošto su svi izložili svoja gledišta, uzme reč Bogdanović: Mada nisam čitao relevantni roman, iz onog što su drugi o njemu rekli mogao bih da zaključim... – I kažu, o Lalićevom romanu govorio je ne samo najoštroumnije nego i najtačnije...

Jer bio je – kada bi ga čovek izbliza upoznao i zblizio se s njim – ličnost izuzetnog šarma. Neumoran i neiscrpan u dosetljivosti i duhovitosti... Supruga vođe laburističke levice Anojrina Bevana i sama poslanik u Parlamentu, Dženi Li, našla se u leto 1952. godine u Kolašinu – radi kupovine namirnica, dok smo je suprug i ja čekali na Biogradskom Jezeru. Tamo se sreća s Bogdanovićem, koji joj se odmah stavio na uslugu. Vratila se na Jezero oduševljena njegovom šarmantnošću: Znaete šta mi je rekao? – pričala je. – Ja sam nešto rekla protiv dekadencije, a on: Pomalo dekadencije je dobro – život je tako zanimljiviji i slađi...

S Oskarom Davičom sam se retko sretao – sve do razgaranja sukoba sa Sovjetskim Savezom, kad smo, u zajedničkoj kritici „staljinizma“ obnovili svoju davnajnu robijašku bliskost. Davičo se u prvim posleratnim godinama češće sretao sa Zogovićem – najčešće u oštrim ali drugarskim diskusijama oko Davičove poezije, odnosno oko formi te poezije. Jedino se usput diskutovalo o nadrealizmu, jer se i Davičo prema tom umetničkom pravcu odnosio, tada, kao prema prevaziđenom – kao nečem i njemu davnom i dalekom.

Davičo se, u to vreme, odnosio prema Zogoviću ne samo kao cenjenom pesniku i uglednom funkcioneru, nego i kao meritornom u procenjivanju vrednosti. Odnosi među njima su bili korektni, pa i drugarski, mada ne i srdačni. Katkada je Zogović i mene uvlačio u te diskusije – ja sam se kolebao između popustljivosti prema modernom izrazu i privrženosti shvatljivosti i jednostavnosti.

Te diskusije Zogović – Davičo su se mahom završavale tako što bi Davičo neodvažno prihvatio Zogovićeve argumente – da se uskoro potom vrati i on i

diskusija tamo gde su i bili... Ja sam najzad shvatio da takav način poetskog izražavanja odgovara Davičovoj inspiraciji i Davičovim gledanjima – ali pre toga su se dogodili lomovi ne samo u mojim saznanjima nego, kroz sukob sa Sovjetskim Savezom, i u partijskoj, mojoj ideologiji...

Već 1946, ako ne i 1945. godine, u Beogradu se pojavio poznati zagrebački arhitekta Drago Ibler. On se odmah povezo s Titom: ne znam preko koga i kako – možda preko Krleže, i preuzeo planiranje veličanstvene opere u Beogradu. Pojavila se i ideja o izgradnji velelepog dvorca na Dedinju, na prostoru oko glavne kapije dvorskog kompleksa...

U tim prvim posleratnim mesecima, nama u vrhu je izgledalo sve moguće. Nismo imali jasne predstave koliko nešto košta, a još manje šta je u datom trenutku najvažnije. Ideologija, „sveznajuća“ i „svemoćna“, imala je u tome znatan, opsenjujući udeo – ali nije bila presudna. Presudna je bila vlast pobednička prema neprijateljima, naročito onim unutarnjim – vlast bez institucija i ikakve stvarno nezavisne kontrole. Ta i takva vlast, mada smo je mi doživljavali kao narodnu – ona je doista predstavljala najdelatnije, revolucionarne snage naroda – samoobmanjivala se i zanosila svojom moći...

Sanjali smo zajedno s arhitektima o Beogradu i planirali Beograd kao prekrasnu modernu prestonicu na stavama moćnih reka. Bili smo, štaviše, uvereni u laku, brzu ostvarivost osnovnih zamisli i ubrzo otpočeli s gradnjom Palate federacije i hotela „Jugoslavija“, čiji će skeleti potom godinama izazivati radoznalost i zaprepašćenje. U tom sklopu, u toj atmosferi – pomenuti dvorac i opera su samo pojedinosti, verovatno najkarakterističnije, ali samo pojedinosti opštijeg mišljenja i ponašanja.

Ne znam čija je ideja bila izgradnja pomenutog dvorca – ona je mogla poteći i od Iblera, ali ju je Tito oberučke prihvatio. Sećam se da sam se u jednom razgovoru toj ideji opirao – intimno zbog otpora „monarhističkoj“ megalomaniji i luksuzu, a otvoreno zbog toga što bi to kvarilo već oblikovani prostor. Ali Tito je u svom stavu bio čvrst – kao i u svemu što se ticalo njegovog prestiža i njegove istorijske uloge. Koliko se sećam, s tim dvorcem se nije otišlo dalje od početne ideje, pa je i ona napuštena s realnijim sagledavanjem mogućnosti, naročito posle sukoba sa Sovjetskim Savezom i sovjetskih blokada posle 1948. godine.

Ali Iblerov rad na skiciranju opere je daleko odmakao – upamtio sam i da je uglavnom dovršen.

Nadgledavanje izgradnje Beograda bilo je u Politbirou povereno meni – sva-

kako ne zbog toga što bih znao više no drugi, nego kao šefu Agitpropa i manje zauzetom državnim poslovima. Tako je i izgradnja opere, odnosno praćenje rada na tome, palo na mene... Na važnim, odlučujućim sastancima – npr. urbanističkog plana Beograda, pod upravom arhitekta Nikole Dobrovića, usvajanje plana Palate federacije, odbacivanje plana zgrade CK – bio je prisutan Tito i drugi članovi vođstva... Sastanci oko planiranja Beograda bili su retki i moja uloga se skoro svodila na saslušavanje informacija ili intervenisanju kod nadležnih organa na uklanjanju smetnji i nesporazuma.

Takav je, manje-više, bio u početku i moj rad s Iblerom na operi.

Iblera je angažovao Tito i poverio mu skiciranje opere. A predao ga je meni – da mu Ibler ne bi oduzimao vreme, u toku rada na skici.

Ja sam zaduženje s Iblerom i operom zamišljao jednostavnije i lakše. Ali Ibler je bio pedantan i neodstupan: svaka dva-tri meseca je dolazio iz Švajcarske da primi nagradu u devizama, koju je ugovorio s Titom, i da meni pokaže svoje skice. Takav rad je trajao nekoliko godina – uprkos gundanju u saveznoj administraciji zbog plaćanja Iblera, dugotrajnog i navodno previsokog, u devizama.

U saradnji s Iblerom osećao sam se nelagodno, a možda sam se i kruto držao, mada sam od njega svaki put ponešto naučio. Naime, nisam smatrao sebe kompetentnim u poslu u kome je trebalo da budem čak i nadzornik, a nisam bio ni siguran da ne služim Ibleru samo kao pokriće – da bi on razvlačio rad i tako osiguravao na neograničeni rok visoke honorare.

Ali Ibler nije za takve sumnje davao povoda, mada je mogao, verujem, raditi i brže, a možda i za manje para.

Ibler je bio uglađen, intelektualan i šireg obrazovanja. Njegove teorije o operi u socijalizmu – izložene u uvodu njegovog prvobitnog, pisanog, projekta – delovale su kao olake i proizvoljne intelektualne konstrukcije, ali nisu umanjivale ni širinu njegovog stručnog znanja ni dubinu njegovog dara. On je bio u gledanjima gibak, ali uporan i samopouzdan.

Saradnja s njim trajala je sve dok – posle 1948. godine – rad na operi nije postao bezizgledan kao preskup i potisnut prioritetnijim gradnjama. A dotada je Ibler dovršio svoj projekt – trebalo je još da ga pregleda stručna komisija i usvoji partijsko-državno vodstvo.

Gradnja opere je predviđena na prostoru sadašnje železničke stanice, a u varijanti i na levoj obali Save. Ja sam stekao mišljenje, a i do danas ga se nisam oslobodio – da je Ibler uspio da skicira jedno vrhunsko umetničko delo, koje bi

ne samo postalo centar muzičkog života, nego bi posetiocu pružalo utisak fantastičnog dvorca i izuzetnog muzeja... Beograd bi, držim, bio prepoznatljiv po Ible-rovoj operi – kao što su Beč i Melburn po svojim operama... Ali bio ja u pravu ili ne bio – kada sam u zatvoru pročitao da je Ibler poginuo u automobilskoj nesreći, s tugom sam se setio saradnje s njim i zažalio što njegovo delo, opera u Beogradu, nije ostvareno: bilo bi to obesmrćivanje njegovog života i uma, na radost novim generacijama Beograda.

Sa skulptorom Antunom Augustinčićem sam se upoznao za vreme rata, 1943. godine u Jajcu. Zbližili smo se najvećma u Moskvi, jer je on bio u vojnoj misiji, koja je u martu 1944. godine upućena u Moskvu – na čelu smo joj bili general Velimir Terzić i ja. Tamo je Augustinčić ironizirao, preda mnom, na račun sovjetske skulpture: sećam se konkretnog slučaja ironizovanja gipsanog Staljina s detetom u naručju, u jednom dečjem pozorištu. Skrenuo sam mu pažnju da to ne radi, jer to tu, u Moskvi, može biti opasno, što je i on sam uviđao: to potvrđuje da je sovjetska atmosfera ulivala zaziranje i opreznost i novajlijama – onima koji je nisu dovoljno poznavali i imali razloga da se plaše...

Augustinčić je bio živahan, govornik, blago sarkastičan i veoma preduzimljiv u svom zanatu: najpoznatije su mu skulpture prema narudžbi – kraljevima i diktatorima, za koje nije mario. Već pre rata je simpatisao komuniste, mada nije ispoljavao nikakvu aktivnost izvan eventualnih intelektualnih diskusija. U okupaciji, napravio je bistu ustaškog poglavnika Pavelića, a kad je došao na slobodnu teritoriju – Tita i članova Politburoa. Taj prelazak s Pavelića na komunističke vođe nije tada, pogotovu njemu, izgledao tako drastičan – prvo se moralo, drugo od volje, a i zamerke se u ratu ublažuju – iz praktičnih, životnih razloga – onima koji se opredele za „našu stvar”.

Ni kasnije, po dolasku na slobodnu teritoriju, Augustinčić nije ispoljavao želju za političkom aktivnošću, iako je bio izabran, zbog partijske neangažovanosti i umetničkog ugleda za potpredsednika partizanske skupštine (AVNOJ, Jajce, 29. novembar 1943. god.). Bio je privržen Titu – možda više kao centru moći nego kao ličnosti, ukoliko je to dvoje razdvajao jedno od drugog. Isto tako i Titovim saradnicima – dok su bili u moći, dok su odražavali Titovu moć i blesak.

Augustinčićeva ideja su „majstorske radionice” – ateljei oko poznatih umetnika, u kojima bi se školovali talenti i koje bi izvršavale najveće i najznačajnije državne narudžbe. Augustinčić je u ideju „majstorskih radionica” ubedio koga je trebalo – Tita, Kardelja i mene. I, svakako, Krležu. Ideja je bila sasvim u skladu s

Augustinčićevim poimanjem vlasti i odnosa vlast – umetnik. On je smatrao da je za umetnike, osobito za slikare i skulptore, najpogodnija renesansna forma radionica oko velikih majstora, s tim što bi sada prinčeve i pape zamenila država, odnosno partijski vođi i partijski forumi. To uprošćeno, primitivno shvatanje nije bilo daleko od naše političke i socijalne strukture i stvarnosti u prvim posleratnim godinama. No to ne znači da je Augustinčić bio protiv socijalizma, ili da nije cenio socijalizam. Ne, za njega je baš to bio socijalizam: radnici treba da imaju „svoja” prava i da budu „pravedno” nagrađeni, ali upravu treba da imaju „naj-sposobniji”... Ne slučajno, mada u šali, on je zaključivao da Tito – i on ga je zvao „stari” – ne može biti seljačkog porekla: Umešao se u to, ko zna kad, neki plemić, neki prof...

Majstorske radionice se nisu opravdale, a odmah su naišle na pritajen otpor umetnika i drugih intelektualnih stvaralaca. Taj otpor se javno razbuktao posle sukoba sa Sovjetskim Savezom 1948. godine: zar država treba da bira majstore, a majstori učenike? Koji su to kriterijumi za dar i pamet? I šta bi se sve za tolike pare moglo učiniti za ostale umetnike? Radionice su obezbedile komotan i bezbrižan rad – jer je država snosila troškove, nekolicini „majstora” i nekolicini „učenika”. U prvom redu samom Augustinčiću, koji je postao – preko svog imena i svojih veza – u neku ruku glavni državni skulptor.

I iz takvih, diskriminatornih i privilegovanih radionica bilo je neke vajde – zavisno od ličnosti „majstora” i „učenika”: iz njih je izišlo nekoliko darovitih umetnika, koji bi uspeli možda i bez toga, ali s većim teškoćama. Ali iz njih su, istini za volju, izišli i nedaroviti – režimske udvorice, pa i policijski douškivači.

Slikar Petar Lubarda se – čim se vratio iz zarobljeništva 1945. godine – bez buke, svesrdno pridružio novom, revolucionarnom poretku. Ušao je i u partiju, iako pre rata – ja sam se s njim površno poznavao već od 1932. godine – nije bio oduševljen stanjem u kraljevini, nije bio poznat ni kao levičar. Ali on, držim, ni po čemu nije bio komunist – komunizam je za njega u početku bio pravičnost i rad na kulturnom i drugom procvatu, a na kraju konformistička povučenost u sebe razočaranog bolesnika.

Već 1946. godine, ako ne i 1945, Lubarda se privoleo da ode iz Beograda u crnogorsku zabit – da tamo pomogne osnivanje slikarske akademije: i ja sam pripomogao tu inicijativu crnogorske vlade i odlazak Lubardin. S njim je pošao i Milo Milunović, takođe poznati slikar. Sam Lubarda je insistirao na tome da mu se Milunović pridruži, mada je ovaj u to vreme bio – ako dobro pamtim – pod

kaznom „gubitka časnih prava” zbog javne delatnosti za vreme okupacije, pod vladom generala Nedića... Milunović je inače bio izuzetnih moralnih i intelektualnih kvaliteta: duhovit, nezloban i nesujetan; jednom je u razgovoru sa mnom rekao o Lubardi – kad sam ja hvalio Lubardu kao slikara: Niko od nas slikara ne umije bojom da oživi ono što zamisli kao Lubarda...

Lubarda je bio skroman, jednostavan u svemu, nemaran u odevanju i svakodnevnom životu. Malo šta ga je zanimalo sem slikarstva. Zarađivao je veoma dobro, ali se to nije primećivalo na njemu ni na njegovom načinu života: naprosto mu se novac rasipao iz ruku.

A kad je objašnjavao svoje slikarstvo, činio je to začudo – čest slučaj kod slikara, uostalom – na način komplikovan, ne baš razumljiv, ili na način preveć uprošćen.

Govor mu je ostao onaj koji je poneo iz rodnog kraja – iz Ljubotina u Crnoj Gori. I inspiracije su mu u najvećoj meri iz zavičaja. Jednom prilikom mi je rekao: „Ljut jatagan u pojasu reži” – „e, ja bi htio da naslikam baš to ‘reži’”. – A drugom prilikom, povodom njegove znamenite – znamenite po rušenju socrealističkih kanona – slike „Bitka na Vučjem dolu”, objašnjavao je zbog čega je Crnogorcu koji juriša stopala napravio kruta i zadebljana: To su oni kalupi na kojima se čine crnogorski opanci. – I poklonio mi je skicu tog Crnogorca jurišnika.

Po povratku iz Crne Gore – mislim da je to bila 1950. godina – došao je kod mene u CK da traži neki veći slikarski posao, jer nema para, a treba mu i da se sredi u Beogradu: Znaš, mene i struja strašno košta – radim noću pod reflektorima. – Tada je već bilo ograničeno državnim ustanovama da kupuju slike, a nije bilo ni neke državne zgrade koju je trebalo dekorisati. Lubardu prodaja dve-tri slike ne bi zadovoljila, jer je bio nuždan veće sume. Setio sam se da u dvorani Predsedništva Srbije, bivšem dvorcu princa Pavla, koji je već bio renoviran, treba Andrejević-Kun da naslika „Bitku na Kosovu” (1389. godine, između Srba i Turaka). Kun je bio spor, pipav slikar, a po opštem, pa i mom sudu, svakako slabiji od Lubarde. Sem toga, i tema je više odgovarala Lubardi. Intervenisa sam u CK Srbije – bilo je otpora i negodovanja, naročito kod Mitre, jer je Kun već bio prihvatio narudžbu. Bilo je i nezgodno zameriti se Kunu, predratnom veoma zaslužnom komunisti. No Kun se velikodušno složio da se narudžba preda Lubardi, možda utoliko predusretljivije što je bio zauzet radom na nekoj slici i u svojoj majstorskoj radionici.

I Lubarda je „Boj na Kosovu” slikao poduže – ne sećam se koliko dugo, ali

ne manje od tri meseca. Kad je slika bila gotova, pozvao me da je vidim. Meni se veoma svidela. A u razgovoru je spomenuo – da su mu zastave, srpske i turske, veoma važne, jer se i one na slici bore. Posle nekoliko dana Lubarda je banuo u moju kancelariju i doneo mi na poklon jednu od svojih slika Skadarskog Jezera.

Jednom je, opet, došao kod mene izjavljujući da želi da napravi moj portret – on inače nije poznat kao portretista... Pravio ga je nekoliko dana, kod mene u vili. A kad je crtež bio gotov, rekao je: Gotovi smo – posle ću ja to da obojim bojom koja mi se sviđa... – Kad sam 1968. godine bio kod Lubarde da mi proda jednu omanju sliku za mog njujorškog izdavača Jovanovića, on se prisetio i iz ovećeg denjka izvukao pomenuti crtež, već obojen braon bojom, i poklonio mi ga. Na crtežu je datum „1948“, ali sam ja siguran da je Lubarda pogrešio – portret je rađen 1950. godine. Portret ne liči mnogo na mene, ali je Lubarda shvatio i izrazio nešto mnogo važnije – crnogorsku nabrušenost i asketičku uverenost.

Čuo sam bio – da je Lubardi teško palo isterivanje mene iz CK, januara 1951. godine. Ali ga nisam video sve do poslednjeg mog izlaska iz zatvora – sreli smo se na njegovoj izložbi u Akademiji nauka. To je bio susret u kome je očigledna međusobna naklonost suzdržavana s tugom: on je bio član partije, a ja prokaženik. Ipak smo razgovarali kao da se ništa nije dogodilo, kao da nisu protekle godine i godine od zadnjeg susreta. Upitao me je, najzad: Kako ti se sviđa izložba? – Bio je to novi Lubarda, s kosmičkim temama, ali i stari – prepoznatljiv bojom i pojednostavljenim spajanjem forme i ideje: A što me pitaš kad znaš da se meni tvoje slike mnogo sviđaju? – odgovorio sam.

Sreli smo se još jednom, prilikom kupovine pomenute slike za izdavača. Kućica na Dedinju, u kojoj se smestio, izgledala je pusta – trebalo je čekati pozadugo dok nije otvorio. Po kući su se smučale mačke i mačji miris se bio uvukao u prašnjave fotelje. Lubarda se žalio na srce. Spomenuo je: Jedne noći sam osetio da gubim težinu i pomislio – to je kraj. Ali srce je proradilo, samo od sebe... – Bio je bezvoljan. Razgovor se vukao, nezanimljiv i sputan. U jednom trenutku je rekao: Možda si ti pogriješio – bolje bi bilo da se nijesi istrčavao. A kad si pao, meni je bilo teško. Pomislio sam: Eto, ni kod nas nije bolje no kod drugih – vođi zavide jedni drugima, otimlju se o vlast...

6.

Osvrćući se unazad i sumirajući svoj život, zaključujem da bih došao do današnjih saznanja, kritičnih prema komunizmu, i da nije bile sukoba SSSR – Jugoslavija i mog kasnijeg razilaženja s Titom. Na takvo zaključivanje me navodi, ponajpre, sagledavanje vlastite ličnosti: moja gledanja i postupanja, moje ideje, menjali su se, ali ja sam u biti ostajao isti. Ja sam već pre našeg sukoba sa Sovjetskim Savezom – čim smo došli u dodir sa sovjetskim zvaničnicima i Crvenom armijom, 1944. godine – počeo da sumnjam u „idealnost“, u podudarnost principa i delanja, i Staljinu i sovjetskog poretka. Trebalo je učiniti samo korak – trebalo je samo postati veran svojim pomislima – pa da slične neverice prokuljaju i protiv jugoslovenskog poretka, utoliko pre što Tito, kojeg sam znao izbliza, nije za mene predstavljao nepogrešivog vođu, a nekmoli otelotvorenje ideologije.

Na drukčiji način nego u odnosu na Sovjetski Savez, neprilagođavanje novom, poratnom poretku u Jugoslavija ispoljavalo se kod mene tako reći sa svršetkom rata: bezvoljnost i otuđivanje, neki nemir iz sanjarija i misli, iz postojanja, iz čitavog bića.

Otuđivao sam se od svog posla, svojih zaduženja. I to ne što ih ne bih obavljao – starao sam se sa svom pedantnošću i savesnošću da mi ništa ne promakne. Nisam se otuđivao od drugova. Naprotiv. Težio sam, žudeo za bliskošću s njima – bliskošću ratnom i ilegalskom, revolucionarnom. Ali vrsta mog posla i mojih dužnosti nije mi se više sviđala, a drugovi su tonuli svaki u svoj posao, u svoju radnu i funkcionersku svakidašnjicu. Smetali su mi, nervirali me banalni poslovi i još banalnije diskusije, koje su sve neodoljivije poplavljivale i moju ličnost i moje inspiracije. No još su bili aktivni „klasni neprijatelji“ i „imperijalisti“ – napuštanje borbe protivu njih se u mojoj svesti javljalo kao slabost, bezmalo kao izdaja: odlučnost, nepomirljivost protivu njih je zamučivala i sputavala moju misao i moje stupanje na svoj, kritički put.

To mutno unutarnje negodovanje se uobličavalo u bolnoj i neugasivoj žudnji

za literarnim, za beletrističkim stvaralaštvom. Nije to bilo samo bekstvo od politike i političke stvarnosti, nego i stvarno htenje – bez obzira na to koliki je moj talenat stvarno bio – ka iskazivanju samog sebe. Ali da je u tome bilo i mutnih, nedozrelih i nesvesnih nastojanja za odvajanjem i „osamostaljivanjem” – u to nimalo ne sumnjam.

Ja sam zamišljao i kako bi to odvajanje izgledalo, kakvu bi konkretnu formu trebalo da ima. Dakako, nije mi padalo ni na kraj pameti da se povučem iz partije, pa ni iz partijskog rada. Zamišljao sam da ne budem u forumu, a ni na dužnosti koja bi mi oduzimala previše vremena. Prihvatio bih se neke sporedne „intelektualne” dužnosti. To „svoje” pitanje sam postavio i Titu, ali on se usprotivio, s razumevanjem: istakao je da je to prerano, da sam još potreban, da udesim tako da imam vremena i za rad u Politbirou i za svoju literaturu...

I da se tako dogodilo – da sam stigao i uspeo da se rasteretim poslova u partiji i povučem iz Politbira, odnosno da se pretežno posvetim literaturi – ja bih nesumnjivo 1948. godine uleteo sa svim svojim žarom i svim svojim intelektualnim moćima, u sukob sa Sovjetskim Savezom. A to bi, u daljem razvitku, čak i da nije bilo ničeg drugog u meni i oko mene, uzdrmalo temelj moje prihvaćene vere i uzrelo u kritička saznanja, do kojih sam postupno došao posle 1948. i posle razilaženja sa svojim CK.

Jer ja sam već bio nezadovoljan. Čime, kako?

Nisam bio nezadovoljan svojom funkcijom, a pre sam se libio počasti i privilegija koje su me zapale nego što sam u njima uživao... Uzgred dodajem: iz tih počasti i privilegija nije se moglo izvući – dogod se pripada određenoj privilegovanoj sredini i određenoj hijerarhiji. Odmah okolo nastanu negodovanja: Pa to će izazvati komentare, pa to znači odvajanje od drugova, pa to štrči, to komplikuje obezbeđenje, to upozorava da smo se mi ostali odnarodili i da je način života nas ostalih nepravilan i skorojevički... – Ja sam takve zamerke iskusio 1949. godine, kad sam se – pod izgovorom da je vila u kojoj živim razdrmana bombardovanjima i nepodobna – preselio u stan u gradu: vila je preuređena i morao sam se u nju povratiti – da ne bih, provociranjem svakojakih komentara, dovodio u neugodnosti partijske vrhove...

Shvatao sam da naša vlast ne može – „još ne može” – biti drukčija nego što jeste: diktatura partije, odnosno „diktatura proletarijata” u lenjinskoj varijanti. Jer vlast nije nastala najedared, niti iz nečije glave, nego iz samih tokova revolucije, iz odnosa kakvi su se stvorili u građanskom ratu. Ali mi se nije sviđao način funkci-

onisanja te vlasti, a još manje njeno otuđivanje od naroda i preobražavanje u hijerarhijsku silu iznad naroda, što je bilo drastično upadljivo već posle oslobođenja Beograda, oktobra 1944. godine. Privilegija i hijerarhičnosti je bilo i dotad: bez njih ne može ni biti politike, političke delatnosti, a ponajmanje u ratnim uslovima. Ali ja sam zamišljao da bi to – sad posle rata – trebalo da se pojednostavljuje, pa i smanji – da bude na neki način podvrgnuto nadgledanju i odlučivanju naroda, a dešavalo se suprotno. Povrh toga, naglo, je nestajalo ono unutarnje bratstvo, karakteristično za ideološke revolucionarno pokrete, za koje sam držao da je posebno, nezamenljivo svojstvo komunista: funkcioneri su se bez stešnjavanja i bez izgovora otimali o vile i automobile i zatvarali u svoj način života.

Uistinu mi se nije sviđala banalnost, vulgarnost te nove vlasti: sve je ličilo na vlast kao bilo koju drugu, s još očitijim i odurnijim samovoljama i besavesnostima. I mada sam sve to video, u sebi i usputno na to negodovao – sve sam pravdao privremenošću i idealom budućeg, besklasnog društva. Cepao sam se tako na emotivnog nezadovoljnika i na utoliko upornijeg, žešćeg zatočnika idealne, idealizovane budućnosti.

U mom odnosu prema Titu, prema njegovoj ličnosti, prema njegovom delanju i ponašanju, kristalizuje se moja zdvojnost, intimna i javna. Mada sam prihvatio Tita kao vodu i voleo ga kao čoveka, negodovao sam – iz svog revolucionarnog čistunstva i primitivnog populizma – prema njegovom preobražaju u samodrška, koji ne samo uživa u neodmerenom sjaju i luksuzu, nego taj sjaj i luksuz koristi za pretvaranje partije u idolatrijski instrument, a vodstvo, pa i članove Politbira, u poslušne i obezličene pomoćnike.

Ali – uvek se nađe neko „ali” kad čovek nije načisto sa stvarnošću i s idejama! – te Titove „slabosti” prihvatao sam kao sporednosti i privremenosti u kretanju k idealu koji su najveći duhovi u prošlosti naslućivali, a sada je taj ideal već naša praksa, naše delo, makar u poveljama.

Neću se ovde zadržavati opširnije na Titu, na mom odnosu prema njemu, jer sam o tome već pisao – najopširnije u „Druženju s Titom”. Hteo sam samo da istaknem: to, ta moja zdvojnost u odnosu na Tita i na političku stvarnost, iskazivala se i u ličnom, intimnom preživljavanju i mojoj javnoj delatnosti: intimno – nemir i hlađenje odnosa s Mitrom, a javno – moralističko kritikovanje konkretnih sporednih i nasledenih negativnosti i ožestočeno zalaganje za poredak.

I mada nikad nisam bio „seljački političar”, pa ni naklonjen „seoskoj idili”, tištalo me je naglo, neočekivano odvajanje komunista od sela, a pogotovo ekonom-

ski i policijski pritisak na selo. Shvatao sam da otkupa mora biti – gradovi su se morali prehraniti i sirovine obezbeđivati. Ali sve je to obavljeno ne samo grubim pritiskom, nego kao da se radi o tuđem narodu. Možda je to bio u meni zaostatak mog seljačkog detinjstva i mojih mladićkih, crnogorskih seljačkih inspiracija. Ali bilo je to i u mojoj svesti – sastavina moje revolucionarnosti i mog saznanja: zaboravilo se, prekonoc, da smo svi mi vodi sa sela – ako ne u prvoj, ono u drugoj generaciji – i da bez seljaka, seljaka u prvom redu, sa svom njegovom bedom i zaostalošću, ali sa stradanjem i žrtvovanjem, ne bi bilo ni rušenja starog poretka, ni naše, komunističke vlasti. Interes i odnos prema selu i seljaku sveo se najedared na skupljanje seljaka na mitinge, na pritiske za otkup, seču šume i „dobrovoljni rad“ i – u najboljem slučaju – na „razumevanje“ pojedinačnih slučajeva i praznična časkanja sa seljačkim rođacima i bivšim seljačkim komšijama...

Uskoro, malo kasnije, uvideo sam da je i naš odnos prema radnicima samo naizgled drukčiji – drukčiji po formi, u propagandi i svakidašnjoj aktivnosti među radnicima. Nije se, doista, u siromašnoj, zaostaloj i postradaloj zemlji ni moglo učiniti mnogo. Ali se moglo raditi i uraditi drukčije: nisam bio svestan, tada, da to naglo, životno otuđivanje vlasti od „običnih ljudi“, od seljaka i radnika nije prouzrokovano toliko ni nemarom ni prezauzetošću, koliko preobražajem samih komunista u sloj za sebe – otuđeni i privilegisani sloj.

Posedanje lovišta i lovovi su takode bili jedna od neizostavnih privilegija vrhova. Ja sam bio jedan od prvih koji se odao lovu, mada time nisam doprineo „lovačkoj zarazi“: ta zaraza je nastala iz nastajanja „nove klase“. Ali, mada sam učestvovao, katkada, u reprezentativnim lovovima i lovovima vrhuške, mene su u lov povukli nemiri i prigušena negodovanja – onaj sukob u meni između stvarne i željene stvarnosti. Ili je to bila i čežnja ka duhovnosti, ka doživljavanju i građenju svog sveta ideja i literature? Ne znam, u ovom mom pričanju to nije ni bitno.

Ja sam najčešće u lov išao sam na divlje patke u baruštine oko Save ili, kad god bih usput stigao, na pastrmke. Te baruštine su bile bez čuvara, bez putovođa – katkada sam ih sam otkrivao i istraživao. To je bio nov, zagonetan doživljaj, u koji sam upadao posle kraćih, jednosatnih vožnji, u popodnevu ili nedeljnom prepodnevu bez obaveza. A pastrmke – vraćanje u detinjstvo, u sanjarenja i strepnje.

Ne znam kako čovek dolazi do ideja i do umetničkih motiva. To se slaže iz sećanja, iz zapažanja, razgovora i sanjarija. Meni se to, uveren sam, najčešće događalo u lovu – najspontanije i najplodnije u lovu na pastrmke – iz one napregnute pažnje i polusvesnog sanjarenja. Jer mene je više privlačilo sanjarenje i vraćanje

Slijeva nadesno: Moša Pijade, Aleksandar Ranković, Milovan Đilas, Josip Broz Tito – u lovu, kasne jeseni 1948. godine.

u neko praiskonsko stanje, koje se zbivalo sa mnom u lovu, nego sam lov, lovački uspeh... Ne, nije se baš tada, u toku lova, ništa konačno uobličilo, ali se slagalo, spajalo, iščišćavalo – da se ne zadugo potom konkretizuje kao saznanje, kao motiv i ideja. Događalo bi se to, svakako, i bez lova – u šetnji ili putovanju ili buđenju. Ali meni se ponudio, kroz lov, najpogodniji, naviknuti i neprinudni način.

Lov, pecanje pastrmki, nije moja neizbežna strast, a pogotovu nije moja sudbina. Ali u mojoj sudbini to kao da je upravo igralo ulogu sudbine, ulogu nepredviđenu i nepredvidljivu: usamljujući se u sebe, otuđivao sam se i ne hoteći od drugova i od realnosti koju sam stvarao s njima.

Drugi deo

Sukob sa Sovjetskim Savezom

Kraj rata je bio dogledan, pogotovu iz Beograda, gde se – i uz znatnu pomoć sovjetske vojske – smestila i najzad stabilizovala nova vlast. Ispačeni, svega željni, politički vrhovi su se neobuzdano umeštali u blagodeti beogradskih vila. No u većem delu Jugoslavije kao da se utoliko srčanije i bespoštednije lila krv Jugoslovena – i protiv zavojevača i u međusobnom obračunavanju. Tada, početkom 1945. godine, sovjetski vrh je rešio da se snimi film o borbi „patriota Jugoslavije”, pa je u Beograd upućena i odgovarajuća ekipa: u sovjetskom nastupanju bilo je siline i neobuzdanosti mongolskih najezda.

U pothvat je bio upućen najpre Tito – već i time što je bio naznačen za glavnog junaka filma. A sve ispomoci oko scenarija i pomoćnog osoblja, smeštaja i ishrane pale su na Zogovića i ostale drugove iz Agitpropa.

Organizacione i materijalne teškoće su savladavane, uprkos tome što su nas sovjetski „filmadžije” iznenađivali sve vreme novim trebovanjima. Ali na političku i umetničku sadržinu filma nismo uspeli uplvisati, uprkos ideološkog postovećivanja i bratske srodnosti, naročito svesrdno iskazivanih na gošćenjima, za koja su sovjetsko-ruski predstavnici imali neuporedivog smisla i revnosti. Nismo uspeli ni da se naslov filma – „U planinama Jugoslavije” („V gorah Jugoslavii”) izmeni u sadržajni, istorijski određeniji: sovjetski umetničko-politički bunker bi odškrinuo kapke jedino na naše folklorne primedbe. Banalna, frazerska i pirotehnička seljačka buntarija. I uloga Tita je ispala bedna – ilustrativna i neinicijativna. Štaviše, budući da su se sovjetski autori – režiser Rom i scenarista Mdivani, našli na mucu kako da „umetnički” realizuju direktivu o spasonosnoj ulozi Rusa u jugoslovenskom ustanku – jer Rusa nije ni bilo, jer su sve do pred kraj rata bili toliko daleko da ni avionom nisu mogli spustiti obaveštajce – oni su Rusa odbeglog iz nemačkog zarobljeništva pretvorili u mudrog, spasiteljskog Titovog savetnika. Istina, to je više bila „kreativna” dosetka Mdivanija nego Roma – Rom je inače bio tužno, malaksalo povučen dok je Mdivani, mada nam je prikazan kao „izvjestnij

pisatelj" („poznati pisac") bio banalni i pripiti brbljivac koji je u tren oka iznalazio zahtevana umetnička rešenja.

Ja sam uočavao plitkoću i potcenjivačku usmerenost filma i na to skrenuo pažnju Titu i drugovima. Ali su sovjetski i drugi „majstori" podišli, naznačivši Tita glavnim junakom: glumac, slavan dakako, koji je igrao Tita, poduze je boravio kod njega da izuči njegove pokrete i izražajnosti... No i Titu je sve to bilo dojadilo, planuo je postidenošću kada je video film i svoju, sadržinski i istorijski podređenu ulogu. I Zogović je film smatrao promašajem, naročito umetničkim. Vodeći drugovi su mahom film prihvatili pragmatički: najzad naša borba na filmu – bolje i to nego ništa. Film nije uspeo kod publike, a ni naše kritičare nije oduševio, uprkos njihovom iskrenom ideološkom i političkom poistovećivanju sa sovjetima.

No to je tek početak prave priče o prvom sovjetskom filmu o jugoslovenskoj revoluciji.

Na filmu je rađeno nekoliko meseci. Ekipa se muvala tamo-amo po Jugoslaviji, pretežno o našem trošku. Za sporedne uloge i tehničke poslove angažovani su naši ljudi. Gozbe koje je svukud priređivala pretvarale su se često u orgije. Sve smo mi to znali, ali smo zatvarali svoju pamet: umetnici, sovjetski drugovi – iako se naši umetnici, a da drugove i ne spominjem, o takvom nečem nisu usuđivali ni da sanjaju. I ja sam učestvovao na jednoj takvoj gozbi, u vili na Dedinju, dodeljenoj ekipi, i samo su moja suzdržanost i Zogovićevo čistunstvo omeli orgiju.

I orgijanje i krstarenje ekipe po Jugoslaviji, kao i sam film bili su – kao što je naša tajna policija razotkrila pošto je „pukla tikva" 1948. godine – smišljeni radi vrbovanja Jugoslovena za sovjetsku obaveštajnu službu i infiltriranje u umetničke sredine. Revolucija je još buktala pa se i doktrinarni asketski skelet još držao. Upadanje u orgijanje je dovodilo u sukob s vladajućim „partijskim" moralom, pa i s partijskom vlašću, i time stvaralo podlogu za vrbovanje: množina nas se u sebi i svom krugu bunila protiv „nemorala" i „rasipništva", ali niko – ama baš niko! – nije prozirao kovarnost filma i filmovanja, ni svrhovitost orgijanja.

Ideološka istovetnost i „slovensko bratstvo" su i nas vođe činili poverljivim i dobrodušnim – uprkos svom, životima probijanom putu i svojoj, iz krvi i ognja izrasloj vlasti. Imali smo razumevanja i za one „slabosti" koje smo kod sebe gušili, pravdali smo i ona sovjetska „skretanja" koja smo kod sebe iskorenjivali.

S takvima, poput nas, Staljin je već bio sveo račune kod kuće: ako se i nije divio dovrtljivosti svojih obaveštajaca, mora da se kikotao našoj lakovernoj revolucionarnosti. Pod izgovorom dostovernog prikazivanja Titove ličnosti, sovjetski

„filmadžije" su se domislili da u filmu igra i Titov pas Tigar. Doduše, to nije bio pas iz rata – taj se obestrvio u bombardovanju njegovog gazde i gazdinog štaba u razgaru Pete ofanzive. Ali je bio pas iste sorte – nemački ovčar, pa i zaplenjen od Nemaca. Psa na snimanju širom Jugoslavije nije mogao pratiti gazda – tako ugledan i zauzet takvim odgovornostima. A ni filmadžije nisu na tome nastojali. Naprotiv. Zbog toga je odabran, kao najpogodniji, Titov lični pratilac, na kojega je Tigar bio obiknut možda i više no na svog zvaničnog gazdu, s obzirom na to da su veći deo dana provodili zajedno pred Titovim odajama. B. i Tigar su se pridružili ekipi – B. i kao neka vrsta konsultanta... Tigar je na svoju sreću bio samo pas, pa nije ni mogao zapasti u ljudske i ideološke dileme: B-a, dojučerašnjeg ratnika koji je kusnuo od pobjedničkih naslada, ali su ga partijski puritauizam i odgovorna služba još suzdržavali da se obespameti u nasladama – „filmadžije" su najpre uvukli u orgijanje, pa i zavrbovali za obaveštajnu službu... Potuljen, nerazgovetan seljak, kakvi su se tada još sretali – a verovatno se i sad sreću – po Srbiji, B. se prilježnošću i uslužnošću naturio za Titovog pratioca. Istina, u tome je, tada, imala udela i Titova grižnja i sapatnja zbog stradanja Valjevskog odreda, čijem je ostatku, prebeglom u Bosnu i B. pripadao. B-a nisu preveć hvalili kao borca, ali ga niko nije ni kudio: revnosniji nego preduzumljiviji. No istina je i da su se za Tita lepili – makar tada manje nego kasnije – ulizice i laktaši. B. nije bio, bar ne na izgled, ni jedno ni drugo. Odnosio se prema Titu sa strahopoštovanjem, svojstvenom primitivcu koji je dospeo do žreca svoje nove vere. Strahopoštovanjem nemim i utoliko većim što mu je ono podizalo značaj i bezbednost. Tito je nerado menjao navike i životinje, pa i osoblje. Tako je B. i posle rata nastavio seizovanje u Titovim predsobljima, vešt u kujanju kafe i bespogovorano u svemu.

B. je stručno zaostajao iza svojih drugova, sem u činovima – prekonoc, tako reći, doskočio je do majora. Ali nije hajao zbog toga, polako se gojeći i uživljujući u svojoj izuzetnosti... Ostao je na službi neposredno i neprestano uz Tita – ako se dobro sećam – oko dve godine posle izbijanja sukoba sa sovjetima. Kad je otkriven i uhapšen, primećeno je da je bio potišten u navedenom vremenu. Sredina oko Tita bila je zapanjena opasnostima kojima je Tito bio izložen. A Tito i ozlojeđen – na sovjete, na svoju nebudnost, na neverstvo suborca kojega je sam uzdigao... A što sovjetska služba nije preko B-a preduzela nešto protiv Titovog života – može se samo nagađati. Ali bih rekao da ih je suzdržavala kolebljivost B-a – B-ovo lebdjenje između realne vlastite prošlosti i prosovjetske, dogmatske realnosti.

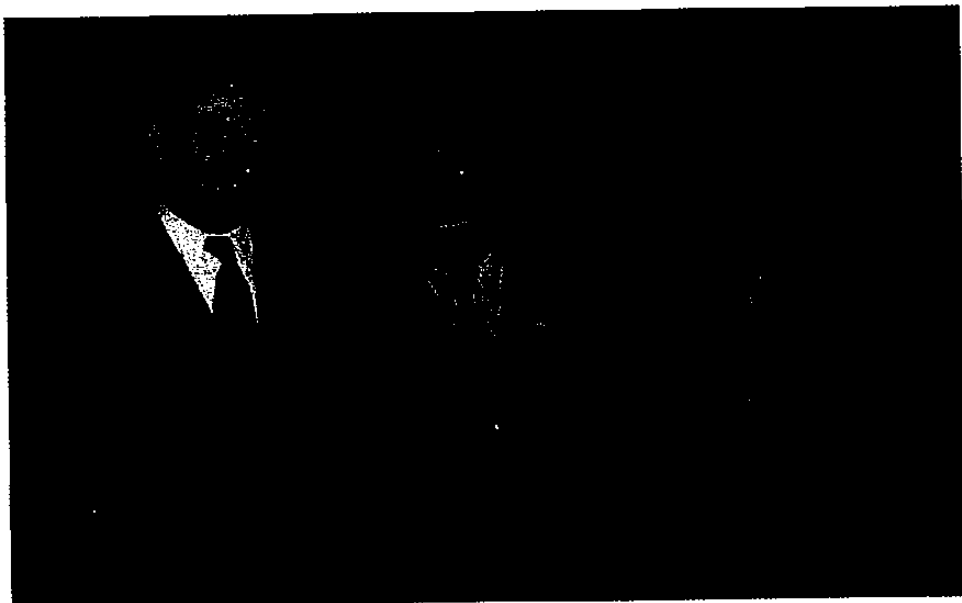
Potpisivanje obaveza sovjetskoj tajnoj službi sovjetski obaveštajci su množini, pa svakako i B-u motivisali očuvanjem komunizma u Jugoslaviji, tj. potrebom i svoje, iskusnije kontrole. Time je, bez sumnje, otpočinjalo moralno razaranje ličnosti. Ali svest, naročito kod učesnika rata, ostajala je u dilemi: jugoslovenski komunizam je doduše „mladi” i „neizgrađeniji”, ali istovetan sa sovjetskim. Svest B-a kao i ogromno većine – većine, a ne svih! – partizana koji su se izjasnili za Staljina, nije bila, bar ne u početku, do to mere otuđena od vođstva i obuzeta mržnjom da bi sovjetska služba mogla da na nju pouzdano računa i u eventualnim ubilačkim poduhvatima...

Sovjetski „filmađije”, dakako, nisu „uslikali” B-a jednoga. A kao njihova pret-hodnica je iz SSSR-a prispeo jugoslovenski emigrant S. koji se nametnuo kao „stručnjak” za šefa tek osnovanog filmskog preduzeća. Bio je nametljiv, aljkav i rasipan, pa je potisnut pre nego je i izbio sukob sa Sovjetskim Savezom – tada se izjasnio za Staljina, a kasnije je raskriven kao špijun. S. je mahom i posredovao između sovjeta i nas u filmskim pitanjima. On je podneo – 1946, ako ne i ranije – Ribnikaru, koji je u Vladi vodio poslove kulture, projekt sovjetsko-jugoslovenskog ugovora o filmskoj saradnji. Mada blag i prilagodljiv, Ribnikar je uočio nepodobnost ugovora, a budući da se to ticalo ideologije – posavetovao se sa mnom, u Agitpropu CK. A ugovor je onemogućavao jugoslovensku kinematografiju, premda su se filmski entuzijasti već okupljali da je razvijaju tako reći iz ničega. Sovjetski film je, po tom ugovoru, trebalo da monopoliše jugoslovensko tržište pod najnepovoljnijim, ponižavajućim uslovima. Posavetovao sam se s Kardeljem i upoznao Tita: i jedan i drugi su se slagali u proceni ugovora, ali i u stavu da treba izbeći raskid i tražiti kompromisna rešenja. Ta rešenja sam i nametnuo, u pregovorima sa službenicima sovjetske ambasade i sa S-om – on se brzo, ali i sa očitim negodovanjem, povlačio sa „svojih” pozicija. No i u revidiranom ugovoru, koji su Tito i Kardelj odobrili a sovjeti prihvatili, ostalo je dovoljno naše potčinjenosti da nas zbog nje bude stid sve dok je novi, odsudniji i samosvesniji otpori nisu obezvređili.

2.

Veoma je teško – po mom mišljenju i nemoguće – utvrditi vreme i nabrojati uzroke sukoba Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom. Razlikovanja su počela u ratu – značajnija i ja navodim u već objavljenim sećanjima. Ali je i tada, a još poletnije i smišljenije posle rata, bilo i sljubljanja i poistovećivanja sa sovjetima: razlike su se javljale, gomilale se i opadale, ali bitnost se nije menjala – sve do početka 1948. godine. Jugoslovenska partija se već uoči rata osećala „boljševiziranom” a time i jednom od najvernijih Kominterni, odnosno „glavnoj snazi socijalizma” – Sovjetskom Savezu. U ratu je zajedništvo sa Sovjetskim Savezom bilo neugašena tradicija i živo saznanje. Prestanak rata je izmenio uslove i načine, ali ne i vođe i orijentacije: jugoslovenska partija je ostala „najborbenija”, najdoktrinarnija i „najprosovjetskija”... Zapadna štampa nas je nazivala „satelitom broj 1”. Ja sam se gadio, u polemici, nad takvim tretiranjem: doista, nismo se takvima osećali niti to bili – potvrda naših iluzija, ali i da Sovjetski Savez nije imao kontrolu nad našom vlašću, pa ni bio kadar da nam nametne vazalne odnose. Zaključio bih, najkraće: uzroci sukoba su u nezavisnoj, izrasloj u revoluciji, vlasti i samosvesti. S učvršćivanjem te vlasti i s uobličavanjem te samosvesti, odnosno sa saznavanjem svojih mogućnosti – do sukoba je moralo doći s tiranskom hegemonijom ondašnjeg Sovjetskog Saveza.

No makar to moje zaključivanje bilo i sporno – nepotpuno svakako jeste – nepobitno je da nijedan partijski vođa nije bio antisovjetski, pa ni antistaljinistički raspoložen. Ni pre rata ni u ratu, ni posle rata! Svakako je u saznanjima Tita i Kardelja, budući da su iskusili sovjetski sistem, bilo i opreznosti i realizma, a ne samo zanosa i idealizacije – kao kod Rankovića i mene i drugova koji nisu bili na partijskom „školovanju” u Sovjetskom Savezu. Zato su se javljale nijanse – uočljivije sada nego onda: ako su drugovi poput Rankovića i mene bivali nesuzdržani, oni poput Tita i Kardelja bili su tvrdi i razboriti u vezanosti za SSSR. Dakle, nikakvih razlika ni u gledanju ni u odanosti nije bilo. Vođe, a s njima i članstvo, ne bi mogli biti onako jedinstveni, ideologizovani kakvi su bili – da nisu bili bezrezervno odani „vođećoj

Aleksandar Ranković, Edvard Kardelj, Milovan Đilas – stalni članovi Politbiroa KPJ i najbliži Titovi suradnici od proljeća 1938. do jeseni 1953. godine.

snazi socijalizma”: Staljin i Sovjetski Savez su bili ne samo naše uporište, duhovno izvorište, nego smo se mi osećali delom njihovog političkog bića – sve dok nismo uobličili svoju vlast, sve dok nisu potekli različiti životni, politički tokovi.

Trvenja su najpre počela između tajnih i propagandnih službi: sukobi među državama i bivaju oko vlasti i svesti, ali su u ovom slučaju – s obzirom na nedemokratsku i ideologizovanost obeju država – na početku bili bezmalo svedeni na te dve oblasti, pri čemu se ispoljavala nestrpljivost i nespretnost jače i inicijativne, sovjetske strane.

Čim su prispele na naše oslobođene teritorije, sovjetske vojne misije su počele da se povezuju s drugovima iz naših aparata na način uobičajen kod država, naročito velikih – način neshvatljiv i neprihvatljiv za našu otvorenost prema njima i za našu istovetnost s njima u filozofiji i ciljevima. Natuknjivali su opasnost od Zapada, osobito od Engleza, i „živo brinuli” za jedinstvo naše partije, pozivajući se, pri tom, na svoje bolno iskustvo s trockistima i drugim „špijunskim” skretačima. Razgaljivale su ih panslavističke, proruskne zdravice komunističkih pratilica iz građanskih partija. I bili su ljubazni i odmereni sa zapadnjačkim misijama. Ali su „obrađivali” bezmalo samo komuniste, ne žacajući se ako nečija prošlost baš nije bila najpartijnija.

S prodorom Crvene armije u severoistočnu Jugoslaviju, kada su se sovjetske službe umnožile i narasle, vrbovanje Jugoslovena, naročito komuniste na osetlji-

vim mestima, postalo je napadno i sistematično. Bilo je i hapšenja naših građana, u početku, ali su sovjetske službe odustale od takvih postupaka, posle naše intervencije. Jedino se nisu odrekli „prava” nad svojim sunarodnicima – belim emigrantima, makar ovi bili formalno jugoslovenski državljani, utoliko pre što smo ih mi, crveni kao i oni, u tome podržavali. Nas su zanimali naši, a njih i naši i njihovi. Već početkom 1945. godine – CK se tek bio smestio u „Maderu” – sa raznih strana su već pricale ispovesti komunista koje su sovjetski službenici vrbovali u ime revolucije, bratstva i komunizma. U predratnom periodu nijedan dobar komunista ne samo što ne bi bio u dilemi, nego bi se smatrao počašćenim da radi za sovjetsku obaveštajnu službu. Ali sada, sa svojom komunističkom vlašću, izraslom iz revolucije – to je izgledalo suviše, čak apsurdno. I izazivalo je nedoumice – kao da naša partija i naše vođstvo nisu provereni i pouzdani. Naime, revolucija je u usvojeno, lenjinističko učenje unela i nehotice – iskustvenu prinovu. Niko nije bio dokraja svestan snage i razmere tog dodatka, mada smo mi vođi već neskriveno isticali da su rat i revolucija doneli mnogo novog, što bi trebalo teoretski obraditi. Sovjetski funkcioneri tu prinovu, to obogaćenje, nisu mogli, ni smeli, da uoče: ukalupljeni, uštogljeni ideologijom oni nisu mogli da uoče obogaćenja i osobenosti, zbog Staljinove strahovlade nisu ni smeli da uočavaju.

Promenu, obogaćenje jugoslovenskog revolucionarnog saznanja sovjeti nisu shvatali, pa su ga i zanemarili. Zato su i dileme jugoslovenskih komunista u služenju njihovim službama „tumačili” kao „svojevrsni nacionalizam” i „ideološku neizgrađenost”. Iz te promene, iz tog obogaćenja je međutim izrastao i crpao kreativnost naš otpor – uprkos našoj doslednosti u lenjinizmu i našoj vernosti Sovjetskom Savezu.

Zato su sovjetske obaveštajce najčešće zadržavali promašaji i brukanje baš s komunistima.

Slučaj Dušice Perović dramatično i alarmantno obeležava početak tih trvenja. Mlada devojka, iz komunističke porodice – pet sestara partijke-ratnici – dobila je, prilikom organizovanja aparata CK, zaduženje za šifru. Komunisti iz naših službi su se tada ne samo komotno nego i željno družili sa sovjetskim službenicima. I Dušica je zapala, nekom zgodom, na neku sovjetsko-jugoslovensku večerinku, iz koje se ispovertelo nastojanje jednog sovjetskog majora da je ne samo zavede, nego i zavrbuje. Kasnija prepričavanja, pogotovu golicava, nadahnjuju se koječim, a ne samo činjenicama: govorkalo se da je major u flertovanju imao početnog uspeha. Ali je nepobitno: Dušica je odmah ispričala Rankoviću o majorovom nastojanju da je zavrbuje za obaveštajnu službu. Bila je u nedoumici: čemu to, u ime čega, protiv koga?

Mada Dušičin slučaj nije bio jedini, Ranković je baš njega detaljno izložio na sastanku kod Tita. Rankovićeva izlaganja, naročito zbivanja u kojima je bio angažovan, bivala su metodična i sa sadržajnim detaljima. Baš tada ili sličnim povodom – tek Tito je sa žestokom odvažnošću odlučio: Stvaranje obaveštajne mreže – to im apsolutno nećemo dopustiti! I to im treba odmah staviti na znanje... – Uzani krug oko Tita se slagao s takvim gledištem. I ja, bez sumnje odvažno, mada nisam pronicao zbog čega je sovjetima potrebno vrbovanje kad je kod nas sve otvoreno i kada pripadamo istom pokretu, istom idealu i istom svetu. Ne znam kako je i šta je Tito, u vezi s tom aktivnošću sovjetskih obaveštajaca, govorio šefu vojne misije i ambasadoru Sadčikovu – niti se desilo, niti je bio red da neko drugi prisustvuje takvim razgovorima. Ipak mogu tome da se dosetim – iz onoga što je Tito govorio među najbližima i što smo mi najbliži među sobom govorili: to izaziva nepoverenje prema vođstvu, seje razdor u partiji, demoralise kadrove, čak – rađa sumnje u namere Sovjetskog Saveza. U politici najživotnije argumentacije pokazuju se kao najpravednije i najistinitije...

Ali sam se mnogo puta slučajno susretao sa predstavnikom sovjetske obaveštajne službe potpukovnikom Timofejevim – ako se dobro sećam njegovog prezimena i ako se on tako zvao, uvek u zgradi CK, u koju je dolazio kod Rankovića – bilo zbog obaveštajne saradnje bilo da mu Ranković „stavi na znanje” vrbovanja koja „i nadalje” vrše sovjetski službenici.

Timofejev je izgledom više ličio na Kavkasca nego na Rusa, a nije ga spopadala ni nagla, ruska, srdačnost. Mada suzdržan i po prirodi i po dužnosti, zbližio se s Rankovićem. Ali je u tom odnosu ostao inferiorniji – manje zbog višeg zvanja, nego zbog otvorenije i samostalnije uloge Rankovića. Kod Rankovića je dolazio s brižnom ozbiljnošću, a odlazio okrepljen ili ošuren – prema tome da li su se dogovarali o saradnji ili ga je Ranković mesio iscrpnim i nepobitnim podacima o sovjetskim vrbovanjima jugoslovenskih građana. Oni bi se uvek dogovorili – kao da im nije smetalo Rankovićovo oskudno znanje ruskog i Timofejevo još oskudnije znanje srpskog. Ali bi se opet otkrilo neko napadno vrbovanje, Ranković bi opet pritiskao Timofejeva, a ovaj se opet izvinjavao: to rade pojedinci, suprotno zvaničnom i njegovom stavu. A kad sam ja, jednom prilikom, polušaljivo primetio da to organizuje sam Timofejev, Ranković je uzvratio uvereno – da Timofejev to ne odobrava, pa i ne zna: predstavnik kod naše tajne službe, Timofejev se nalazio u procepu između zvaničnih poricanja i tajnih vrbovanja, između naše komunističke otvorenosti prema sovjetćicima i dvoličnosti sovjetskog aparata... Timofejeva su povukli, valjda

1947. godine. A kad sam u martu 1948. godine doputovao u Budimpeštu, na čelu delegacije za proslavu mađarske revolucije, na dočeku je bio i Timofejev. Sovjetsko vođstvo nam je već bilo uputilo prva optužna pisma i povuklo svoje stručnjake. Ipak sam se rukovao s Timofejevim srdačno – kao sa starim znancem. No on je bio suzdržan – kao da se ne poznajemo. I naglašeno je kazao svoje prezime – drukčije od onog pod kojim sam ga znao u Beogradu. Odmah po pozdravljanju mi je prišao i tiho mi saopštio da je tek naznačen za sovjetskog ambasadora u Budimpešti, pa da se pravim nevešt i da ga ne pominjem pod „beogradskim” prezimenom...

I u agitaciji i propagandi počela su sa sovjetima trvenja rano, tako reći kad i između tajnih službi, makar što nisu bila, bar ne u prvi mah, toliko iritantna.

Naša propaganda se razlikovala od sovjetske, mada se u mnogo čemu ugledala na sovjetsku i u svemu podržavala Sovjetski Savez. Intonacija je bila upadljivo drukčija – svežija, borbenija. Ta spoljna, na izgled nebitna različitost, prikrivala je – a da mi, u početku, nismo bili ni svesni – drukčije, čak suprotne napone. Sovjeti su već odavno bili obikli na ideološke klišeje, na birokratska ograničenja i iščekivanja promena s vrha, dok je naš vrh, još u vatri, neposredno upravljao, a ograničenja poticala, pretežno, iz ideološke uverenosti... Najveća, najznačajnija revolucija epohe već se bila ukolotečila u svoje birokratske i kastinske strukture i time – nasuprot ranijim, „buržoaskim”, revolucijama – postala netolerantnija i agresivnija. A druga – jugoslovenska revolucija, mala, malomoćna i ideološki neosamostaljena, otimala se za svoje životne forme i svoj tok...

Naša propaganda ni jednog trenutka nije gubila svoju samostalnost, ni organizacionu, ni političku: mi smo dobrovoljno – jer smo se slagali, jer smo verovali da pripadamo istoj, sveljudskoj socijalističkoj zajednici – objavljivali sovjetske stavove i sovjetske materijale. Ali sovjeti nam ništa nisu mogli naturiti. Naše redakcije i naš propagandni aparat bili su čvrsto, nasledno povezani sa CK, odnosno s političkim propagandnim centrom Agitpropom, kome sam ja bio na čelu: dogovaralo se o svemu sovjetskom – bez antisovjetskih namera – što bi načinom ili razmerama moglo odudarati od našeg načina i tona.

Sovjetski predstavnici su bili svesni toga stanja.

A jedini nasrtljivi pokušaj da se to stanje izmeni, naišao je na takav otpor da su se oni povukli. Radilo se o nastojanjima predstavnika SIB-a (Sovjetskij informacionij bjuro, stvoren za vreme rata radi servisiranja reportaža i članaka) da preplavi našu štampu tekstovima o Sovjetskom Savezu. Bio je on revniji nego umniji, i nametljiviji nego snalazljiviji. Povezao se neposredno s redakcijama – s našim zna-

njem, svakako. I počeo odmah da zasipa redakcije člancima iz sviju grana sovjetskog života. Redakcije su to u početku prihvatale – malo zbog blagodušnosti prema SSSR-u, malo držeći da je to i stav vodstva. Ali došlo je i do otpora, i to ne samo iz Agitpropa, nego i iz redakcija... Naši novinari su dobijali opšta uputstva – „liniju” – na sastancima u Agitropu, držanim mahom jedanput nedeljno. Agitprop se nije uplitaio ni u unutarnji život redakcija, ni u uređivanje i pisanje – sem ako bi iz redakcija tražili pomoć, ili ako bi to nametala neka nagla promena.

Tako su sve novine dobile svoj izgled, a time i lik, makar sputan i upravljani: „Politika” je, na primer, važila za informativniji i nedirektivniji list nego „Borba”, a to, možda i više, važi za štampu u Zagrebu. Takve, tako usmerene i usmeravane novine, nisu imale svoj *raison d'être* ako bi se povinovale poplavi SIB-a. To bi bile, pretežno, sovjetske novine na jugoslovenskim jezicima.

Odnos se zaoštavao i time što su sibovski materijali bili niskog kvaliteta – masovna i rutinska produkcija, a da i ne spominjem da je predstavnik SIB-a bio neugodan, ružan i nespretn... Najpre sam – to je moglo biti 1946. g. – problem izneo Titu i drugovima iz Politbiroa: Tito je bio protiv konflikta, ali i protiv „sovjelizacije” štampe. Prihvaćeno je da se SIB-u sugeriše dogovaranje sa redakcijama oko izbora tekstova. Ali iz toga je izišla zbrka: ono što je bilo važno SIB-u redakcije su smatrale za nas nevažnim, a da i ne govorim da su one na tome počele zasnivati pravo na smanjivanje i odbacivanje sibovskih materijala. Odnosi su se zamrsili i zategli. Intervenisała je i ambasada, preko atašea za kulturu Saharova. Saharov je bio službenik u prvom predratnom poslanstvu, a u prvoj vojnoj misiji major, pa je dobro znao srpskohrvatski i dobro poznao vođe i prilike. Povrh toga – ljubazan, prilagodljiv, inteligentan. Posetio me je u CK: shvatao je naše razloge, ali i insistirao na svojim. Dokonali smo – da SIB i redakcije bolje sarađuju. I opet zbrka, zatezanja, intervencije. Najzad sam ja na sastanku s urednicima – dakako uz odobrenje Politbiroa – presekao natezanje: objavljivati ono što se i ukoliko se uklapa u uređivanje i gledanje naših redakcija. SIB je još neko vreme zasipao redakcije, redakcije su sve više redigovale njegove materijale, pa su i SIB i ambasada na kraju digli ruka od svega toga: ostalo je zlopamćenje, premda je naša štampa i dalje na udarnim mestima objavljivala sva značajnija istupanja sovjetskog vodstva i naširoko donosila vesti iz Sovjetskog Saveza... A predusretljivi i umni Saharov – i on je posle 1948. godine raskriven kao obaveštajac, a u Moskvi je u listu jugoslovenskih emigranata igrao glavnu, kontrolnu ulogu: sovjetski sistem ne dopušta ulogu zavidniju od one priležnog činovnika...

3.

Oko Tita se od početka kristališe sukob sa Sovjetskim Savezom. I to ne samo zbog Titove vodeće i središnje uloge, nego i zbog autoritarnih liderskih svojstava jugoslovenskog komunizma – svojstava u biti istovetnih sa sovjetskim komunizmom...

I mada u biti istovetna, ta „jugoslovenska” svojstva nisu mehanički preuzeta iz „lenjinizma” i sovjetske partije: saznanja i sovjetska iskustva bila su najdostupnija i najpogodnija za duhovno uobličavanje svojstava imanentnih jugoslovenskom, kao i svakom, komunističkom pokretu... Iz ideologije, odnosno iz spoja pogleda na svet s političkim pokretom (filozofija koja tumači svet samo ukoliko ga menja), neminovno izrastaju despoti i oligarhija. Sovjeti su već u ratu prigušeno negodovali zbog veličanja Tita – naporedo sa Staljinom. No nisu imali kud iz vlastite zamke: i Tito je komunista, i sovjeti je pogodovalo jačanje komunističke vlasti u Jugoslaviji kroz veličanje Tita. Staljinu je priznavan svetski i istorijski primat, ali je u Jugoslaviji Tito veličan skupa, naporedo s njim.

No u prvom ozvaničenom napadu na Tita sovjetska surevnjivost je bila potisnuta ili je mi, ponajbliži Titu, nismo uočavali, svakako i zbog toga što je Staljin u našoj svesti, makar i nije bio jedini, nije bio upoređivan i uporediv ni s kim sem s Lenjinom.

Povod tom napadu je bio Titov govor u Ljubljani 27. maja 1945. Zanet pobedom, a ogorčen na zapadne saveznike zbog potiskivanja naše vojske iz Trsta – potiskivanja kome su se i sovjeti iz svojih računa priklonili, Tito je iskazao ono što se u partijskom vrhu, s čuđenjem u odnosu na SSSR, zuckalo, a u građanskim vrhovima primalo kao prirodno, neizbežno u politici velikih sila: „Govorilo se da je ovo pravedan rat i mi smo ga takvim i smatrali. Ali mi tražimo i pravedan završetak, mi tražimo da svako bude gospodar na svome, mi nećemo da plaćamo tuđe račune, mi nećemo da budemo moneta za potkusurivanje, mi nećemo da nas mešaju u neku politiku interesnih sfera. Zašto da se našim narodima uzima u

zlo što hoće da budu u svakom pogledu nezavisni i zašto da im se ta nezavisnost ograničava ili osporava? Mi nećemo više biti ni od koga zavisni, bez obzira šta se pisalo i šta se pričalo – a piše se mnogo, piše se nelijepo, piše se nepravedno, piše se uvredljivo, nedostojno onih koji žive u našim savezničkim zemljama. (Misli se na pisanje zapadne štampe – da Jugoslavija spada u sovjetsku sferu, da je satelit SSSR-u – M. Đ.)... S ovom Jugoslavijom nema mešetarenja, nema trgovine.”¹

Svakako je taj Titov govor, mada ne samo on, poslužio sovjetskoj vladi kao povod za protestnu izjavu našoj vladi: u stvari vlada s tom izjavom nije ni upoznavana – vlada je zaobiđena, s njom se upoznao najuži krug članova CK. Poznato je da se Staljin nije zatrcavao, ali nije ni kasnio: pismo je stiglo već početkom juna 1945. u formi zvanične izjave sovjetskog ambasadora Sadčikova Kardelju – pre nego su se uobličila razmišljanja i šuškanja o sovjetskom šurovanju s „imperijalistima” na naš račun, o sličnosti sovjetskog velikodržavlja sa „zapadnim imperijalizmima”. Ne znam gde je ta izjava – verovatno se čuva u Titovoj ličnoj arhivi, u kojoj ima i drugih značajnih dokumenata. Ali se sećam da se u njoj sovjetska vlada vređala zbog trpanja Sovjetskog Saveza u isti koš sa zapadnim, imperijalističkim silama. A svoje otkazivanje podrške Jugoslaviji pravdala je besmislenošću da posle tako strašnog rata stupi u novi – zbog Trsta. Izjava je sadržavala i pretnju javnog dezavuisanja: „Govor druga Tita” – kaže se u izjavi sovjetske vlade – „mi smatramo neprijateljskim ispadom protiv Sovjetskog Saveza, a objašnjenja druga Kardelja – nezadovoljavajućim. Tako naši čitaoci shvataju govor druga Tita i drukčije ga nije moguće ni shvatiti. Kažite drugu Titu da ćemo mi, ako on još jednom učini ovakav ispad protiv Sovjetskog Saveza, biti prinuđeni da mu odgovorimo u štampi i da ga dezavuišemo.”²

Možda je taj pritisak sovjetske vlade bio usklađen s potajnom prosovjetskom opozicijom u našem CK (Hebrang, Žujović) i našom prevelikom lojalnošću sovjetskom CK-u i lenjinizmu. No najbliži Titu nisu to tada uočili, premda nam je bilo poznato da je Hebrang, dok je boravio u Moskvi početkom 1945, pisao izveštaje sovjetskom vrhu o stanju u KP Jugoslavije... Tada je takvo nešto pre shvaćano kao ružan i nedrugarski postupak, nego kao frakcionašenje i izdaja: onima koji su se školovali ili boravili u Moskvi takvi načini nisu bili tuđi, a preko njih su bili poznati i funkcionerima izraslim u zemlji. Sovjetska partija je priznavana za vodeću i uzornu. Pa i više – nije smatrana tuđom. Razlike su se javljale – ukoliko

¹ „Borba”, 28. maj 1945.

² Citirano prema „Informbiro – šta je to” od S. Kržavca i D. Markovića, Beograd, 1976, str. 95.

su uviđane, u međudržavnim odnosima: ideologija, način mišljenja, ako i ne jedni, bili su jedinstveni...

Sovjetska izjava je ipak izazvala uzrujanost u najužem vrhu – jedino je njemu i bila poznata: nismo mogli ni zamisliti razilaženje sa Sovjetskim Savezom, ali nismo bili voljni ni da napustimo Tita: rascepljeni između teorije i života, ideje i vlastitih postignuća.

Ako je i bila Kardeljeva inicijativa da utičemo na Tita – jer on je došao u CK, u koji je veoma retko navraćao, budući da su poslovi vlade pretežno ležali na njemu – ako je to i bila Kardeljeva inicijativa, Ranković i ja smo je željno dočekali. Kardelj se u to vreme često sretao i konsultovao s ambasadorom Sadčikovim. No ni po čemu se nije moglo naslutiti da njegova inicijativa ima veze s tim susretima, iako se on tada, usput, i kritički izražavao o Titu – kao o samovoljnom i bez šireg horizonta. Sastali smo se u Rankovićevoj kancelariji – pre podne oko 10 časova. Složili smo se, bez mnogo diskusije, da razgovaramo s Titom o besmislenosti sukoba sa SSSR-om – o nužnosti da i on nastoji na zaglađivanju iskrskog spora. Zatražili smo telefonom sastanak s Titom i on nam je odgovorio da možemo odmah doći.

Mahom samouverenog i energičnog izraza, Tito u tim trenucima nije mogao da potisne nelagodnost i potištenost. I doista, već u hodu ka kabinetu – čim je Kardelj počeo o sovjetskoj izjavi i nerazboritosti spora, u perspektivi možda i javnog, sa Sovjetskim Savezom – Tito je presekao: Koješta! To se uopšte ne postavlja niti može postaviti! Sredićemo mi to s njima...

Bili smo obradovani – Ranković i ja, bezmalo dečje. I Titu se ubrzo vratilo samopouzdanje. Porazgovarali smo još malo o tome, pa prešli na druga pitanja. Zadržali smo se oko jedan sat – Tito je imao nekih obaveza pa nas nije zaustavio na ručku. Vraćajući se, u istom autu, Ranković i ja smo se oduševljavali – svaki na svoj način – Titovom samosmelošću kad treba nešto „prelomiti”, a Kardelj Titovom uviđavnošću... Mada je iz Tita već tada sevnula pomisao o različitostima pa i suprotnostima sa SSSR-om – ni u njegovoj najbližoj okolini, pa ni u njemu samom, nije se još bilo uobličilo saznanje o neizbežnosti razlikovanja sa Sovjetskim Savezom – o mogućnosti suprotstavljanja Sovjetskom Savezu.

O svemu tome nikada nismo razgovarali ni mi iz najužeg vrha. Sve to kao da nije ni imalo značaja za zemlju i partiju. Ali time je, smatram, počeo prelom u najužem vrhu: odnosi između Tita i nas trojice postali su bliskiji: sada smo nas četvorica nesustezano razgovarali među sobom o sovjetskim postupcima, iako

nijedan od nas – ni Tito, premda je otad postao i te kako oprezan u izjavama koje bi u SSSR-u mogli „krivo” da shvate – nije prozirao sovjetske težnje, a kamoli prirodu sovjetskog poretka strukturiranog pod Staljinom.

To nije bila zavera: svoju vlast smo smatrali svojim, jugoslovenskim delom. Ali kritičnost prema SSSR-u a s njom i intelektualna i emotivna nezavisnost su se širili: i socijalne lavine se pokreću duhovnim varnicama.

A kad smo već kod Titovog ljubljanskog govora, neizbrisane su mi i dve pojedinosti, mada nisu u neposrednoj vezi sa Sovjetskim Savezom. Titu se u tom govoru „omaklo” i priznanje da su pobijene zarobljene kontrarevolucionarne skupine – „kvislinge je” – kako se on izrazio – „stigla ruka pravde”. Tada su ta masovna streljanja manje skrivana – bila su „prirodnija” i „logičnija”. A svakako je s njima u vezi i Staljinova pohvala, koju je izrekao koreći Poljake: Tito je junačina (molodjec): on nema problema s neprijateljima – sve ih je pomlatio (perebil). – To mi je prepričao diplomata iz poljske delegacije, u vožnji od Bleda za Ljubljanu, u leto 1946. godine. Ponos i odvažnost, razjareni time u meni, razgonili su pomisli i griznje o „nenužnoj” žestini i „preterivanju”...

Posle tog govora, na povratku iz Ljubljane, Tito je u Zagrebu, 2. juna, primio delegaciju katoličkih sveštenika, na čelu sa biskupom Salis Savisom. Žaleći se na držanje u ratu „jednog dijela katoličkog svećenstva”, Tito je – radi jačeg efekta, kako sam već istakao – upotrebio reči „ja kao katolik”. Ja i Zogović smo se nalazili u redakciji „Borbe” kad su me drugovi iz redakcije „Tanjuga” na to upozorili. Posavetovao sam se s Kardeljom – on je uzviknuo: „Sekretar partije – katolik!” – pa smo se odvažili da to izbacimo i zamenimo „katolika” „Hrvatom”... Kasnije, pošto je izbio sukob sa SSSR-om 1948. godine, Kardelj i ja smo se prisećali s kakvom bi zlobnom nasladom Staljin i Molotov u svojim pismima i propagandi tu Titovu omašku iskorišćavali i naduvali... Inače, inicijativa za taj sastanak je bila hrvatskog vođstva i Tita. Ali nije imala šireg odziva: u Katoličkoj crkvi ništa što ne potiče zvanično iz nje nema ni najvažnijeg upliva na njene redove i njenu hijerarhiju.

Taj „incident” sa sovjetskim vođstvom smirio se nekako – Titovim „objašnjenjima” ambasadoru Sadčikovu, sovjetskim taktičkim povlačenjem ili izbijanjem značajnijih, zajedničkih problema. Unutarnja situacija u Jugoslaviji – prelaženje građanskih demokratskih voda Grola i Šubašića u opoziciju – nije išla naruku sovjeticima da eventualnim javnim napadima na Tita razjedinjuju komuniste i otkrivaju svoje hegemonističke namere. No bez sumnje je to bio, u našem najužem vrhu, i ozbiljniji podsticaj za još organizovanije popularisanje Tita kao našeg vođe.

Natezanja i trvenja sa sovjeticima prenela su se u druge, naročito ekonomske oblasti. Najoštrije zbog razlikovanja i neslaganja o mešovitim društvima. Ta društva su sovjeti osnivali naširoko po Istočnoj Evropi.

U našem vrhu se na ta društva gledalo s podeljenom svešću: uočavali smo da sovjetska vlada time, kao i svi pobednici pre nje, ovekovečuje i političku prevlast, ali smo to opravdavali slabošću socijalizma, odnosno opasnošću restauracije u tim zemljama. Kod sebe nismo videli takvih slabosti i opasnosti – zbog toga je u pregovorima sa sovjetskim predstavnicima odmah došlo do cenjkanja, natezanja i neslaganja. A to je pokrenulo i razmišljanje – upoređivanje sovjetskih pretenzija sa eksploatacijom zapadnih firmi pre rata, eksploatacijom neuporedivo blažom, uprkos nepravičnosti i besramnosti. I slabost socijalizma je postajala nedovoljna, neuverljiva za opravdanje tributarnog položaja istočnoevropskih zemalja, među kojima su neke bile savezničke, a sve odreda sa snažnom, neiskorenjivom nacionalnom i državnom svešću. Susrećući se sa predstavnicima tih zemalja i posećujući te zemlje opažali smo i u vrhovima negodovanje zbog mešovitih društava, kao što je i tim vrhovima moralo upasti u oči naše nezavisno, katkada i preveć samouvereno držanje.

Ako smo se suzdržavali od otvorenih zamerki eksploataciji istočnoevropskih zemalja kroz mešovita društva – nismo krili, a ni mogli sakriti, svoja natezanja sa sovjetskim predstavnicima oko takvih društava kod nas... Tako su razlike oko mešovitih društava narastale i širile se – preobražavale se u doktrinarnu sumnje i doktrinarna domišljanja: indoktrinirni duhovi bivaju kreativni i moćni jedino kroz sačuvanje i razvijanje doktrine...

Nedomišljenost, dvojnost našeg stava ispoljavala se u tome što niko nije bio protiv mešovitih društava, ali niko u vođstvu nije bio sklon da se zbog toga i kroz to odriče suverenih prava i uzajamne, pravične korisnosti – niko, sem Hebranga i Žujovića, za koje su suverenitet i nezavisnost u odnosima među socijalističkim državama bili „čisto buržoaske predrasude”. Tu dvojnost je u nama podržavalo i odbojno, bojkotaško i omalovažavajuće držanje Zapada, naročito Sjedinjenih Država. Istina, najbezrazložnija ideološka mržnja zatvarala nas je prema Zapadu. Ali i Zapad ne samo što se nije ekonomski otvarao prema nama, nego nam nije vraćao ni dobra koja je rat prebacio u njegove šape... Ja sam se jednom zadesio, po svom poslu, kod Tita kad je Velebit, tada pomoćnik ministra spoljnih poslova, upozorio Tita da je dogovor sa sovjetskom vladom o mešovitom aviotransportnom društvu suprotan državnom suverenitetu, jer se u njemu predviđa sovjetska

komanda na našim aerodromima. Tito je planuo: Ne može to! Suverenitet mora biti sačuvan! – Ali je i njegov zaključak ostao nedouman: Rusima to treba objasniti! Ugovor treba prihvatiti, ali suverenitet mora ostati naš...

Povrh svega, mi smo bili žrtva propagande – više nego i sovjetski predstavnici, jer smo izgradili i vlastitu idilu o sovjetskom poretku – o razvijenosti i ekonomskoj moći Sovjetskog Saveza. Industrijalizacija je za nas bila ne samo životna nužda i opravdanje žrtava i razaranja, nego i uslov budućeg, besklasnog društva. Socijalizam – ne samo bolji život, nego i bratstvo i jednakost ljudi i naroda.

I najprirodnije i najlogičnije da nam u industrijalizaciji pomogne Sovjetski Savez – zemlja istih ideala i već visoko, u mnogo čemu najviše industrijska. Iz tih obmana i samoobmana često su se rađali i naši preterani zahtevi prema SSSR-u. A sovjetski predstavnici ne samo što nisu mogli da zadovolje naše nerealne, u mnogo čemu megalomanske „planske” potrebe, nego nisu isporučivali ni opremu za mešovita društva... Kidrič mi je jednom 1947. g., u holu ispred njegove kancelarije u Planskoj komisiji, pokazao pedantno urađenu maketu električne centrale – poklon nekog sovjetskog kolege, primetivši s vragolastim cinizmom: Bolje bi bilo da mi je dao pravu centralu!... – A drugom prilikom mi je ispričao da su naša preduzeća neuredna u isporučivanju ugovorene robe, i to kako Sovjetskom Savezu, tako i drugim istočnoevropskim zemljama: Ali to je među socijalističkim zemljama – uređuje se drugarski, sporazumno...

Pa ako je u tim prigovorima bilo s naše strane nestrpljenja i nerealnosti, sa sovjetske je bilo grotesknog i uvredljivog... Sovjetski predstavnici su nam – u pregovorima o mešovitom društvu za bakar – konkretnije: o već razvijenoj proizvodnji bakra u Boru – dokazivali kako ruda ne može biti vrednosni ulog, jer po Marksu ne predstavlja vrednost sve dok nije u nju uloženi rad, budući da je jedino on tvorac vrednosti. Sovjetska argumentacija je i kod ponekog u vrhu izazvala zabunu – niko nije mogao poricati Marksa, mada se znalo da kapitalisti, baš u slučaju Bora, koji je do rata bio francusko vlasništvo – plaćaju rudu napose, a rad napose. Uzgred: sovjetsko argumentisanje – tome su se „antisovjetski” teoretičari poput Kidriča odmah dosetili – nije bilo ispravno ni po Marksu, budući da je bilo suprotno ne samo njegovoj teoriji o diferencijalnoj renti, nego i samoj teoriji vrednosti, po kojoj će cena istovetnog proizvoda biti za prodavca utoliko povoljnija ukoliko je manji prosečni društveni rad uloženi u taj proizvod: ni po Marksu prerada rude siromašnog sastava ne donosi isti prihod kao bogate. Tada smo mi kupovali i oružje od Sovjetskog Saveza. Ali se

tek 1948. g. – pošto je izbio sukob – otkrilo da su nam sovjeti prodavali za dolarsku vrednost upotrebljavane, prefarbane topove. Naše komisije su to uočile pri prijemu, ali nisu alarmirale: smatralo se da to tako treba jer je od sovjeta, malo ko je hajao za koštanje. Slično je bilo i sa slanjem studenata u SSSR: olako se slalo, a počelo je da nas tišti tek kad je počelo sa plaćanjem – po zvaničnom, „realnom” kursu rublje prema dolaru.

Dogovaranje oko mešovitih društava nije napredovalo, ili je napredovalo neznatno u sporednim granama. Ali zbog toga nije dolazilo do vidnijih zatezanja, a nije ni moglo doći: unutarne zaoštavanje s „buržoaskom” opozicijom i Katoličkom crkvom i spoljne sa Zapadom, naročito sa SAD-om, ometali su nas, a sovjete – žurba oko stabilizacija u Istočnoj Evropi i opreznost u odnosima sa SAD-om. Štaviše, prilikom Kardeljeve posete Staljinu, u martu 1947, u vezi sa sastankom ministara spoljnih poslova „velike četvorke” u Moskvi zbog ugovora za Austriju – Staljin je „rezonovao”: „A kako bi bilo da mi uopšte ne formiramo mešovita društva... Jasno je da nije dobra forma saradnje preko mešovitih društava sa savezničkom i prijateljskom zemljom kao što je Jugoslavija. Uvek bi tu dolazilo do neslaganja, do razmimoilaženja, u neku ruku bi trpela i nezavisnost same zemlje i kvarili bi se prijateljski odnosi. Takva društva su podesna za satelitske zemlje...”³ Staljinov način „rezonovanja” – raspoređivanje socijalističkih zemalja u „satelite” i nezavisne, bio je nama čudan, u prvi mah: Staljin je i inače iznenađivao nesovjetske komuniste svojim „neidealističnim” – državnim i autokratskim, reagovanjima i mislima. Ali smo se s tim mirili, pa to i prihvatili: to kao da se nije odnosilo na nas, sami smo bili kusnuli vlasti i već „državno” rezonovali, a još nismo bili prozreli da nas je Staljin zamamljivao baš time što je „rezonovao” našim „državnim” načinom – što je znao da nam je vlast već oslaćala.

Nije bilo ni napada na Tita, bar ne vidljivih: sovjetsko vodstvo, ako se nije bilo povuklo – pritajilo se, a Tito se primirio u nepouzdanim, otvrdlim realnostima. Štaviše, prilikom pomenute Kardeljeve posete Staljinu, Staljin se živo interesovao za Titovo zdravlje, budući da je ovaj nedavno bio operisan od kile (hernia). Tita su operisali sovjetski lekari – to takođe ukazuje da su odnosi tada bili bliski, poverljivi... A Titovo pričanje da je sovjetski lekar, pijan, hteo da zariva ruke u njegovu već zavijenu ranu – Tito je to pričao tek posle 1948, kad su se „ruske” zlomisli prividale gde ih nije bilo i kad im vreme bilo nije...

Ni sukob s Hebrangom, koji je izbio u aprilu 1946, nije vidljivo poremetio

³ V. Dedijer, „Josip Broz-Tito, prilozi za biografiju”, Beograd, „Kultura”, 1953, str. 465.

odnose sa sovjetskim vrhom. Štaviše, sovjetska naklonost prema Titu kao da je buknula obnovljenom silinom.

Sukob s Hebrangom je tinjao već od njegovog smenjivanja sa dužnosti sekretara KP Hrvatske, u jesen 1944. g. Pažljiv, napadno drugarski odnos članova Politbiroa prema njemu i njegova presavesnost i prerevnost na poslu pre su zatezali nego ublažavali sudar, koji je, možda, bio isto toliko uzročen ambicijama koliko i različitim gledanjima. Uporan i tvrdokoran, Hebrang se otpočетка zatvorio u sebe. Ali se i Politbiro, odnosno članovi Politbiroa koji su s Titom uoči rata izbili na čelo Partije, zatvorio prema njemu. Bezmalob sve što bi Politbiro, ili neki njegov član, poduzeo, Hebrang je, pogotovu ako u tome ne bi učestvovao, primao kao podrivanje njegovog ugleda i njegove uloge – kao što su i članovi Politbiroa svako njegovo različito mišljenje već primali kao nastavljanje opozicione, frakcionaške delatnosti... Moja zaduženja me nisu upućivala na Hebranga. Ali kad god sam mu se za nešto obratio – naišao sam na predusretljivost koja je baš svojom naglašenošću otkrivala neprirodnost, neiskrenost između Hebranga i Politbiroa...

Politbiro, u koji je Hebrang s drugima bio kooptiran, sastajao se retko, sve ređe – sve je Tito rešavao sam ili sa zaduženim drugom, eventualno s predratnim, „svojim“ članovima Politbiroa, u kome smo bili Kardelj, Ranković i ja: time se obnavljao, „neprimetno“, neprobojni krug oko Tita i aparat podređen samo njemu, što je kod Hebranga jedino moglo da pobuđuje ogorčenja i mračne sumnje.

A kad se takav odnos stvori u političkom telu, on počinje da deluje sam sobom – važna postaju ne samo delanja i gledanja, nego i naglasci u govoru i izrazi lica, čak i načini odevanja ili rasonode. Takav odnos ne može da traje – neizbežno se razvija u otvoreni sudar ili u kapitulaciju jedne strane. Hebrang se povukao, učaurio u svoj posao. Ponajčešće, svakodnevno se susretao sa Mihailom Sergejčukom, sovjetskim službenikom i šefom UNRRA-e za Jugoslaviju, i sa Sretenom Žujovićem. U drukčijim, „drugarskim“ odnosima to ne bi pobuđivalo nikakve sumnje, jer su se i ostali drugovi iz vodstva susretali sa sovjetskim predstavnicima, a pogotovu sa Žujovićem, ali u sazdanini, „nezdravim“ odnosima – česte sedeljke sa Sergejčukom, ćučorenja sa Žujovićem...

A Hebrang se povremeno nije suzdržavao ni od otvorenog neslaganja i kritizma koji bi izazivali podozrenje čak i da nije bio zapao u takav položaj... Rat se tako reći nije bio ni završio, a Hebrang je u svojoj sredini, premda uskoj, počeo da se zalaže za granice Hrvatske prema Srbiji kakve je imala Austro-Ugarska do 1918. godine. Suzdržavao se i umeravao utoliko što nije tražio „granice na Drini“

– svakako zbog toga što su Bosna i Hercegovina već bile proglašene federalnom republikom, pa se time ustavno izjednačile sa Srbijom i Hrvatskom. Ali na severu, u Vojvodini, razgraničenje između Srbije i Hrvatske je postalo aktualno sa svršetkom rata – s „argumentima“ neoceđenim od mržnje i krvi. Hebrang je istutnjavao svoju nasrtljivost i nepomirljivost: Zna se granica Hrvatske – do Zemuna! Savom do ušća u Dunav!... – To je uzbunilo Vojvodane, pogotovo Srbe iz Srema, utoliko žešće što su oni u toku čitavog rata jednodušno, ustankom i žrtvovanjem, vezali svoju sudbinu s komunistima, odnosno s uništenjem fašizma i „hrvatske“ fašističke „države“. I u vođstvu Srbije bilo je negodovanja. Politbiro je na Titov predlog – ne sećam se ko je bio na tom sastanku, ali sam pouzdan da Hebrang nije – odredio komisiju za razgraničenje koju je Skupština formalno potvrdila. Na čelu komisije sam bio ja – valjda i zbog toga što sam smatran, prećutno, za druga koji se i zanima i ima osećanja za nacionalne probleme... U komisiji je bilo i Srba i Hrvata i drugih. Držali smo se etničkog principa – da što manje ostane „tuđeg“ stanovništva u Srbiji ili Hrvatskoj, odnosno – da zadiremo što pliće, što malobrojnije u nacionalno tkivo. Sporni su bili jedino Ilok i Bunjevci: prvi je – na moj predlog – pripao Hrvatskoj, jer je u njemu bila hrvatska većina, premda se uvlači kao slepo crevo u vojvođanski srpski prostor, a Bunjevci – značajna hrvatska skupina, ostali su u Vojvodini – odlukom Politbiroa, na predlog komisije, jer bi njihovo priključenje Hrvatskoj povlačilo pripajanje znatnije srpske skupine i remećenje etničkog sastava u korist mađarske manjine... To razgraničenje je bilo prihvaćeno: srpski i hrvatski nacionalizam su bili tada neprivaćljiviji i učutkaniji. Hebrang se izjašnjavao i protiv izgradnje Autoputa – modernog puta Beograd – Zagreb. Taj i takav put se u svesti vođa nametao kao prodor kroz omraze i kasapljenja između Srba i Hrvata, a opravdavao je i uverenost i samouverenost vođa – da je i nešto najdžinovskije, najneverovatnije, ostvarivo ako je „u interesu naroda“: verovali smo da znamo taj interes, samim tim što smo se izborili da jedini predstavljamo narod. Niko nije bio protiv, niko se nije ni odvažio da bude protiv Autoputa, a Tito se zalagao za njega revnije i upornije no iko – već i zbog toga što se radiło o njegovoj težnji i njegovom prestižu. Zbog toga se Hebrang u protivljenju Autoputu zaklanjao iza ekonomskih razloga: Autoput – nerentabilan, s obzirom na mali broj motornih vozila... Hebrangovi razlozi su samo podjarivali sumnjičenja i netrpeljivost, premda nisu bili sasvim neosnovani: nekoliko godina pošto je izgrađen, Autoput je zvrjao bez automobila, a već petnaestak godina je „usko grlo“ – planiran iz skućenih i političkih pobuda... Akteri sukoba – Tito i Hebrang, bili su kao ličnosti toliko samostojne, ambiciozne i vlastito-

ljubive, da su „idejne razlike” – Titovo „jugoslovenstvo” i Hebrangovo „hrvatstvo” izbijale povremeno, ako ne i kao sporadične. Hebrang je nastojao na posebnom, autonomnijem položaju Hrvatske – dakako i kao formi svoje lične afirmacije i lične vlasti. Ali to bi povuklo slične zahteve i u drugim jugoslovenskim republikama, pa samim tim i slabljenje federacije kakvu su iskovale revolucionarne snage, a samim tim i slabljenje Titove centralne, dominirajuće uloge. Tito je već bio zadobio tu ulogu – nad celom Jugoslavijom, i prepuštanje slične uloge Hebrangu nad Hrvatskom neminovno bi potkopalo i njegovu ideju „bratstva i jedinstva” i njegov prestiž.

Svi u vrhu znali su iz partijskog iskustva da se politička neslaganja takvih ličnosti završavaju ideološkim i ličnim razračunavanjem. Oni koji su priželjkivali obračun – kao Kardelj i Ranković, a s „nečistom savešću” i ja – nisu morali ništa poduzeti: svojim ćutanjem produblivali su, zamračivali su odnose i uskoravali okršaj. Teže je bilo negdašnjim i Hebrangovim saborcima i sumišljenicima, kao Pijadi. On bi se prićutao kad bi se spomenulo Hebrangovo držanje, ili – kad ne bi imao kud – primetio: Ne znam šta je Andriji? Šta on hoće?...

Slutio se, čekao se povod, i povod se javio, u proleće 1946. god. Vladina delegacija trebalo je da otputuje u Moskvu radi značajnih – smatralo se: veoma značajnih ako ne i odlučujućih – ekonomskih pregovora. Radilo se, u biti, o industrijalizaciji Jugoslavije, predviđenoj Petogodišnjim planom, koja je trebalo poglavito da se oslanja na Sovjetski Savez. A budući da je i Plan i delegaciju pripremao Hebrang – bilo je logično da on delegaciju i predvodi. Ali u politici je logika prividnost i prolaznost: za šefa delegacije nije imenovan Hebrang, nego nepozvani, pouzdaniji ministar. To je i izazvalo Hebrangov protest CK-u, u pismu Kardelju, u kome se žalio na zapostavljanje i Titovu netrpeljivost.

Već sam način – pismo, premda se Kardelj, kao i Hebrang, nalazio u Beogradu, bio je indikativan i izazovan za Politbiro. Dva dana kasnije, 19. aprila 1946, sastao se Politbiro, proširen drugovima iz važnijih sektora u čije se držanje nije sumnjalo. Politbiro je izbegao širu raspravu, predavši Hebrangovu „žalbu” komisiji, kojoj je na čelu – ne slučajno: najbliži Titu, odranije nesklon Hebrangu – bio Ranković. Hebrang se pred komisijom branio tvrdoglavo, „nezdravo”, a Žujović se na sednici CK iskazao kolebljiv – naklonjen Hebrangu, mada tada nije bilo očito da on to čini iz posebne naklonosti sovjetima. Predloge komisije – ukor i isključenje iz Politbiroa za Hebranga, kritika Žujovića zbog pomirljivosti i podrške Hebrangu – Politbiro je usvojio.

Uskoro potom, sredinom maja, Kardelj i ja smo boravili u Parizu, gde smo

doputovali zbog mirovnog ugovora sa Italijom, o kome su raspravljala „velika četvorica”. Već u Beogradu smo znali da će Sovjetski Savez predstavljati Molotov. S Titom je dogovoreno i da Molotovu saopštimo o uklanjanju Hebranga iz Politbiroa zbog „frakcionaške delatnosti”. Znali smo, i govorili među sobom, da će sovjetsko vodstvo o tome i tako i tako biti obavešteno – ako ni od koga a ono od samog Hebranga, pa da će biti pametnije ako mi to sami učinimo.

Kardelj i ja smo bili kod Molotova zbog mirovnog ugovora s Italijom i zbog drugih međusobnih pitanja. Pitanje Hebranga bilo je sporedno, kao usputno. Razgovor je bio živahan i ravnomeran – kao što je mahom bivao s Molotovom. A kad je Kardelj to saopštio Molotovu, dodavši da ima sumnji i u Hebrangovo držanje na policiji – Molotov nije uzvratio ni rečcom, niti se išta promenilo u njegovom izrazu. No ta nema, ledena bezizraznost je govorila sama za sebe: mada suzdržan kad mu treba, Molotov je padao u vatru kad bi ga zakačili „laž” i „nepravda”, a frakcionaštvo je, samo po sebi, nosilo sobom i gora zla. Molotov se nije izjasnio – ničim nije odao svoje mišljenje: iz toga se moglo zaključiti da je i on već bio obavešten o „slučaju Hebrang”... Tom prilikom je Kardelj saopštio Molotovu – valjda da bi stvorio kod njega utisak veće, potpune poverljivosti – da je Vlatko Velebit sumnjiv kao engleski špijun. To je Molotov uzgred, ali bezizrazno prokomentarisao: Aha, Velebit engleski špijun... – Sumnja u Velebita je poticala od Rankovića i njegove službe i držana je u najužem krugu kao upozorenje. Ranković je po prirodi bio sumnjičav i sklon istraživanjima i privatnog života: sa šefovstvom nad tajnom službom i organizacionim partijskim poslovima ta njegova svojstva su postala izuzetne i službene vrline. Nekakva Engleskinja je krajem ili posle rata dojurila u Beograd, a Ozna, naša tajna služba, prefotografisala je njeno pismo Velebitu. Fotografiju tog pisma sam i ja video: jedna, dve rečenice, u kojima se jedino mogla videti sentimentalna naklonost. No to je bilo dovoljno – našoj tajnoj službi, prerevnoj kao i sve tajne službe, čak i da nije imala za uzor sovjetsku tajnu službu. „Slučaj Velebit”, odnosno Kardeljevo poveravanje Molotovu, sovjetsko vođstvo će kasnije revno i obilato koristiti – u pismu CK-u Jugoslavije od 27. marta 1948. i u kasnijoj propagandi... Tito nije sumnjao u Velebita. Štaviše, u jednom razgovoru je suzbijao Rankovića: Koješta! – Ni ja nisam sumnjao u Velebita. Čak sam se pred Velebitom uvek nelagodno osećao – zbog moje pasivnosti prema pomenutom Kardeljevom saopštenju Molotovu, tačnije: prema Udbinim sumnjičenjima Velebita. To tištanje me i navelo da mu, posle izbijanja sukoba sa SSSR-om, ispričam o pismu Engleskinje kao razlogu sumnji: Velebit je na to

reagovao potištenošću, ali i razumevanjem za sredinu i uslove kojima je i sam pripadao...

Verovatno je Molotov na Kardeljevo saopštenje o Hebrangu odabrao onemelost i zbog toga što su odnosi s Jugoslavijom bivali „drugarskiji” i razgranatiji, a Tito omiljeniji i cenjeniji. Jer uskoro po mom povratku iz Pariza, Tito je – 27. maja 1946. – otputovao u Moskvu na čelu delegacije u kojoj su bili, bezmalo, svi najodgovorniji drugovi – ni manje ni više nego radi industrijalizacije i naoružanja uz pomoć Sovjetskog Saveza.

Titova poseta Moskvi je trajala duže nego što je uobičajeno za državnu delegaciju. Možda je tome doprinela Kalinjinova smrt (3. juli) koja se dogodila baš u to vreme: Kalinjin nije bio uticajna ličnost, ali sovjetski vrh ga je morao protokolarno ožaliti kao predsednika Vrhovnog sovjeta. No sovjetski vrh se prema državnim delegacijama socijalističkih zemalja nije strogo pridržavao protokola: pri ugovaranju poseta protokol je poštovan, ali za boravka u Moskvi što-šta je menjano, prema zauzetosti i naknadnim procenama sovjetskog vrha... Ana Pauker mi je – pri osnivanju Informbiroa nekih komunističkih partija („Kominform”) – prenela uzrečicu komunističkih vrhova iz predratnog perioda: U Moskvu kad hoćeš, a iz Moskve kad te puste. – Ana Pauker je tu uzrečicu izrekla s blaženom pomirenošću – verovatno nije ni znala da se radi o srednjevekovnoj poslovici primenjenoj na savremenu Moskvu: u grad kad hoćeš, a iz grada kad te puste. Mnogo šta od predratnog stila Kremlja prema komunistima stranih partija – a kako li su tek prolazili oni domaći, iz „okraina”? – preneto je i prema vladama komunističkih država: „svetski revolucionarni centar” je, jednostavno, prisvojio ulogu vodeće autokratske države, a dojučerašnjim tribunima i herojima je dodeljena uloga manje ili više poslušnih vazala...

U našim novinama je preneto da je Staljin dao ručak Titu i delegaciji 9. juna. Ništa o radu i susretima. Uzvratnog ručka – koliko se sećam – nije bilo, a i taj Staljinov nije bio sasvim protokolaran, jer su mu prisustvovali Zogović, koji se kao književnik našao u Moskvi, i Titov sin Žarko, koji se iz radoznalosti pridružio ocu.

Ali delegacija se vratila prezadovoljna obećanjima i opijena neprotokolarnom večerom kod Staljina – Staljinovom duhovitošću i ličnošću.

Staljin je bio suzdržan u pitanju mešovitih društava. Ali, pošto se Tito izjasnio za njih – kao za način pomoći jugoslovenskom ekonomskom razvoju, Staljin i Molotov su se takođe s tim složili – na principu uzajamne koristi. Ta društva – kao što sam spomenuo – ukoliko su i dogovarana, nisu dovela ni do čega sem

do prepirki i sumnjičenja. A nije bolje bilo ni s drugim ekonomskim dogovorima sa sovjeticima, mada se ni mi ne bismo mogli pohvaliti izvršavanjem obaveza.

Već tada je Staljin ispoljio živo interesovanje za Albaniju. Videlo se da je informisan možda i bolje od našeg vođstva, uprkos našeg susedstva i naših razgranatih veza sa Albanijom. On se detaljno interesovao za ličnosti i struje u albanskom vrhu. I dok je pričao o želji albanskog vođstva da poseti Moskvu, napomenuo je: albanski CK neće da pusti Envera Hodžu da putuje sam nego nastoji da s njim ide i Koči Džodze, kao neka kontrola. – Šta vi mislite o tome? – upitao je Tita posle kraće šutnje. Tito mu je odgovorio – da ne zna za veće nesuglasice u albanskom CK. A Staljin je uzvratio: Šta vi mislite, da li treba da ih primimo ovde, u Moskvi? Nema izgleda da za to nema potrebe... Bolje da ih pomognemo preko Jugoslavije... – Staljin nije tu stao – čačkao je dalje: Ali, ipak, nije sve u redu sa Politbiroom Albanije... – I tu se ubacio s objašnjenjem partijni i suzdržani Ranković: Krupnijih razilaženja nema, sem što drugovi iz albanskog Politbiroa ne smatraju Hodžu dovoljno čvrstim partijcem, pa zbog toga nastoje da s njim pođe Koči Džodze, kao najstariji član partije u Politbiroa. – Ranković je dodao i da su na zadnjem albanskom plenumu CK konstatovane izvesne greške, pa da je i nosilac tih grešaka, Sejfula Malešova, isključen iz Politbiroa. Tito je dodao: Mi možemo ta pitanja rešiti s albanskim drugovima. – A Staljin se jednostavno složio: Dobro...

Taj razgovor o Albaniji nije bio slučajan, a ja bih rekao da se u Staljinovom umu već tada uobličavala ideja o potčinjavanju Jugoslavije: baš će Albanija i trvenja Jugoslovena oko nje sa sovjeticima poslužiti Staljinu, početkom 1948. godine, kao najpogodniji i najubedljiviji povod za nasrtaj na Jugoslaviju... Nutkanje Albanije Jugoslaviji je bila Staljinova zamka, koju je on, međutim, pleo iz realnih odnosa – iz nesumnjivih pretenzija jugoslovenskog vođstva, odnosno vodećih članova vođstva, prema Albaniji, kao i iz naših već sve neidealističnijih, sve vlastoljubivijih ambicija... U usponu Staljina, i ne samo Staljina, čini mi se da je bilo presudno: iskorišćavanje revolucionarnog idealizma i sazdanje privilegovanog sloja...

A mi smo – još robovali ideološkim shemama i revolucionarnom idealizmu, premda već neobuzdani, neodmereni u vlastoljublju i velikodržavlju.

Staljin je to znao, bolje no iko, iz toka Ruske revolucije i svojih saznanja. Pitanje Albanije je bilo samo jedno, najosetljivije, u zavođenju i podjarivanju.

Na večeri, u Staljinovoj vili, on je davao mišljenja, pretežno negativna, o vođima evropskih partija: Torez – ne ume da ugrize, Pasionaria – ne ume da se sabere, pa ni da vidi, Toljati – profesor koji ume da napiše dobar teoretski članak,

ali ne i da povede ljude k određenom cilju, Pik – izlapeli tatica koji još jedino ume da tapše pa ramenu...

Ali, nasuprot, nije propustio da poduhvati Tita i podigne ga istripit – pošto je prethodno izjavio: Tito treba da se čuva... Jer ja neću dugo živeti, a on je potreban Evropi. Da, Tito je potreban Evropi!... – Nikad, pa ni tada, nije mi bila zamisliva ta staljinska evropska misija Tita – vezivao sam je, mutno i neuvereno, za zanošenje sovjetskih vođa, na toj večeri, da Nemačka, čitava Nemačka, „mora biti naša“, u čemu bi Titu, Titu lično, bila namenjena uloga sovjetskog, odnosno svekomunističkog namesnika. Jer u ulogu Jugoslavije, odnosno jugoslovenske revolucije izvan jugoslovenskih i balkanskih odnosa – uprkos našoj popularnosti u zemljama „narodne demokratije“, koja je sovjeticima zapala za oko pre nego što smo mi i počeli da tu popularnost iskorištavamo – nikad nisam temeljnije verovao. No vodeće drugove, pri prepričavanju tih scena s večere kod Staljina, obuzimala je zinetost, zinetost bez razbora – sa sjajem u očima i zabludelim osmesima. Pa i Tito je sijao od gordosti, „skromno“ ćutljiv i suzdržan... Tu zinetost ponajbolje, možda, odslikava Rankovićevo uzvratanje, na izazov Staljina, ispijanjem do dna „percovki“, iako nije mario za ljuta pića: Ispio bih otrov, kad mi je ponudio Staljin...

Druga večera, na kojoj su bili i bugarski vođi – Dimitrov, Kolarov i Kostov, dobrodošla je Staljinu i njegovim saučesnicima, da otvaraju nezalečene rane i raspiruju novozačete bugarsko-jugoslovenske surevnjivosti: Staljin je upadljivo pokazivao da više ceni Tita od Dimitrova, Berija je dovoljno glasno dobacivao da je Kolarov izgubio moć shvatanja pre četrdeset godina, a kada je otvarano bugarsko vino, Staljin je dobacio: To je jugoslovensko vino – Bugari su ga opljačkali za vreme rata u Jugoslaviji...

Izuzetna pažnja jugoslovenskoj delegaciji ukazana je i time što je držala počasnu stražu kod Kalinjinovog odra. A Titu, napose, i time što ga je Staljin za vreme ceremonije sahrane prizvao da zauzme mesto među članovima sovjetskog Politbiroa.

Šta je Staljin hteo, zašto je sve to poduzimao? Držim da jasnog, jednog odgovora na to nema, niti može biti. Bez sumnje se i sam oduševljavao Titom i Jugoslovenima, ali ih je istovremeno i zavodio: njegov um je delovao u više pravaca, sve dok u realnosti ne bi našao svoj put – svoj interes, jačanje svoje moći. U Titu je video ne samo vođu i gospodara nove Jugoslavije, nego i samostalnog darovitog političara, izuzetnog saradnika ili neuporedivog protivnika. A mađa istovremeno i jedno i drugo – za različite periode i različite forme.

Staljinovoj tadašnjoj nedomišljenosti i nedorečenosti prema Titu svakako je doprinosila i Titova biografija – boravljenja i učenja u Sovjetskom Savezu i posebno veze sa sovjetskim službama: domet i priroda tih veza meni, a ni ostalim članovima Politbiroa, sem možda Kardelju, nisu nikad bili poznati i jasni. Možda sledeći detalji unekoliko potvrđuju moja naslućivanja: sem radio-veze s Kominternom u ratu, uz Titovu saradnju je održavana sa sovjetskom obaveštajnom službom i radio-veza iz Zagreba (tzv. „Vazduh“ – Kopinič, koji se početkom rata nametnuo CK Hrvatske, tako da je Tito smenio Biro CK Hrvatske). Tito je zabranio Pavlu Saviću, poznatom fizičaru i u ratu šifrantu Vrhovnog štaba, da pokazuje depeše iz Moskve članovima Politbiroa pre nego on to odobri. Zašto? Zbog svojih posebnih odnosa s Moskvom ili zbog skrivanja zamerki koje bi Moskva uputila na njegov rad? Takvih zamerki je bilo – Tito ih nije krio od drugova iz Politbiroa, a nisam primetio ni da je išta drugo, značajnije, skrivao: ipak, za svaki slučaj, zabranio je davanje depeša pre nego ih on pročita. Sovjetske službe su posebnu pažnju i brigu ukazivale Titu krajem rata – o tome se ponešto pominje i u prethodnoj knjizi ovih sećanja...

Napominjem – da čitalac ne bi bio u zabludi u pogledu mojih namera s iznošenjem ovih detalja: povezanost sa sovjetskim službama za partiju, pogotovu ilegalnu, bila je nužna i iz organizacionih razloga, a povezanost pojedinih članova u partiji je smatrana priznanjem, pa i čašću, i znatno je pojačavala prestiž: Tito nije postao rob takve povezanosti, a ni počasti kojima ga je sovjetsko vođstvo obasipalo, ma koliko mu one godile...

4.

Uporedo i neodvojivo od sovjetskog pritiska i podjarivanja, sukob između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza začeo je i razjarivan i oko upliva i prestiža u istočnoevropskim zemljama tzv. narodne demokratije. Bilo je to, bar u početku, nepodudaranje i trvenje između mlade, pretenciozne i još nebirokratizovane revolucije male i nerazvijene zemlje i velesile, stabilizovane i svesne svoje „istorijske“, imperijalne uloge. Pa ako su i naše najidealnije početne težnje prema tim zemljama nosile u sebi i porive ka nekakvoj, bar ideološkoj, hegemoniji – ne sadrži li politika, sama po sebi, takve, makar i nesvesne klince? – Sovjetske težnje su bile svesno, planski hegemonističke, prikrivane, jedino i površno, već kodifikovano, okoštalom ideologijom.

U uskoj, najužoj grupi oko Tita nije bilo neslaganja ni prema „narodnim demokratijama“ ni prema Sovjetskom Savezu. Ukoliko je i bilo razlika, nebitnih, poticale su iz ličnog stila ili manje ili više idealizovanih gledanja.

No to ne znači da su odnosi vođstva prema svim zemljama „narodne demokratije“ bili istovetni ili shematizovani. Svi smo se slagali – da ti odnosi treba da budu srdačni i otvoreni. Ali razlike u tim zemljama i njihovoj strukturi i u prigušenim težnjama nametale su i nama različite pristupe. Naročito u odnosu na dva naša suseda – Albaniju i Bugarsku, s kojima su nas povezivali mnogi prošli sukobi i zajedničke borbe, a još više nasleđene etničke nerazmršenosti i državne surevnjivosti.

Ja sam već u maju 1945. godine – prilikom posete Albaniji, posle obilaska Crne Gore – primetio i nijanse u našem vrhu u tretiranju Albanije.

Moja poseta je bila poluzvanična – tada još ništa među novim režimima nije bilo striktno protokolarno. Ali Albanci su me primili srdačno i s pažnjom, naglašenijom zbog toga što su znali da dolazim po odluci Politbiroa i da sam bliski Titov saradnik već iz predratnog perioda.

Otputovao sam iz Ulcinja po lošoj vojnoj cesti i u prigušenom, radoznom uzbuđenju: strana zemlja, ali, delom, i vlastita istorija. Biće zbog toga, mada već s

albanskim domaćinima, nisam odoleo da se ne zadržim na improvizovanom mostu na Bojani – tom rekom je ozvučena i osrebrena naša narodna poezija, nisam odoleo da ne osmatram goletna brda oko Skadra i raspitujem se za Bardanjolt i Brdicu – tamo je nekoliko hiljada Crnogoraca izginulo u poslednjim, bezumnim i uzaludnim, bitkama protiv turske carevine (1912-1913). No Skadar, mada očuvane balkanske – živopisne, naizgled haotične životnosti, Skadar je za mene bio razočarenje baš zbog toga što nije bio najdivotniji, začarani grad iz naše narodne poezije.

Istog dana, posle svečanog ručka u najboljoj sali – u kafani koja se zbog prostranosti činila toliko niskom da sam osećao nelagodnost pri uspravljanju, produžio sam za Tiranu. I već na tom kratkom putovanju sam uočio – Albanci iz partije su to preko volje potvrđivali – da je kratkotrajna italijanska okupacija od 1939. bila jedna od onih suludih avantura koja je skupo koštala same okupatore: cesta Skadar – Tirana je bila asfaltirana. Da bi „rimskom kulturom“ „nadmašio“ i potisnuo „primitivnu“, patrijarhalnu svest i da bi osposobio Albaniju za eksploataciju i kolonizaciju, Duče je morao da gradi i investira: budućnost ga je obmanula utoliko neočekivanije što je sebe smatrao njenim tumačem i tvorcem... U Tirani se moj utisak o „korisnosti“ italijanske okupacije upotpunio: centar je bio izgrađen iznova i sa suptilnošću svojstvenom italijanskoj arhitekturi. U Albaniji je bilo još nekoliko hiljada italijanskih radnika koje albanska vlada – uprkos ideološko-nacionalnoj doslednosti – još nije mogla, zbog proizvodnje, da istera... Rekao bih: Albanci su ustali na oružje, pod vođstvom komunista, više iz ponosa i nepatriotizma viših slojeva – begova i trgovaca, nego zbog tuđinske pljačke i ugnjetavanja...

Teško se prilagođavam novim ljudima i predelima: zauzetost sastancima i obilascima trebalo bi da me izmori i smiri. Ali kod mene to samo povećava napatost i nesanicu. Tako i u Tirani, tada, gde sam imao i previše poslova.

Morao sam se upoznati s većinom vođa, prisustvovati obedima, učestvovati na radnim sastancima. Albanci su se tada u svemu pretežno orijentisali na Jugoslovane – bilo je, čak, i nezvaničnih razgovora o tome da se Albanija, kao jedinica buduće balkanske federacije, ujedini s Jugoslavijom, pa da joj se tada prisajedini i Kosovo.

Revolucije bude neodmerene prohteve, pa su i Albanci hteli da se naprećac domognu i kulturnih postignuća. Pozorište i stadion u Tirani Italijani su bili bezmalo sagradili – trebalo ih je dovršiti, a i razviti pozorišni život. Dogovorili smo se da im iz Beograda uputimo iskusnog pozorišnog radnika – upućen im je poznati glumac koji se razumevao i u režiju. Takva pomoć je dogovorena i za ostale oblasti umetničkog i kulturnog života.

To su mahom bila složena, mada ne i osetljiva pitanja. Jezik je bio smetnja, mada ne nepremostiva: albanski intelektualci su odreda govorili francuski, a upliv francuske kulture bio je tradicionalan u Srbiji, pa nije bilo teško naći stručnjake za poslove u Albaniji sa znanjem francuskog jezika. I ja – mada sam razumevao, a za nuždu se i služio francuskim – imao sam kao neku vrstu sekretara, ne slučajno, mladića s dovoljnim znanjem francuskog. Bio je to Nijaz Dizdarević – on je obavljao dužnost utoliko uspešnije što je ispoljavao i širu radoznalost.

Idilična opsesija jedinstva partijskog vrha vladala je i u Albaniji, kao i u Jugoslaviji. Enver Hodža je već bio priznati vođa, mada se u njemu nije naslućivao kasniji snalažljivi i bezobzirni vlastodržac. Imao je 35 godina, sklon gojenju, izgledao je mlađi i zbog svog suzdržanog, naizgled skromnog držanja. Govorio je tečno francuski. Ponašao se kao da je mladi, kao da uči. Ali iza nenametljive, evropeizirane forme opažala se ličnost zatvorena u sebe, nedokučiva i usmerena. Moj utisak je bio već tada da Hodžu nadahnjuju ponajvećma domaći problemi, koji se u njegovoj svesti prepliću, ako ne i identifikuju, s vlastitom ulogom. Na momente se kod njega javljao nagao, bezrazložno surov osmeh. Imao je mladu, lepu ženu, za koju bi se zbog njene tamnopotosti, krupnih očiju i dugih trepavica moglo pomisliti da mu je sestra. Živeo je u vili, ali je kraljevski dvor na brdašcu u Draču već pripreman za njega... Hodža je kasnije, čujem, postao skroman – sem u pitanjima vlasti, odnosno ideologije. Ali onda je bilo drugo vreme: mi smo imitirali Ruse u upravljanju, a Albanci nas i u upravljanju i u samodržačkom luksuzu... Omer Nišani je bio predsednik Prezidijuma. Uživao je ugled obrazovanog, kulturnog poslenika. Patriota, ali lišen nacionalnih predrasuda. S nadama u novu Albaniju i izmirenja na Balkanu. I mada poštovan od sviju i veoma prijatan u kontaktima, nije imao ni vlasti ni političkog uticaja: albanska varijanta našeg Ivana Ribara. Intelektualan i nepretenciozan.

Naku Spiro je bio u najužem vodstvu partije mada ne i među najistaknutijim vodama. Odlikovao se finom inteligencijom i otvorenosću. Krhke građe, sićušan i nervozan. Šireg, nerazmetljivog obrazovanja. Opažalo se na njemu nesretno detinjstvo ili duga, neutešna izgaranja. Tada su jugoslovensko-albanski odnosi bili na početku, idiličnom, pa je i Spiro kipteo idejama o ekonomskoj saradnji. I mada sam ja bio neupućeniji, pa i nezainteresovaniji u ekonomskim problemima – „planirao” sam s njim bratstvo i progres... Kada se on, ostavši usamljen u otporu Jugoslaviji, 1947. godine ubio, sa žalošću sam osećao da se radi o nečem mutnom, nerazjašnjem, uprkos naturenom verovanju da je on zalutao u nacionalističke vode...

Koči Dzodze je bio druga, u ponečem i prva ličnost u albanskom vodstvu. Bio je – poput Rankovića kod nas – šef unutrašnjih poslova i organizacioni sekretar CK. Temeljit fizički, u postupcima i gledanjima. Grubih crta, podgojen, onizak, čvrste građe i oskudnog obrazovanja, ali hrabar i metodičan. Skroman, bez sklonosti ka raskoši i lagodnostima, spor i postojan u odlukama. Neko vreme je boravio na teritoriji Makedonije, pa je kroz makedonski prilično razumeo i srpski, mada je izbegavao da ga govori. Već tada su Ranković i Tito ocenjivali Dzodzea kao najstameniju, proletersku figuru u CK – Enver, intelektualac, važio je za inteligentnog i zaslužnog, ali opterećenog malograđanštinom i intelektualizmom. Moj susret sa Dzodzeom u Tirani bio je bez značaja. – bili smo na različitim sektorima, i uglavnom protokolaran. Kasnije sam ga upoznao поблиže, jer je počeo dolaziti u Beograd, poslovima svoje vlade i partije, najčešće se viđajući sa Rankovićem u zgradi CK, gde sam i ja radio.

Procenjivanje i razvrstavanje albanskih vođa u jugoslovenskom vodstvu ponajvećma je izviralo iz izveštaja jugoslovenskih predstavnika. U ratnom vremenu nisu se ni mogle javljati sumnje i kombinovanja: Albanci su se borili odvojeno, a jugoslovenski komunisti Miladin Popović i Mugoša, koji su se našli u Albaniji posle bekstva iz logora, više su iskusni revolucionari uklopljeni u još mlad, nerazvijen pokret susednog naroda, nego predstavnici jugoslovenske partije... Njihova pomoć albanskim drugovima, bez sumnje je bila znatna i neprocenjiva. Ali je u jugoslovenskoj istoriografiji – dakako posle 1948. godine, kad se Albanija uključila u sovjetsku kampanju protiv Jugoslavije – uloga Popovića i Mugoše precenjena: bez njih dvojice kao da ne bi bilo ni revolucije ni partije u Albaniji...

S prenošenjem svojih iskustava – svojih formi i svojih gledanja na tuđe zemlje, počinju neslaganja i otpori, dominacije i podređivanja. Ja sam to i tada znao, ali nisam ni naslućivao da to važi i za odnose među komunističkim partijama, odnosno socijalističkim državama. Prvi put sam uočio nepodobnost, neprirodnost prenošenja, odnosno nametanja, svojih iskustava dok sam boravio u Albaniji. Mislim da sam ponešto o tome govorio i Albancima, a dobro pamtim da sam imao česte raspre s našim partijskim delegatom Velimirom Stojnićem.

Istaknuti ustanik iz drvarske okoline i predan zadatku, Stojnić, učitelj, bio bi i dovoljno intelektualan da je znao bilo albanski bilo francuski. Ali upornost i preduzumljivost se mogu pretvoriti u nedostatke ako idu protiv živih i kreativnih tokova. To se, u albanskim uslovima, dešavalo i sa Stojnićem: on je insistirao tvrdoglavo na jugoslovenskim iskustvima, na „usvajanju” jugoslovenskih oblika

i gledanja. I to do te mere da se na moja upozorenja osećao nelagodno, neubeđeno. Ja sam na to – po povratku u Beograd – upozorio drugove iz vođstva, a s Rankovićem razgovarao i opširnije. Tito je smatrao da u tim odnosima treba biti oprezan i pažljiv. A Ranković je pažljivo ćutao – znak da uvida da način, ali ne i orijentaciju, treba promeniti. Stojnić je potom bio zamenjen, dobivši u aparatu CK Jugoslavije osetljiv i visok položaj... U vreme Rankovićevog pada, 1966. godine, Stojnić je zamorio Rankoviću kadrovsku politiku iz poslednjih godina, mada je on sam bio njen neposredni rukovodilac: ljudi se spasavaju s broda koji tone i u nadi da će se popeti na lepši i veći brod...

Pred odlazak iz Albanije dao sam nekonvencionalan, drugarski intervju „Baškimiju”. A leteći preko Prokletija bio sam ispunjen osećanjem da prelećem svoje planine, stravično čudesne – kao da se najzad spajam s narodom s kojim nas vezuju krvljenja i nade, ali i neumitne samobitnosti...

Iduće godina, 23. juna, Enver Hodža je zvanično posetio Jugoslaviju. Hodža nije krio da je polaskan što ga je na aerodromu dočekala tako slavna ličnost kao što je Tito. A i Tito je izrazom lica i držanjem podvlačio ravnopravnost u odnosima, umesto da se ova sama po sebi razume. No sve u svemu, sve je bilo veoma sdačno i drugarski. S Hodžom je došlo nekoliko članova vlade i drugih viših funkcionera, pa su ih odgovarajući jugoslovenski funkcioneri „razgrabili” radi dogovora o saradnji i ugošćavanja. I mene su zapala trojica-četvorica Albanaca, a kao prevodilac je poslužila moja sestra Milka, doduše s većim znanjem „kosovskog” nego „toskijskog” dijalekta, budući da se za vreme rata družila s našim kosovskim Albancima. Albanci su to primili kao posebnu pažnju.

Odnosi između albanskog i jugoslovenskog vođstva bili su u tim prvim posleratnim mesecima takvi da niko nije pomišljao da bi mogli odvesti ikud drugo sem ka ekonomskoj i političkoj zajednici, uz poštovanje državnih i nacionalnih posebnosti. Sličnih sanjarija nije bilo, niti je moglo biti, u odnosima s ostalim „narodnim demokratijama”, sem unekoliko i povremeno s Bugarskom. Te države nisu bile izvršile revoluciju, vlade su u njima bile koalicione – manje opterećene „internacionalizmom”, odnosno pazile su više na formalnu nezavisnost. Odnosi s tim državama su bili – baš zbog toga što su bili manje opterećeni emotivnim i ideološkim faktorima, nego s Albanijom i Bugarskom – stabilniji i otvoreniji.

A budući da su to bili novi, podmladeni režimi, svi su – kao i naš, jugoslovenski – uživali u državnim paradama i ispoljavanju državnosti.

Zaredale su uzajamne posete s pompama – kao da su novi vlastodršci bili baš

pompi najžudniji, i s narodnim, masovnim manifestacijama – kao da je narod jedino manifestovanja gladan bio.

I ja sam učestvovao u svim jugoslovenskim delegacijama, sem onoj u poseti Rumuniji. Izneću samo pojedinosti koje se ne mogu naći u ondašnjoj štampi, a koje su mi se uvrežile u sećanje.

Tito je najpre posetio Poljsku, 14. marta 1946. godine. Do te posete – i jedino do te, rekao bih – bilo je stalo i sovjetskoj vladi, a ne samo poljskoj: doznali smo – čini mi se, od naše pratnje – da su obezbeđenje, čim smo stupili na poljsko tlo, vršile sovjetske jedinice – čitava enkavedeovska divizija, presvučena u uniforme poljske vojske. Štaviše, imao sam utisak da ni svi članovi poljske vlade nisu oduševljeni posetom: jedino je bilo vodećoj komunističkoj frakciji – zbog popularnosti Jugoslavije i Tita, naročito u poljskom pokretu otpora – i te kako stalo do posete.

Putovali smo vozom. Držanje Mikołajčika, šefa seljačke partije, bilo je upadljivo korektno, suzdržano. Kod socijaliste Osupke-Moravskog – nenametljiva srdačnost, ali i neskrivene razlike u uzgrednim opaskama o budućem društvu.

Sve tadašnje istočnoevropske „narodne demokratije” bile su ne samo prosovjetske nego, svaka na svoj način, i odane i poslušne sovjetskoj vladi: Jugoslavija, mada tradicionalno samostalna, upinjala se da dokaže svoju lenjinističko-staljinističku pravovernost, čehoslovačka vlada, koaliciona, podvlačila je svoju slovensku i državnu solidarnost s „velikim ruskim narodom”, dok su Rumunija i Madarska pazile da nijedan njihov korak ne bude protumačen kao antisovjetski, a Bugari se hvalisali da ih je Rusija dvaput oslobodila.

Poljska je pak bila svet za sebe – a možda Poljaci i jesu najsamosvojnija, naj-snažnija slovenska nacija. Tamo je slovenstvo i panslovenstvo, koje je Moskva još forsirala iz ratne i imperijalne inercije, imalo odjeka jedino u vrhovima. Istina ni u Beogradu, zanetom revolucionarnim podvizima, nije „slovenska ideja” imala dubljeg odziva. Ali jugoslovenski vrh – možda baš ja ponajviše – bar se starao da novo, Staljinovo slovenstvo motiviše odbranom od germanskih i drugih najezda i još živim tragovima nacističkog istrebljivanja „niže” slovenske rase. Ali u Poljskoj slovenstvo je bilo nametnuti, nazdravičarski dug prema Moskvi, bez ikakvog žara i uverenosti, pogotovu u širim slojevima.

Spolja, u Poljskoj, sve je izgledalo veoma poljsko – zastave, četvorouglaste oficirske kape, krstasti ordeni. Pa i sam predsednik Bjerut, koji je izražavao, ne bez potištenosti, poljsku državnost – tada je još skrivao da je član partije, a istovre-

meno se „savetovao” sa sovjetskim ambasadorom o najmanjim sitnicama. Bjerut je boravio u lepom omanjem dvorcu, jedinoj reprezentativnijoj zgradi, očuvanoj pošto je u njoj boravio Gestapo ili neka komanda za uništavanje grada. Oko Bjeruta se, inače, motala neka ružna starija dama, čiji protokolarni status nije bio jasan, ali joj je i Tito morao da ukazuje pažnju...

I poljski maršal Rola-Žimjerski, nezadovoljnik iz predratnih oficirskih klika, krio je svoje članstvo u partiji. On se revno starao da se približi i svidi Titu, a i Tito je ispoljavao naklonost prema njemu. Na jednom, kao slučajnom, polutajnom sastanku s Titom, Rola-Žimjerski je poverio da je i on član partije. Doista se to nije moglo ni po čemu zaključiti: Rola-Žimjerski ni po gledanjima, ni po manirima nije imao ničeg komunističkog i dobijao se utisak da se on komunistima i Sovjetskom Savezu priključio iz ličnog nezadovoljstva i ambicija. Njegova supruga, „maršalka Poljske”, kao da je simbolizovala ličnost i uverenja ovog – rekao bih – površnog i samozadovoljnog oficira: bela, gojazna, uvek blagonaklona i nasmešana. No i Rola-Žimjerski se žalio na potcenjivanje – u sovjetskim publikacijama – uloge i gubitaka poljske vojske, u završnim operacijama u Nemačkoj.

Gomulka je stajao po strani, premda se govorkalo da je on, kao vođa partije, temeljita i najvažnija ličnost. Pojaviti se samo u jednoj ili dvema prilikama, upadljivo skromno odeven i upadljivo povučen: Gomulkina skromnost je – u to me konačno uverio susret s njim prilikom osnivanja Kominforma 1947. god. – stil koji je on odabrao kao najpogodniji za svoju ulogu. Bez sumnje je takvo njegovo držanje bilo simpatičnije nego nadodoljenost poljskog i jugoslovenskog maršala. Ali se iz nje pomaljalo oporo i sitničavo vlastoljublje. Gomulkina „skromnost” je bila preskromna, preveć smišljena i izveštačena, da bi delovala uverljivo i bez zadnjih namera.

Na ručku s poljskim oficirima – izvan Varšave, na inicijativu maršala Role-Žimjerskog – do mene je sedeo pukovnik, u poljskoj uniformi, ali pripadnik sovjetske armije. U početku je govorio poljski, ali tako loše da sam to primetio, iako nisam znao nimalo poljski. Ali je ubrzo otkrio svoju pripadnost, s napomenom da je „poreklom” Poljak. Takvih, sovjetskih, „instruktora” bilo je više na tom ručku, a i zvaničnih predstavnika Sovjetske armije. Ali se snažno opažao i prigušen nacionalni, poljski duh: kad god bi se u zdravicama pomenula Poljska i borba Poljaka, zatreštali bi aplauzi, dok je pominjanje Sovjetskog Saveza i Sovjetske armije prihvatano mlačko, neuporedivo mlače nego pominjanje Tita i jugoslovenskih partizana.

Ali sasvim drukčiji, mučan, bio je susret s građanima Varšave. Poljsko vođstvo

– svakako u prvom redu komunisti – rešilo je da priredi paradu vojske i naroda. Vojska je učestvovala u malom broju, pa i to bez živosti i siline. Ali tek nam je narod – svega pet-šest hiljada, većinom malograđana i službenika – otkrio, bar unekoliko, istinsko raspoloženje izmučene i iskrvavele, potlačene Poljske. Poljski vođi su, po svemu sudeći, držali da će popularnost Tita i jugoslovenskih partizana privući i one Varšavljanke koji ne vole sovjete i Ruse. Ali su se prevarili: činjenica da s prosovjetskim parolama i u dekoru sličnom sovjetskom, posećujemo Varšavu kojom dominiraju sovjeti, takođe krivi za njenu tragediju, to je nadvladalo i potislo sve eventualne simpatije. Kroz hladno, oblačno i sumorno jutro, u dotrajalim odelima, očito loše ishranjeni, Varšavljanke su prolazili ne samo ćutke, nego smrknuti, pa i s izrazima negodovanja. Poneko bi uzviknuo neku od klišetiranih parola, ali bi je prihvatio toliko mali broj da je to delovalo više kao potvrda nezadovoljstva, nego oduševljenja. I na tribini su svi bili nezadovoljni, mada su to krili jedni od drugih, jedva čekajući da se ta sumorna, kao pogrebna povorka što pre završi, pa da se pređe na iduću tačku posete.

I Varšava je ostavljala neslućen i neviđen, zapanjujući utisak. Već smo znali – o tome se u Jugoslaviji dosta pisalo – da je prestonica Poljske potpuno uništena po Hitlerovoj naredbi, za vreme pobune, u leto 1944. godine. Ali je to – kao i svaka doživljena realnost – izgledalo drukčije nego u opisima. Na prvi pogled, kad bi se pogledalo niz neki od bulevara, izgledalo je kao da grad nije stradao koliko se piše i priča. Uistinu je Varšava, međutim, bila razorenija i stravičnija. Jer kad smo se proveli kroz grad – Poljaci su nas na to nagovorili – kroz ogorele šupljine vrata i prozora otkrivala se prazna, razorena utroba domova – kako u bulevarima tako i u uličicama. Bez kraja i bez izuzetka – čak i kućerci po predgradskim poljanama. Lik grada očuvan, a grad mrtav: skelet bez tela, bez duše... Čudom ili greškom, ili kulturnim predrasudama nemačkog komandanta, ostao je očuvan spomenik Koperniku na trgu sa spaljenim i porušenim domovima – opomena modernim, tehničkim vremenima na duševnosti i duhovnosti Srednjeg veka...

Nemci nisu imali vremena, a verovatno ni sredstava, da grad miniraju ili razore bombardovanjima – mada je bilo podosta i miniranja i bombardovanja. Oni su grad spalili – kvart za kvartom, ulicu za ulicom, kuću za kućom. Varšavu je u toku dva meseca borbe sa nacionalističkim ustanicama Bora-Komarovskog, proždírala ognjena stihija podjarivana Nemcima. Za to vreme su s desne obale Visle, poljske jedinice formirane u Sovjetskom Savezu i na oslobođenim teritorijama Poljske, muklo posmatrale uništavanje svoje prestonice i njenih žitelja –

uništavanje drevnosti i mladosti nacije... Pričao mi je tadašnji poljski ambasador u Jugoslaviji da su ih – i on je bio oficir u poljskoj armiji pod sovjetskom komandom – izjedali bol i nemoć dok je pred njima, kao na džinovskoj sceni, Varšava nestajala u ognju i dimu, u kanonadama i paljbi. Sovjetske trupe su se zaustavile pred Varšavom, na Visli – a hitlerovske trupe su dan za danom uništavale grad i ugušivale nacionalnu pobunu. Ipak su sovjeti – prema suzdržanom, opreznom pričanju ambasadorovom – dopustili da jedna poljska divizija forsira Vislu. Ali ta divizija, nedovoljna, ne samo što nije pomogla Varšavi, nego se i sama, desetkovana, morala povući natrag.

Predgrađe Varšave, Praga, u kome su nacisti koncentrisali Jevreje, pružalo je, pak, izgled klasične ruševine. U malograđansko i radničko naselje nacisti su nabili nekoliko stotina hiljada Jevreja. Ali Jevreji su se oduprli i nacisti su morali da se bore, kuću po kuću, za svaku jevrejsku smrt. I dok su nam varšavski arhitekti prikazivali svetle i harmonične širine budućih bulevara – kao da je tek džinovsko razaranje omogućilo razmah njihove mašte i njihovih znanja – prevladavalo je mišljenje da se Praga ne obnavlja, da ostane baš takva kakvu su je ostavili jevrejski očaj i nacističko bezumlje...

Ugovor o savezu između Jugoslavije i Poljske je dogovoren utoliko lakše što je bio uperen, formalno, protiv skršenog i bezizglednog nemačkog imperijalizma. Ali Poljaci nisu hteli da ga potpišu dok ne dobiju sovjetsku suglasnost. Tekst je već bio dostavljen Moskvi, a odobrenje je trebalo tražiti od Staljina.

Između Varšave i Moskve, odnosno između predsednika Bjeruta i Staljina postojala je specijalna telefonska veza, kakva je uvedena između Moskve i Beograda tek krajem 1947. ili početkom 1948. godine, u vezi sa smeštanjem u Beogradu redakcije organa Informbiroa komunističkih partija „Za čvrsti mir, za narodnu demokratiju“. Staljin je mogao direktno da zove Bjeruta, u njegovom dvorcu, a Bjerut je morao da zakazuje razgovor i dobija potvrdu o času razgovora. Ali nešto nije funkcionisalo na vezi Bjerut-Staljin, pa smo se preselili kod sovjetskog ambasadora, kod kojega je takođe bila instalirana specijalna veza s Kremljom. Iz Kremlja, od Staljina nije bilo primedbi na ugovor, bar ne značajnijih.

Posle razgovora s Bjerutom i Titom, Staljin je pozvao i mene na telefon. On je započeo s banalnostima o zdravlju i sl., a ja sam bio smeten, u nedoumici šta da ga pitam. U to vreme je zapadna štampa raspredala o Staljinovom lošem zdravlju, pa ga pripitah: Kako Vaše zdravlje? – Staljin kaza da mu je zdravlje dobro, ali sam u njegovom odgovoru osetio čuđenje zbog takvog pitanja. Objasnih mu da o tome

mного pišu na Zapadu. – Lažu oni, – rekao je Staljin – oni samo lažu. Imaju svoj račun, pa lažu...

Mi smo bili stigli u sovjetsku ambasadu pre Poljaka, pa kako je sovjetski ambasador ispoljio želju da porazgovara sa Titom, zadržali smo se kod njega i posle razgovora sa Staljinom, odnosno pošto su Poljaci napustili ambasadu.

Sovjetski ambasador je bio baš onakav kakvim obični, neiskusni ljudi zamišljaju diplomatu: okretan, prilagodljiv, obrazovan i bez načela. Udario je – ne baš mnogo suzdržano, ali u učtivoj, prijateljskoj formi – u žalbe na Poljake: nema dovoljno odlučnosti, poljske jedinice neće da se bore protiv pobunjenika, kojih još ima podosta, čak i s minobacačima i topovima, pa tri sovjetske divizije, presvučene u poljske uniforme, moraju da krvare...

Sasvim drukčije utiske dobili smo u Čehoslovačkoj – u Pragu, koji je Tito posetio na povratku iz Poljske.

Baš tako sam zamišljao Čehe i doček u Pragu: razdragan, dobroćudan i dobro odeven narod, zanet demokratijom i slovenstvom i naklonjen Južnim Slovenima više nego ijednom drugom narodu. Ali trgovci su se preobrazili u ljudske cvetnja-

U proljeće 1946. godine Milovan Đilas pratio je maršala Tita prilikom prvih posjeta Poljskoj i Čehoslovačkoj. Na slici: kod tadašnjeg predsjednika Čehoslovačke Republike Eduarda Beneša, u dvorcu Hradčani, Prag.

ke, a ulice – u ljudska žitna polja i ljudske cvetne livade. Ljudi svih doba, svečano odeveni. Talasanja, poplave devojaka i momaka u narodnim nošnjama. Sedeo sam do Tita i mada sam brinuo za njegovu bezbednost – u Čehoslovačkoj, naročito u Slovačkoj bilo je odbeglih ustaša – opijalo me je oduševljeno, srdačno ljudsko šarenilo. Tita još više: smešio se, mahao rukom, pridizao se sa sedišta, jedva održavajući dostojanstvenost. I mada smo imali pratnju – našu i češku, dešavalo se da se mladi ljudski talas oko nas sklapa, pa je Tito morao stiskati pružene ruke a policajci moliti i upozoravati da nam se oslobodi prolaz.

I kao što je u Varšavi sve bilo opustošeno i razoreno, u Pragu ništa, skoro ništa – bilo je tragova neznatnih rušenja iz borbi u zadnjim danima rata, koje su Česi s ponosom pokazivali – nije bilo taknuto. I ne samo što je Prag, povrhu svega prelep, bio očuvan i život u njemu tekao kao da rata nigde nije ni bilo, nego su i trgovine bile krcate robom, a kafane i restorani blistali i mirisali dakonijama. U Hradčanima ne samo što se ništa nije promenilo, nego su se predsednik Beneš i vlada, nasuprot Poljacima, strogo pridržavali protokola, čak i u odevanju: frakovi, smokinzi... Ja sam bio dobro, ali „nepropisno” odeven, tako da mi je Tito, za jednu priliku, pozajmio štrastaste pantalone – prekratke, a pogotovo preširoke. No nekako smo i tome udovoljili, a dobili smo i visoke, veoma dekorativne ordene – baš onakve kakve je Republika delila pre rata jugoslovenskim državicima.

Česi nisu imali nevolja s našim smeštajem: dobili smo dvorac, na bregu nad Vltavom, s pogledom na uredna sela i brežuljke s jednačitim šumicama – slike naivnih slikara.

Komunisti su bili najjača partija, više zbog svoje organizovanosti i ključnih položaja u vlasti (minister unutrašnjih poslova Nosek bio je komunist) nego zbog podrške glasača. Potpredsednik vlade bio je vođa kompartije Gotvald, a i predsednik vlade Firlinger, socijalista, bio je za jedinstvo s komunistima. Ne manje značajan, ako ne i odlučan doprinos snazi komunističke poticao je iz upliva Sovjetskog Saveza, odnosno iz promena odnosa snaga u ratu, u kome je Sovjetski Savez dao najveći doprinos i zadobio premoć u Istočnoj Evropi.

Beneš, kao predsednik Republike, uživao je ugled veći nego što smo mi Jugosloveni pretpostavljali. Naime, mi smo smatrali da je Beneš više, radi Zapada, formalni nego stvarni šef. Ali za Čehe, za njihov poredak i način mišljenja, za njihovu strukturu vlasti, formalno je bilo stvarno, neodvojivo od stvarnog. Mi smo držali da Beneš, iako nije što i naši „rodoljubi” (pristalice demokratskih partija koji su se pridružili komunistima), i ne znači mnogo više. Povrh toga, bili smo

ubeđeni da je njegov ugled podriven njegovim neodvažnim, „kapitulantskim” držanjem u 1938. godini. Beneš je bio stvarni šef države, ali ne i vlastodržac. A što se tiče njegovog držanja u 1938. godini – u Čehoslovačkoj mu to skoro niko nije zamerao, čak ni komunisti: šta je Beneš mogao, sem da baci vlastiti narod u bezizgledno krvavljenje, pošto su ga ostavili na cedilu Francuska i Britanija, uprkos obavezama koje su imale prema Čehoslovačkoj... Jugoslovenski komunisti su mislili drukčije: trebalo se tući, jer i nije sve bilo tako bezizgledno, jer i u bezizglednim uslovima – ima li trajno takvih uslova u našoj epohi? – treba braniti svoju državu, svoj način života. Možda smo u pravu i mi i Česi – svak iz svojih uglova gledanja i tradicija...

No bez obzira na takva naša gledanja, nismo se ni mi mogli oteti uplivu Benešove ličnosti. Beneš je delovao blago, mudro, u svemu odmereno i promišljeno. Ali ne zbog toga što je bio omalen, već star i spor, veoma kultiviran i široke kulture. Iz Beneša, iz njegovog najmanjeg gesta ili uzgredne primedbe, zračila je odnegovana, kulturna demokratičnost – baš ono za šta se on zalagao, što je stvarao i čiji je proizvod bio. Govorio je tečno velike jezike – primetio sam da je njegov ruski izvrstan, neuporedivo bolji od Titovog ili mog. Imao je i razvijeno muzičko osećanje, a verovatno i obrazovanje: na predstavi Smetanine „Prodane neveste” našalio se da mu je dojadila, jer uvek nju daju u svečanim prilikama, pa je sluša već po stoti put i zapaža ako je i nota ispuštena ili pogrešno reprodukovana.

Ali na njemu se ipak opažala rezigniranost, koju je iskazivao kroz blagi cinizam, naročito kad bi se dotakle teme o politici – o politici kao delatnosti, a ne o konkretnim političkim pitanjima. Primetio je, kad ga je neko ponudio cigaretom: Dosta je jedan otrov – politika. – Nije pio ni pušio – čak i šampanjcem, prilikom zdravice Titu, samo je ovlažio usne. Povučeno u sebe, često meditirajući o neiscrpnosti nasilja. I u sumornu brižnost – ali ne za svoje mesto u istoriji, nego za fizičko i duhovno pretrajavanje svoga naroda... Ja sam s Benešom izmenio svega nekoliko rečenica, na prijemima i u pozorištu. Ipak beležim, kao zanimljivost, njegovo zapažanje o meni, koje je tadašnji čehoslovački ambasador u Jugoslaviji Korbel zabeležio u emigraciji, posle osude Centralnog komiteta nada mnomo zbog „revizionizma”. Ja sam dosta dobro poznao srdačnog i poduzimljivog Korbela i držim da mu se može verovati. Beneš je – beležim po sećanju – rekao: Taj čovek će u komunizmu završiti kao jeretik...

Najživopisnija, najprivlačnija ličnost u tadašnjem čehoslovačkom političkom vrhu bio je Jan Masarik, ministar spoljnih poslova, sin osnivača Republike Tomaša

Masarika. O njemu su kolale anegdote, on je bio miljenik sviju, čak i komunista. I to – ko bi to pomislio? – više zbog njegovog ličnog šarma, nego zbog slavnog oca. Jan je bio povisok, ćelav, bledunjav i ispijen, kao noćobdije koji mnogo uživaju. A bio je umeren u svemu, sem – kako se govorkalo – u ljubavi: neženja, iako već oko pedesete, ni sam nije krio da voli žene. Vrlo fine, žive inteligencije, široke kulture, a nadasve duhovit i izvrstan pamtilac i kazivač anegdota. Nikad nisam čuo nekog ko bi s tako lakom i nenametljivom, neuvredljivom raskalašnošću pričao lascivne anegdote i to u prilikama i sredini gde takvo šta nikome ne bi ni palo na um – na banketima, pred najvišim i najdostojanstvenijim osobama: pričalo se da je britanski kralj zakasnio na prijem – mislim da je to bilo povodom nekog zasedanja Ujedinjenih nacija u Londonu – i da je neko primetio da se kralju to dogodilo možda zbog toga što mu Jan Masarik priča anegdote: tako je stvarno i bilo. Odevao se elegantno, ali neprotokolarno – i na prijeme je dolazio u svetlom odeću.

Prilikom te Titove posete Pragu ja sam o Janu Masariku uglavnom čuo – od komunista, čehoslovačkih i naših – o njegovim „ekscentričnostima”. Ali kasnije – prilikom uzvratne čehoslovačke posete Beogradu – stupao sam s njim u razgovore, na žalost kraće, i upoznao ga nešto bliže i saznao o njemu nešto više. U njemu sam, dakako, video „buržoaskog demokratu” u tradiciji njegovog oca: bez sumnje je u toj tradiciji bio, mada se nije angažovao u masarikovskoj stranci narodnih socijalista, niti se pozivao na svog oca. Štaviše, izbegavao je da govori o svom ocu: hteo je da bude svoj, i bio je svoj. U jednoj prilici ga je neko od naših pripitao – zbog čega je napustio Čehoslovačku u vreme predsednikovanja njegovog oca, a on je šaljivo odvratio: Moj otac – filozof, predsednik, živi spomenik, pa on me vidao samo kad treba da mi da novaca ili kad sam se ljutio na njega, zaželeo sam da se oslobodim njegove veličanstvenosti. – Jan se otisnuo u svet, u Ameriku, gde se bavio svim i svačim. Ali otac je otac, pa makar bio i Tomaš Gerig Masarik, pa je brinuo i raspitivao se o sinu, a majka ga je i pomagala, iako je on zarađivao za sebe. Kada je sazeo i smirio se – vratio se u domovinu, a već u vreme rata, posle očeve smrti, Beneš ga je postavio za ambasadora u Vašingtonu (Washington).

Moje usko, komunističko gledanje na Jana Masarika nije me omelo da uočim da on nije od onih prilagodljivaca iz socijal-demokratskih i demokratskih partija koji se samo prividno – radi zadržavanja pristaša i svojih ambicija i lagodnosti – pridržavaju svojih načela, a već su se priklonili komunistima. On je bio za saradnju s komunistima, a pogotovu sa stranim komunističkim vladama. Ali je bio i za očuvanje svog i čehoslovačkog integriteta. U jednoj zdravici je primetio: Na

Zapadu Čehoslovačku prikazuju kao most između Istoka i Zapada: mi nećemo da budemo most – po mostu konji vrše nepriličnosti. – I u Beogradu, takode u zdravici: Senatori u Sjedinjenim Državama retko su upućeni u spoljne probleme, pa im je geografija slaba strana: brkali su Čehoslovačku i Jugoslovačku, Čehoslovačku i Jugoslaviju. To je loše za senatore i za SAD, ali doista bi trebalo da se združimo tako i toliko da i kad nas brkaju – zbrke ne bude...

Jan Masarik je bio pobornik saradnje i zbližavanja sa Sovjetskim Savezom, a pogotovu s Jugoslavijom: ne krije li se u naklonostima između Čehoslovaka i Jugoslovena i neka spontana težnja za međusobnim dopunjavanjem između njihove kultivisane trpeljivosti i naše violentnosti?

U Pragu je potpisan još jedan ugovor o uzajamnoj pomoći – protiv poražene i okupirane Nemačke. I taj, kao i ostali slični ugovori, imao je – činilo mi se i tada – samo manifestacioni, deklarativni značaj. Držali smo da se u njima krije otpor, neizrečen, američkoj hegemoniji – Amerikanci neće ratovati dok ne podignu Nemce na noge. Ali, mada nam je padalo na um da taj ugovor, kao i ostali slični njemu, okuplja istočnoevropske zemlje oko Sovjetskog Saveza, nismo videli i da time počinjemo da se uključujemo u sovjetsku imperiju.

Možda je to Masarik naslućivao – u njegovom držanju je bilo iskrene zatrepanosti za Jugoslaviju, premda je ugovoru o savezu pridavao formalni značaj. Beneš je imao, štaviše, blagih, nasledjenih rezervi prema ugovoru s Jugoslavijom: Gotvald nam je, smejući se, ispričao da je Beneš primetio: Nisam protiv ugovora, ali znate kakav su oni narod, lako zakuvaju rat – uzmite samo devetsto četrnaeststu! – pa nas to može angažovati... – Jan Masarik je poginuo pod misterioznim okolnostima, u vreme komunističkog prevrata, februara 1948. godine.

Da li je ubijen ili se ubio – o tome niti mogu, niti hoću da nagađam. U sebi sam siguran: diktaturu i sovjetsku dominaciju on nije mogao prihvatiti niti politički preživeti – veran sebi, veran delu i idejama svoga oca...

Ja sam ostao u Pragu i posle završetka Titove posete – kao predstavnik jugoslovenske partije na kongresu KP Čehoslovačke. Stanovao sam u stanu našeg ambasadora Černeja, a za pratioca su mi češki drugovi dodelili studentkinju koja je dobro znala ruski. U slobodnom vremenu sam se mahom družio s našim vojnim atašekom Miladinom Ivanovićem – kao skrojenom, izgledom i držanjem, da reprezentuje našu ratničku samouverenost.

Kao i svi kongresi legalnih partija, pogotovo onih na vlasti, i taj kongres KP Čehoslovačke imao je veliki publicitet: istoričaru ne bi koristilo, a i čitaoca bi za-

maralo, ako bih prepričavao, iz svog sećanja, rad kongresa. Zadržaću se samo na nepoznatim, zanimljivijim detaljima.

Negde u blizini stanovao je i Gotvald, pa sam jednog jutra, na putu za kongres, svratio kod njega – ne sećam se već zbog čega.

Plav, pogožazan, crvenog pijaničkog nosa, sporih kretnji, Gotvald me izgledom podsećao na trgovčice i krčmare iz severne Hrvatske i Slovenije – možda je tom mom utisku doprinelo i to što je imao nemačko prezime. Njegov stan i život su potvrđivali te spoljne, površne utiske o njemu. Jer u razgovoru, kao i javnom istupanju, Gotvald je bio živahan i oštroman.

Nameštaj u salonu i trpezariji kod Gotvaldovih bio je bogatiji ali serijski – jedino je po vitrinama i policama blistao raskošni kristal. Na zidovima su bile banalne, socrealističke slike. Neću reći da je moje saznanje već tada bilo prevazišlo socijalistički realizam kao „teoriju“, ali sam se bez sumnje opirao šablonima i banalnostima sovjetskog slikarstva i njegovih podražavalaca – srećom, kod nas ih je bilo veoma malo. Primitio sam Gotvaldu – zbog čega ne postavi kvalitetnije, modernije slike. On mi je odgovorio – da voli takve jednostavne, jasne i prijatne slike, i dodao: – Meni se ne dopadaju ovi modernistički šašavluci, ali – protiv sam da se partija u to meša. Pogotovu sam protiv zabranjivanja...

Razgovor je skrenuo i na korišćenje sovjetskih iskustava. Mada sam se ja – kao i ostali drugovi iz najužeg kruga oko Tita – već tada opirao, možda više nagonски nego svesno, sovjetskom komandovanju i špijuniranju, još uvek sam smatrao dragocenim i nezamenjivim sovjetsko iskustvo i sovjetske forme u „izgradnji socijalizma“. Gotvald je bio drukčijeg mišljenja: Sovjetski Savez je još uvek nerazvijena zemlja. Mi smo razvijena zemlja, sa jakim demokratskim tradicijama i kod nas će socijalizam biti drukčiji, razvijeniji... – To su otprilike bile reči Gotvaldove...

Iz ovoga, kao i iz mnogo čega drugog, može se zaključiti da tada Gotvald, kao verovatno ni većina partijskog vođstva, nije bio sklon kopiranju sovjetskih formi, odnosno bezuslovnoj poslušnosti sovjetskom vođstvu. Ali Čehoslovačka, za razliku od Jugoslavije, nije bila prošla kroz revoluciju, pa ni njeno partijsko vođstvo nije bilo odlučno, a nije to moglo ni biti, s obzirom na to da se nije opiralo na samostalnu, svoju revolucionarnu vlast.

Na Kongresu su bile – kao i na ostalim kongresima i javnim skupovima po Istočnoj Evropi – upadljivo istaknute slike Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina. Ali na tom kongresu KP Čehoslovačke je bila isto tako vidna i slika T. G. Masarika. Komunističkim funkcionerima je bilo znano da je Masarik, delujući kod

sila Antante na stvaranju nezavisne čehoslovačke države, podržavao intervenciju protiv boljševika, preko čehoslovačkog korpusa, sastavljenog u Rusiji od prebega i zarobljenika čehoslovačke narodnosti. Sovjeti i sovjetski predstavnici očitо nisu pravili pitanje oko Masarikove slike na kongresu KP Čehoslovačke. Masarikova slika je tada isticana u svim manifestacijama i – pored Benešove – u ustanovama. Ali za mene je isticanje Masarikove slike na partijskom kongresu bilo ne samo ustupanje „buržoaskim“ demokratima, nego i odstupanje od ideološke čistote. Upitao sam Gotvalda za objašnjenje, a on mi je, kao da se pomalo izvinjava, objasnio: Znao, Masarikova slika je tamo zbog toga što on u svesti masa simbolizuje stvaranje Republike.

Kao i u ostalim istočnoevropskim zemljama koje je oslobodila Crvena armija, i u Čehoslovačkoj je ministarstvo unutrašnjih poslova bilo u rukama komunista, člana Politbira Noseka. Ali Nosek još nije bio izgradio svoj, komunistički policijski aparat, a ni sam nije bio od onog kova od kakvog su bili tadašnji balkanski ministri unutrašnjih poslova – kaljeni kroz tamnice i ilegalnu borbu, bezobzirno predani učvršćivanju nove, diktatorske vlasti. Oslanjajući se još uvek na stari policijski aparat, čehoslovačke vlasti su u obezbeđivanju Tita postupile „starinski“, na uhodani način: pohapsili su sve građane jugoslovenskog porekla. Istina, bilo je dobeglica iz rata – naročito iz „ustaške Hrvatske“ u Slovačku, nad kojima vlasti nisu imale dovoljnu kontrolu. Već prvih dana boravka naše delegacije Titu su počela da pristižu pisma sa molbama za intervenciju zbog pohapšenih muževa i očeva – najčešće staraca koji su se već u vreme Austro-Ugarske doselili u Čehoslovačku. I Tito je intervenisao kod čehoslovačkih vrhova, koji su nam objasnili da se radi o preventivnim hapšenjima, koja će trajati dok i Titova poseta... A kad sam ja u razgovoru s Gotvaldom, više u šali, spomenuo i to, njegova supruga je ispričala zgodu koja se njima desila. U Gotvaldovu vilu su došli policajci, interesujući se za neku Jugoslovenku. Gotvaldova supruga je bila u nedoumici, dok nije shvatila da se radi o njenoj dvogodišnjoj unuci. Naime, Gotvaldova kći je, za vreme emigrantstva Gotvaldovih u Moskvi, bila udata za jugoslovenskog emigranta Đurđeva, s kojim se bila već razišla, pa je njihova kćerčica, upisana kao Jugoslovenka, negovana kod Gotvaldovih.

Inače je Kongres KP Čehoslovačke protekao u jačem naglašavanju nacionalnih nego internacionalnih opredeljenja, odnosno u insistiranju na demokratiji a ne na diktaturi proletarijata: ja sam to shvatio kao taktiku, uslovljenu unutarnjim i spoljnim odnosima. Zbog toga nisam bio protiv, ali ni oduševljen shvatanji-

ma i stavovima koji su preovlađivali na Kongresu. Jugoslovenska stvarnost je bila drukčija – već je to bila „diktatura proletarijata“, a i sâm sam bio opsednut „savršenstvom“ dogme.

Ja sam predstavljao jugoslovensku partiju i na kongresu KP Francuske, juna 1947. godine u Strazburgu (Strasbourg).

U vozu za Strazburg (Strasbourg), stariji Francuz, doznajući da smo Jugoslaveni, zasuo nas je srdžbama zbog nacionalizacije rudnika bakra Bor, vlasništvo francuskog kapitala, u kome je očigledno i on bio akcionar. Ja sam mu s mirnom ironičnošću objasnio da mi nismo nacionalizovali francuski, nego nemački kapital. Naime, Francuzi su za vreme rata prodali Bor Nemcima, i tako nas oslobodili neugodnosti i obaveza prema Francuzima kao saveznicima, a kriviti Nemce za sva zla ovog sveta bilo je u modi i u samoj Nemačkoj, a nekmoli u Francuskoj: moj francuski buržuj je ogorčeno kriknuo: Taj idiot Peten!...

Na Kongresu sam, inače, bio u bližem dodiru sa Etjenom Fajonom, članom Politbira, funkcionerom uskih, ali čvrstih pogleda. Torez je dominirao Kongresom, svojim izgledom i kondenzovanom i ekspresivnom frazom. Ali nije shvatao promenu koja je nastala zaoštavanjem sovjetsko-američkih odnosa. Baš tada je pala francuska vlada i komunisti, dotada u vladi, ispali su iz nove vlade. Jer kad sam u pauzi prišao Torezu i preneo mu Titove pozdrave, s pozivom da poseti Jugoslaviju, on mi je odgovorio: Da, da, na jesen, ako ne budem u vladi – ali sigurno ću biti u vladi... – Nije mi se svidalo toliko „taktizerstvo“ kad treba posetiti jednu zemlju koja se najherojskije borila protiv fašizma, a nisam ni verovao da će Torez ponovo ući u vladu. Iz njegovog držanja – drugom prilikom sam ga posetio i u njegovom stanu u Parizu – osećala se nadmenost prema Jugoslovenima: francuski komunisti kao da su u odnosu prema nama preuzeli od francuskih zvaničnika nešto od nadmenosti i nipodaštavanja...

Na Kongresu u Strazburgu (Strasbourg) je jako – po mom tadašnjem mišljenju prejako – podvučeno da KP vodi nacionalnu politiku: evropske, kao i istočnoevropske partije, težile su diferenciranju – diferenciranju, a ne suprotstavljanju Sovjetskom Savezu. Francuska partija u tome ako i nije bila najpostojanija, bila je – rekao bih – najglasnija.

I ja sam se, kao i jugoslovensko partijsko vođstvo – delom iz nerazumevanja, a delom iz „revolucionarne“ uobraženosti – kritički odnosio prema francuskoj KP. Ali na tom Kongresu sam promenio mišljenje, bar što se tiče srednjih kadrova, odnosno funkcionerskog sloja: prekaljeni u okršajima, uvereni u ideologiju i spremni

na žrtvovanje, oni se ni po čemu bitnom nisu razlikovali od jugoslovenskih komunista koji su izveli revoluciju – imao sam utisak da prisustvujem nekom našem jednodušnom, vođom i vođstvom oduševljenom skupu. I isto jugoslovensko oduševljenje Staljinom i Sovjetskim Savezom.

Nešto kasnije je u Parizu boravio Molotov, na sastanku sa zapadnim ministri-ma o programu obnove Evrope, poznatom kao Maršalov plan (Marshallov plan). Ja sam još bio u Parizu, pa je naša ambasada izvestila sovjetsku ambasadu o mom prisustvu, te me Molotov pozvao da ga posetim.

Bio sam i na ručku. Razgovor se delom vodio u salonu, a delom – posle ručka – u šetnji parkićem ambasade. U salonu su sovjeti otvarali radio – da bi omeli prislušivanje, a napomenuli su da je efikasnija moderna džez muzika, koju nisu voleli, nego klasična muzika.

Molotov se najpre interesovao o mojim utiscima s Kongresa francuske KP. Ja sam mu izložio moje kritičke primedbe, koje su se svodile na to da francuski drugovi žive u iluziji da američki imperijalizam nije dovoljno kadar da im onemogući povratak u vladu. Ali kad sam rekao da oni suviše insistiraju na „nacionalnoj politici“, Molotov me ispravio: Dobro je što vode nacionalnu politiku, ali ta politika nije usklađena sa zemljama narodne demokratije i Sovjetskim Savezom. – Ja sam dodao – da sam baš na to i mislio, zamerajući francuskim drugovima „nacionalnu politiku“. Razgovarajući dalje o toj neusklađenosti između kompartija na istoku i na zapadu Evrope, Molotov je primetio da bi trebalo imati zajednički ideološki časopis. Ja sam napomenuo da u Parizu već izlazi „Nova demokratija“ (La democratie nouvelle), koju uređuju francuski drugovi (formalni član redakcije sam bio i ja). – Ali to nije to! – uzvratilo je Molotov. – Tamo nema zajedničke linije, nego svak izlaže svoje. Potreban je ideološki časopis s jedinstvenom redakcijom i jedinstvenim stavovima. – I ja sam se s time složio.

Molotov se nije mnogo interesovao za prilike u Jugoslaviji, mada nije ostavljao utisak neobaveštenog. Zanimalo ga je moje mišljenje o Maršalovom planu (Marshallov plan), odnosno o pristupanju istočnoevropskih zemalja tom planu. U Beogradu o tome nije bio zauzet stav, ali iz atmosfere i razgovora sam mogao zaključiti da će naše vođstvo biti protivu: ja sam to i rekao Molotovu. Štaviše, ja sam bio i protivu odlaska na sastanak o Maršalovom planu (Marshallov plan) – da se iskoristi kao tribina protivu američkog imperijalizma kao porobljivača Evrope. Molotov mi je ispričao: on je, u početku, bio sklon učešću na takvom skupu, ali ga je Politburo dezavuisao i naložio mu da zauzme potpuno odbojan stav... Po povratku u Beograd

trebalo je da letim, kao predstavnik vlade, u Moskvu, radi „ubeđivanja” Čehoslovaka, koji su bili pristali na učešće u Maršalovom planu (Marshallov plan). Već je bio spreman i sovjetski avion. Ali u zadnjem momentu je moj odlazak otkazan – u međuvremenu su Čehoslovaci popustili i odustali od svog stava...

Molotov i Višinski su išli na neki koktel ili večeru pa su i mene uzeli u kola – valjda da me vrata u ambasadu. Vozeći se kroz raskoš pariskih bulevara, Molotov je primetio, povodom vesti o zajmu koji su Francuzi tek bili zaključili sa SAD-om: – Potrošiće to na bordele i luksuznu robu, pa – opet kao što je bilo...

Tih godina, naročito 1947. godine, zaredale su se uzajamne posete zemalja narodne demokratije – u tome je Jugoslavija bila među najinicijativnijim. Ja ću se i u opisivanju tih susreta zadržati samo na onom što čitalac ne može naći u ondašnjim novinama, odnosno onom što sam zapazio kao značajno ili u čemu sam imao posebnog udela.

U vezama s našim CK najinicijativniji su, rekao bih, bili članovi mađarskog CK. Oni su više puta nezvanično boravili u Beogradu. S Titom, s našim CK, savetovali su se i o svojim unutarnjim pitanjima. Tim sastancima su prisustvovali članovi Politbiroa, a katkada i drugovi (Kidrič) iz odgovarajućih sektora. Mahom bi se sastanak održao u Belom dvoru – da bi se završio ručkom ili večerom. Mađarima je bila potrebna podrška i afirmacija, pa je Beograd – sve do 1948. godine – bio za mađarsko partijsko vodstvo poput „druge Moskve”.

Te mađarske nezvanične delegacije je predvodio, skoro bez izuzetka, šef partije Mačaš Rakoši. S njim je najčešće bio Gere. Delegaciju je obično sačinjavala grupa od 3-4 člana CK. Rakoši je bio, začudo, udvorljiv prema Titu, premda je i sam bio glasovita figura u komunističkom pokretu. Ali u celini su odnosi s Mađarima bili veoma dobri, čak srdačni.

Uz Tita, Rankovića i Kidriča, i ja sam bio u državnoj delegaciji koja je 8. decembra 1947. godine posetila Budimpeštu. Primetio sam prilično hladan prijem Rakošijevog govora na inače masovnom mitingu.

U vladi su još bili socijalisti. Ali mada su se Mađari pridržavali protokola, nije se mogla prikriti posebna bliskost između mađarskih partijskih vođa i nas. Bio je i jedan nezvaničan susret između mađarskog i našeg partijskog vrha: pamtim ga po tome što su na njemu bili i Rajk i Kadar. Već tada smo mi Jugosloveni, između sebe, izdvajali njih dvojicu kao „domaće” kadrove, tj. one koji nisu, kao emigranti, došli iz Moskve.

Kadar je bio povučen i ćutljiv. Isticano je, kao prednost, njegovo radničko

poreklo. Ostavljao je utisak – a za takvog je i važio – skromnog i postojanog i još nedovoljno „ideološki izgrađenog”, utoliko više što su ostali članovi vodstva bili teoretski spremni u svakom pitanju koje bi iskrslu u razgovoru.

Rajk je, pak, važio za inteligentnog, osetljivog i savesnog funkcionera. Ni on nije bio govornik – kao da je negovornost bila osobina, pre urođena nego stečena, svih tadašnjih ministara unutrašnjih poslova u Istočnoj Evropi.

Ranković i Rajk imali su posebne razgovore – kao ministri unutrašnjih poslova. Ta veza se unekoliko ustalila – Rajk je zvanično posetio Beograd. Kakva je bila ta veza? Nesumnjivo je u njoj bilo nečeg posebnog, nečeg većeg od izmene iskustava. Ali daleko od toga da su se Ranković i Rajk dogovarali kako da „podvale” Sovjetskom Savezu i odvoje Mađarsku od njega: proces protiv Rajka je zasnovan na konstrukcijama i izmišljotinama. Ali i na realnom odnosu: Rajk je, bez sumnje, u sebi negodovao protiv sovjetskog komandovanja, a mi smo to osećali... Možda je Ranković o ovome mogao da kaže nešto preciznije. Ali ja držim da je suština u tome da su se u Mađarskoj, kao i u drugim istočnoevropskim zemljama, radala negodovanja protiv sovjetskog držanja i postupanja – negodovanja koja su se, malo pomalo, okupljala i vezivala za nas. Jedan od takvih pritajenih, prigušenih nezadovoljnika bio je i Rajk, i prirodno je osećao oslonac u nama. Moj je utisak da je Tito – u prvom redu preko Rankovića – nastojao na kanalisanju tog negodovanja ka nama, što je za njega bilo samo jedan od načina jačanja svoje uloge i uloge Jugoslavije... Sukob koji će 1948. godine izbiti između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza začinjao se, postupno, na raznim stranama – u svim centrima istočnoevropskih zemalja: sovjetski vrh nije ni hteo ni bio kadar da se odrekne hegemonije i obračun je za njega bio jedini izbor...

Naši odnosi s Bugarskom nikad nisu bili prirodni: hladna podozrivost se smenjivala s romantičnim, detinjastim zanosima. Težinu i pečat tim odnosima davali su Srbi i Makedonci na našoj strani – Hrvati i Slovenci su manje osećali čitav problem, pa su se u njemu manje i angažovali: u tome je izuzetak bio Tito koji je uviđao značaj odnosa s Bugarima i za Jugoslaviju i za odnose na Balkanu, a povrhu toga bio i emotivno vezan za Dimitrova, budući da je ovaj, postavljanjem Tita na čelo partije, opredelio Titovu sudbinu – Titovu ulogu i uspon. Pri tome su Makedonci, odnosno makedonski komunisti, bivali manje oduševljeni i više nepoverljivi od Srba: svakako je tome doprinosilo i bolno, ponižavajuće iskustvo iz revolucije s bugarskom partijom, koja je svojatanjem makedonske organizacije faktički zakočila ustanak u Makedoniji.

Te odnose je opterećivalo i istorijsko breme četiri rata u toku pola stoleća (1885, 1913, 1915, 1941. godine). Odnos srpskih komunista – pa i šire: srpskog naroda – bio je dvojestven: uvidanje vlastitih grehova, ali i ogorčenost zbog bugarskog neverstva i zverstava u okupacijama. Tako su Srbi smatrali – a verovatno i sad smatraju – da su sami krivi za rat 1885. godine (bitka na Slivnici), da su podjednako krivi za rat 1913, ali da su ih Bugari – uprkos obavezama i „večnim prijateljstvima” – napali u najtragičnijim, najsudbinskijim trenucima srpske istorije, 1915. i 1941. godine. Takvo uvidanje, takva iskrenost, mogla je da se oseti kod Bugara samo izuzetno, i to češće kod bugarskih zemljodelaca nego kod komunista.

S povratkom Dimitrova iz Moskve, odnosi su naglo krenuli nabolje – plima bratstva je obećavala da će zauvek sprati omraze i nerazumevanja: prijemi kod bugarskog poslanika, koji nije bio komunista, više su ličili na sedeljke kod „rodoljuba” iz vrhova našeg Narodnog fronta, nego kod stranog diplomate.

Bugarska državna delegacija je stigla u Beograd 26. jula 1947. g. No značajnije je bilo što ju je predvodio Dimitrov, koji je u Jugoslaviji uživao znatnu popularnost, a bio i omiljen u našim partijskim vrhovima.

Ja nisam prisustvovao dočeku – koristio sam svoj odmor u Sloveniji za pisanje romana. Ali kada je bugarska delegacija doputovala na Bled, gde je i potpisano više ugovora o saradnji, i ja sam se pridružio našem vodstvu... Tada je Dimitrov pričao da su ga naročito uzбудili dočeci srpskih seljaka, po stanicama ka Beogradu, koji su se ganuto radovali što je najzad učinjen kraj omrazama i krvoprolićima između dva susedna, dva srodna naroda: ganutost je, doista, izbijala i iz reči i iz izraza Dimitrovljevog...

U razgovorima na Bledu, i nezvaničnim i zvaničnim, osećala se težnja ka posebnom, nezavisnom zbližavanju – ka ujedinjenju. Niko, dakako, nije ni pomišljao, a nekmoli govorio, o odvajanju od Sovjetskog Saveza. Ali su udubljanje u međusobne probleme i živo nastojanje da se oni i reše sami sobom gurali i jednu i drugu stranu ka osamostaljivanju. A budući da još nije bio sklopljen mirovni ugovor s Bugarskom, za bugarsku vladu su sporazumi i manifestacije s Jugoslavijom značili i korak ka sticanju punih državnih prava i ka izlasku iz diplomatske podređenosti... Ti sporazumi – uz ugovor o savezu, sklopljen kasnije u Evsinogradu – biće na sastanku jugoslovenskih i bugarskih predstavnika sa Staljinom, februara 1948. godine, jedan od razloga žestoke Staljinove kritike...

Bugari su bili iznenađeni, oduševljeni i onim što su videli u Jugoslaviji. Čak i

našim fabrikama, tako da je Tito u svom krugu primetio: – Dobro je da to vide, da ne misle da mi ničeg nemamo...

Izbila je, u nezvaničnom razgovoru, jedino čarka između Dimitrova i Koliševskog: ja sam – čitalac to već može i da pretpostavi – podupro Koliševskog. Bilo je govora – i zvanično i nezvanično – o budućem ujedinjenju, o bugarsko jugoslovenskoj federaciji. I mada nikad o tome nije zvanično raspravljano, samo se po sebi razumevalo da će se u toj budućoj zajednici Makedoniji priključiti bugarski deo Makedonije – Pirinski kraj. Đavo i ja podbodosmo Koliševskog da pripita Dimitrova: zbog čega se na to priključenje mora čekati do ujedinjenja Bugarske i Jugoslavije kad već svi priznajemo makedonski karakter Pirinskog kraja? Ja sam dodao da bi takvo priključenje bilo u duhu marksističkog gledanja na nacionalno pitanje, a i dobar, inspirativan početak ujedinjenja Bugarske i Jugoslavije. Pritešnjen, zasut argumentima, Dimitrov je reagovao zbunjeno i nervozno: Ne možemo mi to sada – buržoazija bi to iskoristila... – „Buržoazija bi to iskoristila” – to je bilo za Koliševskog i mene mahanje crvenom maramom, ali na koju su bili dužni da jurišaju bugarski komunisti. Baš kad se diskusija počela zaoštavati, ušao je Tito i presekao: Nije sad vreme da se o tome govori... – Dimitrov je u „makedonskom pitanju”, tj. u priznavanju posebnosti Makedonaca išao najdalje od svih Bugara, mada nije jasno koliko je to poticalo iz njegovog uverenja, a koliko iz želje za zbliženjem sa Srbima i s Jugoslavijom. Svakako nije u tome bez značaja ni to što mu je majka bila Makedonka, a prva žena Srbijanka, ali je presudnije nasleđe iz balkanskih socijalističkih pokreta pre Prvog svetskog rata, koji su se zalagali za stvaranje balkanske konfederacije: Dimitrov je sanjario o ostvarenju ideala iz svoje mladosti. Četrdeset osma, odnosno nasrtaj Sovjetskog Saveza na Jugoslaviju, razvejaće i te ideale. A što je Dimitrov, u jesen četrdeset osme, na kongresu bugarske partije, oštrinu svoje kritike uperio protiv Koliševskog i mene, a ne protiv Tita – to će pre biti izraz njegovog kolebanja i nade u nekakvo kompromisno rešenje žrtvovanjem „sporednih”, eksponiranih funkcionera iz našeg vodstva nego animoznošću zbog raspre na Bledu o priključenju Pirinskog kraja Makedoniji...

Jer kad smo 26. novembra uzvratili posetu Sofiji – to nije ličilo na susret vođa dveju država, nego na dugo željeno spajanje dvaju srodnih pobedničkih pokreta. I Bugari su hteli da se pohvale pred nama, pa su nas odvezli u Varnu i u kraljevski dvorac u Evsinogradu, na Crnom moru – tu je i potpisan ugovor o uzajamnoj pomoći. A usput su bugarski seljaci sa svesrdnom dobroćudnošću pozdravljali Tita, baš kao i srbijanski Dimitrova. Baš u taj – ako se dobro sećam – ugovor o savezu

U srpnju 1947. na Bledu i potkraj studenoga iste godine u Sofiji, održani su jugoslavensko-bugarski međudržavni razgovori i potpisani ugovori o vrlo bliskoj suradnji, uzajamnoj pomoći i „večnom prijateljstvu“; naslućivala se namjera o spajanju dviju država i potonjem proširivanju na Balkansku federaciju. Na slici: Georgi Dimitrov, predsjednik bugarske vlade i generalni sekretar KP Bugarske, na sofijskoj željezničkoj stanici ispraća jugoslavensku delegaciju – maršala Tita, Milovana Đilasa i Aleksandra Rankovića.

trebalo je, na predlog Bugara, da uđe odredba o „večnom prijateljstvu“.

I mada je nas Jugoslovane ta odredba podsetila na „večno prijateljstvo“ ugovoreno između Kraljevine Jugoslavije i Carevine Bugarske – prijateljstvo čija je „večnost“ jedva dočekala da se osuši mastilo potpisnika – ta odredba bi se i provukla da nije došla primedba sovjetske vlade da se ona zameni s 20 godina. Tako je ta odredba, u polušaljivom prisećanju na kraljevske „večnosti“, odbačena, bez bugarskog prigovora... Bugari su, uskoro po sukobu Jugoslavije s Moskvom otkazali i taj i druge ugovore: komunistička „večnost“ se nije pokazala večnijom od kraljevske...

I ministri unutrašnjih poslova, Jugov i Ranković, „menjali su iskustva“ o borbi protiv klasnih i zajedničkih neprijatelja, a Tito je – na oproštajnom banketu – bio popio više nego obično, pa je na stanici grljenje s Dimitrovom, sa Dimitrovljevom ženom i ostalima bilo srdačno do neobuzdanosti...

Ja nisam bio u delegaciji koja je posetila Bukurešt, 18. decembra 1947. godine.

Ali Ranković mi je pričao da sovjetski predstavnici nisu mogli sakriti zavidljivost – kad su stotine hiljada, po lapavici, klicale Titu na mitingu. Zavidljivost, potmulo negodovanje sovjetskih predstavnika se osećalo i za vreme posete Mađarskoj: negodovanja u Istočnoj Evropi protivu sovjetske dominacije tražila su i nalazila u Jugoslaviji oduške.

5.

Ideja o izmeni iskustava i saglašavanju akcija komunističkih partija, javljala se češće, naročito u susretima istočnoevropskih vođa. To je više nametala međunarodna situacija – zaoštavanje odnosa između „kapitalizma” i „socijalizma”, odnosno između SAD-a i SSSR-a – nego ideološka „identičnost” komunističkih vlada. Ali niko nije bio za obnavljanje Kominterne, koju je Staljin raspustio 1943. godine, radi jačanja državne, tj. imperijalne pozicije Sovjetskog Saveza. O tome je razgovarano uopšteno, u susretu Staljina s Titom i Dimitrovom, kada je u junu 1946. god. jugoslovenska delegacija boravila u Moskvi: prevladalo je mišljenje da buduća organizacija bude informativnog karaktera. I pokretanje „Nove demokratije” (La démocratie nouvelle) u Parizu bilo je na toj liniji, a razgovor Molotova sa mnom u Parizu – korak dalje.

Konačnu odluku o sastanku za osnivanje Informacionog biroa komunističkih partija (Kominform) doneo je sovjetski vrh – bez neposrednih konsultovanja, ali uz nesumnjivu saglasnost sviju.

Kardelj i ja – kao predstavnici kompartije Jugoslavije – poleteli smo posebnim avionom, krajem septembra 1947. godine, i spustili se na aerodrom u Vroclavu (ranije Breslau). Bilo je oblačno, ali nekišovito. Dočeka nas je predstavnik poljskog CK Berman – zdepast, grubih crta i negovorljiv. Ali smo oko dva sata čekali na ledini: konspiracija nije dopuštala da se smestimo u salonu aerodromske zgrade, a automobil nije pristizao. Bilo je i pošalica, tako da se i Berman izvinjavao – da organizaciju drže u rukama sovjetski drugovi.

Sastanak je održan u banji Šklarska Poremba: ime tog mesta sam saznao kasnije, jer nam ga nisu rekli, a niti smo se raspitivali – dostojanstveno smo poštovali konspiraciju. Do samog mesta smo se vozili oko tri časa – kroz ušorena i uredna sela i mlade, povrstane četinare. Delegacije su smeštene u neveliki pansion – odmaralište državne bezbednosti, u čijem restoranu je i održano zasedanje – okolo je bilo manjih zgrada, ali ne znam ko je u njima bio smešten. Kraj pansiona je bila

i livadica, pa su delegati u pauzama po njoj šetkali u nevezanom razgovoru.

Sovjetsku partiju su na većanju predstavljali Ždanov i Maljenkov, bugarsku – Červenkov i Poptomov, rumunsku – Pauker i Dež, mađarsku – Farkaš i Revaj, poljsku – Gomułka i Minc, čehoslovačku – Slanski i Baštovanski, italijansku – Longo i Reale, francusku – Diklo i Fažon, jugoslovensku – Kardelj i ja.

Većanje je trajalo sedam dana, a zasedalo se i pre i posle podne. Uvodni referat o međunarodnoj situaciji podneo je Ždanov. Svaka partija je preko jednog predstavnika – u ime jugoslovenske Kardelj – podnela referat o svom radu i stanju. Maljenkov je podneo referat o stanju u sovjetskoj partiji: on je istakao da se pred sovjetsku partiju postavlja prelazak iz socijalizma u komunizam i da, u vezi s tim, postaje zanimljivo i važno izučavanje utopijskih socijalista. Svi delegati, sem Francuza, govorili su ruski: nije bilo simultanog prevodenja, a kako su se zbog Francuza izlaganja morala prevoditi – rad se otežao i komplikovao, utoliko pre što sovjetski prevodilac nije shvatao političku problematiku i terminologiju pa smo mu upadali Ždanov i ja – sve dok Minc nije preuzeo prevodenje. Ni dnevni red nije bio unapred utvrđen: referati su se morali pripremati prekonoc i izjutra, pa su delegacije – pogotovu naša – koja je pripremila i kritiku francuske i italijanske partije – radile naporno. I pre diskusije se znalo za neslaganja, naročito s Francuzima i Italijanima. U stvari su francuska i italijanska partija bile na nišanu zbog „parlamentarnih iluzija”, zbog potcenjivanja „agresivnosti” SAD-a i zbog slabe podrške Sovjetskom Savezu i „narodnim demokratijama”. Već u Ždanovljevom referatu – premda on nije izričito spomenuo francusku i italijansku partiju – bila je naznačena ta kritika, samim tim što je on udario oštru granicu između „kapitalizma” i „socijalizma”, optužujući SAD za ucene i pritiske („šantaž i vimogateljstvo”) i za pripremanje agresivnog rata. Ali konkretna kritika francuske i italijanske partije pripala je nama – prve meni, druge Kardelju. U kuloarima, već pre referata Dikloa i Longa o svojim partijama, Kardelj i ja smo spomenuli Ždanovu i Maljenkovu a i oni su nam sugerisali – kritiku francuske i italijanske partije. Ždanov je to jedva dočeka: Treba ih kritikovati!...

Inače smo mi najuže saradivali sa sovjetskom delegacijom – čak smo i sedeli do nje i dogovarali se šapatom ili ceduljicama... Ana Pauker nije mogla doleteti da tu posebnu bliskost Jugoslavena i boljševika ne protumači u ćaskanju na livadici: Sem sovjetske i jugoslovenske partije – ostale partije i nemaju ničim naročitim da se pohvale...

Kardeljeva kritika italijanske partije bila je konkretnija i dublja nego moja

francuske partije: moje poznavanje prilika u francuskoj partiji, mada veće od Kardeljevog, bilo je površno – dovoljno jedino za uklapanje u šemu koju je formulisao Ždanov. Ali ta moja površnost, odnosno Kardeljeva „dubina“, nije nimalo bila razlog što je Diklo ljutito odbio moju, a Longo prihvatio Kardeljevu kritiku. Nasuprot italijanskim, francuski komunisti su bili naduveni i samouvereni. Diklo nije bio ni prošao sovjetsku „školu“ „kritike i samokritike“ – on je u Sovjetskom Savezu boravio povremeno. Diklo je odušio na meni nagomilano negodovanje protiv samog skupa, pa i protiv sovjetskih predstavnika: Ždanov i Maljenkov će pred kraj zasedanja ublažiti svoje stavove, kako ne bi odbili Francuze.

Longo je pak, bez uznemiravanja, diplomatskim jezikom prihvatio kritiku. I ne samo to, nego je u sobi, s Realeom, posetio Kardelja i mene. I na Kardeljeve primedbe da njihova partijski štampa skoro ništa ne piše o Jugoslaviji – prihvatio je i to. Rastali smo se s međusobnim razumevanjem, ali i bez srdačnosti, karakteristične za naše odnose iz ilegalnosti i rata... I potom su održavani živi odnosi s KP Italije. Toljati je posle rata boravio tri-četiri puta u Beogradu: s njim je uvek – u velikoj meri zahvaljujući njegovoj elastičnosti i Titovoj praktičnosti – iznađen uzajamno prihvatljiv, razborit sporazum. I na početku 1948. godine, uoči izbora u Italiji, u Beogradu su boravila dva člana italijanskog CK: sporazumeli smo se o svemu, ukoliko se ticalo međusobnih odnosa. Ali u vozu za Zagreb, u salon-vagonu, izbila su između njih i Kardelja i mene oštra razmimoilaženja u procenjivanju daljeg razvitka u Italiji. Oni su dokazivali da će na izborima dobiti većinu i da će se time stvoriti uslovi za poredak sličan jugoslovenskom. Mi smo izražavali sumnja u njihovu pobeđu. I dokazivali – da je za poredak sličan jugoslovenskom nužno razbijanje starih odnosa i starih klasa u oružanoj borbi – termin „revolucija“ još nije u Jugoslaviji bio ozvaničen, mada smo Kardelj i ja smatrali da je u toku ustanka protiv okupatora u stvari izvršena revolucija. Ako smo Kardelj i ja unekoliko šematski primenjivali jugoslovensko iskustvo na Italiju, no manje je očito da su se italijanski drugovi uljuljkivali iluzijom da će vlast zadobiti mirnim, parlamentarnim putem: ova priča, ovo razmišljanje ne odnosi se na današnju, „evrokomunističku“ KP Italije, jer su se i prilike u Evropi i svetu, pa i sama KP Italije, otada bitno izmenile...

Bilo je i upadica, ponajvećma Ždanovljevih, na izlaganja Francuza i Italijana – na njihove iluzije da mogu ostati u vladi, na iluzije u parlamentarizam.

A između mađarske i čehoslovačke delegacije je izbio spor: Mađari su potegli optužbu protiv Čehoslovaka – zbog proganjanja i isterivanja mađarske manjine.

Mađari su iznosili i takve drastične slučajeve kao što su isterivanje iz Čehoslovačke bivših boraca na strani republikanske Španije, članova partije i komunističke omladine. U tome su Mađari imali podršku ostalih delegacija. Na zasedanju je izbegnuta opširnija rasprava o tome, ali u kuloarima se razgovaralo bez stešnjanja: pogotovu se mi Jugosloveni, Kardelj i ja, nismo sustezali da Čehoslovacima očitamo lekciju iz internacionalizma.

Jedino stvarno, ideološko razilaženje izbilo je u izlaganju Gomulke: on je naglašeno isticao „poljski put u socijalizam“ – ideju koja Jugoslovenima nije padala na um ni u početku sukoba sa Sovjetskim Savezom, budući da smo pretežno osporavali sovjetsku dominaciju, pod vidom neistinitih optužbi, a ne samu sovjetsku formu socijalizma. Gomulka je izražavao i rezerve u pitanju kolektivizacije poljskog sela. Kardelj je – dok je Gomulka izlagao tu ideju – progundao, ali dovoljno glasno da ga je Ždanov, kraj kojeg je sedeo, mogao čuti: Poljski put u socijalizam – a oslobodila ih Crvena armija! – Ali ni ta Gomulkina ideja nije na zasedanju opširnije i direktno pobijana, nego je to obavljeno u kuloarima: ni u tome, razume se, nije izostala naša revnost.

Ždanov i Maljenkov su ne samo bili zadovoljni držanjem jugoslovenskih delegata, nego su u nama imali bezrezervnu podršku, iako su između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza već tinjale razlike i razilaženja... Odluke tog osnivačkog zasedanja Informbiroa, držim, ne bi bile drukčije i da smo mi Jugosloveni imali samostalnije držanje: odluke slovom ne osporavaju ravnopravnost partija. Ali bi atmosfera i odnosi bez sumnje bili drukčiji – sovjetski predstavnici ne bi bili onoliko samopouzđani, a drugi – naročito Poljaci, Francuzi i Italijani – bi imali podršku partije čiji je prestiž utvrdila revolucija koju je samostalno obavila... Ali sovjetski predstavnici su posebnu pažnju ukazivali jugoslovenskoj delegaciji, mada nas u referatima nisu hvalili baš onoliko koliko je naša partija bila zaslužna: odnosi na zasedanju su bili takvi da se Jugoslavija postavljala kao mladi, najzaslužniji partner Sovjetskog Saveza. To je tada bilo dovoljno da ne povredi „jugoslovensku“ sujetu i jugoslovenske pretenzije.

Kasnije, kada je izbio sukob, u jugoslovenskim vrhovima je osnivanje Informbiroa, a pogotovo njegovo smeštanje u Beogradu, ocenjivano kao dijabolična zamisao Staljina da pokori Istočnu Evropu, a u prvom redu Jugoslaviju...

Meni izgleda, danas, da takvo razmišljanje nije sasvim tačno.

Nesumnjivo je Staljin organizovanjem Informbiroa hteo da zavede disciplinu, odnosno poslušnost u istočnoevropskim zemljama i onim komunističkim

partijama – francuskoj i italijanskoj, koje su imale značajan uticaj na Zapadu. Bilo je reči, u kuloarima, da je trebalo pozvati i neke druge partije – britansku, albansku i grčku, koja je tada vodila građanski rat. Ali sovjetski predstavnici su to otklonili bez opširnijih obrazlaganja. Doista mi nije ni danas jasno zbog čega nisu bili pozvani Albanci – Jugosloveni se nisu tome protivili, ako ne zbog toga što sovjetska vlada nije Albaniju – kao ni komunističke partije, sem francuske i italijanske – smatrala značajnom, a možda ni konačno otrgnutom od kapitalizma. Prisustvo Grka je otpadalo zbog toga što bi to moglo da se protumači, na Zapadu, kao otvoreno i aktivnije uplitanje u građanski rat u Grčkoj. A kad je taj razlog prećutno uvažen – grčkoj partiji nije pridavan veći značaj nego ostalim izostavljenim. A britanska partija je ocenjivana kao preslaba – da bi se mogla uporediti s francuskom i italijanskom, pa njeno prisustvo ne bi moglo opravdati odsustvovanje drugih partija. Delegati su, uza sve to, smatrali da će ostale partije podržavati odluke Informbiroa i pridržavati se stavova koje on bude usvajao: ta se procena kasnije pokazala tačnom.

Sve u svemu, organizovanje Informbiroa i njegov sastav odgovarali su interesima i interesovanjima sovjetske države.

Određivanje Beograda za sedište Informbiroa nije u tom trenutku – to je moj utisak – motivisano namerama i planovima o potčinjavanju Jugoslavije.

To zaključujem ponajpre iz toga kako je do toga došlo. Ždanov je predložio za sedište Prag – kao najmanje eksponiran u zaoštavanjima sa Zapadom i kao „najslabiju kariku” na Istoku. To je prihvaćeno bez rasprave. Ali Slanski nije mogao da prihvati obavezu dok se ne konsultuje s Gotvaldom. A kako nije između Šklarske Poremba i Praga bilo direktne telefonske veze – takva veza bila je uspostavljena jedino s Moskvom, Slanski je otputovao automobilom u Prag. Putovao je čitavo popodne i čitavu noć, da se sutra oko podne pojavi s neoduševljenim pristankom Gotvaldovim. Ali u međuvremenu, pre ponoć, Ždanov je razgovarao specijalnim telefonom sa Staljinom i svakako mu preneo kolebanja Slanskog. Staljin je odlučio da sedište bude u Beogradu, što smo Kardelj i ja na licu mesta prihvatili, ne krijući gordo oduševljenje – iako smo znali da to Jugoslaviju izlaže dodatnim pritiscima sa Zapada i internacionalističkim obavezama: Beograd je priznat za novi – najvažniji posle Moskve – revolucionarni centar.

A i način Stanjinovog odlučivanja ide u prilog mojoj pretpostavci da Beograd nije izabran za sedište Informbiroa radi toga da bi se kasnije na Jugoslaviju vršio efikasniji pritisak. Ždanov je došao na večanje s predlogom o Pragu kao sedištu:

Staljin se – izvešten o kolebanjima Slanskog, a verovatno i o potpunoj podršci Jugoslovena sovjetskoj delegaciji – odlučio za Beograd. Mada oprezan, kadar za strpljiva, dugotrajnija vrebavanja, Staljin je istovremeno znao i da odlučuje naglo, po inspiraciji. Tako je izabrao Beograd, koji je tada bio najistureniji, pa i najodvažniji u sukobljavanjima sa Zapadom: prkošenje, podvlačenje odlučnosti.

Na sastanku je zaključeno i izdavanje dnevne listine Informbiroa. Ali naziv lista – „Za čvrsti mir, za narodnu demokratiju”, određen je kasnije. Glavni urednik Judin je pričao da je taj naziv izmislio Staljin, s motivacijom – da će zapadnjaci, kad ga budu citirali, morati da upotrebe aktuelnu parolu Moskve i komunista. To se nije potvrdilo, kao ni samo organizovanje Informbiroa: zapadne informacije su, već i zbog toga što je naziv bio dug, mahom upotrebljavale izraz „organ Kominforma”.

S nama se vratila i rumunska delegacija, pa je bez zadržavanja u Beogradu, našim avionom, produžila za Bukurešt. Kardelj i ja smo se već istog popodneva našli s Titom, a uveče se iskupilo u kuglani oko bilijara, desetak vodećih drugova – među njima Koča Popović, Gošnjak, Nešković – da saslušaju novosti i naše utiske... Svi su bili dečački razdragani i gordi – kao da se obnavlja „romantični” period u odnosima između komunističkih partija i naše i sovjetske partije, kao da su, najzad, krv i stradanja komunista i naroda Jugoslavije dobili priznanje. Ali su, uz to, detalji iz našeg pričanja – to nije bio formalni sastanak, nego sedeljka pre bilijara – o kritikama i samokritikama svih partija, sem dakako sovjetske i naše, izazivali kod svih neskriveno samozadovoljstvo... Uskoro, 5. oktobra, objavljena je i kod nas – prema dogovoru sa ostalim partijama – Deklaracija sa zasedanja Informbiroa. A ja sam 8. oktobra objavio, tim povodom, uvodnik u „Borbi”. Vredi navesti iz njega jedan citat, kao ilustraciju „jugoslovenske” neobuzdanosti i uobraženosti: „Narodi Jugoslavije mogu biti ponosni što je njihova prestonica postala mjesto u kome će, u budućnosti, komunističke partije vršiti svoja savjetovanja, sporazumijevajući se o borbi protiv potpaljivača novih ratova i njihovih pomagača. Narodi Jugoslavije samo mogu biti ponosni što će njihova zemlja i na taj način pomoći aktivnost najnaprednijih snaga savremenog društva na dobro radnog, miroљubivog čovječanstva i naroda koji se bore za oslobođenje od imperijalističkog jarma”.

U Jugoslaviju je uskoro doputovao i predstavnik sovjetske partije Judin. Bile su blagovremeno poduzete mere za smeštanje Informbiroa i štampanje njegovih glasila: taj posao je obavio uglavnom Ranković sa svojim aparatom. Ispražnjena je i uređena jedna od najboljih i najreprezentativnijih palata – bivša banka: mi smo

poverenu nam dužnost shvatili kao „istorijsku odgovornost” i vršili je savesno i predano. Ni sovjetski predstavnici nisu imali nikakve primedbe.

Između Judina i Moskve uspostavljena je specijalna telefonska veza. Redakciju je trebalo da sačinjavaju – prema odluci Informbiroa sredinom januara 1948. god., na kojoj je jugoslovensku partiju zastupao Gošnjak, jer sam ja bio u Moskvi – po jedan predstavnik članica Informbiroa, ali faktički je uređivanje bilo u rukama Pavele Judina, „najboljeg filozofa među obaveštajcima i najboljeg obaveštajca među filozofima” – kako ga je okvalifikovala uzrečica koja je o njemu kolala u Moskvi. Ali ni Judin nije imao veća prava nego što bi ih imao inteligentniji tehnički urednik: otisak organa Informbiroa je slat avionom u Moskvu – na odobrenje Staljinu i Molotovu, a niko niži nego Judinov zamenik Olenjin dežurao je u štampariji „Borbe” – da se neki primerak ne iskrade pre nego stigne imprimatur.

Član redakcije organa Informbiroa je bio Boris Zihelr – ja sam bio partijski predstavnik u Informbirou. Zihelr je zadovoljavao u novinarskom, a pogotovo u teoretskom pogledu, mada se ne bi moglo reći da je bio dovoljno čvrst i odvažan u odnosima sa sovjetskim predstavnicima. Doduše, nije bilo – činilo se, na prvi pogled, da neće ni biti – nužde za čvrstinom i odvažnošću: osnivanje, a pogotovu smeštanje Informbiroa u Beograd, navešćivalo je i usklađivanje odnosa sa Sovjetskim Savezom. Ali to je bio privid koji je sazdavalo i nametalo ideološko zajedništvo, ideološka identičnost sa Sovjetskim Savezom. Jer razlike i neslaganja „po državnoj liniji”, odnosno u stvarnim, životnim pitanjima, nastavljali su se, pa čak i zaoštravali. Na površini, u štampi, ondašnji posmatrač je jedino mogao da primeti pojačanu, čak grozničavu podršku koju je Jugoslavija ukazivala sovjetskoj spoljnoj politici – dugačkim i patetičnim govorima Višinskog. Tridesetogodišnjica Oktobarske revolucije guta čitave glavne novine i slavi se bučnije nego u Moskvi. Dan Jugoslovenske armije se 1947. godine još uvek slavio na Staljinov rođendan, 21. decembra, a ne kao kasnije – 22. decembra. Ali ta neodmerenost ne samo skriva, nego i otkriva pravu, podzemnu realnost.

U to vreme padaju Titove posete Pešti, Bukureštu i Sofiji, u kojima se upadljivo ispoljavaju spontane simpatije naroda prema Jugoslaviji, a čak i naklonost nekih vođa ka Jugoslaviji – ka nezavisnijem, „jugoslovenskom” položaju.

Zakulisno, kao iz nehata, budući sukob se zakuvava prepričavanjima i naduvavanjima o gluposti, naduvenosti i primitivnosti sovjetskih predstavnika.

Sovjetski ambasador Lavrentjev je bio – najčešće s razlogom – česta tema zakulisnih razgovora i ogovaranja.

Prvi sovjetski ambasador je bio Sadčikov – on je postavljen odmah po priznanju vlade Tito-Šubašić i ostao je nešto više od godinu dana. Sećam se da je Kardelj – kad se postavilo pitanje naznačenja ambasadora – istakao da treba insistirati kod sovjetske vlade da nam uputi ličnost koja će biti više partijski radnik, a ne profesionalni diplomata, kako bi nam pomogao u pitanjima unutrašnjeg razvitka i u partijskoj izgradnji. Ali se ne sećam, ako sam i znao, ko je to insistiranje obavio – možda Tito, a možda baš Kardelj kad je krajem 1944. godine boravio u Moskvi. I doista, Sadčikov je uzet iz aparata CK sovjetske partije i upućen u Jugoslaviju za ambasadora. Sadčikov je nosio tek uvedenu ambasadorsku uniformu i držao se – naročito u prisustvu zapadnih saveznika – diplomatske forme. Ali je istovremeno pratio naše unutarnje prilike i preko vođa – najčešće Tita ili Kardelja – davao savete. Bio je povučen, strpljiv i nenametljiv. Sećam se jednog njegovog značajnijeg saveta: u projektu Ustava od 1946. godine bilo je zapisano i socijalno osiguranje seljaka, pa je to – s motivacijom da ni Sovjetski Savez nema materijalnih mogućnosti za takvo što – izbačeno iz konačnog teksta.

Mada nam nije bilo jasno zbog čega je Sadčikov zamenjen – nismo imali ni razumnih razloga za sumnje. Lavrentjev je čak bio i poduzimljiviji u uspostavljanju kontakata, a pogotovu u priređivanju izobilnih večera i prijema, i u manifestacionoj saradnji. Ali se promena ubrzo osetila: Lavrentjev je pretežno nastupao – i kad, iz formalnih razloga nije morao – kao zvanični, državni predstavnik. Nije se udubljavao u prilike i odnose, bio je – u razgovoru – znatno krući od Sadčkova. Nije bio kadar da primi ni najblažu primedbu na račun Sovjetskog Saveza ili sovjetskih predstavnika. Ubrzo je počeo da diferencira jugoslovenske vođe – da se zbližuje s nekima više. Osetila se promena i u držanju članova ambasade – postali su zvaničniji i zakopčaniji... Na jednoj večeri, dok sam mu objašnjavao teškoće u prevođenju ruskog termina, on je bez premišljanja dobio: Zašto ne uzmete ruski termin? – Podjarivao je, kao u šali, srpske funkcionere što zanemaruju „vođu ulogu” srpskog naroda, dok su istovremeno sovjetski predstavnici održavali žive, nerazjašnjene, veze s Hebrangom i hrvatskim funkcionerima i nabacivali aluzije o podređenosti Hrvata i Hrvatske. Lavrentjev je ukazivao da mi potcenjujemo Pravoslavnu crkvu i nastojao da oživi veze sovjetske Pravoslavne crkve sa Srpskom. Lavrentjev je tipičan predstavnik krute, bespogovorne i isprepadane staljinske diplomatije: svoj zadatak je shvatao – a takav mu je odista i bio – ne da razume nego da pokori. Zbog toga je ispadao skućeniji i nespretniji nego što bi inače po svojim svojstvima bio... Judin je bio usko povezan s Lavrentjevom – to

se moglo zaključiti iz njihovih svakodnevnih, otvorenih susreta, a i iz razgovora s njima na večerama i prijemima. Ali Judin se – kad je sukob otpočeo – čuvao da ne eksponira previše ni sebe ni organ Informbiroa.

Razlike i neslaganja sa sovjetskom vladom krajem 1947. godine su u ekonomiji dobili ogromne, nepremostive razmere. Vođstvo je, u zahuktalosti ostvarivanja prvog Petogodišnjeg plana povuklo za sobom – što milom što prinudom – i narod: zemlja se kidala u naporu i oskudici. Ali taj plan – autor mu je bio Hebrang, a trebalo je da ga izvodi Kidrič – bio je ne samo prenapregnut, nego i nerealan u svim svojim postavkama. Bio je sračunat i na obimnu pomoć Sovjetskog Saveza, mada nam tu pomoć niko nije bio obećao... Kada je na sednici Politbiroa Hebrang obrazložio plan, svi su bili prezadovoljni – diskusije tako reći nije ni bilo. Jedino sam ja napravio primedbu – da je nemoguće imati toliko krava i toliku mlečnost, s obzirom na to da je govedarstvo stradalo za vreme rata i da se krave tele jednom godišnje. Primedba je shvaćena kao šala, a i bila je napola šala, ali Hebrang je uzvratio – da će biti uvezene krave iz Holandije, pa sam i ja ostao zadovoljan... Planirane su želja i ambicije, a ne mogućnosti i potrebe: Hebrang se u tome – kao što bi to i bilo ko drugi na njegovom mestu – podao opštoj atmosferi, koja je zahvatila čak i stručnjake, od kojih je većina bila više partijska nego stručna... Kao primer nezasnovane – da ne kažem glupave – vere u ostvarivost plana i u mogućnosti Jugoslavije, mogla bi da posluži moja izjava u organu Kominforma – da će Jugoslavija za desetak godina u industrijskoj proizvodnji biti na nivou Velike Britanije!...

Jugoslovenski vodi su kasnije – pošto se razgoreo sukob sa Sovjetskim Savezom i istočnoevropske vlade prekršile sve ugovore i faktički prekinule ekonomske odnose s Jugoslavijom – tvrdili da je plan propao zbog blokade s Istoka. To je tačno, uz dodatak: plan je bio nerealan, zasnovan na željama a ne na mogućnostima. I ostvarivan kampanjom i poluprinudom – kao da je u pitanju sudbina naroda. Kritičan, neotklonjiv je bio nedostatak radne snage. Istina, već u januaru 1946. godine je ukinut prinudni rad, kao vrsta kazne, jer se pokazao kao preskup i neefikasan. Ali ni dobrovoljni rad – s obzirom na to da je to bila i vrsta kampanjske „patriotske” provere, mogla bi se ta dobrovoljnost staviti pod znakove navoda! – nije davao bolje rezultate... Značajnu ulogu na „ključnim tačkama” trebalo je da odigraju – i odigrali su – politički i drugi zatvorenici, kojih je bilo preko 50.000, kao i nemački ratni zarobljenici kojih je bilo preko 100.000... Prolazeći kroz Bosnu, u proleće 1946. ili 1947. godine, video sam na Romaniji stotine ljudi koji su, pothranjeni i promrzli, dokoličili na šumskim radovima. Stupivši u razgovor s

njima, doznao sam da su većinom iz Srbije, da nisu došli po kazni, ali ni dobrovoljno. Nisu primali nikakvu platu, iako treba da rade do dva meseca, a hrana – čorbuljci bez mesa i masnoća, oko pola kila kukuruza. Takvo bezvoljno, neplaćeno i izgladnelo ljudstvo nije bilo ni moguće pokrenuti na intenzivan rad, čak i da je postojala adekvatna, stručna organizacija. Slične „dobrovoljce” sam sretao i drugde – bilo ih je svukud po Jugoslaviji. Po povratku u Beograd preneo sam svoje utiske vodećim drugovima, najopširnije Kidriču: svi su uvidali nekorisnost, besmislenost takvog „dobrovoljnog” rada, ali niko nije znao kako bi drukčije bilo moguće ostvariti postavljene „planske” zadatke. Uskoro potom Kidrič i njegov aparat su izračunali da taj rad – transport, ishrana, medicinska zaštita i dr. – koštaju više nego što doprinose: „dobrovoljni” rad je ukinut, ostao je samo – iz ideoloških i „vaspitnih” razloga – dobrovoljni rad za omladinu i doista dobrovoljni rad na lokalnom nivou.

Iracionalnu, ideološku prenapregnutost ekonomije je donekle ublažavala pomoć UNRRA-e, koju je naša vlada – svakako uz pomoć UNRRA-inih stručnjaka – racionalno i efikasno rasporedila: najeklatantniji primer je brza obnova teško postradalog železničkog saobraćaja. Ali ta pomoć nije mogla bitno pomoći ostvarivanju preambicioznih, nestvarnih planova.

Naše insistiranje na ostvarivanju toga plana, odnosno na brzom industrijalizaciji i modernizaciji, sovjetski predstavnici su pothranjivali varljivim obećanjima: iz svih razgovora u Moskvi na najvišem nivou – pogotovu onih između Tita i Staljina u junu 1946. godine – moglo se zaključiti da će sovjetska pomoć biti obilata i svestrana. U praksi od toga je ostvarivano malo ili nimalo, a jačala su sovjetska nastojanja, u raznim vidovima, da zagospodare jugoslovenskom privredom i Jugoslaviju zadrže kao agrarno i sirovinsko područje. Ali do svesti o sovjetskoj „sebičnosti”, o „dekadenciji” ruske revolucije i sovjetskom hegemonizmu, do svesti o svojoj posebnosti i o izlečivosti svojih muka samo vlastitim naporima – do toga se dolazilo sporo, bolno, kroz neverice i kolebanja.

Kidrič se satirao i ždrao da ostvari Plan, a istovremeno je opažao njegovu ne-realnost. Svakodnevni poslovni odnosi i perspektivni pregovori su mu kazivali da ekonomski odnosi sa Sovjetskim Savezom i drugim istočnoevropskim zemljama ne samo što nisu drukčiji, nego su, štaviše, i nepovoljniji – jer su opterećeni ideološkim obavezama i zamkama – od odnosa s drugim, zapadnim zemljama. A istovremeno je on morao – takav je bio stav, zasnovan na ideološkoj povezanosti i istovetnosti – da odnose sa Istokom razvija i neguje. Vođstvo je bilo – pa tako i Kidrič: ističem

njega jer je vodio ekonomiju, čiji je razvoj trebalo ne samo da opravda nemerljive žrtve nego i da obezbedi življenje – vođstvo je bilo u dilemi, na mukama.

Možda bi te naše dileme – to naše zaglavljivanje u ekonomske teškoće – potrajale mnogo duže, da se ekonomska neslaganja sa sovjetskom vladom nisu ispreplitala s „ideološkim“, političkim razlikama i neslaganjima. A jugoslovensko vođstvo nije moglo, a nije ni pristajalo – samosvešću koja se razvila iz revolucije izvršene vlastitim snagama – na ćutljivu pokornost: iz uskog, vodećeg kruga su se širili neslaganje i negodovanje i uopštavali se, postupno, u saznanje, u kritiku.

Ali to se nije dalo sakriti – čak i da je vođstvo na tome nastojalo: u samom vodstvu i oko njega bilo je drugova koji su svaku kritiku, a pogotovo osamostaljenje od Sovjetskog Saveza, smatrali ne samo odstupanjem od ideologije, nego i izdajom revolucije i svoje revolucionarne prošlosti – svog revolucionarnog bića.

Sukob je, tako, postajao neminovan, mada niko nije bio sasvim svestan ni njegovih oblika ni njegovih razmera. Niko nije tražio povod, niko nije namerno ubacio varnicu – i jedno i drugo se javilo iz političkih, iz međudržavnih odnosa.

Povod, varnica, izbili su iz nepodudaranja, sukobljavanja jugoslovenske i sovjetske politike prema Albaniji.

U Beogradu i Tirani se i dan danji posleratni odnosi između Albanije i Jugoslavije interpretiraju različito, čak suprotno – zavisno od ideoloških i državnih sukobljavanja. Čuje se i mišljenje da se Beograd odnosio prema Albaniji slično Moskvi prema Beogradu. To poređenje je shematično i površno: pitanje je specifično i mnogo dublje.

Koliko je meni poznato i koliko mogu da saznam iz jugoslovenskih objavljenih materijala – ekonomski odnosi između Jugoslavije i Albanije samo spolja liče na odnose između Sovjetskog Saveza i istočnoevropskih zemalja: i u jednom i u drugom slučaju, na primer, uspostavljaju se mešovita društva. Ali Jugoslavija je – kad se sve uzme – više davala nego što je dobijala iz Albanije. Jugoslavija je – preko zajedničkog društva – podigla prvu železnicu u Albaniji (Drač – Pećin), kao i nekoliko manjih fabrika, a dala je Albaniji i relativno visok kredit (dve milijarda leka = 40 miliona dolara), Albaniji su poklonjene i znatne količine žitarica, kad je 1946. god. bila pogođena sušom – iako je Jugoslavija bila takođe zaostala, opustošena, gladna i u svemu oskudna.

Takav ekonomski, za Jugoslaviju skup i nepravičan odnos, bio je moguć jedino zbog toga što su i jugoslovenski i albanski vrhovi stajali – već od rata – na gledištu da obe zemlje treba da se ujedine – tako što bi Albanija postala sedma

jugoslovenska republika, pa bi se njoj priključila i oblast Kosova i Metohije, naseļena većinom Albancima. Držalo se da bi time, najzad, bili uklonjeni teritorijalni sporovi i nacionalne netrpeljivosti. Iz te koncepcije Jugoslavija se prema Albaniji u ekonomiji – mada su o mešovitim društvima i trgovini sačinjavani međudržavni ugovori – odnosila s nesebičnošću i širinom kao da se radilo o jednoj od njenih nerazvijenih republika.

Ali to baš nije odgovaralo, niti moglo odgovarati, Albancima, čak da kod njih nezavisnost, a pogotovu posebnost, nisu tako reći najbitnija nacionalna crta. Pogotovu takvo, ujedinjaško, zbližavanje nije odgovaralo sovjetskoj vladi, koja je, doduše, bila naklonjena kontrolisanoj, zavisnoj Jugoslaviji, ali ne i Jugoslaviji kao nezavisnoj, osnaženoj balkanskoj državi.

Svakako su se Albancima – s uspostavljanjem odnosa s drugim istočnoevropskim zemljama, pogotovu sa Sovjetskim Savezom – ukazivale i druge ekonomske, a pogotovu političke mogućnosti, a ne samo naslanjanje na Jugoslaviju. Ali ako u stvarnosti i ne bi bilo tako – dovoljno je ako je Albancima takvo što nagovešteno i oni u to poverovali, pa da vođstvo, deo vođstva, počne da sumnja u ispravnost i korisnost održavanja zacrtanih jednostranih odnosa s Jugoslavijom... Jer ekonomski odnosi Jugoslavije s Albanijom, mada – kao što sam već istakao – pravedniji od onih koje je Sovjetski Savez praktikovao prema istočnoevropskim zemljama, pa i prema Jugoslaviji, kao takvi, kao vrsta odnosa, morali su kad-tad izazvati otpore u Albaniji. Mešovita preduzeća, značajna uloga jugoslovenskih savetnika i stručnjaka, jugoslovenska nastojanja da – u skladu s idejom ujedinjenja – uskladuju albanski razvoj s jugoslovenskim razvojem, sve to i mnogo šta drugo, uz nepremostive nacionalne i ogromne svakojake razlike moralo je kad-tad da izazove trvenja i neslaganja...

Jugoslovensko-albanske odnose nije tada akutno opterećivalo pitanje Kosova i Metohije (danas: Kosovo) – jugoslovenske pokrajine uz albansku granicu, većinom naseljene Albancima. Jer oba vođstva, albansko i jugoslovensko, stajala su na gledištu ujedinjenja Jugoslavije i Albanije, čime bi se rešilo i pitanje pomenute pokrajine, na taj način što bi bila priključena albanskoj federalnoj jedinici. U tom pitanju Jugosloveni su prikrivali nedoslednost sličnu Bugarima, kad su ovi priključenje Pirinskog kraja Makedoniji povezivali s ujedinjenjem s Jugoslavijom. Albansko vođstvo nije isticalo to pitanje, ali ono je moralo opterećivati njegovu podsvest, ako ne i svest, pogotovu kad su se odnosi s Jugoslavijom počeli komplikovati.

Već u toku četrdeset sedme, a naročito pri kraju te godine, jugoslovensko vodstvo – u stvari na Titovu inicijativu i pod njegovim neposrednim nadzorom, jer vodstvo, ukoliko je formalno i postojalo, faktički je bilo privesak Titove lične vlasti – intenzifikuje aktivnost prema Albaniji, naročito u partijskoj, ekonomskoj i vojnoj oblasti.

Jugoslovenski svakojaki instruktori nastoje na unošenju u albansku partiju i armiju jugoslovenskog iskustva i jugoslovenskog modela i na tesnom povezivanju nacionalnih ekonomija. Albanci se, sa svoje strane, i sami – bar na izgled – prilagođavaju tom umnožavanju i unifikovanju odnosa: ujedinjenje s Jugoslavijom je, u svesti, još uvek živo, kao balkansko socijalističko nasleđe, kao nedavno ratno iskustvenje i kao aktuelni otpor pritiscima i intervencijama sa Zapada.

Sovjetska vlada nije nikad pokazivala oduševljenje za ujedinjenje Jugoslavije i Albanije, mada se nije tome otvoreno ni suprotstavljala – sve do 1947. godine. Naš Politbiro je znao da je već krajem 1946. godine sovjetski ambasador u Beogradu Sadčikov izražavao rezerve prema jugoslovensko-albanskim ugovorima o saradnji i upozoravao Albance na promišljenost.

Početak 1947. godine dolazi u ekonomskim pitanjima do otvorenog trvenja: Naku Spiro, koji je bio u Albaniji odgovoran za ekonomiju, izrazio je neslaganje s ugovorima iz 1946. godine o međusobnoj ekonomskoj saradnji.

Svakako u vezi s tim u Beogradu je boravila – ne sećam se tačno kada, valjda sredinom 1947. godine – albanska delegacija, u kojoj je bio, ako je nije i predvodio, Naku Spiro. Razlike su izgledne... Ja sam tada – ne sećam se kojim povodom – susreo Naku Spira: on je otvoreno, navodeći cifre, ali bez mržnje i ogorčenja, isticao da ekonomski odnosi, kakvi su dotad projektovani, nisu za Albaniju ni dobri ni pravedni...

Ali izgladivanje razlika je bilo privremeno i prividno: otpor Naku Spira se nastavlja – uporedo s dvosmislenim, poluotvorenim kritikizmom sovjetskih predstavnika u Tirani, naročito ambasadora Čuvahina, protiv Jugoslavije i jačanja jugoslovensko-albanskih odnosa.

U kojoj meri je neslaganje Naku Spira bilo povezano s intrigiranjem sovjetskog ambasadora – ja to ne znam. Ali je nepobitno da su obe aktivnosti razvijene istodobno i da je naš vrh bio i o jednoj i o drugoj ne samo obavешten, nego u njih i upleten, samim tim što je i većina albanskog Centralnog komiteta stajala na gledištu zbližavanja s Jugoslavijom i podržavala konkretne mere u tom pravcu. Čak i Enver Hodža, mada se na njemu primećivalo neoduševljenje i nepoduzimljivost:

i to je bio jedan od razloga što se u Beogradu na Hodžu gledalo kao na komunistu s malograđanskim opterećenjima i nasuprot njemu istican Koči Džodze kao „radnički kadar”.

Nervozna i protivrečna, ali i uporna nastojanja Naku Spira protivu ugovorenih i praktikovanih odnosa s Jugoslavijom zaoštrila su – bez sumnje i uz upliv jugoslovenskih predstavnika – odnose u samom albanskom Centralnom komitetu. Naku Spiro je bio isključen iz partije i smenjen: takvoj odluci se nije usprotivio ni Enver Hodža, bar ne javno.

Našav se usamljen, optužen za „nacionalističko skretanje”, što znači – protiv zblizavanja dveju komunističkih partija, odnosno dveju socijalističkih zemalja, Naku Spiro je – u jesen 1947. godine – izvršio samoubistvo. I u beogradskim vrhovima, a pogotovu u tiranskim, njegov očajnički gest je izazvao ne samo zabunu i uznemirenje nego i osećanje nečeg kobnog i zloslutnog – uprkos površnim ideološkim objašnjenjima i tešenjima da je on bio „slabić”, „inteligent”, „nacionalist”.

Organizovanje Informbiroa i njegovo smeštanje u Beogradu su privremeno stišali i zagladili neslaganja, netrpeljivosti i nestrpljenja oko Albanije između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Čim je protekao medeni mesec ideološkog internacionalizma – prigušene i suprotstavljene težnje su buknule s novom, nepredvidljivom neobuzdanošću...

Tito je bivao sve nervozniji i počeo je da požuruje ujedinjenje s Albanijom. Pred uskim krugom oko njega on nije skrivao, a ni mogao da skriva, svoje bojazni da će nas „Rusi” zaskočiti i „zgrabiti” Albaniju. Zbog toga je ujedinjenje s Albanijom, umesto da se zasniva na dobrovoljnosti s obe strane, sve više dobijalo oblik jugoslovenske penetracije. Bez ikakvog stvarnog razloga, odnosno pod izgovorom opasnosti za Albaniju od „grčke reakcije” i „imperijalista” ugnježenih u Grčkoj, Tito je naredio da se pripreme dve kompletne i kompletno opremljene divizije radi upućivanja u Albaniju. Time, kao i našim ostalim vojnim poslovima u Albaniji, rukovodio je Milan Kuprešanin, koji se ubrajao među sposobnije, odmerene i disciplinovane generale... Ja sam, po svom poslu, bio prisutan kad je Tito Kuprešaninu davao instrukcije u tom pravcu. Radilo se o pripremama, a odluka još nije bila doneta: ni pripreme, ni odluka o upućivanju dveju divizija nije razmatrana ni u Politbiroa ni u najužem krugu oko Tita (Kardelj, Ranković i ja). U tom krugu je jedino Ranković bio najpodrobnije upućen, budući da je znatan deo posla – obavешtajna služba, međupartijske veze, odabir kadrova – spadao u njegov delokrug. Upućeni su, svakako, bili i vodeći drugovi iz Armije – Gošnjak,

K. Popović i S. Vukmanović... Bez sumnje, nije bilo mnogo onih koji su se dosećali, a još manje onih kojih su znali o čemu se radi: teza o „spasavanju” i „odbrani” Albanije ozvaničena je i za uže krugove. A dodao bih – može mi se verovati – da mi savest nije bila mirna: podređivanje Albanije se nije slagalo s učenjem o dobrovoljnom ujedinjavanju i nepotčinjavanju drugih naroda. Istina, to nije bilo prvi put da stvarnost „koriguje” teoriju: bio je to nov i veoma drastičan slučaj – naš slučaj „korigovanja”. A nije bila ni ugodna pomisao da Sovjetski Savez zadobije kontrolu u Albaniji – da time „zaokoli” Jugoslaviju i spreči ujedinjenje Albanije i Jugoslavije. U svojim razmišljanjima i dvoumljenjima – znao sam – nigde nisam nazirao podršku, pa sam se, samcit, nosio sa svojim sumnjama. Povrh svega, imao sam osećaj da manevar neće ni uspeti – toliko je iz Tita izbijala nervoza i toliko je sve rađeno na brzinu. Na brzinu i nervozno, iako vreme nije išlo na ruku takvom postupanju: jer to je vreme građanskog rata u Grčkoj i optužbi u Ujedinjenim nacijama protiv Jugoslavije zbog mešanja u taj rat, vreme intenzivnih, grozničavih nastojanja Tita i vlade na zbližavanju sa zemljama narodne demokratije i učvršćivanju svog posebnog – nezavisnog od Sovjetskog Saveza – uticaja u njima...

A da li je, u kojoj meri je moguća obmana u politici? Moguća je u sitnom, svakodnevnom postupanju. A kad se radi o velikim promenama, o zaokretima, onda – ukoliko je i stvarnost, odnosno ukupnost odnosa, „obmanjiva”, utoliko „ide naruku” obmanjivačima. U pitanju Albanije, tada, to nije bio slučaj, čak i da se „Rusi” i deo albanskog vođstva, na čelu s Enverom Hodžom, nisu dosećali o čemu se radi... U prvom broju časopisa „Albanija – Jugoslavija”, 20. januara 1948. godine, organ Društva za kulturnu saradnju Albanije i Jugoslavije, Enver Hodža je veličao Tita i Jugoslaviju, ali i isticao da se Albanija sama oslobodila: on se, bez sumnje, dosećao, ali se „pravio lud” – još nije imao dovoljno snage, još nije imao osiguranu sovjetsku podršku...

6.

Krajem decembra 1947. godine došla je iz Moskve depeša u kojoj je Staljin zahtevao da dođem ja, ili neko drugi iz Centralnog komiteta, radi usklađivanja politike dveju vlada prema Albaniji... Razlike su se povećavale, naročito posle samoubistva Naku Spira, i upadljivog šurovanja albanskih vrhova oko Envera Hodže sa sovjetskim predstavnicima. Sovjetski predstavnici, naročito oni u Tirani, manje-više su otvoreno kritikovali pojedine jugoslovenske mere u Albaniji. I to s logičkom uverljivošću, kakvu politika lako nalazi – najuspešnije ona koja napipa tokove života: Zbog čega – isticali su sovjetski predstavnici – Jugosloveni insistiraju na mešovitim društvima u Albaniji, a sami odbijaju takva društva sa SSSR-om, zbog čega množe svoje instruktore u albanskoj armiji a traže sovjetske za svoju; otkud jugoslovenski stručnjaci u albanskoj privredi dok jugoslovenska privreda iznajmljuje strane; otkud sad Jugoslavija, i sama siromašna i nerazvijena, da razvija Albaniju itd.??...

Ali nije sasvim jasno zbog čega je Staljin naglasio baš moje ime u svom pozivu. Ja sam u svojoj knjizi „Razgovori sa Staljinom” izneo dve pretpostavke: Staljin me znao kao otvorenog čoveka, a možda je hteo i da me pridobije za svoju politiku, utoliko pre što sam – za razliku od Hebranga i Žujovića, na koje je već mogao da računa – pripadao najužem Titovom krugu već od 1937. godine, odnosno od Titovog preuzimanja vođstva partije.

Nikakvih posebnih instrukcija nisam dobio, budući da sam bio u toku jugoslovensko-albanskih odnosa, a i sovjetskih „netaktičnih” i „neodgovornih” rovarjenja u Tirani. Pridružila mi se i delegacija Jugoslovenske armije, koju su činili načelnik Generalštaba K. Popović i šef vojne industrije M. Todorović – oni su išli radi naoružanja i izgradnje ratne industrije. S nama je putovao i S. Vukmanović-Tempo, načelnik Političke uprave Armije – radi upoznavanja s iskustvima Crvene armije u političkom radu.

Krenuli smo vozom, 8. januara 1948. ili tih dana, dobro raspoloženi i s dobrim

nadama, ali već i formiranih gledišta – da Jugoslavija mora na svoj način i pretežno svojim snagama da rešava svoja pitanja.

Takva gledišta – naime: da Sovjetski Savez ne može da bude apsolutni uzor u „izgradnji socijalizma” – sreli smo i u Bukureštu, na večeri kod našeg ambasadora Golubovića: jedan rumunski rukovodilac se s nama slagao, jedan je bio neubedljivo protiv nas, dok su Ana Pauker, tada rumunski ministar spoljnih poslova, i naš ambasador pažljivo ćutali. Smatrao sam – i tada i kasnije u Moskvi – takve razgovore nezgodnim, jer sam držao, pouzdano, da će sovjetske obavestajne službe zabeležiti, ako ne i izokrenuti svaku reč. Ali razgovor se nije mogao izbeći, s obzirom na žalbe i interesovanje Rumuna, a i s obzirom na neobuzdanost članova naše delegacije, naročito Vukmanovića-Tempa.

A i na čitavom putu bilo je pojava koje kao da je sudbina smišljala i nameštala da bi podjarila našu kritičnost: u Jašiju sovjetski komandant se užasava na blatnjavost grada – kao da u sovjetskim gradovima nije još gore, sovjetska pratnja u vozu je iznenadujuće službena, čak hladna, smešne su nam ogromne, pompezne mesingane kvake na kupeima, a užasavamo se nad bedom čistača vagona koji u svom kupejčiću leže kokoške. I tugom nas zavejava razorena, opustošena Ukrajina – dok putujemo u blistavom, svim udobnostima snabdevenom vagonu sovjetske vlade.

Nije prošlo ni nekoliko sati po našem prispeću u Moskvu – baš smo s našim ambasadorom Vladimirom Popovićem pretresali novosti iz zemlje i naše izgleda kod sovjetske vlade – a iz Ministarstva spoljnih poslova su telefonirali da bi Staljin želeo da me primi, ukoliko nisam umoran. Šta me moglo zamoriti u višednevnoj vožnji udobnim vagonom, u čitanju i dokoličarskim razgovorima? Ali i da sam bio crkao od umora – pohrlio bih na Staljinov poziv: članovi delegacije su sa zavirljivim zanosom gledali na mene, a Popović i Todorović su mi utuvljivali u glavu da ne izostavim pitanja zbog kojih su oni došli.

Ali u mom radovanju zbog skorašnjeg susreta sa Staljinom bilo je i trezvenosti i promišljenosti: dvojnost u koju su bili zapali jugoslovensko-sovjetski odnosi nije me ostavljala čitave noći, provedene sa Staljinom i njegovim najbližim saradnicima.

Odvezli su me oko devet časova uveče u Kremlj, u Staljinove kancelarije. Tamo su već bili Staljin, Molotov i Ždanov – ovaj poslednji je bio zadužen za veze sa stranim partijama.

Posle pozdravljanja i uobičajenog raspitivanja za zdravlje, Staljin je, čim je seo za sto, prešao na pitanje Albanije: A vama se ubijaju u Albaniji članovi Centralnog komiteta! To je vrlo nezgodno, vrlo nezgodno...

Ja sam se složio da je to neprijatno i počeo da objašnjavam: Naku Spiro se svojim protivljenjem zbližavanju Albanije i Jugoslavije izolovao u vlastitom Centralnom komitetu... – Ali nisam do kraja ni ispričao svoju verziju, a Staljin je neočekivano izjavio: Mi nemamo nikakvih posebnih interesa u Albaniji. Mi se slažemo da Jugoslavija proguta Albaniju! – pri tome je prste desno šake skupio i prineo ustima, praveći gest gutanja.

Možda sam izgledao zbunjen, ali sam pokušao da Staljinove reči shvatim kao njegovu, uobičajenu drastičnu šaljivost. Opet sam počeo da objašnjavam: Ne radi se o gutanju nego o ujedinjenju... – Pa to i jeste gutanje! – upao je Molotov.

A Staljin je prihvatio, opet s onim skupljenim prstima: Da, da, gutanje! Nego mi se s tim slažemo: vi treba da progutate Albaniju, što pre to bolje.

Atmosfera je inače bila veoma srdačna – čak je i Molotov onu tvrdnju o gutanju izrekao sa šaljivom ljubaznošću.

Staljinovi gestovi gutanja i njegovo odobravanje gutanja, probudili su u meni sumnje – da s našom politikom prema Albaniji nešto nije u redu, da se ujedinjenje s Albanijom ne odvija dobrovoljno, kao što se nije odvijalo dobrovoljno ni priključenje baltičkih zemalja Sovjetskom Savezu. Ali Staljin me vratio usred teme: A šta Hodža, kakav je on po vašem mišljenju? – Izbegao sam jasan, direktan odgovor. A Staljin se odmah postarao da izrazi o Hodži baš ono mišljenje koje je vladalo u jugoslovenskom vođstvu: On je malograđanin, sklon nacionalizmu? Da, tako i mi mislimo. Izgleda da je tamo najčvršći čovek Dzodze?

Ja sam potvrdio. A Staljin je završio razgovor o Albaniji: Između nas nema razlike. Nego Vi lično napišite Titu depešu u ime sovjetske vlade o tome i dostavite mi je koliko sutra.

Nisam bio siguran da sam shvatio neobični Staljinov nalog – da ja pišem depešu u ime sovjetske vlade, ja sam ga o tome pripitao, a on je to isto razgovetno ponovio... U tom trenutku sam bio tim Staljinovim poverenjem polaskan, ali, pišući sutradan depešu, izbegao sam sve što bi moglo biti iskorišteno protiv Tita i jugoslovenske vlade. Depešu je naš ambasador istog dana dostavio sovjetskoj vladi. Ta depeša nikada nije uručena, valjda zbog toga što njen sadržaj Staljinova zlokovarnost nije mogla iskoristiti: u njoj sam javio da sam primljen kod Staljina i da se sovjetska vlada slaže sa našom politikom prema Albaniji.

Time je glavna tema završena i razgovor je skrenuo u nebitnosti: smeštanje Informbiroa, Titovo zdravlje i sl. Ja sam to iskoristio i u pogodnom momentu ubacio pitanje opreme za jugoslovensku vojsku i jugoslovensku vojnu industriju. Naglasio

sam da u tome nailazimo na smetnje kod sovjetskih predstavnika zbog „vojnih tajni“. Na to je Staljin ustao, uzviknuvši: Mi nemamo vojnih tajni prema vama! Vi ste prijateljska socijalistička zemlja – mi vojnih tajni nemamo prema vama.

Zatim je prešao za radni sto, potražio preko telefona Bulganjina i kratko naložio: Ovde su Jugosloveni, jugoslovenska delegacija – treba ih saslušati odmah...

Razgovor u Kremlju jedva ako je trajao pola sata, pa smo se nas četvorica – Staljin, Molotov, Ždanov i ja odvezli na večeru u Staljinovu vilu.

Na večeri su bili i Maljenkov, Berija i Voznesenski. A dok smo u holu vile Ždanov i ja razgledali mapu sveta – jer se gosti još nisu bili iskupili – pridružio nam se Staljin: očito mu je bilo prijatno što sam ja zapazio okruženje Staljingrada plavom, Staljinovom, olovkom. Staljin je počeo da traži Keningsberg (Köningsberg) – prisetio se da ga treba preimenovati u Kalinjin. Naišao je na nemačka imena i oko Lenjingrada, iz jekaterinskih vremena. Naložio je Ždanovu: preimenovati – besmisleno je što još i danas ta mesta nose nemačka imena! – A Ždanov je izvukao noteščić i pribležio.

Večera je počela time što je neko – rekao bih baš Staljin – predložio da svaki kaže koliko je temperatura ispod nule, pa da svaki bude kažnjen s onoliko čašica votke koliko je stepeni promašio. Slab pri piću, ja sam srećom promašio za jedan stepen, a Berija za tri: on je prokomentarisao – da je to uradio namerno, kako bi mogao popiti veći broj čašica... Ta „igra“ sa stepenima hladnoće i čašicama votke pobudila je u meni „jeretičku“ pomisao: Eto, ljudi od kojih zavisi sudbina sveta vode besmislen, isprazan život. Tu „jeres“ je pojačavala i oronulost vođe: Staljin je za tri godine – video sam ga poslednji put u martu 1945. godine – omlitaveo i osenilio. Dobro je jeo i ranije, a sad je bio halapljiv – kao da se boji da neko ne skloni jelo ispred njega. A pio je opreznije, manje. Njegova energija, njegove moći, više kao da nisu nikom bile potrebne, pošto se rat okončao. Jedino je u oporosti i sumnjičavosti – kadgod se neko ne bi složio s njim – ostao isti, čak i osetljiviji.

Razgovor je vodio Staljin, ali i drugi su u pogodnom momentu mogli ubaciti temu: po pravilu se na drugu temu ne bi prelazilo dok se prva ne bi iscrpla. Teme je najčešće pokretao Staljin – po nekom bizarnom redu, u kome su se aktuelnosti i komplikovani problemi smenjivali s prepričavanjem anegdota.

Staljin nije skrivao divljenje prema atomskoj bombi: Moćna stvar! – uzviknuo je dva-triput... Često je citirana Staljinova izjava da atomska bomba impresionira jedino ljude slabih živaca – kao da je on potcenjivao atomsku bombu. Gubi se, pri tome, iz vida da Sovjetski Savez to oružje nije posedovao kad je on dao tu izjavu. Da

li ju je posedovao te večeri, kad se njom oduševljavao, ne znam. Izgleda mi sasvim verovatno da je tada znao i njenu moć i njenu tajnu. Jer kad smo se Kardelj, Bakarić i ja, mesec dana kasnije u Moskvi sreli s Dimitrovom, u njegovoj moskovskoj vili, Dimitrov nam je ispričao da Sovjeti već imaju atomsku bombu, bolju od američke. Pitam se: da li su već imali bombu ili su preko Bugara hteli da nas zastraše?...

Kad je došla reč o Nemačkoj, Staljin je zaključio: Zapadni će od zapadne Nemačke napraviti svoju, a mi od istočne svoju državu... Taj zaključak mi je izgledao logičan i shvatljiv – premda mi nisu bila shvatljiva ni realna gledanja Staljina i sovjetskih vođa iz juna 1946. godine, u razgovorima s jugoslovenskom i Bugarskom delegacijom: Čitava Nemačka mora biti naša!..

Sedeli smo na kraju podugačkog stola – na drugom kraju stola su bila jela u zagrejanim srebrnim činijama. Staljin je sedeo sam, ali ne u čelu stola – u čelu, desno od Staljina, sedeo je Berija, a mi ostali pofrončeni prema Staljinu. Meni s leva, do Berije, sedeo je ćutljivi Molotov, desno od mene Ždanov, a zatim Maljenkov i Voznesenski... Ždanov je i započeo priču o Finskoj – o njihovoj akuratnosti u isporučivanju reparacija, o visokom kvalitetu proizvoda koje isporučuju. Završio je: Pogrešili smo što je nismo okupirali – sve bi bilo gotovo da smo to uradili. – A Staljin je nadodao: Da, to je bila greška – suviše smo vodili računa o Amerikancima, a oni ne bi prstom makli. – Molotov je primetio: Ah, Finska – to je oraščić!..

Ždanov me je upitao: Imate li vi u Jugoslaviji opernog pozorišta. – Začuden pitanjem, odgovorio sam: U Jugoslaviji se opere daju u devet pozorišta. – Istovremeno sam pomislio: Koliko malo oni znaju o nama, koliko malo ih interesuje naš život!..

Ždanov jedini nije pio alkohol, nego oranžadu. I objasnio mi je da ima oboljenje srca, dodavši podrugljivo: Mogu umreti svakog časa, ali i živeti veoma dugo.

Maljenkov i Voznesenski su mahom ćutali. Staljin je, u jednom momentu, istakao da se moraju povećati plate nastavnom osoblju – i Voznesenski se složio. Složio se isto tako kad mu se Staljin obratio pitanjem – da li se mogu namaći sredstva za kanal Volga – Don, u tek usvojenom Petogodišnjem planu.

I ja sam pokrenuo dva, teoretska pitanja – zanimalo me, mučilo me da doznam Staljinovo mišljenje o njima.

Prvo se ticalo razlikovanja „naroda“ i „nacija“: u marksističkoj literaturi nije bilo formulacija koje bi jasno određivale tu razliku, a Staljin je važio – zbog svog dela „Marksizam i nacionalno pitanje“, pisanog pre Prvog svetskog rata – kao najviši znalac nacionalnog pitanja.

Na moje pitanje, upao je Molotov: To je jedno isto – narod i nacija.

Ali Staljin se nije složio: Ne, koješta! To su različite stvari! Nacija – to već znate šta je: proizvod kapitalizma s određenim karakteristikama, u naciju spadaju sve klase, a narod – to su radni ljudi određene nacije, odnosno radni ljudi istog jezika, kulture, običaja.

Tom prilikom je Staljin uzvratilo na moju pohvalu „Marksizma i nacionalnog pitanja“ kao izuzetnog, još uvek aktuelnog dela: Tamo je izloženo Iljičevo – Lenjinovo gledanje, Iljič je knjigu i redigovao.

Drugo pitanje se odnosilo na Dostojevskog: od rane mladosti sam smatrao Dostojevskog za najvećeg pisca modernog doba i nikako nisam uspevaio da uskladim u sebi njegovo zapostavljanje u Sovjetskom Savezu, premda sam bio protivu njegovih političkih ideja. Staljin je i to jednostavno objasnio: Veliki pisac i – veliki reakcionar. Mi ga ne objavljujemo jer loše utiče na omladinu. Ali, veliki pisac!

Povodom Gorkog – Staljin se nije složio sa mnom da je „Život Klime Samgina“ Gorkijevo najznačajnije delo, kako po metodi tako i po dubini slikanja ruske revolucija. Staljin je rekao: Ne, najbolje stvari su mu one koje je ranije pisao: „Gradac Okurov“, pripovetke, pa „Foma Gordjejev“. A što se tiče slika ruske revolucije u „Klimu Samginu“ – tamo ima vrlo malo revolucije...

Staljin je istakao i dva savremena sovjetska pisca – jedan je bio žena, kad se povelala reč o Šolohovu. Ždanov je ispričao Staljinovu opasku povodom knjige ljubavnih pesama K. Simonova: Trebalo je štampati samo dva primerka – jedan za nju, drugi za njega! – na šta se Staljin muklo nasmejavao, uz grohot ostalih. Ždanov je ispričao, s podsmešljivošću, da su lenjingradski funkcioneri njegovu kritiku Zoščenka shvatili tako što su ovome oduzeli karte za snabdevanje, pa su iz Moskve intervenisali da to ne rade.

Neko je – čini mi se da sam to bio ja – spomenuo živu valjanost Marksovog i Engelsovog pogleda na svet, na šta je Staljin primetio – kao neko ko je o tome dugo razmišljao i došao, možda i mimo svoje volje, do nepobitnih zaključaka: Da, bez sumnje su oni osnivači. Ali imaju i nedostataka: ne treba zaboraviti da su Marks i Engels bili pod suviše snažnim uticajem nemačke klasične filozofije, naročito Kanta i Hegela. Lenjin je, međutim, bio slobodan od takvih uticaja... – Ovaj Staljinov stav – očito veoma značajan – ispao je, omaškom mog pamćenja, iz inoje knjige „Razgovori sa Staljinom“ (originalni naslov: „Susreti sa Staljinom“). Niko u komunističkom pokretu, ni tada, ni dotad, nije imao odvažnosti da s tolikom kritičnošću govori o pogledu na svet Marksa i Engelsa: i ja sam, tada, bio zadivljen smelošću i dalekosežnošću Staljinovog suda. Razmišljajući danas o

tome, dolazim do zaključaka da su Staljina na takav, kritičan, „revizionistički“ stav prema Marksu i Engelsu više navela praktična, tj. državnička iskustva, nego čisto teoretska razmišljanja: ako Sovjetski Savez treba da bude – a on je, prema Staljinu to bio i jedino je on to mogao biti i u budućnosti – vodeća sila socijalizma, njemu mora pripasti prioritet u teoriji, odnosno u njenoj ispravnosti, a to praktički znači usvajanje Lenjina kao ispravnijeg, proverenijeg od Marksa...

Staljin me iznenada – već pred kraj sedeljke – upitao zbog čega u našem CK nema Jevreja. Objasnio sam: kod nas nema mnogo Jevreja, većinom su pripadali srednjoj klasi, Pijade je jedini Jevrejin član CK. Staljin se prisetio: Pijade, mali, s naočarima? Da sećam se, bio je kod mene. A kakva je njegova funkcija? – Član CK, stari komunist, potpredsednik Prezidijuma, prevodilac „Kapitala“ – objašnjavao sam.

A kod nas u Centralnom komitetu nema Jevreja! – prekinuo me Staljin, izazivački se smejući: Vi ste antisemiti, i Vi Đilas, i Vi ste antisemit!

Shvatio sam da me Staljin izaziva – da se izjasnim o Jevrejima. Smešio sam se i ćutao – nikad nisam bio antisemit, ali nisam hteo da se suprotstavljam Staljinovom antisemitizmu. I Staljin je ubrzo napustio tu temu.

Veče nije proteklo bez prostakluka, Berijinog. Pošto su me naterali da probam „percovku“ – votku s ljutom paprikom, Berija je, cereći se, objasnio da to loše utiče na polne žlezde – on je upotrebio najprostačkije izraze. Pri tome me Staljin napregnuto posmatrao, podgušen smehom – ali se uzdržao od smejanja, zbog moje kislosti.

No i bez tog incidenta, atmosfera je u toku čitave te šestočasovne večeri imala u sebi nešto muklo i napregnuto, nedorečeno. Ja sam slutio, opazio – tek-tek pa će početi kritika Tita i jugoslovenskog CK. I u meni je rastao, muklo, otpor i odmeravao sam i podešavao svaku reč. Kao uzgred – da bih unapred učvrstio svoju poziciju, nekoliko puta sam istakao Tita i svoj CK.

Tako ni Staljinovo ubacivanje intimnijih elemenata – zbog čega se nisam odazvao njegovom pozivu iz 1946. godine da letujem kod njega na Crnom moru – nije izmenilo ništa ni u mom držanju, ni u njihovoj nedorečenosti.

Večeru je završio Staljin – zdravicom u spomen Lenjina: Ispijmo za sećanje na Vladimira Iljiča, našega vođu, učitelja – sve naše!

Ustali smo i ispili svom božanstvu, u pogruženosti: Staljin je, pri tome, imao tronut i svečan, ali i tmuran izraz.

Pre razilaženja – već smo bili na nogama, Staljin je pustio gramofon i pokušao da igra, prateći ritam pokretima uzdignutih ruku. Ali je ubrzo prestao, izjavivši rezignirano: Ostarilo se. I ja sam već starac.

A pomoćnici su ga, uz laskanja, razuveravali.

Zatim je pustio ploču u kojoj je koloraturno izvijanje pevačice pratilo pseće zavijanje i lavež. Staljin se preterano smejao. Ali i ostali. Sem mene. Primitivši moju nelagodnost i neshvatanje njihove rasonode, Staljin je zaustavio ploču, skoro se izvinjavajući: Ne, ipak je dobro smišljeno, đavolski dobro smišljeno...

Time se veče kod Staljina i završilo.

Nismo čekali više od dan-dva, a pozvali su nas u Generalštab – da izložimo svoje zahteve.

Sastanak je vodio Buļganjin, okružen visokim stručnjacima, među kojima je bio i načelnik Generalštaba maršal Vasiljevski. Najpre sam ja uopšteno izneo naše potrebe, da bi ih K. Popović i M. Todorović detaljnije obrazložili: jugoslovenski zahtevi su mi izgledali preterani, naročito u pogledu izgradnje naše ratne industrije i ratne flote. O tome je bilo razgovora i u vozu, ali kako je sve bilo utanačeno s Titom u Beogradu – na tome je ostalo. Sovjetski oficiri su postavljali pitanja, udubljivali se i beležili, ali se nisu izjašnjavali.

Izgledalo je da je, ipak, sve krenulo s mrtve tačke, utoliko pre što su K. Popović i M. Todorović i idućih nekoliko dana održavali sastanke s vojnim stručnjacima.

Ali već posle desetak dana sve je zastalo, a sovjetski funkcioneri su nam natuknuli da su „nastale komplikacije” i da moramo čekati. Dosećali smo se, dakako, da se radi o komplikacijama između Beograda i Moskve.

Počelo je ubijanje vremena po muzejima i pozorištima, u šetnjama i časaknjama. A time se produbljivao i naš kritičizam sovjetskih struktura i sovjetske stvarnosti – kritičizam koji nismo umeli, naročito neki članovi delegacije, ni da prikrijemo, iako on nije išao do uopštenih negacija, a bio bi za svaku normalnu, pravnu državu shvatljiv, ako ne i prihvatljiv. Bez sumnje je i naš sastanak s jugoslovenskim višim oficirima – većinom generalima koji su bili na školovanju u Sovjetskom Savezu, doprineo „trovanju” odnosa sa sovjetskom vladom. Na tom sastanku smo obavestili oficire o prilikama u zemlji, ali ih i upozorili da ne treba šablonski prihvatati iskustva Sovjetske armije, nego nastojati da se ona usaglase s našim uslovima i iskustvima.

Bilo je i preteranih, neopreznih izjava o šablonizmu i krutosti Sovjetske armije – takve izjave je teško izbeći kad počnu različite orijentacije među partnerima. Opažao se i otpor našim sugestijama kod pojedinih oficira: naš ambasador Vladimir Popović nas je bio upoznao sa zatrovanim odnosima između najuglednijih oficira – npr. između Peka Dapčevića i Arsa Jovanovića, što se i na tom sastanku ispoljava-

lo... Ukratko: sa tog sastanka sam odneo mučan utisak ne samo o uplivu sovjetskih doktrina i otporu intencijama našeg CK, nego i o prisustvu aktivnosti sovjetskih tajnih službi u redovima naših ljudi koji se školuju u Sovjetskom Savezu.

U to vreme je u Moskvu doputovao predstavnik jugoslovenske spoljne trgovine Bogdan Crnobrnja – energičan i vešt pregovarač. On je nastojao da tražim prijem kod Mikojana – da bi naši zahtevi imali veću težinu i razgovor veću autoritativnost. Radilo se o nizu pitanja, a napose o tome da nam sovjetske vlasti isporuče vagone iz sovjetskih okupacionih zona, utoliko pre što su bili u pitanju i vagoni koje je nemačka vojska odvušla pri povlačenju.

Mikojan nas je primio hladno, s neskrivenim nestrpljenjem.

Kad je došla reč o vagonima, on je tvrdo upitao: A kako to mislite da vam ih damo – pod kojim uslovima, po kojoj ceni?

Ja sam uzvratio, prema dogovoru s Crnobrnjom: Da nam ih poklonite!

A Mikojan, kratko: Ja se ne bavim poklonima, nego – trgovinom. – Tražili smo i promenu ugovora o prodaji sovjetskih filmova, koji je bio štetan, neravno-pravan za Jugoslaviju. Mikojan je i to odbio, pod izgovorom da bi to bio presedan – a zašto pa ne bi bio? – za druge istočnoevropske zemlje. Jedino je bio predusretljiv kad se radilo o jugoslovenskom bakru – spreman da plaća kojom bilo valutom, i to unapred.

I da nismo imali vremena napretek, zaželeli bismo da posetimo Lenjingrad – grad revolucije, stradanja i lepote.

Ja sam zbog toga posetio Ždanova – začudo, to se nije moglo uraditi na nižem nivou. On je već znao zbog čega dolazim, pa se ljubazno saglasio s našom željom. Ali je bio i upadljivo suzdržan. Ipak me pripitao šta mislim o izjavi Dimitrova, objavljenoj u „Pravdi”, povodom Dimitrovljeve posete Rumuniji – stavove Dimitrova je „Pravda” kasnije dezavuisala. Ja sam izrazio rezerve: Dimitrov tretira rumunsko-bugarske odnose izolovano, a koordiniranje privrednih planova – o čemu on govori – izgleda mi preuranjeno. – Ždanov je tom Dimitrovljevom izjavom bio nezadovoljan, mada nije izneo svoje razloge – njih će izneti Staljin na sastanku s jugoslovenskom i bugarskom delegacijom, do kojeg je uskoro potom došlo.

Lenjingrad: divljenje gradu, tuga nad njegovim stradanjem. I neobjašnjiva, mukla bliskost s njegovim funkcionerima: ni oni ni mi nismo ni rečcom kritikovali ni sovjetski sistem, ni vode, ni dato stanje, a među nama je izrastalo razumevanje, zabrinuto i bezglasno, kao među izgnanicima ili brodolomnicima...

7.

Da ne bi trošio vreme uzaman, K. Popović je odlučio da se vrati u zemlju. S njim bih i ja otputovao – da nije stigla depeša o dolasku Kardelja i Bakarića, u kojoj je nalagano da im se i ja pridružim, radi raspravljanja sa sovjetskom vladom „nastalih komplikacija”. Sovjetska vlada je bila pozvala Tita, ali jugoslovensko vodstvo se izgovorilo – nepoverenje je već bilo uzelo maha – da se on ne oseća dobro. Istovremeno su pozvani i predstavnici Bugarske. Sovjetski predstavnici nisu propustili da nam saopšte da iz Bugarske dolaze „glavni”.

Kardelj i Bakarić su doputovali 8. februara – doček je bio hladan i služben. Smešteni su u vilu kraj Moskve, pa pošto je tamo bilo mesta i za mene, preselili su me istog dana iz hotela k njima.

Istog dana, noću – u spavaćoj sobi, jer sam držao da tu nema aparata za prislušivanje – dok je Kardelj ležao a njegova žena spavala kraj njega, ja sam Kardelja najtišim šaputanjem obavestio o mojim utiscima iz boravka u Moskvi i iz kontakata sa sovjetskim funkcionerima. Suština mojih obaveštenja se svodila na to da ne možemo računati ni na kakvu ozbiljnu pomoć, jer sovjetska vlada ide za podređivanjem Jugoslavije, odnosno na takve odnose s Jugoslavijom kakve već ima sa ostalim istočnoevropskim državama.

Kardelj mi je, pak, ispričao da je neposredni razlog njegovog dolaska, odnosno spora s Moskvom, dogovor između albanske i jugoslovenske vlade o ulasku dveju jugoslovenskih divizija u Albaniju, čemu se sovjetska vlada usprotivila. Moskva ne samo što nije prihvatila jugoslovenske razloge – da jugoslovenske divizije treba da zaštite Albaniju od grčkih „monarhofašista” – nego je Molotov u svojoj depeši zapretio javnim neslaganjem.

Ja sam Kardelja upitao: A što vam je baš sada trebalo slanje divizija? I čemu sve to, sva ta nervozna uplitanja u Albaniju? – Na to mi je Kardelj rezignirano odvratio: Pa to gura Stari (Tito)... Znaš i sam...

I doista sam znao: najuže rukovodstvo, ukoliko je u značajnijim odlukama i sude-

lovalo, nije imalo veću stvarnu ulogu nego što bi imali savetnici apsolutnog monarha: takav odnos je nasleđen, sazdan u ilegalnosti i ratu; budući da je Tito bio imenovan od Kominterne s pravom veta, i taj svoj položaj sistematski, nenametljivo ali i neodstupno, učvršćivao. No ja sam o tome već podosta pisao u svojim delima, a ovde to iznosim samo radi upotpunjavanja činjenica i atmosfere. To utoliko pre što sam baš tu pojedinost iz moskovskih sašaptavanja s Kardeljem ispustio iz svojih „Razgovora sa Staljinom” – da ne bih „vukao Boga za bradu”, a još više da ne bih davao argumente albansko-sovjetskoj propagandi, u vreme kada je sve to još uvek bilo aktuelno.

Sutradan, po Kardeljevom dolasku, išetali smo na raščišćene staze parka. Tu sam Kardelja i Bakarića obavestio opširnije, tu smo i pretresali odnose sa Sovjetskim Savezom. A kako se ta šetnja, na mrazu, oteгла, primećivali smo na licima sovjetske pratnje zgranutost, pa i ogorčenje, što se dogovaramo tu, a ne u vili... Kasnije nas je jedan službenik upitao zbog čega nam u salonu stalno svira muzika, pa sam mu ja odgovorio da volimo muziku, naročito Kardelj – što nije bilo ni netačno...

Od sovjetske vlade nije stizalo nikakvo obaveštenje sve do 10. februara uveče, kada su nas trojicu pokupili u auto i odvezli u Kremlj, u Staljinovu kancelariju. Tamo, u sobičku ispred Staljinove kancelarije, kod sekretara Poskrebiševa, čekali smo petnaestak minuta Bugare – Dimitrova, Kolarova i T. Kostova, pa su nas uveli kod Staljina. Pozdravljanje je bilo hladno i kratko. Staljin je seo u čelo, desno od njega Molotov, Ždanov, Maljenkov, Suslov, Zorin, a levo – Kolarov, Dimitrov, Kostov, pa Kardelj, ja, Bakarić... Ja sam o tom sastanku, po povratku u Beograd, napisao izveštaj za sednicu Politbiroa CK od 1. marta 1948. godine: izveštaj je rukopisan, da ne bi prekucani tekst slučajno dopao u neželjene ruke. Izveštaj je uzeo Tito čim sam ga pročitao, za svoju arhivu. Izveštaj je manje više zabeležio činjenice koje i ovde navodim. Ali se završava izražavanjem vere u Staljina, odnosno uveravanjem da Staljin ima veliku ljubav za našu Partiju, a posebno za Tita. Taj završetak odudara i od duha teksta, a pogotovu od činjenica navedenih u njemu: idolatrijske sheme još se nisu bile sasvim razgradile u meni, a povrh toga sam sumnjao – kao što se i potvrdilo – da Žujović obaveštava ambasadora Lavrentjeva o stanju u CK i gledanjima članova CK. Veličanje Staljina će se nastaviti i na Petom kongresu Kompartije Jugoslavije – svakako već s manje iluzija, a s više taktičkog „lukavstva”...

Počeo je Molotov, ukratko izlažući neslaganja jugoslovenske i bugarske vlade sa sovjetskom vladom. Navodio je i primere: Bugarska je potpisala s Jugoslavijom, bez znanja sovjetske vlade, ugovor o savezu pre nego je s njom bio potpisan mirovni ugovor, Dimitrov je u Bukureštu dao izjavu o stvaranju istočnoevropskih

federacija, uključivši i Grčku. Podvukao je da su takvi postupci nedopustivi – i s partijske i s državne tačke gledišta.

Ali Staljin je prekinuo Molotova i okomio se na Dimitrova: Drug Dimitrov se suviše zanosi na pres-konferencijama. Eto, na primer, tu su kod nas bili Poljaci. Ja ih pitam: Šta mislite o izjavi Dimitrova? Oni vele: Pametna stvar. A ja im kažem da to nije pametna stvar. Onda oni odgovore da i oni misle da to nije pametna stvar – ako je takvo mišljenje sovjetske vlade. Jer oni su mislili da je Dimitrov dao tu izjavu sa znanjem i uz saglasnost sovjetske vlade, pa su je zbog toga i odobravali. Dimitrov je posle pokušao da tu izjavu ispravi preko bugarske telegrafске agencije, ali ništa nije time ispravio. Štaviše, naveo je kako je Austro-Ugarska svojevremeno ometala carinsku uniju između Bugarske i Srbije, iz čega se sam po sebi nameće zaključak: ranije su ometali Nemci, sada Rusi. Eto o čemu se radi!

Molotov nastavlja, optužujući bugarsku vladu da ide ka federaciji s Rumunijom – ne konsultujući sovjetsku vladu.

Dimitrov ublažava, tvrdeći da je o federaciji govorio uopšteno.

Staljin ga prekida: Ne, vi ste govorili o carinskoj uniji, o usklađivanju privrednih planova...

Molotov nadovezuje: A šta su carinska unija i usklađivanje privrednih planova nego stvaranje jedne države?

Već se očituje, drastično, cilj tog sastanka koji je sovjetsko vodstvo i sazvalo: odnosi među „narodnim demokratijama” ne mogu se razvijati mimo odobrenja sovjetske vlade, Dimitrovljeva inicijativnost i samovolja Jugoslavije nisu samo „jeres”, nego i osporavanje „osveštanih” prava Sovjetskog Saveza.

Dimitrov je i dalje pokušavao da se opravda, ali ga Staljin prekida: Staljinova živopisna oštroumnost se preobratala u pakosnu grubost, a isključivost u netrpeljivost. No on ne gubi osećanje stvarnih odnosa: grdi i prigovara Bugarima, kao „mekšoj”, popustljivoj strani, a neskriveno cilja na Jugoslovene.

– Mi vaše stavove saznajemo iz novina! – uzvikuje Staljin na Dimitrovljeva pravdanja. – Brbljate kao žene preko ulice što vam padne na um, a posle to dograbe novinari!

Dimitrov je pokušao da pravda, posredno, stav o carinskoj uniji s Rumunijom: Bugarska je u takvim ekonomskim teškoćama da bez uže saradnje s drugim zemljama ne može da se razvija. Što se tiče moje izjave na konferenciji za štampu, tačno je da sam se zaneo...

Staljin ga je i tu prekinuo: Hteli ste da zablistate novim rečima! To je skroz po-

grešno, jer takva federacija je nezamisliva. Kakve su istorijske veze između Bugarske i Rumunije? Nikakve! A da i ne govorimo o Bugarskoj i recimo Mađarskoj ili Poljskoj.

Na Dimitrovljevu tvrdnju – da nema razlike između spoljne politike Bugarske i Sovjetskog Saveza, Staljin je oporo uzvratio: Ima krupnih razlika! Čemu to kriti?... Lenjinova praksa je uvek bila da greške treba uočiti i što pre ih ukloniti...

Tačno je, pogrešili smo – prihvatao je poslušno Dimitrov. – Ali učimo se i na tim greškama u spoljnoj politici.

Staljin, podrugljivo: Učite se! Bavite se politikom pedeset godina i ispravljate greške! Ne radi se kod vas o greškama, nego o stavu drukčijem nego što je naš.

Dimitrovljeve uši su pocrvene, po licu mu izbile crvene fleke, bio je pokunjnjen i klonuo toliko da se nametalo pitanje: Je li to onaj isti čovek koji je iz uza na lajpciškom procesu prkosio Geringu i fašizmu?

Staljin je nastavio: Carinska unija, federacija između Rumunije i Bugarske – to su gluposti! Druga je stvar federacija Jugoslavije, Bugarske i Albanije. Postoje tu istorijske i druge veze. Tu federaciju treba stvoriti i to ukoliko pre utoliko bolje. Da, ukoliko pre utoliko bolje – odmah, ako je moguće već sutra! Da, već sutra, ako je moguće! Odmah se dogovorite o tome.

Držim da je Kardelj – Bakarić i ja smo sve vreme mahom ćutali – izjavio da se već radi na jugoslovensko-albanskoj federaciji.

Staljin ga prekida, ističući: Ne, prvo federacija između Bugarske i Jugoslavije, pa ovih dveju s Albanijom... Mi mislimo da treba stvoriti i federaciju između Mađarske i Rumunije, a i Poljske i Čehoslovačke...

Staljin nije razvio svoju ideju do kraja: izgleda da se – prema nagoveštajima iz sovjetskih vrhova – radilo o nameri da se reorganizuje i Sovjetski Savez tako što bi se Belorusiji priključile Poljska i Čehoslovačka, Ukrajini Rumunija i Bugarska, a Rusiji balkanske države: grandiozna i suluda federalno-imperijalna koncepcija.

Činilo se da je raspra o bugarsko-rumunskom ugovoru završena, a starac Kolarov se priseti: Ja ne vidim šta je drug Dimitrov pogrešio, jer mi smo projekt ugovora s Rumunima prethodno poslali sovjetskoj vladi i ona nije dala nikakvu primedbu na carinsku uniju, nego jedino na definiciju napadača.

Staljin se obratio Molotovu, s pitanjem da li je to tačno. A ovaj je jetko odgovorio: Pa, da!

Staljin, s ljutitom rezignacijom: I mi pravimo gluposti.

Dimitrov se uhvati za taj podatak: To je i bio razlog moje izjave – projekat je slat u Moskvu, nisam pretpostavljao da biste mogli imati nešto protiv.

Ali Staljin činjenice nisu mogle tako lako pokolebati: Koješta! Zatrčali ste se kao komsomolac. Hteli ste da zadivite svet, kao da ste još uvek sekretar Kominterne. Vi i Jugosloveni ne javljate ništa šta radite, nego mi sve doznajemo na ulici – stavljate nas pred svršen čin!

Kostov, koji je vodio privredu Bugarske, verovatno se bio spremio da postavi privredne probleme. Upao je: Teško je biti mala i nerazvijena zemlja... Ja bih hteo da postavim neka ekonomska pitanja...

Ali Staljin ga je prekinuo, uputivši ga na nadležna ministarstva: Ovde se pretresaju spoljno-politička razmimoilaženja triju vlada i partija.

Najzad do reči dolazi Kardelj: on je pocrveneo, uvukao glavu u ramena i, uzbuđen, pravi u govoru pauze gde im nije mesto. Ističe: ugovori između Bugarske i Jugoslavije su bili prethodno dostavljeni sovjetskoj vladi, a ova je dostavila samo jednu, neznčajnu primedbu (umesto „večita vremena” staviti dvadeset godina). – Sem te primedbe, koju smo usvojili – kaže Kardelj – nije bilo razmimoilaženja...

Staljin pogleduje muklo Molotova, a ovaj obara glavu potvrđujući time navode Kardelja.

Staljin prekida i Kardelja, ljutito kao i Dimitrova, mada ne toliko uvredljivo: Koješta! Postoje razmimoilaženja, i to duboka! Šta ćete reći za Albaniju? Niste nas uopšte konsultovali o uvođenju vojske u Albaniju...

Kardelj: Postojala je saglasnost albanske vlade...

Staljin: To bi moglo dovesti do ozbiljnih međunarodnih komplikacija – Albanija je nezavisna država! Šta vi mislite? Pravdali se ne pravdali – ostaje činjenica da se niste s nama konsultovali o slanju vojske u Albaniju...

Kardelj se pravda – da sve to nije bilo konačno i da se ne seća nijednog spoljnog pitanja a da se jugoslovenska vlada nije konsultovala sa sovjetskom.

Nije tačno! – uzvikuje Staljin. – Vi se uopšte ne konsultujete. To nije kod vas greška, nego stav, da, stav!...

Tako Kardelj nije uspeo ni da izloži svoje gledište. A Molotov je pročitao s papira, koji je uzeo ispred sebe, odlomak iz jugoslovensko-bugarskog ugovora: da će obe zemlje raditi u duhu Ujedinjenih nacija i podržavati svaku inicijativu koja bi bila upravljena na održavanje mira i protiv svih žarišta agresije. – Šta to znači? – naglašeno pita on.

Dimitrov objašnjava da je to vezivanje borbe protiv agresije za Ujedinjene nacije, ali ga Staljin prekida: Ne, to je preventivni rat – najobičniji komsomolski ispad! Drečava fraza, koja samo daje materijal neprijatelju.

Potom se Molotov opet vratio na bugarsko-rumunsku carinsku uniju, ističući – da je to početak spajanja dveju država.

Staljin upada s primedbom da carinske unije uopšte nisu realne. To unekoliko smiruje diskusiju, pa Kardelj primećuje da se neke carinske unije ne pokazuju lošim.

Na primer? – pita Staljin, nesklon ma kakvom popuštanju.

Pa, na primer, Beneluks (Benelux) – oprezno uzvraća Kardelj. – Tu su se Belgija, Holandija i Luksemburg...

Staljin: Ne, Holandija nije. Tu su samo Belgija i Luksemburg – nije to ništa, beznačajno.

Kardelj: Ne, tu je i Holandija.

Staljin, sa zajedljivom upornošću: Ne, nije Holandija!...

Staljin ispitivački pogleduje u Molotova, u Zorina i ostale. Meni pada na um da objasnim da ono „ne” iz naziva Beneluks (Benelux) znači početni slog imena Holandija (Nederland), ali pošto svi ćute – ćutim i ja i tako ostade da Holandije nema u Beneluksu (Benelux).

Opet se Staljin vratio na usklađivanje privrednih planova između Bugarske i Rumunije: To je besmislica! Jer umesto saradnje – uskoro bi došlo do svađe. Druga je stvar ujedinjenje Bugarske i Jugoslavije – tu postoje sličnosti, davnašnje težnje...

Kardelj prihvata – da je zaključeno, na Bledu, da se postepeno radi na federalizaciji između Bugarske i Jugoslavije, ali Staljin ga prekida, kategorički: Ne, nego odmah, kad bi bilo moguće – već sutra! Prvo treba da se ujedine Bugarska i Jugoslavija, a zatim da im se pripoji Albanija.

Zatim je Staljin prešao na ustanak u Grčkoj: Treba stišati ustanak u Grčkoj! (On je upotrebio reč „svertnut”, koja bukvalno znači „saviti”) Verujete li Vi – obratio se Kardelju – u uspeh ustanka u Grčkoj?

Kardelj: Ukoliko se strana intervencija ne poveća i ukoliko grčki drugovi ne naprave krupne vojničke i političke greške...

Staljin, zajedljivo: Ukoliko, ukoliko! Ne, oni nemaju nikakvih izgleda na uspeh. Šta mislite, da će Britanija i Sjedinjene Države – Sjedinjene Države, najjača država na svetu! – dozvoliti da im budu prekinute saobraćajne arterije u Sredozemnom moru!? Koješta! A mi flote nemamo. Ustanak u Grčkoj treba stišati i to što pre.

Neko je spomenuo skorašnje uspehe kineskih komunista. Ali to nije pokolebalo Staljinu u pitanju ustanka u Grčkoj: Da, kineski drugovi su uspeali, ali u Grčkoj je sasvim druga situacija. Grčka je na životno važnoj komunikaciji zapadnih država. Tamo su se direktno angažovale Sjedinjene Države – najjača država na

svetu... U Kini je drugi slučaj, odnosi na Dalekom istoku su drugačiji... Istina, i mi možemo da pogrešimo! Eto, kad se svršio rat s Japanom, mi smo pozvali kineske drugove da se dogovorimo kako bi oni našli *modus vivendi* s Čan Kaj Šekom. Oni su se na rečima složili s nama, a kad su stigli kući, radili su po svome: skupili snage i udarili. Pokazalo se da su u pravu oni a ne mi... Ali u Grčkoj je drugi slučaj – ne treba se kolebati, nego smiriti grčki ustanak...

Šta li je navelo Staljina da bude protivu ustanka u Grčkoj? Verovatno nije bio naklonjen stvaranju još jedne komunističke države na Balkanu – dok ni stvorene još nisu bile podređene, a još više je zazirao od međunarodnih komplikacija – dok se Sovjetski Savez još nije oporavio od gubitaka i razaranja. A što se tiče Kine – takođe zaziranje od sukoba sa Zapadom, u prvom redu sa SAD-om, a verovatno i zaziranje od stvaranja jedne revolucionarne države koja svojim novotarijama, svojom veličinom i samostalnošću, može da bude uspešan, nesavladiv suparnik Sovjetskom Savezu.

Diskusija je jenjavala, pa je Dimitrov pokrenuo pitanje ekonomskih odnosa sa SSSR-om. Ali Staljin nije popuštao: O tome ćemo razgovarati sa zajedničkom bugarsko-jugoslovenskom vladom.

A Kostovu – na primedbu o nepodobnosti, za Bugarsku, ugovora o tehničkoj pomoći, Staljin je odvratio kratko: Predajte belešku („zapisočku“) Molotovu.

Kardelj je pripitao kakav stav treba zauzeti prema zahtevu Italije da joj se dodeli Somalija: Jugoslavija nije sklona tom zahtevu. Staljin je izrazio suprotno gledište, pa je pripitao Molotova da li je upućen odgovor u tom smislu. Svoje gledanje je Staljin motivisao: Nekad su carevi, kad nisu mogli da se pogode oko plena, davali spornu teritoriju najslabijem feudalcu, kako bi je kasnije u zgodnom momentu oteli od njega...

Na kraju sastanka Staljin je prizvao, kao pokriće, Lenjina i lenjinizam: I mi, Lenjinovi učenici, mnogo puta smo se razmimoilazili sa samim Lenjinom, pa se čak i posvađali oko neke stvari; ali posle bismo sve prodiskutovali, utvrdili stavove i – išli dalje.

Sastanak je trajao oko dva sata.

Ali ovoga puta nas Staljin nije pozvao u svoj dom na večeru: osećao sam, zbog toga, žalost i prazninu – kako zbog sentimentalnog, idolatrijskog odnosa prema Staljinu, tako i zbog izneverene nade da bi, na gozbi, napetost omekšala, a nespo- razumi se razjasnili, ako ne i izgadili. U autu, napolju, počeo sam da izražavam Kardelju i Bakariću svoje ogorčenje sastankom, ali Kardelj mi je, potišten, dao znak da ćutim. Bio je to, za mene, znak da se slažemo – kao što smo se u svemu

slagali, za vreme tih moskovskih iskušenja: svak je emotivno reagovao na svoj način...

I mada Kardelj potvrđuje to slaganje, on je – godinu-dve pre svoje smrti – izjavio da sam mu ja po izlasku iz Kremļa rekao: Sad moramo da se ujediniamo s Bugarskom! – To je sasvim verovatno. Ali nije tačan – smišljen je prema kasnijoj, izmenjenoj i aktuelnoj situaciji – njegov odgovor meni: Baš sada to ne bi smeli da uradimo... – Jer mi smo se tu u Kremlju, u Staljinovom predsoblju dogovorili s Bugarima da se već sutradan nađemo radi pripremnih razgovora o budućem ujedinjenju.

I doista je tako i bilo. Obe delegacije su se okupile na ručku u vili Dimitrova – Dimitrov je zadržao vilu izvan Moskve, koju je imao na raspolaganju dok je bio sekretar Kominterne. Nismo ulazili u detalje budućeg ujedinjenja, nego se dogovorili da se po tom pitanju ožive kontakti između Beograda i Sofije... Ni posle našeg povratka u Beograd nije bilo ničijeg, pa ni Titovog, prigovora oko ujedinjenja s Bugarskom i Albanijom, mada se opažalo i da je oduševljenje za to jenjalo – samim tim što je sad sovjetska, Staljinova prinuda došla umesto negdašnje romantične dobre volje...

Na ručku kod Dimitrova vladala je bliskost kakve ranije nije bilo između nas i Bugara – bliskost pritešnjenih i ugnjetavanih. Na tom ručku je Dimitrov i ispričao, kao u poverenju, da Sovjetski Savez ima atomsku bombu, bolju od američke. Kostov je pokušao da nam se približi. Ali mi za to nismo pokazali razumevanje... Ni tada, ni kasnije. Čak ni kad je Kostov suđen i pogubljen: u našim vrhovima bilo se uvrežilo neizmenjivo uverenje da je Kostov protivnik Jugoslavije, sklon veliko-bugarstvu. I naša obaveštajna služba je, za vreme suđenja Kostovu, davala pogrešne i konfuzne podatke i procene, tako da Kostova ni naša propaganda nije uzela u zaštitu, premda je on to zasluživao, ako ničim drugo a ono svojim izuzetnim, herojskim držanjem i u tamnicama bugarskog cara i u staljinskim dušegupkama... I Dimitrov je, bez sumnje, znao i osećao što i mi. Ispraćajući nas, pred vilom, rekao je, kao usputno: Ne radi se tu o kritici mojih izjava, nego o nečem drugom...

Uveče, toga dana ili sutradan, Kardelja su iz pozorišta izvukli da potpiše s Molotovom – prema Staljinovom nalogu sa sastanka u Kremlju – ugovor o konsultovanju u spoljnoj politici. I kao što je ugovor bio bez obrazlaganja, potpisivanje je bilo bez ceremonijala. Ali Kardelj je potpisao na pogrešnom mestu: sovjetski činovnici su to otkrili, pa je sutradan morao da ide na novo potpisivanje.

Posle tri-četiri dana odvezli su nas u zoru na aerodrom Vnukovo i smestili u avion za Beograd – bez ikakvih protokolarnih počasti. Bili smo nerazgovorni i umorni. I uželjeni domovine.

8.

Iako je jugoslovensko vođstvo – po našem povratku u Beograd – bez mnogo raspre i s još manje volje prihvatilo Staljinove naloge, odnosi sa Sovjetskim Savezom ne samo što se nisu smirivali, nego su se iz dana u dan zaoštravali: sovjetske mere, sovjetski pritisci su se redali s toliko bezočnom neočekivanošću da su – umesto izazivanja zabune i panike – izazivali trežnjenja i otpore: tako su i naš boravak u Sovjetskom Savezu i sastanak naše i bugarske delegacije sa Staljinom u Kremlju postali ne samo vrelo opozicionarskog prepričavanja, nego i borbenog mobilisanja. Istovremeno smo se, naročito u propagandi, i dalje s grozničavom nepokolebljivošću držali prosovjetske linije – oduševljavali se februarским preokretom u Čehoslovačkoj, „demaskirali” „grčke provokacije” prema Albaniji, negodovali sa sovjetskom vladom zbog „nezakonitih” odluka zapadnih vlada o Nemačkoj... A strane novine, npr. „Figaro” (Le Figaro), već 12. februara su zabeležile da u Rumuniji skidaju Titove slike. I dok je Vukmanović-Tempo držao uobičajene, klišetizirane slavospeve povodom godišnjice Crvene armije – istog dana, 28. februara, u Tirani sovjetski otpravnik poslova Gagarinov prihvata zdravicu u Titovo zdravlje samo ukoliko Titov rad jača demokratski front u svetu. A što je najdrastičnije, sovjetska vlada odbija da proširi i produži trgovinski ugovor – iako je Mikojan to obećao meni i Crnobrnji na sastanku u Moskvi, iako preko 50% naše spoljne trgovine ide u istočnoevropske zemlje, u najvećoj meri u Sovjetski Savez... Sem tih i drugih neskrivenih, zvaničnih neslaganja i pritisaka, bilo je – kao što to uvek biva kad se odnosi između država zaoštravaju – i onih sitnih, na izgled nevažnih, koji izbijaju iz ovog ili onog izraza, iz držanja predstavnika, iz protokolarnih nijansi, a pogotovu iz kritičkih prisećanja i saznanja. U najužem krugu oko Tita već smo tada, desetak dana po našem povratku iz Moskve, postali oprezni i prema ideji ujedinjenja s Bugarskom i Albanijom – tog starog ideala balkanskih socijalista i demokrata još se nismo otresli, ali smo ga već podređivali promišljenoj političkoj praksi.

U najvećoj meri su baš takvi odnosi sa Sovjetskim Savezom naveli Tita da sazove sednicu proširenog Politbiroa: „proširenog”, jer su samo bila četiri člana Politbiroa (Tito, Kardelj, Ranković i ja), ali su na važnije sastanke, ukoliko su se održavali, pozivani i drugi uticajni, najodgovorniji drugovi (Pijade, Gošnjak, Žujović, Nešković, Vukmanović-Tempo, Vlado Popović, Kidrič, Popivoda), mada nisu bili kooptirani, pa prema tome formalno nisu još ni bili članovi Politbiroa.

Dnevni red te sednice su činila sledeća pitanja: izveštaj Kardeljev i moj o razgovorima u Moskvi, izvršavanje Petogodišnjeg plana, armija i vojna industrija, federacija s Bugarskom.

Najpre je Tito izložio ekonomska i druga neslaganja sa sovjetskom vladom. Zadržao se, napose, na sovjetskom odbijanju da potpišu trgovinski ugovor, kvalifikujući to kao ekonomski pritisak na Jugoslaviju. Spomenuo je sovjetsko podjarivanje Albanije protiv nas i odbijanje da se naoruža naša armija – pod izgovorom da nama nije ni potrebna jaka armija, budući da je tu sovjetska kao zaštitnik. Zaključio je – da su odnosi sa Sovjetskim Savezom zapali u ćorsokak. I dodao, neočekivano i patetično: Ja ću podneti ostavku, ako oni nastave s takvom politikom prema nama...

Možda je neko između nas bio toliko naivan i tu Titovu „pretnju” shvatio ozbiljno: znam za sebe da nisam. Tito je to ubacio da bi isprobao držanje prisutnih – neće li se naći i takvi koji će ostavku odobriti kao najpametniji izlaz. Ali smo svi – skoro svi: sem Žujovića, koji je upadljivo ćutao – u jedan glas ustali protiv takve namere. I Tito nije to više ni spomenuo.

Zatim je Kardelj izložio sadržinu naših razgovora sa Staljinom, podvlačeći da je Staljinov način bio grub i potcenjivački. Istakao je i da bi ujedinjenje s Bugarskom – u datim, nejasnim i prinudnim, uslovima – bilo pogrešno i za nas opasno. Zatim sam ja pročitao izveštaj – već spomenut u ovoj knjizi – o svom boravku i boravku delegacije u Moskvi. Izveštaj je delovao ubedljivo, a citirana izjava Mikojana – da se on ne bavi poklonima nego trgovinom, izazvala je gorko smejanje i postala poslovična.

Vukmanović-Tempo je izneo da sovjeti ne shvataju probleme naše armije i da nastoje podrediti armije istočnoevropskih zemalja. Kidrič je izložio teškoće u ekonomskim odnosima, posebno se zadržavajući na sovjetskom odbijanju potpisivanja trgovinskog ugovora. Kidrič je naglasio da moramo ekonomski ići svojim, nezavisnim putem, jer se neslaganja sa sovjetima množe i postaju za nas sve rizičnija.

Milovan Đilas s jednim od najbližih osobnih prijatelja Svetozarom Vukmanovićem-Tempom. Uspješnom otporu Jugoslavije SSSR-u bitno je pomogla čvrsta složnost rukovodeće partijske jezgre – Tito, Kardelj, Ranković, Đilas. Njima su se bez kolebanja odmah pridružili članovi „proširenog Politbiroa“: Boris Kidrič, Svetozar Vukmanović-Tempo, Moša Pijade, Vlado Popović, Ivan Gošnjak i Krsto Popivoda, a zatim i velika većina članova središnjeg i republičkih centralnih komiteta.

Diskusija je skrenula na različitost gledišta između nas i sovjeta u razvitku socijalizma kod nas i u svetu. Kardelj je podvukao da naša politika prema Sovjetskom Savezu ostaje neizmenjena, ali da su očita dva gledišta, sovjetsko i naše, o razvitku socijalizma: mi smo za ravnopravnu saradnju socijalističkih država, a sovjetski vrhovi za proširivanje uloge i uticaja sovjetske države... U jednom trenutku je Kardelj uzviknuo, kao za sebe: Do đavola, oni imaju svoju, a mi svoju državu!...

U diskusiji o ekonomskim pitanjima Kidrič je, ne slučajno, ukazao na značaj štednje, pa predložio u tome i konkretne mere. Ali, mada akutno i veoma važno u sklopu otpora Sovjetskom Savezu – to pitanje je u datoj situaciji bilo sporedno: ekonomija je ustupala, podređivala se „čistoj politici“, jer je njen uspeh bio pretpostavka i uspeha ekonomije.

Kad je počela diskusija o federaciji s Bugarskom, Tito je, slažući se s tom idejom, izrazio i rezerve, očito podstaknut stanjem odnosa sa sovjeticima: To bi bio trojanski konj u našoj partiji i našoj zemlji...

Ranković i ja smo takođe izrazili rezerve prema ujedinjenju s Bugarskom, ukazujući i na nejedinstvenost bugarske partije. Uz to sam ja podvukao: da se sovjetska vlada neće zaustaviti na ekonomskom pritisku na nas, jer se radi o nečem dubljem – o slobodnom razvitku socijalizma ili razvitku socijalizma proširivanjem sovjetske države.

Posle diskusije o vojnim pitanjima, sednica je zaključena.

Sednica je održana u Titovoj vili, u Rumunskoj 15 i to – ako me sećanje ne vara – posle podne, a trajala je poduže, oko 3-4 sata. Istupali su svi prisutni, makar s opaskama. I svi su bili saglasni u otporu i nemirenju. Svi sem Žujovića, koji se nije javio za reč. Ali je, po običaju, vodio detaljne beleške... On je ta beleženja počeo u ratu. Već je imao nekoliko svezaka tih beležaka, a beležio je ne samo

istupanja sa sastanaka CK, nego i iz privatnih razgovora. Meni je citirao da sam nekom prilikom odvalio to i to – neku glupost, na šta sam mu ja odvratio, podrugljivo: ljudi brbljaju svakakve besmislice, jer reaguju spontano na impulse i neoformljena stanja, ali to ne bi trebalo nikog da obavezuje – obavezuju jedino javne reči i usvojene odluke... Te sveske beležaka je Žujović kasnije – kad su Staljin i Molotov u svojim pismima zaoštrili odnose sa našim CK – predao „na čuvanje“ sovjetskom ambasadoru Lavrentjevu...

Otuđivanje Žujovića od vodećih drugova i vođstva zapaženo je bilo od ranije. A njegovo suzdržano, ćutljivo i zamišljeno držanje na tom sastanku bilo je utoliko neprijatnije i izazovnije zbog užurbanog, detaljnog beleženja onog što su drugovi govorili: u uskom krugu je to držanje i komentarisano, kao nesumnjiv znak da će se Žujović pridružiti sovjetskoj vladi protivu svoje vlade, u kojoj je on bio ministar finansija, odnosno protivu svojih partijskih i ratnih drugova.

Na sednici je zaključeno i da se njen sadržaj čuva u najvećoj tajnosti. I od sovjetskih predstavnika – da ne bi bilo krivih tumačenja i pogoršavanja odnosa.

Ali Žujović je, bez sumnje, otkrio sovjetskom ambasadoru Lavrentjevu istupanja i zaključke sa te sednice. Drukčije se ne mogu objasniti ubrzane i neočekivane mere koje je u martu poduzela sovjetska vlada protivu Jugoslavije: povlačenje vojnih instruktora 18. marta, civilnih stručnjaka 19. marta, detaljno „kritičko“ pismo Molotova i Staljina 27. marta.

U međuvremenu – između sednice proširenog Politbiroa od 1. marta i povlačenja vojnih instruktora – u našem vrhu je čvršćao otpor i buktala ideološka rasprava: kakva je priroda sovjetskog sistema, šta se to zbiva u komunizmu, zar je i socijalistički Sovjetski Savez imperijalistička sila? A da je doista i bilo tako, nalazim potvrdu ne samo u svom pamćenju – u dugotrajnim, najčešće noćnim, rasprama s Kardeljem, Kidričem i još ponekim, nego i u direktivi koju mi je Tito dao pred moj odlazak na proslavu stogodišnjice Mađarske revolucije od 1848. godine i u tvrdokornom stavu koji sam tom prilikom imao.

Delegacija za proslavu Mađarske revolucije od 1848. godine, kojoj sam bio na čelu, krenula je za Peštu 13. marta, automobilima. Dan ili dva pre toga imao sam razgovor s Titom. Iz agencijskih vesti smo znali da će sovjetsku delegaciju predvoditi maršal Vorošilov, pa mi je Tito rekao: Znaš, ako Vorošilov traži da razgovara s tobom – razgovaraj. Može to biti od koristi. Ali nemoj da se ponižavaš...

Ranković mi je, pak, rekao da mogu u Pešti da se oslonim na Lazu Brankova, višeg službenika u ambasadi, koji je vodio i obaveštajne poslove. Ja sam Brankova

inače površno poznao, a znao sam, dosećao sam se i kakva su njegova zaduženja. Budući da je Brankov bio iz Vojvodine, govorio je tečno mađarski.

Na svečanom zasedanju mađarskog Parlamenta i ja sam govorio. Imajući na umu Marks-Engelsovu žestoku kritiku hrvatskih i srpskih intervenata protivu Mađarske revolucije, a nastojeći da se umilim savremenoj Mađarskoj – ja sam preostro, jednostrano i neistorično napao hrvatske i srpske intervente. Ali sam istovremeno – to se kosilo s Marks-Engelsovim proricanjima o neminovnom iščezavanju naših naroda kao ropskih – podvukao „da je stvar slobode i napretka ne samo povezana s njima (tj. s narodima Jugoslavije) nego, da tako kažem, istovetna s njihovim opstankom kao naroda“... Čak mi je i član mađarskog Politbiroa Revaj, moj agitpropovski pandan u Mađarskoj, primetio da sam preterao, jer treba sagledati i drugu, mađarsku stranu, koja je svojim nacionalizmom i netolerantnošću prema Hrvatima i Srbima podjarila intervenciju. Bez sumnje je Revaj mnogo bolje znao istoriju Mađarske revolucije, ali ja sam mu na njegovu primedbu uzvratio – da je njihova, mađarska dužnost da to kažu, a da ja vršim svoju dužnost...

Ali značajnije – a verovatno i upadljivo! – bilo je što jedino ja nisam pomenuo Sovjetski Savez kao oslobodioca Mađarske, čak ni u završnim parolama koje su glasile: „Živjela demokratska i nezavisna Mađarska Republika! Živjelo prijateljestvo i saradnja nove Jugoslavije i nove Mađarske!“

Iz mađarskih komunističkih voda izbijala je mukla hladnoća u odnosu na mene, nepobitna i utoliko upadljivija što su oni do tada prema našem vođstvu ispoljavali nametljivu srdačnost: očito su bili obavešteni o kvarenju naših odnosa sa sovjetima – očito su se već bili i opredelili. I ja sam se prema njima postavio u službenu, zakopčanu pozu. Prema svima, sem prema pratiocu, priprostem i otvorenom borcu iz Španije: žao mi je što sam zaboravio njegovo ime.

Ali sam razgovarao s Brankovom otvoreno – raspitivao sam se više o držanju pojedinih mađarskih vođa prema nama i sovjetima, nego o prilikama u Mađarskoj. Primećivao sam kod Brankova neku suzdržanost i smetenost: možda to i nema veze s njegovim kasnijim držanjem u Rajkovom procesu, u kome je bio glavni „krunski svedok“ protivu Rajka i Jugoslavije, ali i ne isključujem da se on već tada „kolebao“ ako nije bio i „zavrbovan“. Razgovori s Brankovom, obavljani u toku razgledanja Pešte – zazirao sam od prislušnih aparata u mom apartmanu, u hotelu „Gelert“, gde sam bio smešten – nisu mi otkrili baš ništa što nisam već znao ili uočio.

Mađarsko partijsko i državno vođstvo je proslavi četrdeset osme pridavalo veliki značaj, bez sumnje radi toga da bi time prikazalo sebe kao naslednika patriota i demokrata iz slavni, iz nezaboravnih dana. Ali ono je u tome bilo ograničeno i ograničavalo sebe – po mom tadašnjem mišljenju – više nego što je moralo: prećutkivano je da je Mađarsku revoluciju od 1848. ugušila carska Rusija, a isticana oslobodilačka i bratska uloga Sovjetskog Saveza. Proslava je, zbog svega toga, bila više deklarativna i bleštava, nego spontana i uverljiva. Štaviše, otkriven je na tvrđavi Budi – na najistaknutijem i najlepšem mestu u Pešti – spomenik Crvenoj armiji, a ne ni četrdeset osmoj, ni Mađarskoj komuni 1919, ni pomorenim mađarskim revolucionarima.

Sve to, i štošta drugo, ja sam zapažao – svakako u pooštrenom i povećanom vidu, s obzirom na napete i zloslutne odnose koji su sazrevali između Jugoslavije i sovjetske vlade... Nisam odoleo a da Rakošiju, kraj kojeg sam se našao prilikom otkrivanja spomenika Crvenoj armiji, ne uzvratim na njegovo pitanje – kako mi se sviđa samo delo: Pa, dobro je. Ali zar niste mogli podići i spomenik mađarskim revolucionarima – vaša istorija toliko obiluje revolucijama i revolucionerima. – Rakošiju je moj odgovor očito bio nelagodan, pa je smeteno rekao: Da, da, podići ćemo i njima...

Na mitingu, na kome je sveta bilo manje nego što je mogao da izbaciti naš Beograd, upola manji od Pešte, bila je upadljiva nezainteresovanost – govori nekommunista iz vlade bili su pozdravljeni mlako, a za vreme Rakošijevog govora je bilo osipanja i žamora – bučno oduševljene su jedino bile organizovane grupice.

Banketi i prijemi – bilo ih je i previše – bili su izobilni i jelima i zvanicama. Ali atmosfera je bila više žderačka nego svečarska, dosadna i zamorna... Na mnogoljudnom banketu je glavni nazdravičar bio maršal Vorošilov – on je donedavno bio i predsednik savezničke Kontrolne komisije u Mađarskoj. Osamdesetogodišnjak, krepak i – sasvim senilan: u svojoj zdravici, nenapisanoj, nije zadugo mogao da se seti „Dunavskog basena“, odnosno reke Dunava, u čijem slivu su naseljeni neki narodi koji će živeti srećno i bezbrižno sada – jer ih je oslobodila Crvena armija...

Na velikom prijemu ja sam sedeo s Jugoslovenima ili sa slučajnim poznanicima.

Sve do tada niko od sovjetskih predstavnika mi nije prilazio, sem ukoliko su to nametali protokolarni obziri. Progovorio sam s Vorošilovom par reči – ako me i primetio, nije me zapamtio, a nekmoli da mi se obratio ili zatražio da ga posestim: bio je u centru pažnje i svetkovine, neskriveno samozadovoljan, nespretno

pompezan, sav sijajući ordenima i izveštačenom, gordom ljubaznošću. Pričalo se da se u Kontrolnoj komisiji nije snalazio – sve su radili drugi, a on je bio revan i nepogrešiv u dugom pešačenju.

Svetkovine su već bile na kraju, pa nisam ni očekivao da će me Vorošilov prizvati: osećao sam gorčinu, ali i prkos malih koji priželjkuju razumevanje velikih no koji ne prihvataju njihovo potcenjivanje. Ali na tom velikom prijemu prišao mi je sovjetski pukovnik, kojeg sam negde ranije video, ali nisam skoro ništa znao o njemu. On je započeo razgovor sa mnom pa ubrzo prešao na Vorošilova. Ja sam izrekao nekoliko konvencionalnosti – o sjajnom izgledu i jednostavnom držanju maršala. A on mi je sugerirao: Uveren sam da bi Vas maršal primio da razgovarate. On je jednostavan i srdačan – sigurno će Vas primiti...

Odgovorio sam: Pa dovoljno je da maršal izrazi želju da me vidi...

Na to će pukovnik: On je zauzet – svi ti prijemi, obaveze. Ali će za Vas, siguran sam, naći vremena – samo zatražite prijem...

Ja sam se uskopistio: Ja bih ga rado posetio – ako on izrazi želju...

Pukovnik: Samo zatražite – uveren sam da će Vas primiti.

A ja: Ja ću se, razume se, prilagoditi želji druga Vorošilova...

Na tome se razgovor s pukovnikom i završio: Vorošilov nije izrazio želju, a ja nisam molio... Iskreno govoreći, nisam ni očekivao neke rezultate iz razgovora s Vorošilovim: on je bio negipkog uma, a sumnjao sam i da dobro poznaje sam predmet, budući da je već poodavno faktički bio izvan političkog života. I ugled mu je bio opao, u sovjetskom vrhu, posle nesnalaženja u ratu i potiskivanja na sporedne i reprezentativne dužnosti. Između nas bi – verovao sam – bilo više prepirke i nesporazuma nego razboritog i dobronamernog razgovora...

Čim sam se vratio u Beograd – možda nisu prošla ni dva dana – Tito je sazvaio, 19. ili 20. marta, drugove iz najužeg vodstva (Kardelj, Ranković i ja – ne sećam se da li je još neko bio) i saopštio nam da sovjetska vlada povlači vojne instruktore: ako se dobro sećam, u toku sastanka je stiglo i saopštenje o povlačenju privrednih stručnjaka. Tito je bio pripremio i odgovor, u ime vlade. Tom prilikom je Tito primetio, kao da se setio nečeg veoma važnog: Bolje je čitavu stvar prebaciti na međudržavne odnose – nisu u pitanju samo odnosi između partija.

Titov odgovor sovjetskoj vladi bio je blag i neizazovan, ali i čvrst i produbljen – insistirao je na istinskim razlozima a poricao optužbe o „praćenju”, o nedruželjublju i „nepoverenju” prema sovjetskim stručnjacima. Odgovor je prihvaćen bez primedbi.

Na tom sastanku je odlučeno i da se obaveste vođstva republika i vodeći drugovi u državnom i partijskom aparatu o pogoršavanju odnosa sa sovjetskom vladom. Ja sam određen da obiđem Crnu Goru i Bosnu. To sam odmah i učinio... U Crnoj Gori, na Cetinju, u vođstvu su bila očita kolebanja – kod B. Ljumovića i V. Tmušića: kod prvog kao „internacionalističko” preglabanje o neodvojivosti revolucije od Sovjetskog Saveza, a kod drugoga kao zbuñeno „neopredeljeno” ćutanje. „Mudrovao” je, štaviše, i sekretar CK i predsednik crnogorske vlade Blažo Jovanović: iščuđivao se i previše raspitivao. Ali sve je bilo još na početku, još nezaoštreno i neizdiferencirano, tako da se i svelo na informisanje i diskusiju: svi su se složili s podrškom Centralnom komitetu. U Sarajevu nije bilo kolebanja – sastanku nije prisustvovao Rodoljub Čolaković, predsednik vlade, koji se kasnije pokolebao. Đuro Pucar, sekretar komiteta, doduše je „mudrovao”, ali to nije bilo kolebanje, nego sporo mišljenje, sporo prilagodavanje novim, neugodnim odnosima: ja sam to tako i shvatio, tako se to i potvrdilo – Pucar je bio jedan od čvršćih funkcionera u otporu sovjetskim pritiscima i u suzbijanju prosovjetskih pristalica...

Tih dana se kod Tita pojavio i Judin, glavni urednik i sovjetski predstavnik u Informbirou. Tražio je članak od Tita za organ Informbiroa – kao da se ništa nije događalo između dvaju vodstava. Tito je prihvatio da napiše članak za Judina, ali niko Judinovu posetu Titu nije shvatio kao povezanu samo s člankom: ni kod nas, a kamoli kod sovjetskih funkcionera, više ništa nije bilo slučajno... Svakako je Judinova poseta Titu bila deo isplanirane taktike: ne izazivati u početku Tita, odvojiti ga od ostalog vođstva, pružiti mu izgledu ličnog spasavanja. Jer Staljin i Molotov u početku – sve do zasedanja Informbiroa u Bukureštu, 26. juna 1948. godine, na kome je anatemisano jugoslovensko vođstvo i politika jugoslovenske partije – nisu napadali ni Tita ni Kardelja.

Dani su proticali u napetom iščekivanju – u očekivanju sovjetskog odgovora na Titovo pismo, u polemikama s „imperijalistima” oko Trsta i mira, sa žestokim napadima zapadne štampe na nas zbog tobožnjeg gomilanja naših trupa prema Italiji i našeg „mešanja” u građanski rat u Grčkoj.

Sovjetski odgovor je stigao ubrzo: očevidno je smišljen unapred – u stvari to nije ni bio odgovor na Titovo pismo, mada se u početku na njega formalno pozivao... Pismo je nosilo datum 27. marta: nama se taj datum urezao u pamćenje, budući da je na taj isti datum 1941. godine svrgnuta jugoslovenska vlada koja je bila pristupila Trojnom paktu. Verujem da je istovetnost tog datuma 1941. i 1948.

puka slučajnost, ali je ona na našu svest delovala kao mitski, makar i neznatan, podsticaj na otpor. A pismo su potpisali Molotov i Staljin – Molotov pre Staljina. Nikad nije razjašnjeno, a uvek, pogotovo tada, intrigiralo nas je zbog čega je Molotov potpisao prvi a ne drugi – kao što bi prema hijerarhiji i značaju trebalo da bude. Nismo to, razume se, tumačili time da se Staljin „koleba” ili da nam je „naklonjeniji”, nego željom Staljinovom da ostane koliko toliko u pozadini. Ali radi čega? Da prebaci krivicu na Molotova ako poduhvat ne uspe? Ili da poduhvatu prida drugostepenu važnost u komunističkom pokretu? Ili, najverovatnije – da kod nas pothrani iluziju da on baš i nije toliko angažovan da nas ne bi mogao jednog dana i „pomilovati”. Ovako ili onako, zagonetno i upadljivo je – da Staljin ni tada ni kasnije nije javno napao ni Tita ni Jugoslaviju: umro je ne izustivši javno ni rečce protivu svojih najuspelijih protivnika...

U nekim jugoslovenskim istorijskim spisima (na primer u „Informbiro – šta je to”, od S. Kržavca i D. Markovića, Beograd, 1976) datum tog pisma, 27. mart, poistovećuje se sa datumom predaje pisma Titu, u vili „Vajs” (Weiss) u Zagrebu. Ali Tito nije mogao tog dana primiti pismo, niti je bio u Zagrebu. Tog dana je bila u Beogradu sahrana ostataka Ivana Milutinovića i Iva-Lole Ribara, članova CK poginulih u ratu. Tito je prisustvovao sahrani – sačekao je zvanični deo povorke na Kalemegdanu: već smo se pribojavali atentata na njega, i to manje od „reakcije” nego od sovjetskih agenata – znali smo da ih ima i u partiji, na važnim mestima, a ne samo izvan nje. Ja sam držao govor na mestu sahrane: u tom govoru je, namerno, pored ljubavi za Sovjetski Savez, snažno naglašena nezavisnost Jugoslavije. A i ideja da se izginuli članovi CK sahrane na Kalemegdanu je moja – očita imitacija sahrana u zidinama Kremlja, ali koja otkriva i nedozrelu i konfuznu težnju da budemo svoji samim tim što se stavljamo na sličnu, na ravnu nogu s „Rusima”... Na sahrani se dogodila i groteskna zgoda: Đuro Salaj, predsednik Sindikata, trebalo je da govori na Terazijama, ali kako je bio zaboravio govor – pretresao je svoje džepove naočigled i publike i povorke. Najzad je, izgubljeno, počeo da daje znake meni, kao odgovorom za propagandu – čak i za govore zaboravljene! Izašao sam iz povorke – on je bio na trotoaru, i rekao mu da govori napamet: Bio si narodni poslanik, sindikalni si vođa – neće ti biti prvi put da govoriš napamet! – I on je održao govor, možda i ne tako tečan, ali prirodaniji – ukoliko su ti i takvi govori imali značaja...

Prema tome, Tito je primio pismo sovjetskih vođa najverovatnije prvih dana aprila.

Čim je Lavrentjev predao Titu pomenuto pismo, Tito je telefonom pozvao

članove Politbiroa (Kardelja, Rankovića i mene) i B. Kidriča. Odmah uveče, vozom, otputovali smo u Zagreb. Tito nam je dao da proučimo pismo sovjetskih vođa kao i svoj nacrt odgovora. Nas četvorica smo dva-tri sata čitali i većali u odvojenoj sobi.

Pismo sovjetskih vođa nas je uzrujalo, ali nas nije ošamutilo.

Pismo je prebacivalo krivicu za pogoršane odnose na jugoslovensko vodstvo i ukazivalo na odsustvo unutarpartijske demokratije i na neregularan rad i sastav CK. Istaknuto je: „Razumljivo je da mi ne možemo smatrati takvu organizaciju marksističko-lenjinističkom, boljševičkom”. Pismo je bilo naslovljeno „Drugom Titu i ostalim članovima CK”. I mada su u njemu još štedeni Tito i Kardelj, tj. nisu poimenično kritikovani, sovjetski vođi nisu propustili da upozore kako je „politička karijera Trockoga dovoljno poučna”. Poimenično su spomenuti samo „sumnjivi marksisti tipa Đilasa, Kidriča, Rankovića, Vukmanovića i drugih”. No svima je bilo jasno, a što je najpresudnije i Titu – da se kritika odnosi i na njega i Kardelja... Jer kad sam ponudio da se – ako treba – povučemo nas četvorica spomenutih u pismu, Tito je s jetkom odlučnošću odvratio: A ne! Znam ja šta oni hoće – da razbiju naš CK. Najprije vas, pa bi poslije i mene!...

Titov odgovor smo usvojili bez primedbi – sem završetka. Ja sam primetio – na većanju bez Tita – da će taj završetak sovjetske vođe razdražiti, jer se u njemu – samim tim što se insistira na nezavisnosti i ravnopravnim odnosima država „narodne demokratije” i Sovjetskog Saveza – osporava vodeća uloga, odnosno dominacija Sovjetskog Saveza. Sva trojica – Kardelj, Ranković i Kidrič, složila su se s mojom primedbom. Ali ko da tu primedbu izloži Titu, nervoznijem i netrpeljivijem no što je i dotad bio. Neko – biće da je to bio Kardelj – predloži da to učinim ja. Tako je i bilo: Tito se složio, bez otpora: iako nervozniji i netrpeljiviji, on je već bio shvatio da borbu sa Staljinom i sovjetskim aparatom ne može da iznese sam, pa je, tako reći prekonoc, postao „kolektivniji” i pristupačniji primedbama... Gledajući unazad, zaključio bih: Titovo pismo, koje je kasnije, 13. aprila, s neznatnim dopunama, usvojeno na Plenumu CK, „razdražilo” je Staljina i Molotova kao da je u njemu ostao pomenuti završetak: oni su već bili rešili da se obračunaju sa jugoslovenskim vodstvom. Moja primedba je poticala delom i iz mog dogmatskijeg, ideološkijeg prilaza, nego što je bio Titov prilaz: on je od početka sukoba nastojao da odnose sa sovjeticima postavi pretežno na državnu a ne na partijsku osnovu. Uprošćeno rečeno: za Tita je bilo bitno održanje države, vlasti, a za mene čistota ideje...

Na tom sastanku je zaključeno da se za 12. april sazove Plenum Centralnog komiteta: bio je to prvi sastanak Plenuma otkad je CK izabran na Petoj konferenciji, oktobra 1940. godine. Ako se dobro sećam, Tito je već na tom sastanku izneo i ideju – da se sazove V kongres Partije: svakako je imao na umu i jačanje legaliteta, nacionalnog, u odnosu na sovjetsko vodstvo, kao predstavnika „internacionalnog”... A u vozu, na povratku, Kardelj je primetio: Proglašiće nas oni i fašistima! Znam ja Ruse – ovo sad je samo početak... – Takvo nešto mi je izgledalo neverovatno – i to sam i iskazao Kardelju. Ali neverovatnost, apsurdnost takvog nečeg me nije deprimirala, nego gonila na razmišljanje i očvršćavala otporne i borbene porive u meni...

Plenum CK je i počeo u rečeni dan, pre podne, u biblioteci Starog (kraljevog) dvora na Dedinju.⁴

Posle kraćeg Titovog uvoda, pročitano je pismo sovjetskih vođa i odgovor koji je Tito bio skicirao već na Brdu kod Kranja. Prvi je govorio Tito, skoro čitav sat. Suština njegovog izlaganja je bila: sovjetski vode koriste ideološke „razlike” radi pritiska na našu državu. Pozvao je na hladnokrvnost u diskusiji, insistirajući na izjašnjavanju članova CK pojedinačno. Rekao je i da će zapisnik sa sastanka biti upućen sovjetskom CK, ako ovaj to bude tražio: niti je tražio, niti je ikom palo na um da im ga šalje.

Zatim je Kardelj u svom govoru sumirao samostalna iskustva i dostignuća naše partije. Završio je iskrenom patetikom: Bili bismo podlaci ako bismo priznali sve te netačnosti!

Zaredali su govornici. Svi odreda – ogorčeno i borbeno. Među njima i ja – voltiran na neistine i nepravde.

Bili su se izređali većina članova CK – među njima i drugovi iz Crne Gore: Blažo Jovanović, podržavajući Politbiro razvodnjenim frazama, i Božo Ljumić, skrivajući podršku sovjetskom vodstvu u konfuzne starovremenske „internacionalističke” fraze – kad je ustao Sreten Žujović, prebledelo uzbuđen... Njegovo istupanje protiv Politbira, a za sovjetsko vodstvo, bilo je očekivano. Već se poodavno, iz mnogih sitnica i opaski, znalo da on ima drukčije, prosovjetsko gledanje. Upadljivo je bilo i njegovo često „ćučorenje” s Hebrangom, koji je bio nezadovoljan, neskriveno, i svojim položajem i orijentacijom Politbira na samostalan razvoj. Upadljiva je bila i Žujovićeva neuobičajena, posebna bliskost

⁴ Citati govornika navodeni su, većim delom, prema: Vladimir Dedijer, „Josip Broz-Tito, prilozi za biografiju”, Beograd, „Kultura”, 1953. Ja sam, inače, vodio beleške s tog zasedanja, ali ih ne posedujem – možda su u arhivama CK.

sa sovjetskim ambasadorom – a još upadljivije prečeste, neslužbene i intimne Hebrangove sedeljke sa šefom UNRRA-e za Jugoslaviju, sovjetskim službenikom. Sve je to, dakako, izgledalo nevino – dok se razlike sa sovjetskom vladom nisu preobrazile u spor, u drukčiju orijentaciju... Tako je i jedna epizoda – Žujovićeva poseta sovjetskom ambasadoru, nekoliko dana posle sednice proširenog Politbira od 1. marta – dobila izuzetno, izuzetno sumnjivo značenje. Napustio sam bio kancelariju pre vremena – oko podne, ne sećam se zbog čega – kad vozeći se pored sovjetske ambasade smotrih Žujovićev „ZIS” i njegovog brkatog pratioca pred kapijom. Nisam se baš mnogo iznenadio ali, za svaki slučaj, naredih šoferu, ne objašnjavajući mu razloge, da se vrati i proveze tik pored Žujovićevog automobila i pratioca: nisam se bio prevario. Saopštio sam Titu i ostalim bliskim drugovima šta sam video – kao potvrdu Žujovićevog nepouzdanog, zavereničkog držanja: Tito se nije uzdržao da na Plenumu – naglo, s tajnovitom važnošću – ne upita Žujovića o tome...

Premda je Žujovićevo neslaganje bilo očekivano – njegov istup je ipak izazvao gnevne i nestrpljive upadice, tako da svoj govor nije čestito ni završio. Svoj istup počeo je apelom na „revolucionarnu savest” i nastavio s pozivima na privrženost Sovjetskom Savezu i na udubljanje, na prihvatanje i najmanjih Staljinovih primedbi – pri čemu je Žujović prećutkivao neistine i nepravde koje je sadržavalo pismo sovjetskih vođa.

Ja sam sedeo levo od Tita – prvo ili drugo sedište do njega. Čim je Žujović započeo s „apelima” i „urazumljivanjima” – Tito je skočio i ushodao se, sikćući za sebe: Izdaja! Izdaja i naroda, i države, i partije!... – Mada se u sukobu s Moskvom radilo, pogotovu kod Tita, i o očuvanju svoje vlasti – „svoje” države, neosporno je da je Tito, ne manje ako ne više od ostalih, bio ogorčen iskreno, duboko i patriotski. To je poticalo iz Titove lične crte – da objektivne procese doživljava kao lične udese, i obratno – da lične situacije i raspoloženja objektivizira, tretira kao probleme partije i države...

Tito je reč „izdaja” ponovio više puta. Ubrzo je seo, odgurnuvši tašnu. A skočio sam ja, sa suzama bola i jeda: Dobro, Crni, ti mene znaš već deset godina – da li me smatraš trockistom? – Žujović je, uvijajući, odgovorio: To ne mislim, ali, znaš, neke tvoje izjave u poslednje vreme o Sovjetskom Savezu...

Nastala je galama, dobacivanja množine Žujoviću: Izjasni se otvoreno! Ne vrdaj! Šta zamotavaš? Budi iskren!...

Žujović se smeo. Upao je Tito: Odgovori, Crni, da li mi idemo u kapitalizam,

da li se naša partija razvodnjava u Narodnom frontu, da li naša vlada drži zapadne špijune?

A posle Tita i Vladimir-Vlado Popović: Ono što tvrdi Žujović nije ni časno, ni komunistički: naša politika prema Sovjetskom Savezu – ja to znam kao ambasador u Moskvi – bila je pravilna, komunistička... I sam Staljin je priznao da mešovita društva nisu dobra... – Tih dana sam se češće sretao s Vladom Popovićem: poznao sam ga još od 1937. godine, pre njegovog odlaska u Španiju, ali smo se počeli zbližavati „u nevolji” – za vreme mog poslednjeg boravka u Moskvi: to zbližavanje je nastavljeno i trajalo je sve do mog pada s vlasti 1954. godine. V. Popović je bio – po mom sudu – izuzetna, briljantna pojava, i ljudska i politička: lep, markantan, stabilan, odvažan i intelektualan. Na žalost, bez smisla za intelektualni, za spisateljski posao, tako da od njega nije ostalo ništa od trajnog pomena... I mada je Vlado Popović bio, kao ambasador u Moskvi, na najosetljivijem mestu, pa se moglo pomisliti i da su ga sovjetski vođi pridobili, niko na njega nije posumnjao – toliko su njegova gledanja bila jasna i čvrsta, a njegovo držanje jednostavno i nedvosmisleno. Tih dana smo on i ja šetali po Dedinju do dugo u noć i pretresali razloge i smisao sovjetske politike prema nama, zaključujući da ona mora imati dublje korene – u nedemokratskom karakteru boljševičke partije, odnosno u diktatorskoj strukturi sovjetske države. Za takva rezonovanja bila su važna, podsticajna i dragocena Vladova viđenja i saznanja iz SSSR-a: on mi je, na primer, pričao da je u Sibiru video političke zatvorenike u lancima pod knutama stražara, na teškim radovima: Tamo nema ni milosti ni obzira! – rekao mi je... Takve diskusije su se naveliko vodile i u partijskom vrhu, naročito između Karđelja, Kidriča i mene: Ranković se malo mešao u ta teoretisanja, ali su njegova konkretna, praktičarska zapažanja i izlaganja o vrbovanjima, intrigama i nametljivosti sovjetskih službi bila nezamenljiva svojom istinitošću...

Ogorčenja i srdžbe u kojima je proticao Plenum, razbilo je istupanje Moše Pijade, koji je počeo time da ga, pre svega, iznenađuje nizak nivo pisma Molotov-Staljin: to je izazvalo grohotan, nezaboravan smeh.

Sednica je prekinuta oko dva sata, radi ručka.

Posle ručka, koji je priređen u samom Dvoru, zasedanje je nastavljeno. Reč je uzeo Tito: govorio je središnije, promišljenije i čvršće, mada se nije suzdržavao od ogorčenja i ljutine. Zamerao je Žujoviću da je sebi uzeo pravo da više voli Sovjetski Savez nego bilo ko, pa i Tito. Zamerio mu je da hoće da razbije partiju i vođstvo – vođstvo koje jedanaest godina, kroz najteža iskušenja, radi skladno i slož-

Moša Pijade, koji je zbog uređivanja ilegalnih komunističkih novina robijao 14 godina (1925-1939), bio je uz Milovana Đilasa u jugoslovenskom tisku 1948-1951. najžešći polemičar u obrani KPJ od ideoloških i propagandističkih napada SSSR-a i zemalja pod njegovom dominacijom.

no i koje je krvlju vezano s narodom. U vezi s tim, Tito je uzviknuo, ustajući: Naša revolucija ne jede svoju djecu! Djeca naše revolucije su poštena... – To klicanje je delovalo uzbudljivo i uverljivo

– iako je, mada Tito toga nije bio svestan, baš tada, tim odvajanjem od Ruske revolucije i sovjetskog vođstva, koji su se pokazali nenasiti u gutanju svoje dece, i jugoslovenska revolucija nagovestila gutanje svoje dece... Tito je, dalje, istakao da su naše žrtve i naš rat takode doprinos socijalizmu u svetu. Nije stimul socijalizmu priključenje Sovjetskom Savezu i podređivanje sovjetskoj vladi, nego bratska i ravnopravna saradnja i samostalan razvitak u toj saradnji.

Pijade insistira – da Žujović odgovori na pitanja koja mu je postavio Tito: Žujović nije ni umeo ni mogao da odgovori. Javio se za reč Ranković.

Rankovićovo istupanje na Plenumu CK bilo je snažno, neodoljivo svojom konkretnošću. I porazno, razorno za Žujovića: Ranković nije zaboravio ni da mu spomene da je na V konferenciji (oktobra 1940) – uprkos protivljenju ostalih članova Politbira – izabran u CK na Titovo zauzimanje.

Možda Rankovićovo istupanje, a možda ponovna dobacivanja drugih Žujoviću – tek Tito nije odoleo da ne upita Žujovića: Šta si ti, Crni, radio kod sovjetskog ambasadora?

Žujović je u prvi mah onemio, a onda uzvratilo: Išao sam da se dogovorimo oko nabavke automobila za njega...

Na to sam ja dobacio – verovatno s prezrivom zajedljivošću: Jadno je da jugoslovenski savezni ministar ide na noge sovjetskom ambasadoru radi nabavke automobila!

Žujović je porekao, tada, da je obavestavao sovjetskog ambasadora o sednici Politbira od 1. marta. Ali je i dodao: Ali, drugovi, da li se Jugoslavija može sama braniti u slučaju napada sa Zapada?

Žujović je, u stvari, ponavljao opšteprihvaćenu sovjetsku shemu – da su drža-

ve narodne demokratije toliko ugrožene da ne mogu ni opstati bez podređivanja Sovjetskom Savezu. Ali moralni revolt i uverenost da doprinosimo socijalizmu u tolikoj meri su kod nas prevladavali da nismo ni razbijali glavu o opasnostima od „imperijalizma”, kojima se izlažemo prekidom sa Sovjetskim Savezom. Ipak je Kardelj razborito uzvratilo Žujoviću: Napad na Jugoslaviju nije u izgledu, a ukoliko bi do njega i došlo – ne bi se mogao ograničiti samo na nas.

Žujović je, pred kraj zasedanja, zatražio da ide na sednicu Finansijskog odbora u Skupštini, gde je morao da istupa kao ministar finansija. Tito se složio, gledajući ga ravnodušno, otuđeno.

Zatim je Tito prekinuo sednicu i zakazao nastavak za sutradan, 13. aprila, na istom mestu: držim da je Tito izabrao za zasedanje Stari dvor zbog toga što je bio sigurniji da tu – jer taj Dvor nije koristio – neće biti sovjetskih aparata za prisluškivanje.

Sutrašnje zasedanje je imalo miran, pa i beznačajan – beznačajan za opredeljivanje – tok, premda su baš na njemu usvojene značajne, istorijske odluke: usvajanje pisma, koje su u ime CK potpisali Tito i Kardelj, kojim su odbijene optužbe iz pisma sovjetskih vođa, zakazivanje partijskog, Petog kongresa – držim da je datum Kongresa određen kasnije. Jer prelomni, istorijski posao obavljen je u žestokoj polemici i odsudnom opredeljivanju već prvog dana, 12. aprila. I nastavljen noću, posle zasedanja, u privatnim razgovorima i rasprama članova CK: na sutrašnjem zasedanju iz članova CK je izbijala mirna, nedvoumna rešenost...

Pismo našeg CK, koje je – kao što sam već ispričao – napisao Tito u Zagrebu, primljeno je bez bitnih izmena. Jedino je unet predlog sovjetskom partijskom vođstvu da pošalje u Jugoslaviju svoje predstavnike radi provere netačnosti svojih optužbi: bilo je iluzorno – po mišljenju Tita i članova Politbiroa – očekivati da će Staljin prihvatiti taj naš predlog, jer bi to ne samo odložilo obračun s nama, nego i osporilo optužbe iz Molotovljevog i njegovog pisma. Ali i „podržavanje” iluzija može da bude taktika – dok „svest sazre”, kad još ne ugrožava osnovni stvarnosni tok politike. Obrazovana je na Plenumu i komisija za ispitivanje držanja Žujovića i Hebranga: prelom u odnosima sa Sovjetskim Savezom bio je i početak obračuna sa sovjetskim pristašama u vođstvu i u Partiji.

Nije trebalo čekati dugo pa da i te iluzije, ili nade, budu opovrgnute: već 16. aprila je Judin, iz Informbiroa, predao Titu pismo mađarskog CK. U tom pismu se mađarski CK solidariše s „kritikom” jugoslovenske partije izloženom u pismu Molotov-Staljin od 27. marta. To je značilo ne samo da sovjetsko vođstvo pritiska

i mobilise druge partije protiv jugoslovenskog vođstva pre nego je s njim raspravilo pitanja, nego i da druge partije – u konkretnom slučaju mađarska – prihvataju sovjetsku „kritiku” jugoslovenske partije pre nego su i saslušale mišljenje Jugoslovena... Mađarsko pismo je razgnevalo jugoslovenske vrhove, što je izbilo i u Titovom odgovoru mađarskom CK: mađarski vođe su nam se ne samo udvarali niz godina, nego su sada i prenebregavali napore, ne uvek popularne, koje je jugoslovensko vođstvo ulagalo da bi se – radi prijateljstva i saradnje – potisla u zaborav zverstva mađarske soldateske i mađarskih fašista na tlu Jugoslavije u toku rata... A tih dana – čini mi se pre Plenuma CK od 12. aprila, odnosno uoči pisma Molotov-Staljin od 27. marta, u Beograd je doputovao član mađarskog Politbiroa Farkaš, tobože radi upoznavanja s iskustvima KP Jugoslavije, a u stvari s prozirn timerom namerom skupljanja informacija. Sećam se da je u razgovoru s Rankovićem i sa mnom, u tadašnjoj zgradi CK, sa slavodobitnom zluradošću dočeka našu potvrdu da je naša partija „kadrovska” a ne „masovna”: to razlikovanje naše partije od istočnoevropskih je, potom, u pismima i propagandi sovjetskog vođstva bilo jedan od „grehova” jugoslovenskog vođstva...

U Politbiroa nije bilo iluzija da li će druge partije podržati sovjetske vođe. Ali nam se u jednom trenutku učinilo da će bugarska „braća” ispoljiti ako ne otvorene, a ono skrivene simpatije, pogotovu što su i oni kao i mi još bili za ujedinjavanje i što je slabljenje našeg položaja prema Moskvi za njih značilo potčinjavanje Moskvi.

Naime, 19. aprila je kroz Beograd prolazila bugarska državna delegacija na čelu s Dimitrovom, na svom putu za Prag. Na stanici u Topčideru delegaciju je trebalo da pozdravi ministar spoljnih poslova S. Simić, a određen sam i ja – kao član vlade, ali i kao član CK – da bugarskim drugovima prenesem poziv da se na povratku zadrže u Beogradu, radi razgovora o ujedinjenju.

Bilo je mutno, vlažno popodne. I dok se Simić tražio s bugarskim kolegom, ja sam smotrio Dimitrova na prozoru i uskočio u njegov vagon. Dimitrov me dočeka u hodniku i, stežući mi šaku obema svojim šakama, uzbuđeno rekao: Držite se čvrsto, držite se čvrsto!

Ja sam mu, šaleći se, odvratio: Kod nas Jugoslovena je opasnost od premnoga a ne od premalo čvrstine.

A Dimitrov, i dalje srdačno i uzbuđeno: Najvažnije je da vi budete čvrsti, a ostalo će doći samo po sebi...

Saopštio sam Dimitrovu poziv da se, na povratku iz Praga, zadrže dva-tri dana u Beogradu – radi dalje saradnje, uključujući i ujedinjenje Bugarske i Jugoslavije.

U to je iz kupea izišla Dimitrovljeva supruga Roze (Rose) – rida i opuna, ljubazna i nenametljiva Nemica iz Sudeta, koju je Dimitrov upoznao u Moskvi kao emigrantkinju. I ona mi je uzbuđeno rekla: Jao, bojali smo se ovih dana za vas!

Taj susret s Dimitrovom i njegovom suprugom trajao je dva-tri minuta pa su se pojavili i drugi članovi bugarske delegacije – upamtio sam V. Červenkova i D. Terpeševa, a bio je tu još jedan član bugarskog vođstva.

Okupili smo se u salonu. Dobročudni i otvoreni Terpešev, koji je kroz Srbe voleo sve Jugoslovane, odmah se počeo raspitivati za Tita i druge jugoslovenske vođe, dok je Červenkov nadureno ćutao. Neko je upitao šta ima novo kod nas, a budući da je iz Dimitrovljevih reči, pri pozdravljanju u hodniku, bilo nedvoismisleno da je bugarski CK upoznat s pismom sovjetskih vođa našem CK, ja sam izjavio da nema značajnijih novosti – sem pisma Molotov-Staljin u kome se iznosi niz netačnosti i koje mi nismo prihvatili. Na to je Červenkov nabusito rekao – da se kritika sovjetskih drugova mora primiti, a Dimitrov, promenjenog, smrknutog izraza dodao: Čim CK SKP(b) to kaže – mora da ima nešto istine.

Na tome se razgovor i završio – uz Dimitrovljevu napomenu da se ne sme smesti s uma da se te naše, jugoslovenske, razlike sa sovjetskim vođstvom dešavaju u momentu imperijalističkog raspirivanja ratne psihoze i priprema imperijalističke agresije... Dimitrov je – prema obaveštenjima, a i pouzdanim znacima: od istočnoevropskih vođa jedino je Dimitrov i te, 1948. godine, čestitao Titu rođendan, 25. maj – teško i na silu prihvatio sukob s Jugoslavijom. Iako je bio poslušan Staljinu – on je dobro poznao sovjetske vođe, a bio i dovoljno pronicljiv da prozre njihove namere. Ali on je, držim, bio slab unutra – u Centralnom komitetu, u kome su prevladavali prosovjetski funkcioneri. Sem toga ni on nije bio imun od „komunističke“, tipično sektaške slabosti – od „otpadanja“, odvajanja od partije: neizmerno hrabar prema „klasnom neprijatelju“, Dimitrov je, kao i toliki „pravoverni“ komunisti, bio malodušan i zbunjen prema Staljinu, koji je čistkama i idolatrijom „otelotvorio“ u sebi ideju i pokret. No budući da Dimitrov nije bio karijerist, „aparataš“, nego ličnost koja je stvorila i izdigla sebe kroz okršaje i stradanja – njegovo kolebanje prilikom nasrtaja na Jugoslaviju 1948. godine moralo je biti korenitije i sadržajnije. Bio je od one sorte Bugara – najboljih predstavnika svoje rase – u kojima se bunt i samosvest spajaju u trajnu, nerazorivu bitnost. Kao takav, on je morao bar naslućivati da sovjetski napad na Jugoslaviju vodi predređivanju Bugarske, da odlaže, unedogled, ostvarenje njegovog mladalačkog sna o ujedinjenju sa Srbima, čime se otvara, ponovo, provalija sukoba i nezajažljivih

pretenzija na Balkanu. I ja ni sada, posle toliko godina, ne mogu da odagnam pomisli da Dimitrov – mada je bio bolešljiv i patio od dijabetesa – nije u „Borvilu“ kraj Moskve, 1949. godine, umro prirodnom smrću: Staljin je zazirao od samosvesnih, pogotovu revolucionarnih ličnosti, a svakako su ga više zanimale balkanske omraze nego izmirenja...

Tita i drugove iz Politbiroa je obradovalo – pogotovu u atmosferi gneva, kidanja i sumnji – moje saopštenje o hrabrenju Dimitrova i njegove supruge. Ali radovanje je bilo kratkog veka: dan-dva kasnije primili smo i od „braće“ iz bugarskog CK, s potpisom Červenkova, pismo u kome oni takođe ne samo podržavaju kritiku iz pisma Molotov-Staljin, nego, štaviše, samoinicijativno i razmetljivo proširuju tu kritiku. Odmah je upućen nalog našem ambasadoru Stilinoviću u Pragu, da saopšti bugarskoj delegaciji da – s obzirom na neosnovanu podršku sovjetskom pismu – ne treba da se zaustavljaju u Beogradu... Tako je i bilo: Bugari su na povratku dočekani po protokolu – bez ijednog člana CK. I mada nam je bugarski CK – svojim pridruživanjem optužbama sovjetskih vođa, a da nije ni čuo ni video našu odbranu – bratski „zabio nož u leđa“, niko, pa ni ja, nije tada, ni ikada, pomislio da je Dimitrovljevo ohrabrivanje Tita i jugoslovenskog vođstva, u susretu sa mnom u vozu na Topčiderskoj stanici, bilo neiskreno ili provokatorsko: jugoslovensko vođstvo je zadržalo Dimitrova u dobroj uspomeni, ne misleći o njemu i njegovom držanju ništa drugo ili drukčije od onog što sam već rekao: Dimitrovljevo saznanje nije bilo dozrelo dotle da mu dà snage, makar i nemao izgleda i mogućnosti, za okršaj sa Staljinom i Sovjetskim Savezom...

U vrhu i oko vrha, rasla je nervoza. I nestrpljenje – da se ne samo u „antiimperijalističkoj“ i „antikapitalističkoj“ propagandi, nego i u „svakodnevoj“ praksi dokazuje i dokaže da sovjetski vođi nisu u pravu. Ali takva nastojanja, takva popuštanja, bila su ne samo jalova nego i štetna... 28. aprila je Skupština usvojila zakon o nacionalizaciji; nacionalizovano je 3.100 preduzeća, većinom malih, koja u većini nije ni trebalo nacionalizovati. Kidrič je, u govoru pred Skupštinom, naglasio da je time nacionalizacija dovršena i priznao – da su konfiskacije imovine „narodnih neprijatelja“ predstavljale prvu pojavu socijalističkog sektora u ekonomiji... Tom zasedanju Skupštine je prisustvovao i Tito, a u kuloarima je bilo reči o tome da time „zapušavamo usta“ sovjetskim predstavnicima. Ali osećalo se, prećutno, da u toj meri ima nečeg nelagodnog, nečeg nametnutog: tri-četiri godine kasnije je i Kidrič smatrao, u razgovoru, da je ta nacionalizacija bila iznuđena sovjetskim optužbama i ekonomski štetna. Efikasna mala građevinska pre-

dužeća, na primer, naprosto su se raspala: zablude, pogotovu ideološke, plaćaju se životom...

Proslava 1. maja je protekla u Beogradu kao i ranijih godina. Jedino su drugo- vi iz vođstva mogli primetiti da ipak ima više Titovih nego Staljinovih slika.

Desile su se, tada, i dve zanimljive pojedinosti. Žujović nije bio pozvan na tribinu, pa je demonstrirao na taj način što se u generalskoj uniformi, s ordenima, pridružio nekoj grupi iz povorke. A ja sam posle proslave, 2. maja, krenuo automobilom za Crnu Goru i poveo sa sobom Vladimira Velebita, na kome se – zbog optužbe u pismu sovjetskih vođa da je „engleski špijun” – primećivala potištenost. Kao izgovor mi je pred Velebitom poslužilo – da on, kao veoma iskusan lovac, pregleda da li oko Biogradskog jezera ima tetrebova. A stvarna moja namera je bila – o tome sam se dogovorio s Titom – da Velebita podržim u tome da CK ne pada ni na kraj pameti da ga „žrtvuje” izmirenju sa Sovjetskim Savezom... Na prolazu kroz Bijelo Polje pridružio nam se Ilija Bulatović, tada sekretar sreskog komiteta. Republički komiteti su već bili obavestili sreske komitete o sporovima sa sovjetskim vođstvom. Ja sam već bio dobio od Ilije pismo u kome me upozorava da ne „izdamo socijalizam”, odnosno Sovjetski Savez, pa je to bila dobra prilika da popričamo o tome. Ali on se, u međuvremenu, zatvorio u sebe i odgovorio mi da je pismo napisao namah, pa da ne treba da mu pridajem važnost. Ja sam Iliji objašnjavao neistinitost i smisao sovjetskih optužbi, ali on je i dalje izbegavao izjašnjavanje, tako da se kod mene saznao utisak o njegovoj neiskrenosti. Taj utisak – svakako i zbog atmosfere sumnjičavosti, koju je unelo u vrhove pismo Molotov-Staljin – bio je kod mene toliko snažan da me – dok sam u zasedi vrebao srndaća – spopala pomisao da bi Ilija mogao i da mi radi o glavi. A s Ilijom sam se poznavao, pa bio i blizak, već od pre rata: revolucije i revolucionarni, ideološki sukobi, tako reći prekonoc pretvaraju saborce i prijatelje u zaklete protivnike...

Uskoro, početkom maja, stiglo je i drugo pismo sovjetskog Centralnog komiteta od 4. maja. To pismo je bilo opširno – u mom sećanju: bezmalo trideset stranica. Očevidno je bilo pripremano poduže i pažljivo: oživljavalo je davna neslaganja, zaokruživalo kritiku politike jugoslovenske partije, ubacivalo intrige među jugoslovenske vođe, sitničarilo oko broja članova i regularnosti CK, zaklanjalo Hebranga i Žujovića, laskalo drugim partijama. Najzad su i Tito i Kardelj u tom pismu spomenuti kao glavni grešnici. Na njemu se – u stilu i kompoziciji – osećala ruka Staljinova. Bilo je jasno da pismo treba da posluži kao politička osnova za osudu jugoslovenskog vođstva i podređivanje jugoslovenske partije.

To utoliko više što se u njemu insistiralo na tome da se sovjetsko-jugoslovenska neslaganja pretresu na zasedanju Informbiroa. Pismo je obilovalo neistinama i poluistinama, ali i istinama: neistine i poluistine su davale razloga našem otporu, a istine su gubile svaki značaj. Jer niko nije mogao osporavati, na primer, dugotrajno, mnogogodišnje nesastajanje CK ili nedovoljnu legalnost partije. Ali to je bilo ne samo sporedno i nevažno – na stranu što je stanje u sovjetskom CK bilo još i gore – pred realnom sadržinom sukoba: partijskom i državnom nezavisnošću. Kritika sovjetskog CK je ukazivala, indirektno, na Tita kao glavnog krivca za neregularno stanje jugoslovenskog CK i jugoslovenske partije.

9. maja se ponovo sastao Plenum CK – da odgovori na pismo sovjetskog CK od 4. maja. To zasedanje CK već nije bilo dramatično, iako je pismo sovjetskog CK bilo i opširnije i „temeljnije”: prihvaćen je odgovor, kratak i već pripremljen – držim da ga je pisao Tito. Opet su odbačene optužbe: „Ono (pismo od 4. maja – M. Đ.) nas je ubijedilo o tome da su uzaludna sva naša dokazivanja čak i činjenicama da su optužbe protiv nas posledica krivog obavještanja”.

Ali bilo je mnogo značajnije i presudnije što se nismo dali uhvatiti na sovjetsku „internacionalističku udicu”: odbili smo da se spor pretresa na Informbirou: „Mi ne bježimo od kritike po principijelnim pitanjima, ali se u toj stvari osjećamo toliko neravnopravni da nam je nemoguće pristati da tu stvar sada rješavamo pred Kominformbiroom. Devet partija već je dobilo i bez našeg prethodnog obavještenja Vaše prvo pismo i zauzeli su svoj stav u rezolucijama... – Mi želimo da se stvar likvidira na taj način da mi na djelu dokažemo da su optužbe protiv nas nepravedne, to jest gradićemo uporno socijalizam i ostati vjerni Sovjetskom Savezu, ostati vjerni nauci Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina. Budućnost će pokazati, kao što je i prošlost pokazala, da ćemo ostvariti ono što Vam obećavamo.”

Taj plenum se više bavio svojim, aktuelnim partijskim pitanjima nego sovjetskim pismom: pretresano je sazivanje V kongresa – mislim da su tada utvrđeni dnevni red i referenti.

Žujović nije bio ni pozvan na Plenum od 9. maja: Plenum je odlučio da se Hebrang i Žujović isključe iz Partije... Oni su već bili pritvoreni, ili su pritvoreni odmah posle Plenuma: najpre su bili konfinirani u vilu, kraj Beograda, a uskoro potom strogo izolovani u bivšoj beogradskoj Glavnjači – ostaci bombardovane Glavnjače još su funkcionisali, na mestu sadašnjeg Hemijskog instituta. Ali ni Plenum, ni Politbiro, nisu odlučili o interniranju, odnosno hapšenju Hebranga i Žujovića: to je odlučio Tito, odnosno naložio Rankoviću koji je to revnosno oba-

vio. Tako je postupano i u drugim, zamašnjim slučajevima – o tome će još biti govora: time su članovi Politbiroa i CK zaskakani, stavljeni pred svršen čin: ako bi se kogod usudio da predloži drukčije, blaže rešenje, zapadao je u situaciju da bude prekoren, ako ne i optužen, za „oportunizam” i naklonost prema „neprijatelju”. Time ne mislim reći da bi ovaj ili onaj drug – pogotovu ne mislim to za samog sebe, jer ja sam bio za raščišćavanje odnosa s Hebrangom i Žujovićem – zauzeo „blaži” ili „razboritiji” stav. Titova autokratska vlast, doduše, bila u opadanju. Ali njegova uloga je porasla: od njega, baš zbog njegove autokratske vlasti, zavisio je, možda više nego i od samog CK, tok sukoba sa Sovjetskim Savezom... Sastav i disciplinovanost CK je bio takav da bi CK bez sumnje odobrio, bez veće diskusije, mere protivu Hebranga i Žujovića. Titov metod zaskakanja CK, naročito kad se radilo o progonima funkcionera i komunista, imao je svrhu ne samo da onemogućiti eventualna kolebanja, nego, još više, da zastrašuje visoke funkcionere, pa i članove CK, da bi se i njima nešto slično moglo, na isti način, dogoditi...

I to pismo sovjetskih vođa naš Politbiro je uputio republičkim rukovodstvima, a i vodećim drugovima u partijskom i državnom aparatu... Upamtio sam reagovanje književnika R. Zogovića, koji je već od 1944. godine radio sa mnom – najpre u Propagandnom odeljenju Vrhovnog štaba, koje je, po oslobođenju Beograda, preraslo u Agitprop Centralnog komiteta. Bila je neka priredba u Narodnom pozorištu – možda povodom Dana pobeđe. U pauzi, Zogović i ja smo započeli razgovor o sovjetskom pismu, s kojim se i Zogović već bio upoznao. Zogović je bio pod toliko silnim uplivom teksta tog pisma da se na njemu očitovala brižna zamišljenost. Rekao je: Izvanredna kompozicija, precizan, jednostavan stil: ja mislim da je to pisao, ili bar redigovao Staljin... – Ja sam se slagao sa Zogovićem – a slažem se i danas – i u pogledu kompozicije i da je Staljin pismo bar redigovao. Ali nisam bio istog mišljenja u pogledu stila – nisam to mogao biti, s obzirom na to da se nimalo nisam slagao sa sadržajem pisma. Odgovorio sam Zogoviću: Ali tamo ima bezbroj netačnosti. Uzmimo, na primer, izjednačavanje uloge naše partije u ratu s drugim partijama, ili – da vodimo kulačku politiku... – Zogović je takođe smatrao da ima netačnosti, ali da ima podosta i tačnog: za njega su, svakako, netačnosti bile sporedne, a bitno – naše odvajanje, naš kritički odnos prema biću i ulozi Sovjetskog Saveza.

Zogović i ja nismo tada, u pozorištu, završili razgovor. A nismo ga ni kasnije temeljitije nastavili: najednom smo se otuđili jedan od drugog, kao što su se i drugi komunisti, tih dana, otuđivali jedni od drugih zbog različitog stava pre-

ma Sovjetskom Savezu. Jer se radilo o bitnoj, sadržinskoj promeni u ideologiji: kompartija Jugoslavije je ne samo vaspitavana – najdoslednije i najupornije baš od tog, titovskog Centralnog komiteta – u ljubavi i odanosti prema Sovjetskom Savezu kao prvoj i vodećoj sili komunizma, nego se ona, kompartija Jugoslavije, i konsolidovala, „boljševizirala” kroz ideologiju i dela Lenjina i Staljina: Marks i Engels su, dakako, prihvatani bezuslovno, ali kao osnivači, kao preteče Lenjina i Staljina. Živi marksizam je doista bio lenjinizam. Ali Zogović se nije najednom i konačno odvojio od našeg Centralnog komiteta i bezrezervno svrstao na sovjetsku stranu, mada su se razlike – kao što sam prikazao – ispoljile od početka sukoba sa Sovjetskim Savezom. Zadržavam se opširnije na Zogovićevom slučaju kao karakterističnom za komuniste intelektualce koji su bili zapali u dilemu da se opredele – za realnost svoje zemlje, za nepobitne činjenice, ili za nasledene i utvrđene ideološke postavke i prekranje, doterivanje činjenica.

Ali budući da su prosovjetski funkcioneri u partijskoj sredini opažali s kakvom žestinom se većina suprotstavlja pritiscima i optužbama Sovjetskog Saveza, a povrh toga se osećali – hapšenje Hebranga i Žujovića je bilo dovoljno indikativno – i ugroženi od progona i hapšenja, privrženici Staljina i Sovjetskog Saveza, odnosno Informbiroa, postali su, tako reći prekonoć, „neiskreni”, „dvolični”: prikrivali su svoje gledanje i svoje držanje. No sem tih, bilo je i dubljih, praktičnih razloga za „dvoličnost”: lažni i lažljivi, skriveni ciljevi i argumenti sovjetskih vođa su kao takvi podsticali, određivali i dvolično držanje njihovih pristaša. To utoliko više što je jedino ostajanje u partiji, već zatalasanoj i nabrušenoj protiv „izdajnika”, pružalo izgled, ako i ne za preokret, a ono za produžetak delatnosti na liniji sovjetskog vođstva.

Poput Zogovića, povezan sa Zogovićem, opredelio se i Stefan Mitrović, koji je takođe imao visoku funkciju u Agitpropu CK... Vladimir Dedijer, koji je takođe radio u Agitpropu, već tada, ili uskoro posle Rezolucije Informbiroa od 28. juna 1948. godine, uočio je nejasnost Zogovićevog i Mitrovićevog držanja. Jednog jutra, pre nego su počeli sastanci, uleteo je kod mene i goropadno zaređao: U aparatu CK, kod nas u Agitpropu, pristaše Informbiroa! Zogović i Mitrović – šire tu svakojake kapitulantske i izdajničke teorije! – Ja sam se slagao, i složio, s Dedijerovim zapažanjima, ali sam ga smirio – da treba biti strpljiv, jer sve se to još diskutuje, iščišćava, pa treba pričekati dok se drugovi jasnije opredele: u svom stavu prema Zogoviću i Mitroviću sam imao podršku Politbiroa, u prvom redu Rankovića... Mitrović i Zogović su bili retki, ali ne i jedini u aparatu CK čije držanje je od početka bilo

nejasno, prema kojima je trebalo biti strpljiv i pažljiv. Takav je bio i Veljko Vlahović: trebalo je više od godine dana da se on u sebi prelomi i iščisti, dakako uz strpljivu pomoć Rankovića i mene i cekaovske sredine, a možda još više kroz otpore mračnom i mučnom pritisku sovjetske vlade i vlada i partija podređenih sovjetskoj državi. I dok se Vlahović u sebi dvoumio i mučio – Boris Zihlerl se bio opredelio za sovjetsko vođstvo: u leto 1948. godine, on je meni otvoreno, tako reći zvanično, u Centralnom komitetu, rekao da nema smisla da čitava zemlja i partija stradaju zbog jednog čoveka – Tita, makar koliko on bio zaslužan. Odgovorio sam mu: Razume se – nema smisla. Ali u ovom slučaju bi smenjivanje tog jednog čoveka značilo izmenu čitave politike – podređivanje zemlje i partije politici koja nije u njihovom interesu... – Izvestio sam drugove o ovom razgovoru. Ali svi su bili za strpljivost, verujući da se kod Zihlerla radi o privremenoj malodušnosti i ideološkoj zbrci. To se i potvrdilo. Ali su Kardelj i Kidrič ipak organizovali da Zihlerla na Kongresu KP Slovenije precrta upadljiv broj delegata: Nek oseti šta mu se može dogoditi! – rekao mi je Kardelj kad sam im zamerio na takvim metodama...

Kolebanje Rodoljuba Čolakovića bilo je, pak, drukčije; najpre naglo i otvoreno za sovjetsko vođstvo, a zatim naglo povlačenje u ćutnju i zatvorenost. Čolaković je tada bio predsednik vlade Bosne i Hercegovine. On se na sastanku PK Bosne i Hercegovine, povodom pisma Molotov-Staljin – istim povodom kojim i Žujović na sednici CK od 12. i 13. aprila 1948. g. – izjasnio za Sovjetski Savez i Staljina, dakako u ime „internacionalizma”. Đuro Pucar, koji je tada bio sekretar u Bosni i Hercegovini, reagovao je oštro – javilo se otud, iz Bosne, i mišljenje kome Ranković nije bio nesklon da se Čolaković uhapsi, zajedno sa Žujovićem i Hebrangom. Ali Tito je to otklonio, s napomenom: Nek dođe k meni na razgovor – znam ja njega dobro. – I Čolaković je došao. Ne znam šta su on i Tito, u noći, razgovarali, ali sutradan se Čolaković povukao s prosovjetskih pozicija, uz „objašnjenje”, koje sam čuo od Rankovića: Ja sam se, drugovi, naprosto bio demoralisao. – Čolaković je odmah „povučen” iz Bosne – na dužnost saveznog ministra za nauku i kulturu: tu dužnost je obavljao savesno i s razumevanjem. U toj funkciji je saradivao i sa mnom, kao šefom Agitpropa CK: nismo imali nikakvih nesporazuma – Čolaković je kao ličnost trpeljiv i gibak, veoma pogodan za saradnju. Ali je jednom prilikom Đuro Pucar gundao protivu Čolakovića – da on, Čolaković, još uvek – bilo je to, držim, 1949. godine – šalje čestitke sovjetskom ambasadoru povodom Oktobarske revolucije, premda to nije njegova protokolarna dužnost i premda to drugi drugovi nisu činili...

Sve do završetka V kongresa izbegavano je „lomljenje štapa” čak i nad onima koji su se otvoreno izjasnili za Sovjetski Savez i Informbiro: nadali smo se u pliv Kongresa, u uvidanje kroz praksu, kroz istinu.

Zbog toga se i dogodilo da su Zogović i Mitrović bili angažovani, i to veoma aktivno, u pripremama V kongresa. Njih dvojica su se prihvatili zadatka da pripreme izveštaj o agitaciji i propagandi – umesto mene, jer ja sam radio na partijskom programu, o kome je obrazloženje podneo Moša Pijade... Tako se dogodilo da sam ja na V kongresu pročitao izveštaj koji nisam pisao, nego samo pregledao i ovde-onda popravio... I tada mi je taj referat izgledao prekrut i preopširan, mada ne mogu reći da se nisam s njim slagao i da nije bio obuhvatan i pregledno komponovan. Nedavno je jedan književnik iz njega izvadio citat – neopravdano ga vezujući za moje ime, ali sasvim opravdano ga ističući kao obrazac doslednog formulisanja socijalističkog realizma. U referatu se „dosledno”, prema sovjetskim uzorima, napadaju kao „dekadenti” Pikaso, Sartre i dr. Ni pisci referata, ni ja nismo dovoljno poznavali duhovna strujanja na Zapadu. A i da smo ih poznavali – i sami smo bili ne samo okovanih, ideologizovanih umova, nego su nam i aktuelne potrebe nametale takve, „antidekadentne” stavove – da bismo svome članstvu i sovjetskoj propagandi „dokazali” kako nismo „skrenuli”, kako smo i dalje dosledniji no iko drugi... Zogović i Mitrović su, štaviše, i istupali na V kongresu – inada su se suzdržavali od oštrih, nedvosmislenih osuda sovjetskog pritiska i Rezolucije Informbiroa... A Zogović je učestvovao, zajedno sa mnom, i u ispravljanju – ne samo jezičkom i stilskom, nego i činjeničkom i formulacijskom – referata Tita i Kardelja za V Kongres. Jer u Titovom referatu, koji je bio temeljito i dalekosežno zamišljen – u stvari cijela istorija socijalističkog pokreta u jugoslovenskim zemljama – bilo je, kao što to često biva kod političara, čitav niz netačnosti i nepreciznosti...

Sovjetski vođi su, posle pisama Molotov-Staljin, nastavili pritisak, kako onaj koji su unapred planirali, tako i onaj za koje im je razloge, stvarne ili izmišljene, pružala tekuća stvarnost.

U Beograd je 19. maja doputovao sovjetski predstavnik Mošetov, koji je u aparatu sovjetskog CK vodio jugoslovenske poslove. On je i pre dolazio u Beograd, u uniformi enkavedevskog potpukovnika: naši „Moskalji” su pričali da je on – premda je bio mladolik, bolešljiv tridesetpetogodišnjak – sudelovao, uoči rata, u uništavanju jugoslovenske emigracije u Sovjetskom Savezu, pa da otud i potiče njegovo „poznavanje” jugoslovenske partije. No ni po čemu se nije moglo

naslutiti neko njegovo veće poznavanje jugoslovenske partije a pogotovo jugoslovenskih prilika. Prilikom Mošetovljevih dolazaka u Beograd, kao i naših kontakata s njim u Moskvi, ispoljavao je suzdržanu, melanholičnu naklonost prema Jugoslovenima, ali sada, u Beogradu, bio je ne samo krajnje suzdržan, nego i hladno mrzovoljan. On je doneo poruku sovjetskog CK koju je potpisao Suslov, u kojoj se insistira na jugoslovenskom učešću na zasedanju Informbiroa: u razgovorima su sovjetski predstavnici insistirali na Titovom dolasku na zasedanje, šireći glasine da će prisustvovati lično Staljin.

Ali naš CK – odnosno Politbiro u proširenom sastavu – već sutradan je potvrdio odbijanje, koje je već bio utvrdio Plenum CK sazvan povodom pisma Molotov-Staljin od 4. maja.

Negde tih dana je stigla i Staljinova usmena intervencija, tačnije protest zbog hapšenja Hebranga i Žujovića, kojim je naš CK optužen da priprema – javila nam se „jeretička” misao: u duhu Staljinovih, sovjetskih metoda! – njihovo kriminalno ubistvo i traži – ni manje ni više! – prisustvo sovjetskih islednika u istrazi protiv njih... Moša Pijade, a i drugi koji su znali srpsku istoriju, prisetio se da je Austro-Ugarska 1914. godine, povodom ubistva nadvojvode i naslednika prestola Franca Ferdinanda u Sarajevu, to isto tražila od Srbije i da je baš taj zahtev bio onaj koji srpska vlada nije prihvatila, pa je poslužio kao povod za objavu rata Srbiji, a time i za početak Prvog svetskog rata... Kratak odgovor na taj sovjetski zahtev sam napisao ja, a Politbiro ga je prihvatio. U tom odgovoru se kaže: „... a i sama pomisao na to da se naše rukovodstvo označi ‘kriminalnim ubicama’ odbija (se) s ogorčenjem... CK KPJ smatra da učešće predstavnika CK SKP(b) u istrazi protiv Hebranga i Žujovića ne dolazi u obzir...”

Sovjetski vođi su već bili stavili u pogon svoj aparat u internacionalnim razmerama i reagovali su brzo. Već u pismu od 22. maja oni potvrđuju da će se Informbiro sastati po „pitanju o stanju u jugoslovenskoj kompartiji” – sasvim suprotno duhu osnivačkih odluka o ravnopravnosti i dobrovoljnosti partija – bez obzira na naše odbijanje. Uz to se CK SKP(b) tobože saglašava s molbom čehoslovačkih i mađarskih drugova da se zasedanje prenese u drugu polovinu juna.

Tih dana, 1. juna, umro je Jaša Prodanović, vođ srpskih republikanaca i potpredsednik savezne vlade. Na njegovoj sahrani su se iskupili svi srpski, a i mnogi savezni funkcioneri. Jaša, kao ni ostali saveznici komunista iz Narodnog fronta, nije bio obavešten o sukobu sa Sovjetskim Savezom i ostalim istočnoevropskim državama. U pogrebnoj povorci, u razgovoru, prisećamo se da je on – tipično za

Srbina iz vremena pre Prvog svetskog rata – bio rezervisan prema bratimljenju s Bugarima. – Sad bi nam – primetio je Nešković – nabio na nos: A ne govoriš li ja vama komunistima kakvi su Bugari?...

A iz tih dana su i dve karakteristične izjave u uskom krugu:

Tito: Sva je stvar u tome što smo mi još uvijek nerazvijena zemlja, pa mogu da nas pritiskaju i ucjenjuju...

A Ranković: Najgore je što ne znaš ko ti je neprijatelj; do sada je neprijatelj bio izvan partije, na suprotnoj strani, a sad – to može biti i dojučerašnji, najbliži drug...

U to vreme, krajem maja ili početkom juna, posetio me je predstavnik poljske partije u Informbirou. Zaboravio sam njegovo ime – ako nije to bio onaj isti, Filkenštajn, koji je bio član redakcije organa Informbiroa. Četrdesetogodišnjak, izrazito plav, intelektualnog izgleda i odmerenog držanja: poznavao sam ga površno već od ranije. On je preneo poruku Gomulke – izričito naglasivši da sovjetski predstavnici nisu s njom upoznati – da bi mi trebalo da pođemo na zasedanje Informbiroa, da bi se time izbegao otvoren sukob, pa bi se kasnije, postupno, odnosi promenili i sredili. On je najavio i da je Gomulka spreman da, zajedno s Bermanom, dođe u Beograd i dogovorimo se o svemu detaljnije – dakako pod uslovom ako mi promenimo odluku o nedolaženju na zasedanje. Odgovorio sam da ću hitno obavestiti CK i zakazao mu sastanak, dan-dva kasnije, radi našeg odgovora. Tako je i bilo: izvestio sam Tita i najbliže drugove, Poljak je došao u zakazano vreme, a kako je naš stav i dalje bio da ne idemo na zasedanje Informbiroa, ali da prihvatamo posetu Gomulkinu – poljski predlog je pao u vodu... Verujem da je Gomulka odista radio bez znanja sovjetskih voda, ali ne isključujem da bi ih – da je njegov predlog prihvaćen – obavestio o svom putu u Beograd...

Usledio je i službeni poziv Informbiroa, depešom od 19. juna. Kod Dedijera („Izgnjena bitka Josifa Visarionoviča Staljina”, Beograd, „Rad”, 1978) nalazim podatka da je naš negativan odgovor poslat 20. juna u 11 časova pre podne. U mom sećanju je, pak, nepobitno da odgovor Politbiroa nije mogao biti upućen pre kasnog popodneva 20. juna. Čitava ta stvar ne bi imala značaja ukoliko ne bi otkrivala da je Tito, ne konsultujući se iznova s Politbiroom, ponovio sovjetskim predstavnicima odbijanje našeg učešća na zasedanju Informbiroa. Jer 20. juna je bio sastanak proširenog Politbiroa u dvorcu na Brdu kod Kranja. Najveći deo tog sastanka je protekao u diskusijama o Petom kongresu i ekonomskim pitanjima. Na prepodnevnom sastanku Tito je izneo i pomenuti poziv Informbiroa. Diskusije nije bilo – svi su

jednodušno potvrdili već ranije zauzeti stav. A onda se, neodvažno, javio za reč Blagoje Nešković, sekretar CK Srbije, s predlogom da se to pitanje ponovo raspravi, jer bi možda naša pozicija, i unutar partije i u svetskom komunističkom pokretu, bila čvršća ako bismo išli na zasedanje Informbiroa i izložili svoje stavove. Niko se nije složio s Neškovićem. Ali Tito je predložio – već je bilo vreme ručku – da se razmisli o Neškovićevom predlogu, pa da se odluka donese na popodnevnoj sednici: ni kod Tita se nije radilo o dvoumljenju, nego – Tito je postao trpeljiviji u raspravama i obzirniji prema mišljenjima drugova – pa i pažljiviji prema Neškoviću... U Neškovićevim gledanjima već je bila primećena nedoslednost i konfuznost: on je bio nedvosmislen i čak opor u odbijanju neistina i potcenjivanja naše partije i njene uloge u ratu, ali kruto, neizlečivo vezan za Sovjetski Savez i Staljina, kao za vodeće, neotklonjive snage socijalizma. I Nešković je – za razliku od onih koji su se opredeljivali za Sovjetski Savez i Informbiro – bio otvoren, čak grub, u svojim stavovima. Jedne noći smo on i ja – bilo je to u kraljevoj vili u Topoli, gde je obavljen najveći deo posla za Peti kongres – razbijali glavu do u kasne sate oko Sovjetskog Saveza, Staljina, zbivanja u socijalizmu i sl. Došli smo i na pitanje vojnog napada Sovjetskog Saveza na nas: ni on ni ja nismo u to verovali – obojica iz ideoloških, ali različitih razloga: On: Nemoguće je da socijalistička država napadne socijalističku! – a ja: To bi bio raspad ideologije i komunizma kao svetskog pokreta. – Ali raspra o eventualnom vojnom napadu otišla je i dalje – na držanje našeg vodstva i nas dvojice pojedinačno. Ja sam bio kategoričan – da se tučemo, a Nešković: Protiv Crvene armije? Ne, ja se protiv nje ne bih borio...

Bilo je veoma malo, ili nimalo – u pauzi oko ručka – razgovora o Neškovićevom predlogu da se ide na sastanak Informbiroa u Bukurešt: pitanje odlaska ili neodlaska u Bukurešt je kasnije, u Partiji, bilo baš ono na kojemu se najčešće i najprepoznatljivije vršila diferencijacija na pristaše Informbiroa ili našeg CK.

Posle ručka smo pošli u šetnju oko jezerceta. Ja sam se našao pored Tita – konsultovao sam ga o nečemu. U razgovoru smo došli i na pitanje eventualne sovjetske intervencije. Tito je, u jednom trenutku, uzviknuo s jetkom egzaltiranosti: Poginuti na svojoj zemlji! Bar uspomena ostaje! – taj Titov usklik sam upamtio ne samo zbog toga što sam se s njim slagao, nego i zbog toga što me ohrabrivao u mojim premissljajima...

Na poslepodnevnom sastanku Neškovićev predlog da se ide u Bukurešt odbijen je bez diskusije, uz blagu Titovu napomenu – da i drug Blaško treba da se složi, kad su svi drugovi takvoga mišljenja. I drug Blaško se ćutke složio.

Iz depeša sovjetskih vođa i depeša Informbiroa mi smo znali da u Bukureštu Informbiro zaseda i pretresa stanje u jugoslovenskoj partiji, tačnije – odnose između CK Jugoslavije i CK Sovjetskog Saveza. Vodeći drugovi u agenciji „Tanjug” su bili upozoreni da prate saopštenja iz Istočne Evrope i da odmah obaveste mene: zbog toga se nisam ni udaljivao iz Beograda.

28. juna – tek sam se bio probudio posle popodnevne sna, oko 3.30 časova – iz „Tanjuga” su me obavestili da Radio-Prag već od 3 časa posle podne objavljuje Rezoluciju Informbiroa protiv kompartije Jugoslavije. Odmah sam pošao u CK i pozvao svoju sekretaricu Dragicu Vajnberger i Dedijera, koji je bio na nekom sastanku. Dedijer je pošao u „Tanjug” – da prokontrolira prijem i uredi dostavljanje Rezolucije u CK. Dedijer je to ubrzo sredio i u CK su moja i Dedijerova sekretarica Slavica Fran prekucavale tekst, kako je u delovima priman iz „Tanjuga”, i slale članovima Politbiroa... Dedijer navodi („Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina”, Beograd, „Rad”, 1978) da je iz CK bio obavešten o sabotazi u „Tanjugu” i da je zbog toga on tamo „odjurio iz istih stopa i izvršio pravi državni udar”. Ja se ne sećam sabotaze u „Tanjugu”, a ne vidim ni razloge za nju – valjda je Rezolucija i doneta da bi se svet, a u prvom redu Jugosloveni, s njom upoznao... Dedijer i ja, kao i drugi drugovi, nismo sumnjali u autentičnost Rezolucije, iako ju je tog dana emitovao jedino Radio-Prag: procenjivali smo da je to Radio-Prag učinio iz nepromišljene hitnje, a ne iz nekog smišljenog sovjetskog plana. Rezoluciju su ostale istočnoevropske zemlje objavile tek sutradan...

Predveče se Politbiro sastao kod Tita, gde je odlučeno da se za sutra, 29. juna, sazove Plenum CK radi zauzimanja stava o Rezoluciji Informbiroa.

U Rezoluciji, inače, nije bilo ničeg novog, a još manje iznenađujućeg, čega nije bilo u pismima sovjetskih vođa našem Centralnom komitetu... Ali meni, kao i drugim drugovima Srbima, zaseklo se u razum s neodoljivom, mitskom silinom – da je Rezolucija objavljena istog dana kad se dogodila i tragična bitka na Kosovu 1389. godine, s kojom počinje petstoletno tursko gospodstvo nad srpskim narodom: iako nismo bili ni religiozni ni mistici, s lakoćom i nekom nasladom smo otkrivali tu slučajnu datumsku podudarnost drevnih nesreća i otpora sa živim sovjetskim pretnjama i nasrtajima...

Zaspao sam, kao i obično, oko 23 časa. Ali sam se naglo probudio oko 1 posle ponoći, s umom obuzetim, usplahirenim Rezolucijom Informbiroa. Znao sam da ćemo morati odgovoriti, iako sinoć, na sastanku Politbiroa kod Tita, nije o tome bilo govora. Bez premissljanja, podstican ohlađenim, odmeravanim besovima i

neodoljivim saznanjem, povukao sam se u svoju radnu sobu i počeo da pišem odgovor. Padalo mi je na um da bi to sutra, na sednici CK, moglo poslužiti kao nacrt, ali sam više držao da će dobro doći kao saopštenje agencije „Tanjug”. Po-uzdano sam držao da će već sutra zagrmeti ne samo sovjetske i istočnoevropske, nego i zapadne radio-stanice, pa će, neizostavno, biti potreban makar „Tanjugov” odgovor. Imao sam pri ruci saopštenje Radio-Praga. Ali jedva ako sam zavirio u njega: optužbe Informbiroa, tačka za tačkom, izvirale su mi iz pamćenja u toku pisanja. Radna groznica nije popuštala, ali sam radio polako, smišljajući, saži-majući formulacije. Tako me je zatekla i zora. Ali nisam ponovo zaspao, nego pregledao novine i popio kafu – poslovi u CK su se i inače gomilali, a trebalo je i prekucati i redigovati ono što sam prekonoć osmislio.

Sastanak CK, 29. juna, počeo je posle podne. Proticao je u mirnoj, pomalo potištenoj atmosferi: sukob, raskid, postao je javan, a samim tim nezaceljiv i ne-dogledan. I Tito je – nasuprot njegovom držanju na sinoćnjem sastanku – bio nervozan i usplahiren.

Posle čitanja Rezolucije i kraće diskusije – više upadica nego diskusije, zaklju-čeno je, na Titov predlog, da se pripremi odgovor: pisanje rezolucija i saopštenja traži vremena – utoliko više ukoliko nema pripremljenog, individualnog teksta kao osnove. Ja sam tada ponudio tekst koji sam sastavio prekonoć. Nije bilo upa-dica – svi su slušali sa svečanom pažljivošću. Jedino je Tito ustajao i čepukao – kao kad intenzivno i brižno razmišlja. Kad sam završio, on je povikao: Vrlo dobro! To može – po mom mišljenju – da posluži kao osnova... – Tito je odmah, kao u žurbi, predložio i komisiju za redigovanje odgovora. A koliko je bilo njego-vo nepoverenje, njegova nervozna, bezrazložna sumnjičavost, vidi se po tome što je u tu komisiju predložio sebi najbliže – Kardelja, Rankovića i mene.

Komisija je odmah počela s radom, dok je CK pretresao druga pitanja. Rad komisije se otegao na skoro tri sata, ponajviše zbog natezanja oko formulacija, mada su izmene bile malobrojne i neznatne: najveći deo izmena potiče od Karde-lja, a manji od mene – to je i shvatljivo, s obzirom na to da je čitav tekst bio moj... Zanimljivo je – da je Kardelj izbacio stav prema kome bi se za „uzimanje odvo-jenih, izolovanih, namerno istrgnutih izjava i pojava iz partijske prakse, moglo mnogo šta prigovoriti drugim partijama, pa i SKP(b)”: smatralo se da bi taj stav bio izazovan za sovjetske vođe – baš kao i ono Titovo rezonovanje o odnosima među socijalističkim državama, u odgovoru na prvo pismo Molotov-Staljin...

CK je prihvatio predloženi odgovor bez primedbi. Neslaganje je nastalo oko

toga da li uz naš odgovor treba objaviti i Rezoluciju Informbiroa. Tito je bio protiv, mada ne odlučno, a ja – odlučno za. Podržao me odlučno Kardelj, a i raspolože-nje kod većine članova bilo je za objavljivanje... Tako su sutradan, 30. juna, objav-ljeni i Rezolucija Informbiroa i odgovor našeg CK: u kasnijoj kampanji protivu Informbiroa to je postalo – s obzirom na to da istočnoevropske zemlje nisu obja-vile odgovor našeg CK, a niti išta iz naših polemika – važan i snažan argument u našu korist, kako u obračunavanju s kolebljivcima i pristašama Sovjetskog Saveza u našoj partiji, tako i protivu spoljnih poslušnika Staljinovih... Prema podacima naše obaveštajne službe, sovjetski ambasador Lavrentjev i sovjetski predstavnik u Informbirou Judin bili su zaprepašćeni objavljivanjem u Jugoslaviji Rezolucije Informbiroa naporedo s odgovorom našeg CK: nikakvog čuda, za birokrate na-vikle na objavljivanje samo gledišta svoje vlade i svog CK, a uverene u svemoć i nepogrešivost tih gledišta...

Istog dana, 30. juna, objavljen je i Program KP Jugoslavije, koji je sačini-la komisija kojoj sam ja bio na čelu... To je bio ne samo loš, nego i imitatorski, neadekvatan i nekreativan program. Našav se pod optužbama – optužbama iza kojih smo slutili blokadu i oružane pretnje – Sovjetskog Saveza i svih komuni-stičkih partija, a i sami još uvek svešću duboko u lenjinizmu, članovi Politbiroa su smatrali za najsvrsishodnije ako se prepíše program sovjetske partije, koji je – to smo znali – i u Sovjetskom Savezu već bio zastareo: baš to sam ja predložio – dakako uz unošenje nekih naših osobenosti – a svi su mi posulili... Program nije imao većeg odjeka, pa ga ni partijsko članstvo nije prigrlilo. A i kako bi – kad smo i mi vođe, ponajpre ja kao najodgovorniji tvorac programa, već posle godinu, godinu i po dana, uvideli svu njegovu zastarelost i neoriginalnost? Ali bili smo, barem, u toj, formalno važnoj tački, koliko-toliko pošteđeni od besomučne i be-zobzirne „kritike” prosovjetskih propagandista...

Rezolucija Informbiroa protiv jugoslovenske partije shvaćena je u svetu, od-mah, kao jedan od najznačajnijih događaja za dalji razvitak komunizma. Niko na Zapadu nije predviđao takav sukob, već i zbog toga što je Jugoslavija bila na Zapadu okarakterisana kao sovjetski satelit br. 1: bez razloga – ako se ima u vidu stvarni, nejavni odnos Jugoslavija-SSSR, s dosta razloga – ako se ima u vidu ideo-loška nepomirljivost i revolucionarna doslednost Jugoslovena. To nepredviđanje sukoba SSSR – Jugoslavija može izgledati utoliko čudnije što je već bilo javnih neslaganja i nepodudarnosti – u tonu i naglascima štampe i istupanjima držav-nika: izuzetak je bio jedan viši službenik američke ambasade u Beogradu, koji je

predvideo sukob u svom izveštaju, ali su to u Vašingtonu (Washington) shvatili kao glupost i besmislicu.

Takva nepronicijivost, takva neobaveštenost zapadnih državnika i zapadnih sredstava informisanja ne može se, svakako, objašnjavati „glupošću” i „kratkovidnošću”, a pogotovu ne oskudnošću metode i teorije. Zapad se – pogotovu što se bio razjario „hladni rat” – bio uživeo u nasleđena gledanja na komunizam. Zapad je bio svikao na „neizmenjivu” hegemonističku ulogu Moskve u komunizmu. Uz to je Zapad – povodeći se delom i za komunistima – pridavao preveliki značaj ideološkom monolitizmu, odnosno presudnosti ideologije u komunizmu. No da se ne zadržavamo na tome, budući da to pripada istoričarima i filozofima.

Začuđuju, pogotovu iz današnje perspektive, i pogrešna predviđanja Zapada o ishodu sukoba – ne samo ona svima dostupna predviđanja, iskazana u sredstvima informisanja, nego i ona s diplomatskih prijema i iz diplomatskih kancelarija, koja su, mada u ograničenoj meri, bila dostupna jugoslovenskoj vladi: svi su se – koliko je meni poznato – slagali u predviđanju skorog pada jugoslovenskog režima. Ali treba priznati: većina je predviđala dolazak na vlast prosovjetske ekipe, a ne pristalica bivšeg kraljevskog režima.

No ja sam i to – te shematične i nerealne prognoze, spomenuo više kao suprotnost osećanju i uverenju koje je prevladavalo u Jugoslaviji, nego kao upotpunjavanje celine moje priče. Niko u jugoslovenskom vrhu – bar ne oni koji su bili za otpor Sovjetskom Savezu, nije sumnjao u održanje vlasti. Nije bilo – u vreme Rezolucije i sve do kraja 1948. godine – ni razlika u proceni eventualne sovjetske intervencije: smatrali smo, tada, da takva intervencija nije u izgledu, ali da nam predstoji duga i mučna borba. Spor je, istina, odmah doveo do pogoršanja međudržavnih odnosa, pa i do pretnji i provokacija – u tome je prednjačila Albanija, koja je dan-dva posle Rezolucije počela da raskida ugovore i zaoštava odnose. Ali spor je još uvek bio, pretežno, na ideološkom nivou – nijedna partija, čak ni sovjetska, još nije bila ideološki pripremljena za oružanu intervenciju protiv do juče slavljene, revolucionarne Jugoslavije. Sem toga, susedne komunističke zemlje bile su vojnički inferiorne u poređenju s nama – iako smo i mi bili slabo naoružani, ni susedi nisu bili u boljem stanju, a s armijama nedovoljno organizovanim i slabijeg morala.

Mi smo slutili, pa i zaključivali ono što se danas naveliko zna – ponajvećma iz referata Hruščova na XX Kongresu KPSS – da je Staljin bio u zabludi, verujući da će do preokreta u Jugoslaviji doći iznutra, akcijom „zdravih snaga” u partiji,

odnosno – kako se on izrazio pred Hruščovom – da je dovoljno da on mrdne prstom pa da Tito padne.

Našu uverenost u održanje pojačavalo je stanje u partiji, a pogotovu raspoloženje u narodu.

Žestina i tvrdoća otpora na svim značajnim stupnjevima i u svim odsudnim organima bila je nepobitna i unapred pripremljena i proverena. Naši protivnici u partiji – jedino u njoj ih je značajnije i bilo – otpočeta su dovedeni u zabunu prekrajanjem još žive istorije i apsurdnostima Rezolucije, a našom odvažnošću i preduzimljivošću naterani na prikrivanje i pretvaranje. I mada su i dotad „kleveta” i „neistina” korištene u jugoslovenskoj partiji kao i u svakoj drugoj – u napadu sovjetskog vođstva na jugoslovensko vođstvo radilo se, očito, i o nečem drugom: bio je to napad na osnove, na istorijske tekovine kojima su već zaživeli nova jugoslovenska država i narodi Jugoslavije. Radilo se o državnoj nezavisnosti i svom samostalnom unutarnjem razvitku. Ta istina, ta i takva realnost, nagnala je pristaše Staljina u Jugoslaviji – čak i one koje su zaneli „internacionalizam” i „odanost” Sovjetskom Savezu kao tvrđavi svetskog socijalizma – na „dvoličnost”, na „prikrivanje” stvarnih namera preživelim frazama. To utoliko pre, i utoliko lakše, što su pisma sovjetskih vođa i Rezolucija Informbiroa i stilom i sadržinom tako reći ozakonili dvoličnost i klevetu u borbi protivu Jugoslavije, a samim tim i u komunističkom pokretu... Time nisam hteo reći da ti i takvi metodi nisu i dotad postojali u komunističkom pokretu, naročito u sovjetskom – držim da su oni imanentni svakoj totalitarnoj svesti, a pogotovu totalitarnom pokretu. Nego su ti metodi sada, u nasrtaju na Jugoslaviju, iz okvira jedne partije i komunističkog pokreta kao celine prerasli u klevetanje jedne pobedničke revolucije, odnosno potčinjavanje jugoslovenske države – tačnije: preko jugoslovenske države potčinjavanje i istočnoevropskih država. Zbog toga su sovjetske i informbiroovske laži i klevete dobile tako monstruozan, šokantan i neprihvatljiv oblik...

Nekomunist, odnosno običan jugoslovenski građanin, nije imao dilema i čitav spor je za njega bio tako reći prirodan, a pogotovu prihvatljiv – makar grozio i sovjetskom intervencijom: pritisci i vojne intervencije velikih protiv malih „neizbežno”, stoletno su stanje – pogotovu na Balkanu.

Zbog toga u širokim, nepartijskim slojevima sukob sa Sovjetskim Savezom ne samo što nije izazvao ni zabune ni kolebanja, nego je prihvaćen s nagoniskim oduševljenjem – kao jedan od onih prelomnih trenutaka koji život nacija usmeravaju novim, svojim i zdravijim smerovima. To predosećanje naroda se nije sasvim

obistinilo, ali nije sasvim ni iznevereno: Jugoslavija je tada, sa svim nedoslednostima i opterećenjima, ipak zakoračila svojim putem. A to će takođe biti početak otpadanja od sovjetskog centra i drugih komunističkih partija: takvo nešto smo mi u vođstvu slutili, pa i predviđali, mada se u našoj svesti to tada manje javljalo kao „nacionalni put“, kao „nacionalni komunizam“, nego kao „nove forme“, novi putevi socijalizma... Svi izveštaji koje smo dobijali iz unutrašnjosti, kao i iz Beograda, govorili su o jednodušnosti naroda i podršci Centralnom komitetu, odnosno otporu pritisku Sovjetskog Saveza. I sâm sam se u to uveravao, kud god sam putovao (npr. u Crnu Goru ili po selima oko Beograda): svuda nedvosmislena i čvrsta podrška „običnih“, neideologizovanih ljudi. Čak i iz redova dojučerašnjih protivnika... Kod mene je tih dana došla radi neke intervencije Buba Gašić, supruga Jola Gašića, u čijoj sam vili ranije stanovao: Jole Gašić je bio negdašnji šef kabineta kraljevskog predsednika vlade Milana Stojadinovića – prava pravcata beogradska buržoazija i „reakcija“. Gđa Gašić se nije mnogo razumevala u politiku – za nju je to bila neka vrsta kockarske snalažljivosti. Ali njen suprug se razumevao, već i otud što je bio finansijski stručnjak – uzgred budi rečeno, ja sam mu pomogao i da se zaposli. On je bio iz središta „ostataka ostatka“ bivših režima. I gđa Gašić mi je tada rekla: Samo nek Rusi tu ne gospodare – vi ste naši, kakvi ste da ste... – Slično je govorila Koči Popoviću njegova majka – takođe „buržujka“ i „reakcionarka“... Ni telegram s jednog beogradskog mitinga, početkom jula 1948. godine, u kome se izražava ljubav Staljinu, ali i zahteva da se s našeg CK skinu „neopravdane optužbe“, nije potekao odozdo, iz naroda, nego iz glave jednog funkcionera koji se još nije bio otarasio sentimentalnih, ideoloških iluzija u Sovjetski Savez i Staljina.

Rezolucija Informbiroa odredila je kampanju protiv kompartije Jugoslavije u komunističkim partijama, a takođe i pritiske i diskriminacije istočnoevropskih vlada protivu jugoslovenske države. U tome su prednjačile albanska vlada i Partija rada Albanije. Bugarska vlada, mada ne i bugarska partija, bila je još uvek suzdržanija: u partiji su, očito, već prevladavali prosovjetski komunisti na čelu sa Červenkovom, dok je vladu još uvek kontrolisao Dimitrov. No sve to spada u posao istoričara. Napomenuću – da sam ja u „Borbi“ već 5. jula odgovorio na napad Červenkova, dok je 8. jula Veljko Vlahović, u članku „Marksističko-lenjinističko vaspitanje kadrova“ citirao Staljina, bez ijedne reči o napadu „informbiroovskih“ zemalja na našu partiju i Jugoslaviju. Slično i Zogović, u „Borbi“ od 18. jula 1948. godine – u slavu naše Ozne (tajne policije) i sovjetske „Čeke“ i Đeržinskog, po-

vodom hapšenja ustaša Kavrana i Miloša, ali i bez rečce o nasrtaju Informbiroa i sovjetskih vođa na naš CK...

Sve je još bilo u previranju, u ideološkim nedoumicama. Ali vrh i narod – već odlučni i rešeni da brane svoju zemlju i svoj integritet. Tako i takvi smo stigli i do V kongresa partije.

Kongres je počeo 21. jula, a protekao je uz već uobičajenu, oduševljenu, donekle isforsiranu jednodušnost: izbor delegata je organizovan i kontrolisan iz CK Jugoslavije i republičkih, odnosno pokrajinskih komiteta, ali je na njemu bilo i nekoliko delegata pristalica Informbiroa, koji se nisu usudili – a neki nisu još bili ni konačno opredeljeni – da istupe otvoreno.

Zbog toga je, uprkos jednodušnosti, bilo nijansi u istupanju delegata: svi su još uvek bili za Sovjetski Savez i Staljina, ali je bilo razlika u pristupanju glavnim pitanjima, pa dakako i Sovjetskom Savezu. Te razlike su u užem vodstvu zapažane, ali još nisu uzimane kao razlog za obračunavanje: ni svest vođa, pogotovu ako se ima u vidu ideologija, nije bila mnogo odmakla, sem u državnoj nezavisnosti i istini o jugoslovenskoj revoluciji, odnosno u odbrani svoje vlasti i svog integriteta... Zapažen, među najzapaženijima, kao čvrst i nedvosmislen, bio je govor Veljka Mićunovića, tada Rankovićevog pomoćnika, a kasnijeg ambasadora u Moskvi i pisca upečatljivih memoara „Moskovske godine”. Ali ako je Mićunović zapažen po odvažnosti i jasnoći – govori Blaža Jovanovića, sekretara PK Crne Gore, i Blagoja Neškovića, sekretara PK Srbije, zapaženi su po neodređenosti – po određenosti u ljubavi i odanosti Sovjetskom Savezu i Staljinu (Jovanović: „Naša ljubav i vjernost Sovjetskom Savezu ostaće kakva je i bila, snažna i nerazrušiva”, Nešković, uz burni pljesak: „Bili smo i ostajemo i ostaćemo u frontu socijalizma pod vođstvom SSSR-a”). Ni istupanja Zihlerla i Stefana Mitrovića nisu bila bolja, određenija – sem u odanosti SSSR-u i Staljinu.

Ta odstupanja od linije užeg vođstva, premda tada, na Kongresu, slična jedno drugom u prenaglašavanju ljubavi prema Sovjetskom Savezu i Staljinu, odvela su kasnije njihove autore na različite puteve – nekog ka jugoslovenskom vođstvu, a nekog ka Sovjetskom Savezu.

Na Kongresu je bio delegat iz Bijelog Polja Ilija Bulatović: znao sam da se koleba, a budući da smo bili stari znanci – iz istog smo kraja, bilo mi je žao da se od-

Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije izabran na Petom kongresu KPJ srpnja 1948. u Beogradu.

voji od Partije. Pozvao sam ga – za vreme Kongresa – na ručak, napravio s njim izlet do Avale i otvoreno razgovarao. Ali on se već bio „zatvorio” i prema meni: iako govorljiv, izbegavao je raspru i mlako, neoduševljeno se slagao. Razgovarali smo i o pismu koje mi je ranije bio uputio, u kome je upozoravao mene – a preko mene i CK – da odvajanjem od Sovjetskog Saveza ne izdamo internacionalizam... Beležim ovo zbog njegove kasnije tragične sudbine, koju je sam, kao i mnogi, izabrao s nepopravljivom, fatalističkom neizbežnošću...

Uostalom, ne samo što je šire članstvo još uvek bilo „zacopano” u Sovjetski Savez i Staljina, nego ni najuže vođstvo nije još bilo načisto dokle će ići napadi sovjetske vlade i vazalnih vlada, a još manje čime su – kakvim socijalnim i državnim razlozima – ti napadi uslovljeni: Kardelj, kao ministar spoljnih poslova, na zasedanju OUN-a, 29. septembra 1948. godine, još uvek je podržavao Sovjetski Savez i ne spomenuvši nasrtaje Informbiroa, odnosno sovjetske vlade, na Jugoslaviju – što se ne može objasniti samo taktikom zbog „zaostale svesti” partijskog članstva, nego i zaostajanjem vođstva u saznavanju intencija Sovjetskog Saveza.

Ali nejasnosti i kolebanja pojedinih istaknutih i odgovornih funkcionera ima-

li su porazne posledice, naročito za ošamućene i pokolebane niže funkcionere i obične članove – dakako različito u raznim krajevima Jugoslavije... Neosporno je da su proruske tradicije, kao i patrijarhalna, poluplemenska i predindustrijska socijalna struktura igrale značajnu ulogu u relativno masovnom – najmasovnijem u Jugoslaviji – prosovjetskom opredeljivanju partijskog članstva u Crnoj Gori. Ali za mene nema nikakve sumnje da su neodređena, neodvažna istupanja Blaža Jovanovića samo mogla da podstaknu takvo opredeljivanje. Ne samo odlučni, nego i kolebljivi pristaše Staljina i Sovjetskog Saveza su naslućivali, kao tajnim, posebnim čulom, takve neopredeljenosti. I još u 1949. godini se Blažo Jovanović u svojim istupanjima, pristajući uz Tita, razlikovao od vodećih članova CK i Politbiroa. Tako se – sećam se živo – na tribini na proslavi godišnjice Trinaestojulskog ustanka, na Cetinju 1949. godine, za vreme Blažovog govora, u kome je podvlačio žaljenje i ojađenost zbog sukoba sa Sovjetskim Savezom, Veljko Mićunović s upadljivim, namernim nezadovoljstvom mrštio i pokazivao mi očima na Blaža. Nasuprot tom i takvom Blažovom istupanju ja sam, tom prilikom, u sukobu sa Sovjetskim Savezom sagledavao nastavljanje naše revolucije, razbijao iluzije u Sovjetski Savez i ukazivao na neravnopravne i eksploatatorske odnose Sovjetskog Saveza prema socijalističkim zemljama... Neodređenost, polovičnost stava Blaža Jovanovića pogotovo su opažali prosovjetski orijentisani komunisti: mnogi, kasnije pohapšeni, izjavljivali su da su se „nadali” u Blaža, a slično se prema Blažu – kao i prema Veljku Vlahoviću: prema kazivanju jednog istaknutog emigranta sovjetski predstavnici su se čudili, u 1948. i 1949. godini, što Vlahović već otvoreno ne istupi! – odnosila i prosovjetska propaganda i „štedela” ga u napadima... Na Blažu se primećivala i deprimiranost. A ja sam o svemu tome s njim razgovarao, budući da sam s njim bio blizak – doduše tek 1951. ili 1952. godine, kad je njegov stav postao čvrst i nedvosmislen. On je objašnjavao: Ja se nisam nimalo kolebao u svojoj podršci i odanosti našem CK. Mene je samo veoma teško pogađalo otpadanje odanih, prekaljenih drugova, utoliko više što sam mnoge od njih ja lično uzdizao i u njih čvrsto verovao... I doista, u hapšenjima, u čišćenju partije u Crnoj Gori organi bezbednosti ne samo što nisu nailazili na otpor, nego su uživali i podršku Blaža Jovanovića...

Uže vođstvo je – kako rekoh – bilo tako reći na smrt jedinstveno. Ali nijansi je bilo i u njemu – kao što je moralo biti s ulaženjem u novu, drukčiju etapu. Ja sam, na primer, u svom referatu – to je bio moj umetak – snažno insistirao na istini. A umetnuo sam i stav – da će borba s Informbiroom biti duga i teška. Na

to je Kardelj – u sobici iza bine, gde je prebivalo vođstvo i predsedništvo Kongresa, uzrujano reagovao: To ne može da ostane: nije to borba – to su razlike unutar komunističkog pokreta, koje kad-tad moraju biti raspravljene i likvidirane... – Danas neko može primetiti da sam ja, tada, uočavao žestinu i dugotrajnost sukoba, ali da je Kardelj na dug rok bio u pravu, jer su razlike potisnute, ako ne i likvidirane, posle Staljinove smrti, odnosno s dolaskom Hruščova na čelo sovjetske partije. Ali takvo gledanje mi ne izgleda pravilno: Kardelj je reagovao, iz trenutne procene, na moj preoštav stov, a ja nisam mislio da nikada neće doći do okončanja spora sa Sovjetskim Savezom...

Kongres se održavao u Domu garde u Topčideru – u stvari u krugu kasarni. U toj istoj sali održano je suđenje Draži Mihailoviću dve godine ranije. Tu, na livadi, pod šatorskim nadstrešnicama, organizovano je i ručavanje delegata. U Beogradu tada nije bilo druge, dovoljno velike sale, mada su u izboru Doma garde odlučivali i razlozi bezbednosti.

Okolna šuma, kao i proplanci oko Belog i Starog dvora, bili su – „za svaki slučaj” – načičkani protivavionskim topovima i mitraljezima: delegati to nisu videli pa su se osećali komotno, čak bezbrižno.

Ipak Kongres nije protekao bez jeda i nervoze, koju su ubacile izmišljotine sovjetske propagande. Tako je „Pravda” objavila da je na Kongres stigla švajcarska trockistička partija. Ja sam pozvao dopisnika „Pravde” Barzenka i upitao ga otkud im takva informacija i šta to treba da znači: možda on, jadnik, vest nije ni poslao, nego je izmišljena u Moskvi. Ali Barzenko se nije zbunio, nego me odvažno – rastrubljen je da je on heroj Sovjetskog Saveza, ako je to bio – upitao: Zna li vi da su „Pravdu” uređivali Lenjin i Staljin? – Odgovorio sam da mi je to dobro poznato, ali da vest, uprkos tome nije tačna i da je treba demantovati – o tome on nije hteo ni da razgovara. Sastavio sam – uz odobrenje drugova iz Politbiroa – naš demanti, koji je pročitao na Kongresu i prihvaćen, uz burno i ljutito odobravanje... Već od pisama Molotov-Staljin i Rezolucije Informbiroa bilo je očito da se sovjetska i sovjeticima podređena propaganda protiv Jugoslavije zasniva na izmišljotinama, provokacijama i zastrašivanju: u odgovaranju na tu propagandu bilo je važno sačuvati mirnoću, istupati sa svojim, istinitim argumentima...

Kongres je trajao devet dana – završen je 29. jula. Partija je tada imala 490.000 članova: za tri godine, od rata, članstvo partije se upetostručilo, ali u tome se videlo jačanje socijalizma, a ne i težnja ka vlasti i privilegijama...

Istoričari će Peti kongres ocenjivati prema svojim saznanjima i gledanjima,

a za nas u vođstvu je to bilo, pre i iznad svega, konačno zavojevanje legaliteta – legaliteta nezavisnog od Sovjetskog Saveza i međunarodnih komunističkih foruma: o rezolucijama Kongresa, o Statutu i Programu niko se nije mnogo trsio – sem dok su formulisani i usvajani. Kongres je – to je bilo očito – ojačao ugled i ulogu Tita. Ali ne samo njega, nego i njegovih najbližih saradnika. Titova lična vlast nije oslabila, nego se pojačala, ali i vlast Politbiroa, a naročito sekretarijata CK: sada su i ti članovi CK stekli legalitet, koji im je ranije davala Kominternu, odnosno Tito kao njen izaslanik...

Ali i za naše protivnike – sovjetske vođe, vođe komunističkih partija i prosovjetske komuniste u Jugoslaviji – Kongres je značio promenu. Oni su ga, dakako, „shvatili” na svoj način – kao iznudu i obmanu „Titove klike”: neposredna posledica je bila zaoštavanje kampanje, pritisaka i provokacija, spolja i iznutra, konspirisanje i emigriranje prosovjetskih komunističkih.

Navešću nekoliko važnijih slučajeva sa kojima sam i ja imao neke, posredne, veze.

Svakako je najčuveniji slučaj Arsa Jovanovića, već zbog toga što je on bio ratni načelnik Vrhovnog štaba i imao visok, najviši generalni čin.

S grupom naših viših oficira koji su 1946. godine određeni na školovanje u najvišoj sovjetskoj vojnoj školi „Vorošilov” bio je i Arso Jovanović. Dužnost načelnika Generalštaba – koju je Jovanović dotad vršio – preuzeo je Koča Popović.

Po završetku školovanja, u proleće 1948. godine – baš u vreme pisama Molotov-Staljin našem Centralnom komitetu – ta grupa oficira je završila školovanje i vratila se u Jugoslaviju. Politbiro je već bio obavешten o neslaganjima i omrazama koje su se za vreme školovanja u Moskvi razvile između pojedinaca. Štaviše, ta „lična” neslaganja su uvukla i druge, pa su se počele oformljivati i grupice. Najoštriji sukob je bio između Arsa Jovanovića i Peka Dapčevića. Ali ti sukobi još nisu bili shvaćeni i prihvaćeni – u celini nisu to ni bili – kao političko podvajanje – kao opredeljivanje za Staljina ili za Tita. Zbog toga je Tito pozvao „u goste”, na Brdu kod Kranja, grupu – držim četvoricu – najistaknutijih, da bi na njih uticao i čvršće ih privezao: za vreme jednog sastanka Politbiroa oni su bili tamo i prisustvovali su zajedničkom ručku. Među tim generalima je bio Arso Jovanović, ali ne i Peko Dapčević. Ti generali su bili – to se videlo iz razgovora – obavешteni o sukobu sa sovjeticima: svakako ih je obavestio Tito. Ali iz razgovora se primećivala i suzdržanost u izjašnjavanju i mlakost u „istraživanju” uzroka – najupadljivije baš kod Arsa. Istina, to se moglo tumačiti i njihovim suzdržavanjem da se upliću

u poslove CK, utoliko pre što ih je „Tito lično” obavestio, pa su njemu mogli i reći šta o sukobu misle.

Nisam samo ja bio blizak, već iz rata, s Arsom Jovanovićem – on je lako uspostavljao srdačne odnose, budući da je i sam bio otvorenog karaktera. Ali malo ko je – sem Mitra Bakića, Arsovog druga iz gimnazije – bio s njim u toliko intimnim, šaljivim odnosima kao što sam bio ja: bio sam u srdačnim odnosima i s njegovom suprugom Senkom, osećajnom, neposrednom i odanom svom mužu. Ali tada, na Brdu kod Kranja, nisam imao prilike da poblizje razgovaram s Arsom, a to ne bi bilo ni zgodno – bar što se tiče odnosa sa sovjetskim vođstvom – budući da je Tito već raspravio što je trebalo.

Prilika za obnovu odnosa sa Arsom pružila mi se kasnije, posle V kongresa. S njim sam se video više puta, a jedared, kad je bio kod mene na ručku, razgovarao sam s njim o nasrtaju sovjetskog vođstva na nas, neuvijeno iznoseći šta o tome mislim. Arso je ili zbunjeno ćutao ili neodređeno izjavljivao: Ja ne znam šta Rusi hoće...

Svoje utiske o Arsovoj neodređenosti saopštio sam Rankoviću – i on je imao slične utiske, mada se s Arsom rede viđao i nije družio. Nešto slično sam rekao i Titu. Ali i Tito i Ranković, mada su se i kod njih bili uvrežili utisci slični mojima, smatrali su da ne treba s Arsom zaoštavati nego još čekati i pomagati mu – kao i drugima... A činjenica da Arso po povratku iz Moskve nije vraćen na dužnost načelnika Generalštaba, nego načelnika buduće više, ili najviše, vojne škole, potvrđuje da su Tito i Ranković već sumnjali u Arsa – u njegovu čvrstinu i odanost...

Ja sam se i potom – posle spomenutog ručka kod mene – viđao s Arsom, mada se u naš odnos uvukla suzdržanost.

Pukim slučajem sam svratio kod njega i dan-dva uoči njegove pogibije: nije ga bilo u vili, pa sam se kratko zadržao.

Dvanaestog avgusta, oko 11 časova, javio mi se telefonom Ranković da dođem kod njega – kancelarije su nam bile sublizu – jer se dogodila „strašna nesreća”: Poginuo je Arso Jovanović! – Kako, gde? – upitao sam, verovatno zaprepašćeno. – Na rumunskoj granici. U lovu! – odgovorio je Ranković, glasom koji je više glumio, nego izražavao zaprepašćenje. A ja sam, već pribrano, odvratio: Sigurno je hteo da beži... – Ranković nije na to odgovorio, nego je ponovio da odmah dođem kod njega.

S Rankovićem je bio i Otmar Kreačić-Kultura, zamenik načelnika Vukmanovića u Političkoj upravi Armije. On je ponovio, ukratko, ono što je već ispričao

Rankoviću: Arso Jovanović, pukovnik Vlado Dapčević – brat Peka Dapčevića i Branko Petričević-Kađa, takode pomoćnik Vukmanovića, u činu generala, bili su pošli u lov na divlje svinje, na državnom imanju Sočice, na rumunskoj granici, noću su natrapali na milicijsku zasedu, u zabuni je došlo do puškaranja u kome je Arso poginuo. Čitavu tu priču je ispričao Petričević, koji se vratio u Beograd i sad se nalazi u Političkoj upravi Armije.

Bilo nam je svoj trojici jasno da se dogodio važan, neprijatan slučaj, koji će izazvati svakojaka tumačenja, pogotovu u već besomučnoj i bezobzirnoj prosovjetskoj propagandi, ali nijedan – rekao bih ja ponajmanje – nije bio previše uzbuđen, a još manje ožalošćen. Ranković i ja smo znali da se Arso nije bavio lovom – ja sam znao i da nije imao lovačke puške. Ja sam izrazio, u razgovoru, uverenost da su se Arso i drugovi spremali da beže u Rumuniju, Ranković je primetio da je Petričević pozvan u CK, da će doći svakog časa da detaljnije obavesti šta se desilo, na šta je Kreačić primetio: Smio bih da stavim za njega, Petričevića, ruku u vatru...

Uto je došao i Petričević. Nije ispričao ništa bitno što već nismo znali, a bio je u kaljavoj i izgužvanoj uniformi. Mi smo zaredali s pitanjima, a Petričević je odgovarao – sve zbunjenije i uzrujanije... Njih trojica – Arso, Dapčević i Petričević su se dogovorili da pođu u lov na divlje svinje, pa su s upravnikom imanja krenuli noću – da bi se izjutra obrela na čekama. Natrapali su na graničnu patrolu – došlo je u zabuni do puškaranja, u kome su poginuli Arso i upravnik imanja Arabjac. Petričević je s „bojišta” pobegao. Ujutro je naišao na patrole i na službenike državne bezbednosti, koji su ga obavestili o pogibiji Arsovoj, pa se vratio u Beograd, odmah pošao u Političku upravu, i eto, sada u CK.

Ali još Petričević nije završio s pričom, a ja sam navalio s pitanjima: Kako je Arso odjednom odlučio da ide u lov i to na divlje svinje, kad se nije lovom ni bavio, niti imao lovačkog oružja? A jeste li vas dvojica, ti i Dapčević, imali lovačko oružje? Niste. A znate li kakvo se oružje upotrebljava u lovu na divlje svinje – specijalni karabin a ne sačmarice? A gde je Dapčević, šta je s njim bilo? – A Petričević: Nismo ni imali lovačko oružje – imali smo samo pištolje. Pa to je više bio izlet – dosadno nam bilo pa smo hteli da malo prošetamo. A Dapčević se, u panici koja je nastala, negde izgubio – valjda će se i on pojaviti... Pitanje je radalo novo pitanje, i ja bih i dalje zapitkivao Petričevića – da nisam primetio kako se Ranković mršti, dajući mi time znak da prestanem. I umesto daljeg raspitivanja i ispitivanja zaključio sam: Dobro ste zabrljali! – s time se i Petričević složio, na rečima. Tada je i Ranković završio razgovor: Idi ti, Kađa, doteraj se i odmori, pa ćemo razgovarati...

Petričević je izašao a ja sam se obratio Kreačiću: Bi li i sada smeo da staviš ruku u vatru? – na šta mi je on, bez mnogo premišljanja sa smeškom odgovorio: Ne bih smeo da stavim ruku u vatru...

Pošao je i Kreačić. A ja i Ranković smo ostali tumačeći i raspravljajući događaj – više sam tumačio i raspravljao ja, nošen bujicom svojih misli, dok je Ranković vrteo glavom i dobacivao opaske. Na kraju je podigao telefon i javio se kratko i bespogovorno Kreačiću: Slušaj, Kultura, odmah pošalji dva oficira da uhapsu Petričevića.

Petričević je sve priznao istog dana... Arso, Petričević i Dapčević su već odra-nije, iz razgovora, namirisali da su istih gledanja na sukob sa Sovjetskim Savezom, a posle Petog kongresa i razjarivanja sukoba ocenili su prilike u Jugoslaviji nesno-snim, nemogućim za nekakvu opozicionu delatnost, pa su rešili da preko Rumunije beže za Sovjetski Savez. U planu su imali da se u Vršcu – preko istomišljenika, oficira Vukana Božovića – dokopaju tenka i da u njemu projure. Ali, kad nesreća hoće, tog dana se Vukan nije zadesio u Vršcu, pa su rešili da pređu granicu peške, izgovarajući se da idu u lov na divlje svinje. Pošli su na obližnje imanje, a upravnik Arabjac im se kao višim oficirima, ne sluteći ništa, stavio na uslugu. Granica prema Rumuniji nije bila bogzna kako obezbedena. Ali kako su Cigani iz Rumunije i Jugoslavije, po tradiciji, krali konje i bavili se švercom, milicionarske patrole su krstarile. Begunci su nabasali na patrolu, a na poziv da stanu – da su stali, ništa se ne bi dogodilo! – Arso Jovanović je otvorio vatru iz pištolja. Patrola je uzvratila – Arso je smrtno pogođen u glavu, a stradao je i naivni Arabjac. Petričević i Dapčević su se razbežali: Petričević se vratio u Beograd uljuljkujući se naivnom pričom, a Dapčević skrio u Beogradu, da bi i on, posle tri meseca, bio uhvaćen na mađarskoj granici... Jedno od najčešćih pitanja koje mi je postavljano, pošto sam odstranjen s vlasti, bilo je: Zašto ste ubili Arsa Jovanovića? – Zbog zatvorenosti i opresivnosti našeg političkog sistema ne samo nepartijci, nego već i mnogi partijci, primali su izmišljotinu za istinu: rašireno je uverenje da je Arso bio najpre ubijen u Beogradu, pa odnet mrtav na rumunsku granicu. Tome je, svakako, moglo dopri-neti i zvanično saopštenje, objavljeno nekoliko dana posle Arsove pogibije, u kome nisu razjašnjene sve okolnosti. Ali ni otkrivanje činjenica na suđenju Dapčeviću i Petričeviću nije uklonilo sumnje i neverice. Vlado Dapčević je pak – kako sam čuo od dostovernog kominformovskog emigranta – u emigraciji u Sovjetskom Savezu istinito prikazivao događaj... Dodajem u vezi s tim slučajem i ono što sam čuo od Rankovića – prema kasnijim istragama: Arsu su, za vreme školovanja u Moskvi,

sovjetski organi podmetnuli devetnaestogodišnju devojkicu, kćer generala – stvarnog ili izmišljenog, jer u Sovjetskom Savezu ni sovjetski građanin nije bio ni u šta siguran. S obzirom na to da je Arso imao dobar brak, i s obzirom na to da je kod nas u Partiji još prevladavalo moralno čistunstvo – to je kod Arsa moglo da produbi demoralizaciju i otpadništvo. Dublji razlozi leže – po mom mišljenju – u Arsovoj zadivljenosti snagom Crvene armije, odnosno u njegovom potcenjivanju jugoslovenskih mogućnosti, a napose Tita kao vojnika: komunizam, kome je pristupio kroz ustanak i lične veze i uplive, za njega se poistovećivao s vojničkim usponom i silom i s potvrđivanjem sebe u toj sili...

Moj udeo u puštanju Sretena Žujovića iz zatvora bio je veći i neposredniji, bar što se tiče „davanja ideja”, jer je i njegov udes, kao i mnogih, od mene veoma malo zavisio.

Interniranje u vilu Sretena Žujovića, kao i Hebranga, u maju 1948. godine, u vreme pisama Molotov-Staljin našem CK-u, bila je samo kratkotrajna, „drugarska” etapa, pre bacanja u pravi zatvor – u bivšu Glavnjaču u Beogradu, odnosno u nebombardovane ostatke Glavnjače. Žujović – a držim i Hebrang – bio je tamo smešten u ćeliju s posebnom stražom. Jedan viši oficir službe bezbednosti, predratni partijac Pavle Baljević, bio je zadužen da se stara samo o Žujoviću. Žujović je strogo izolovan, tako da ga niko, a niti on ikoga, nije mogao videti. Nije dobijao ni štampu – to je bilo tako striktno sprovedeno da su stražari skidali i nalepnice sa šibica – da Žujović ne bi iz natpisa zaključio kakav je poredak, kakva je vlast napolju. Dobijao je pristojnu stražarsku hranu, cigarete, pa i knjige – „neutralne”, izdavane pre njegovog hapšenja. Imao je i lekarsku zaštitu, ali šetati je mogao samo u svojoj ćeliji, koja je, inače, bila dovoljno svetla i nešto veća nego ćelije u kaznionama.

Žujović je ostao, tako, u ćeliji oko dve i po godine. Za sve to vreme nad njim nije vršena nikakva istraga.

Takva prestroga, jedva zamisliva, izolacija sprovedena je iz dva razloga: da bi se onemogućio svaki kontakt zatvorenika sa spoljnim svetom i da bi se skršio njegov otpor – državna bezbednost je pri tom uživala da ispolji svoju savršenu moć.

Ali je, neizbežno, došlo i vreme da se okonča njegov slučaj: na to nimalo nije uticala iznenadna Hebrangova smrt u zatvoru. Uticale su na to političke promene – raščišćavanje odnosa sa sovjetskom vladom, čišćenje od prosovjetskih članova i simpatizera, „samokritike” koje su već uveliko stizale iz logora na Golom otoku, porast ugleda jugoslovenskog vođstva i umnožavanje veza sa svetom, u prvom redu sa Zapadom. Najprostije rečeno: sazreli su uslovi da se okonča „mit Žujović-

Hebrang”, koji je sovjetska propaganda neprestano naduvavala i oživljavala. Rešavanje Žujovićevo slučaja pokrenuo je Ranković, u septembru 1950. godine – po povratku s letovanja. Ali on ni sam nije znao kako tome da pristupi. Ja sam mu sugerisao da Žujoviću dostavi knjigu o Rajkovom procesu – stenografske beleške koje je bila objavila prosovjetska emigracija. Ranković se, u prvi mah, kolebao. Ali posle zajedničkog razgovora s Kardeljem, koji se složio s mojim predlogom, i Ranković se odlučio.

Mene je na to – da se Žujoviću da knjiga o Rajkovom procesu – navelo moje gledanje na Žujovića, a i na sovjetsku kampanju protiv Jugoslavije. Ja sam Žujovića cenio više nego Ranković, i to više kao borca, kao revolucionara, nego kao intelektualca. Iz toga sam zaključio da Žujović ne može ostati ravnodušan prema lažnim, apsurdnim optužbama protiv našeg vođstva i naše revolucije, utoliko pre što je to i njegova biografija – njegovo žrtvovanje i stvaranje. A što se tiče sovjetske kampanje – ona se već bila razotkrila ne samo kao apsurdna i „dogmatična”, nego i kao podjarmljivačka i ekspanzionistička.

Žujović je, čim je pročitao knjigu o Rajkovom procesu, zatražio komplet „Borbe” od dana njegovog hapšenja: Ranković mi je to saopštio sa značajnim, nadežnim osmehom. Saopštio mi je – posle nekoliko dana – i da Žujović „guta” „Borbu” tako reći i danju i noću.

To Žujovićevo čitanje „Borbe” trajalo je desetak dana. A kad je s tim bio gotov, zatražio je – preko Baljevića – da razgovara s nekim iz vođstva. Ranković je rešio – verovatno se u tome konsultovao s Titom – da pođemo on i ja: možda sam ja u to upao i zbog toga što se moja sugestija da se Žujoviću da knjiga o Rajkovom procesu pokazala „uspešnom”.

Dok smo se vozili ka Glavnjači, Ranković pripita – da li da se rukujemo sa Žujovićem. To je i meni padalo na um, pa mu odgovorih: Možemo se rukovati, i neprijatelji kad pregovaraju u ratu – rukuju se.

Kad su Žujovića uveli u kancelariju, dilemu rukovanja je uklonilo samo Žujovićevo držanje: on je tako reći pohrlio k nama – možda bi se i poljubio da se mi nismo držali ukrućeno i na odstojanju. Rukovali smo se, dakle, najpre ja, pa onda Ranković i seli oko stočića.

Žujović je očito bio uzbuđen, ali i mentalno i fizički je bio pribran i krepak – bio je, jedino, dobio blede-modrikavu, zatvorsku boju.

Razgovor se odvijao kao da se nismo ni razilazili – kao da on nije nas „izdao” a mi postali njegovi tamničari: kao što se ogorčeno, bezumno zamrže kad se ra-

ziđu, komunisti mahom lako i brzo postaju srdačni kad se izmire. Razgovor sam pretežno vodio ja, mada nije bilo nikakvog „dnevnog reda” – naprosto se Ranković povukao u pozadinu i stvar prepustio meni.

Odmah sam Žujoviću postavio pitanje: Šta sad misliš o sukobu s „Rusima” – kad si se s njim detaljno upoznao? – Žujović je bez dvoumljenja odgovorio: Pa oni su imperijalisti! – Otkrio si Ameriku! – dobacio sam mu. Ranković je – ako se dobro sećam – ubacio: Nego, kako sad gledaš na svoj slučaj?...

Žujović je bez kolebanja – on ni inače nije bio ličnost koja se koleba – rekao da smatra da je pogrešio, mada o tome nismo detaljnije raspravljali niti ga terali na „uviđanje”. Razgovor je brzo skrenuo na to kako da se reši njegov slučaj. – Moraćeš objasniti u javnosti svoj stav! – naglasili smo Ranković i ja, s čime se on bespogovorno složio. Dogovorili smo se da to bude njegova izjava – članak u „Borbi”. A na kraju mu je Ranković saopštio da će koliko sutra biti oslobođen – prebačen u bivšu Stojadinovićevu vilu na Senjaku, koja je mahom služila stranim gostima i stalno bila zastražena – dok se ne reši pitanje njegovog statusa i dok ne napiše spomenutu izjavu.

Ranković i ja – ne sećam se baš koji od nas dvojice – nismo propustili da pripitamo Žujovića – šta je s njegovim dnevnicima sa sastanaka CK. Žujović je s nelagodnošću priznao: Deponovao sam ih kod Lavrentjeva...

Razgovor je inače trajao više od dva sata i odnosio se pretežno na opšte i na Žujovićeve lične teme... Čim se Žujović, u maju 1948. izjasnio za sovjetski CK – ostavila ga je njegova „ratna” žena Mileva Planojević, izjavivši da ona ide s Partijom i Centralnim komitetom. Mileva je bila podosta mlada, pa je njen istup poslužio i za šalu – veoma nepravednu prema njoj, jer je postupala prema svom uverenju i osećanju – da je time ubila dve muve: ispoljila partijnost i otarasila se starijeg muža. Žujović je spomenuo da se vrati svojoj bivšoj ženi Lepi, koja mu je ostala verna i kao napuštena i dok je bio u zatvoru. Ni Ranković ni ja nismo na to pravili nikakve primedbe, ne samo zbog toga što smo na to gledali kao na Žujovićevu privatnu stvar, nego i kao na nestrpljenje zatvorenika da kako-tako počne „novi život”. Žujović se interesovao i za svog jedinca Zorana. Sa Zoranom je bilo sve u redu – bio je već zapaženi saradnik „Politike”. On se posle Rezolucije Informbiroa vratio sa studija iz Moskve i mada mu, očigledno, nije lako pala očeva sudbina, izjasnio se za naš Centralni komitet. Bilo je sumnji, u vrhovima državne bezbednosti, u iskrenost njegovog stava. Ali Ranković i ja – ukoliko je to zavisilo i od mene – insistirali smo na tome da ga ne uznemiravaju, a njegov javni rad i nje-

govo držanje opovrgavali su sve sumnje. Žujoviću smo rekli da sa Zoranom može odmah da uspostavi i održava veze... Zoran je, kao petnaestogodišnjak, najveći deo rata proveo uz Vrhovni štab: bio je slabunjav, inteligentan i hrabar. I duhovit, često cinički i na račun vođa – shvatljivo za predstavnika nove generacije koji je „veličine” doživeo izbliza, a ne samo iz propagande...

Posle nekoliko dana mi je saopšteno da me traži Žujović, radi izjave za „Borbu”. Pošao sam u Stojadinovićevu vilu i zajedno smo pročitali njegovu izjavu... Izjava je uskoro objavljena, onakva kakvu je Žujović napisao: ja sam mu sugerisao tri-četiri neobavezne popravke, koje je on, posle diskusije, prihvatio.

Sa Žujovićem je ugovoreno – to je s njim uredio Ranković – da istupi i na konferenciji za štampu.

Pre Žujovićevog potpunog oslobođenja upitao sam Rankovića: Imaš li ti neki dobar kanal preko koga bismo sovjetskoj propagandi ubacili da je Žujović ubijen u zatvoru: oni će se na to polakomiti! – Ranković je potvrdio da ima „dobar kanal”, pa je to ubačeno „Istočnjacima”. I „polakomili su se” – odmah objavili, ako se dobro sećam, najpre u Varšavi. Ali državnoj bezbednosti i Rankoviću se žurilo, tako da je Žujović održao konferenciju za štampu pre nego što su vesti o njegovoj smrti razbubane na Istoku „koliko treba”.

Žujović je već u razgovoru s Rankovićem i sa mnom postavio pitanje svog povratka u partiju. Ranković mu nije tvrdo obećao, ali nije ni odrekao – rekao mu je otprilike: Videćemo to pošto najpre ova pitanja rešimo. – Žujovića je, uskoro po izlasku iz zatvora, primio i Tito, obećavši mu da će biti vraćen u partiju. Žujović me je – pošto je zaposlen u „Borbi” – nekoliko puta posetio u Centralnom komitetu, ne izostavljajući to pitanje. To sam pitanje postavio na Sekretarijatu, kome je prisustvovao i Tito. Ali Ranković se, najednom, usprotivio, iako pre toga ni on nije bio protivnik. I Tito i Kardelj su se složili – tačnije: nisu se oduprli Rankoviću. Tako je Žujovićev povratak u partiju pao u vodu: tada sam i imao utisak da Ranković u sebi ne žali Žujovićev „silazak sa scene” – kao ni, kasnije, odstranjenje Neškovića... Ali Žujoviću je ipak uspelo da se vrati u partiju: verovatno posle pada Rankovića 1966. godine. Jer je umro – to se videlo iz posmrtnog govora – kao član partije: to možda ne otkriva Žujovićevu pronicljivu i dublju pamet, ali bez sumnje potvrđuje njegovu revolucionarnu, komunističku doslednost. A govornik u ime Saveza komunista nije propustio da nad odrom Žujovićevim spomene njegovu „nedoslednost” u „odlučnom trenutku” 1948. godine: sekte ne zaboravljaju otpadništvo niti imaju milosti za nj...

Razilaženje vođstva sa Blagojem Neškovićem se odvijalo drukčije, mada je za njega imalo bezmalo slične, veoma mučne posledice.

Nešković je bio sekretar kompartije Srbije i na V kongresu je izabran u Politbiro – premda se već opazalo da drukčije gleda na sukob sa Sovjetskim Savezom. Posle V kongresa Neškovićeva razlike sa Politbiroom u tom pitanju – bilo je razlika, ali nebitnih, i u drugim pitanjima – postale su češće, ne slučajne i naglašenije. Zaključeno je u najužem krugu oko Tita – u Sekretarijatu, Neškoviću iza leđa – da njegovo ostajanje na čelu vlade i partije u Srbiji može imati nemile posledice. Takav zaključak je nametala netrpeljivost koja se sazdavala u vođstvu Srbije između Neškovića i ostalih funkcionera: i tamo se opazalo, pa i zuckalo, da Nešković nema čvrst i nedvosmislen stav prema Sovjetskom Savezu i sovjetskim napadima na naše vođstvo.

Neškoviću je predložena – u stvari, nametnuta – nova, „važnija” dužnost: vođenje Kontrolne komisije koju je do tada vodio Kardelj. Disciplinovano je, mada preko volje, prihvatio novu dužnost.

Ali oko Neškovića se stvarala, polako, praznina: od uva do uva u vrhovima je počelo govorkanje i ogovaranje, pa su vodeći drugovi sve više izbegavali i najtrivijalniji kontakt s njim. Istina, i Nešković je tome doprinosio. I to ne samo svojom tvrdoćom i neprilagodavanjem, nego i povremenim iskazivanjem svojih, „umerenijih” pogleda u odnosu na Sovjetski Savez. Tako je, na početku 1949. godine, u članku za „Komunist”, citirao Staljina, kada to već niko nije činio, bar ne u vrhovima. Ja sam mu skrenuo pažnju na to, a on je uporno nastojao da citat ostane jer je to najbolja, najsazetija formulacija kontrole. Do tog trenutka ni ja nisam sumnjao u pamet Staljinovu, ali me polemika nagnala da se zadubim u sam citat. Bila je to jedna od onih opštih istina, kakve postoje od faraona, ako ne i od neolita – da se kontrola sastoji u postavljanju zadataka, nadgledanju izvršenja i prihvatanju rezultata. Ukazao sam Neškoviću na banalnost „genijalne” Staljinove misli i izbacio citat iz teksta: Kardelj se s tim složio, kad sam ga obavestio. Nešković je, štaviše, u leto 1949. godine došao kod Rankovića da mu izrazi nesaglasnost s mojim govorom u Crnoj Gori povodom proslave ustanka od 13. jula, kao i s govorom Moše Pijade u Beogradu, u kome je ovaj izbacio parolu – „ni gubernija, ni kolonija”. Uza sve to znalo se – i preko njenih sestara – da je Neškovićeva supruga Brana prosovjetski orijentisana, pod izgovorom neslaganja s „revizionističkim”, nepomirljivim načinom.

Nešković je bio čvrst i tvrdog, negipkog uma. Tvrdoći i negipkosti je dopri-

nosilo i to što nije imao nikakve veze sa sovjetskom ambasadam, pa ni sa Žujovićem i Hebrangom: bio je zarobljenik, ako ne i rob, svog, drukčijeg mišljenja. Neškovićeva tvrdoća se ispoljavala i u drugim pitanjima – dok je bio predsednik srpske vlade, u otkupu i normiranju cena čije je terete najviše trpela Srbija: iz toga je nastalo sumnjičenje Neškovića za nacionalizam, kojeg kod njega nije bilo – bar ne više nego kod bilo koga drugog.

Loši, sumnjičavi, bojkotaški odnosi prema Neškoviću i njegovo „prkošenje”, ćutanje i nepopustljivost prema vođstvu nastavili su se do uoči VI kongresa. A onda je, krajem leta, formirana partijska komisija u koju su ušli Ranković, Moma Marković i ja – ja kao šef, da ispita Neškovića i predloži odluku, koja se već unapred znala. Razgovori s Neškovićem, dugotrajni i jalovi, vođeni su tri-četiri puta. Ranković je insistirao kod mene i Markovića – da Neškovića treba „slomiti”, pri čemu je bez sumnje podrazumevao Neškovićovo priznanje i kajanje. Ja nisam bio sklon tome, a i da jesam – bilo bi mi uzalud: Neškovića je bilo lako naterati na suze ali ne i na kajanje.

Optužbe protiv Neškovića bile su oskudne – glavne sam već nabrojao, a on ih je prikazivao i priznavao jedino kao drukčije gledanje, drukčiji prilaz sukobu sa Sovjetskim Savezom.

Uoči VI kongresa predložio sam da napišem pismo Morganu Filipsu, sekretaru laburista, i da ga upoznam s Neškovićevim slučajem, kako bi se izbegla kriva, polemička tumačenja. To je prihvaćeno. A Filips, kad je pročitao moje pismo, upitao je: Da li će taj čovek biti uhapšen? – pa kad mu je rečeno da neće, mirno je prihvatio obaveštenje. Na VI kongresu Nešković je isključen iz partije. A na referisanju kod Tita ja sam predložio da se Neškoviću da ministarska penzija. Imao sam utisak da bi Tito to prihvatio – da se nije Ranković odupro: tako je Nešković upućen u prosekturu, gde je neko vreme radio i pre rata kao lekar... Nešković, španski borac, predratni i ratni ilegalni funkcioner i poratni šef najveće jugoslovenske republike, zaista bi na kraju mogao s pravom – da nije i dalje ostajao komunista – citirati narodnu uzrečicu: gde si bio – nigde, šta si radio – ništa...

Razlike i trvenja sa Zogovićem i Mitrovićem u Agitpropu i aparatu CK su se zaoštravali, uprkos Rankovićevoj i mojoj strpljivosti i nadanjima da će oni, a pogotovu Zogović, vremenom prevladati krizu svesti i savesti, odnosno uvideti neopravdanost i neistinitost sovjetskih optužbi, pogotovu što je sovjetska kampanja postajala iz dana u dan sve besomučnija, klevetničkija i bezobzirnija. Ali ta kampanja je imala dvojako dejstvo: uverene u našu stvar je ogorčavala i učvršći-

vala, a pristaše Staljina i sovjetske partije razjedala, zastrašivala i podsticala.

Ne samo što su razlike sa Zogovićem i Mitrovićem izbijale svakodnevno, nego su i odnosi s njima postajali nesnosni: u Agitpropu a i u drugim upravama CK drugovi su ih izbegavali a neki – kao na primer Dedijer – i siktali na njih čim bi im se pružila prilika... Sećam se jedne raspre – uskoro posle V kongresa – između mene i Stefana Mitrovića. Ne sećam se već povodom čega, tek on je počeo da dokazuje „da je sada najvažnija borba protiv imperijalizma”. Niko nije osporavao borbu „protiv imperijalizma”, ali isticanje te borbe u prvi plan, a pogotovo svođenje agitacione i propagandne delatnosti na nju – u vreme besomučnih i besramnih napada svih komunističkih partija na nas i kolebanja u našoj partiji – značilo bi koncentrisanje snaga i dejstava na sporedni, bezopasniji pravac. Mitrovićev stav je bio i „lukavo” smišljen – da „ukeba” vođstvo, odnosno mene, u nedoslednosti prema kapitalizmu, odnosno da ga navede na tanak led. Mitrovićevo insistiranje je bilo utoliko neosnovanije što smo mi – i vođstvo i sredstva informisanja – i dalje imali čvrst, nedvosmislen stav prema „imperijalizmu” i konsekventno podržavali Sovjetski Savez i kompartije. Zogović pak, istupao je otvorenije, mahom na taj način što je insistirao na popularisanju „socijalističke” i suzbijanju i žigosanju dekadentne kapitalističke kulture...

Najzad, krajem 1948. godine, razlike i odnosi sa Zogovićem i Mitrovićem su postali toliko nesnosni da se nametnulo njihovo rasplitanje: CK, odnosno Politbiro, rešio je da sa Zogovićem i Mitrovićem razgovaraju Kardelj, Ranković i ja.

Sastanci i raspra s njima dvojicom održani su u Kardeljevoj vili. Nijedan od njih nije priznavao da prihvata optužbe i gledanja sovjetskog vođstva. Ali iz njihovih stavova o pojedinim pitanjima se videlo da doista usvajaju najveći deo sovjetskih kritika i da ne vide da Jugoslavija ima snaga i mogućnosti da izgrađuje socijalizam izvan „socijalističke zajednice”. U tim raspravama ja sam se držao po strani, ukoliko su mi to dopuštala izvrđavanja i nedoslednosti Zogovića i Mitrovića i moj „violentni temperament”: na suzdržanost me, doista, najviše navodilo to što su Zogović i Mitrović unekoliko pravdali svoja razilaženja s partijom – kao što mahom biva u takvim sporovima – time da ja imam „nešto lično” protivu njih. Članovima Sekretarijata bilo je posebno stalo do Zogovića. Ali nije ga bilo moguće „spasiti” jer on – „dosledan” i doktrinarn kakav je bio – nije pokazivao nikakvog znaka da to želi ili da se bar koleba.

Tito je na referisanju kod njega spomenuo – kako bi bilo da on lično razgovara sa Zogovićem: i njemu je bilo stalo do „spasavanja” najpoznatijeg revoluci-

onarnog pesnika – tim više što je Zogović napisao, u ratu, poemu o Titu koja je bila postala veoma popularna.

Posle isključenja iz partije, Zogović i Mitrović su nastavili da se druže, a organi bezbednosti da ih već otvoreno kontrolišu. U proleće ili leto 1949. godine Mitrovića su uhapsili, dok je šetao sa Zogovićem: prema pričanju Rankovića, Zogović je branio Mitrovića izutom cipelom, a prema pričanju Zogovića – njega su agenti udarali.

Zogovića su još neko vreme trpeli na Dedinju – da ga zatim presele u stančić, u kome je pored neudobnosti imao – po njegovom pričanju – kao sustanarku agentkinju državne bezbednosti i – kako je to docnije otkrio – aparate za prisluškivanje.

S Mitrovićem je postupljeno mnogo gore. Bacili su ga u ćeliju pod sumnjom da je njegov izlazak iz logora na Banjici – pošto su ga četnici zarobili krajem 1941. ili početkom 1942. godine – aranžiran sa Specijalnom (kolaborantskom tajnom) policijom, ako ne i sa Gestapoom. Dugotrajna istraga nije dala željene rezultate, pa su ga najzad uputili u logor na Goli otok. Budući da sam ja odranije bio blizak s Mitrovićevom porodicom, njegov otac je nekoliko puta dolazio kod mene – da se zauzmem za njega. Intervenirao sam kod Rankovića, ali bez rezultata, jer su sumnje u Mitrovićevu prošlost bile ne samo prejake nego i važne – da se eventualno dokaže kakvi se sve „slabići” i „izdajnici” opredeljuju za Informbiro. Mitrović je u zatvoru – kako sam čuo – umno poremetio, ali ne toliko da ne bi bio svestan političkih prilika ili da ne bi znao da se stara o sebi... A prilikom sahrane njegove majke on je održao govor – zahvaljujući majci što je decu odnegovala za partiju i Tita. Zogović se na to – prema pričanju – mrštio, a kad ga je njegova žena opomenula da je Mitrović lud, Zogović joj je odvratio: Zašto nije lud na drugi način?... – Sudbina porodice Mitrović je jedna od najpotresnijih, ali i karakterističnih za vreme: najstariji brat Niko – streljan, iako malouman, sestra Vukica, heroj-mučenik – streljana, sestra Lepa – streljana, Stefan – isključivan iz partije zbog slabog držanja na policiji i pod novim režimom poremećen u zatvoru, brat Ratko – teški izdajnik na policiji, brat Veljko – iščezao, poginuo u ofanzivi, roditelji Ivanica i Ivo – sve to doživeli i preživeli.

A Zogovića je mimoišla retka, izuzetna sudbina – nije bio uhapšen zato što je bio poznat revolucionarni pesnik i što su članovi Politbiroa – naročito Ranković i ja – imali prema njemu ličnih naklonosti i verovali da će se on kad-tad „vratiti”. To je tako, premda sam ja u jednoj prilici – kad je Zogović opet nečim prko-

sno „izazivao” – rekao Rankoviću da ga treba uhapsiti, a Ranković to otklonio, s obrazloženjem: Zogović je krut i preoštar ali čestit – kad-tad će on uvideti i obratiti nam se. – A jednom je došla kod mene Zogovićeve supruga Vera, žaleći se da će da je uhapsu – zbog pronevere. Naime, njen zamenik u „Kulturi” je vršio proneveru, katkada i koristeći njeno ime, a organi bezbednosti su se za to zakačili da je ni krivu ni dužnu pošalju na robiju – već su joj bili odredili i broj godina zatvora. Intervenisa sam kod Rankovića i u državnoj bezbednosti i – „istraga” protiv Vere je obustavljena... Zogović petnaestak godina nije štampan, a bio je u stvari i bojkotovao – manjina ga je bojkotovala iz mržnje i ogorčenja, a većina iz straha da se „ne zameri”. Spomenuću, radi zanimljivosti, da je Krleža u početku – kad se znalo za Zogovićevo „otpadništvo”, ali pre nego je bio isključen iz partije – izjavio preda mnom da će i nadalje posećivati Zogovića: posle rata između Krleže i Zogovića su se razvili saradnički, drugarski odnosi. Nisam učinio nikakvu primedbu na Krležinu želju, ali – Krleža se predomislio i nije posetio Zogovića. Ipak je Krleža izdejstvovao – svakako kod Tita – da Zogovića objavljuju, posle petnaestak godina neozvaničene totalne osude na ćutanje... Desanka Maksimović je, pak, posećivala Zogovića i pre i posle njegovog isključenja iz partije. Pred Zogovićevim stanom, u maloj vili Rošovih (Rosh) na Dedinju, bili su – pre Zogovićevog prinudnog preseljenja u spomenuti stančić – postavljeni agenti koji su jednom prilikom Desanku zaustavili i legitimisali. Desanka je, koliko sutradan, došla kod mene u CK i – ne bez uzbuđenja – upitala me da li sme da posećuje Zogovića. Odgovorio sam joj potvrdno i ona ga je posećivala i dalje. Ali u državnoj bezbednosti su na to gledali krivim očima, pa sam jednom prilikom upitao Rankovićevog zamenika Svetislava Stefanovića – šta misli o Desanki. Odgovorio mi je da je oni smatraju „inforburoovkom”, tj. pristalicom Staljina, a ja sam mu uzvratio – da je takvo gledanje glupo, jer da Desanka jeste proruski, ali ne i prosovjetski orijentisana, a da to nije isto. Kod Desanke – kao i kod podosta Srba starije generacije – proruzizam je tradicionalan, ali i antisovjetski, antikomunistički: to je čest slučaj i kod dostojanstvenika Srpske pravoslavne crkve. A Desanki je i muž bio Rus, emigrant – nacionalist i antiboljševik...

Krleža je, inače, sukob sa Sovjetskim Savezom doživljavao sa svojstvenim mu mračnim slutnjama ali i s rešenošću da se ne odvaja od našeg Centralnog komiteta. Za njega je taj sukob bio potvrda budjenja i divljanja mračnih sila na koje je on već pre rata upozoravao povodom moskovskih procesa – zbog čega je, sem ostalog, tada došao u sukob s partijskim vodstvom. Istina, on ta svoja proročan-

stva i te „zasluge” nikad nije isticao – nasuprot Marku Ristiću, koji nije odolevao da ih „nenametljivo” spomene. Ali Krleža je – u razgovoru sa mnom, a svakako još više s Titom, upozoravao na to da „reakcija”, odnosno predrevolucionarne strukture još žive, veruju i govorkaju da će sukob sa Sovjetskim Savezom dovesti do rasula i sloma režima i da će „i ovo otići” kao što su i svi raniji sistemi otišli: Krležino znanje je bilo obimno i duboko, a intelekt veoma osetljiv – u biti je on humana i moralna, ali i skeptična ličnost – pa je i mračne i nasilne pojave primao s preteranom osetljivošću i zloslutnošću.

Krajem leta 1948. godine, posle V kongresa, našao sam se na Bledu, gde je Tito boravio. Bili su tu i Kardelj i – ako me sećanje ne vara – Ranković. Tito mi je saopštio da Krleža i Vidmar traže da dođe neko iz Politbiroa i porazgovara s njima o situaciji, tj. o sukobu sa Sovjetskim Savezom. Sa zabrinutim, malko i ironičnim izrazom, Tito mi je saopštio: Idi vidi šta je to – da se opet ne kuva nešto u tim intelektualskim glavama... – I pošao sam u Vidmarovu vilu. Stigao sam rano popodne. Zadivila me decentnost vile i očuvanost i najmanjih sitnica u njoj – to je bila vila nekog streljanog bogataša, saradnika Nemaca, kraj Tržiča, s pogledom otvorenim sve do Ljubljane. Odmah smo počeli diskusiju koja se produžila i posle večere – do tri po ponoći: iako sam imao nameru da se vratim u Bled, morao sam tu prespavati. To je bio neverovatan, neiscrpan i nepredvidiv razgovor – čak i za mene, komunističkog intelektualca naviknutog na duge raspre i iscrpljujuća ubeđivanja.

Krleža i Vidmar – pisci ogromnog znanja, dara i renomea, a uz to i veoma maštoviti – Krleža neobuzdano i neiscrpan, a Vidmar dovitljivo i prefinjeno.

Nicale su svaki čas nove hipoteze – da bi ih u sledećem trenutku potisla nova hipoteza. Ipak smo dokonali – da nije verovatna sovjetska intervencija. – A ako do nje ipak dode? – držim da je postavio Krleža. – Jer niko ne zna šta Staljin kuva u svojoj ćupi! – Ja sam rekao – da ćemo se boriti. – Ali izgledi za dugotrajan, za uspešan otpor nisu veliki – pa šta onda? Povlačićemo se, ka moru i ostrvima. – I dalje? – I dalje – na zapad. – Krleža mi je s mračnom patničkom rešenošću rekao: Ja ne ostajem – idem s vama: – dosta mi je bilo okupacija... – Sutradan, po povratku na Bled Tito me je upitao: No, kako je bilo? – Rekao sam mu, kratko: Nema kod njih kolebanja – oni mrze Staljina više nego mi. Kombinacije, intelektualske – šta će biti ako bude... – Tito se obradovano nasmejao, a Kardelj je primetio – da drugo nije ni očekivao...

Kasnije, u 1949. ili 1950. godini, grupa ljubljanskih intelektualaca, oko Pirje-

veca, iskoristila je napregnutu atmosferu da unese zabunu kod Vidmara i nekih funkcionera. Na raskomoćenoj, pijanoj sedeljki kod glumice Severove, palo im je na um da telefoniraju Vidmaru i drugima, u ime državne bezbednosi – da za pola sata ili sat budu na aerodromu, jer da su Rusi upali u Jugoslaviju. Došlo je do pakovanja i strke – izgleda i do vožnje na aerodrom, dok se nije razjasnilo da se radi o lažnoj uzbuni. Sve bi to bilo neslana šala da se nije umešala državna bezbednost, koja je ubrzo otkrila i pozatvarala inicijatore – neki su suđeni na po nekoliko godina zatvora: sećam se da je Kardelja, dok se ljutio na „provokaciju”, podgušivao smeh – ni naši vrhovi, ni vreme kako su ga ti vrhovi doživljavali, nisu imali razumevanja ni za bezazlenije šale...

Uskoro posle Rezolucije Informbiroa kod mene je u CK zatražila prijem supruga pukovnika Š., Ruskinja. Njeno ime sam zaboravio, ali pamtim i njen lik i njen „slučaj”. Upoznao sam je u Moskvi: za vreme mog boravka kao šefa vojne misije, u proleće 1944. godine ona je s još jednom mladom Ruskinjom došla u misiju – preko kćerki kraljevskog ambasadora Stanoja Simića, koji se već bio opredelio za Tita – izražavajući žarku želju da ide u jugoslovenske partizane. Predstavljala se kao studentkinja, mada to nije sigurno, ali je, bez sumnje, bila lepotica, s izraženim mongolskim crtama i bojama. Natuknula je da je kći generala koji se nalazi na „specijalnom zadatku” u Kini. Slične verzije su bile dosta česte kod sovjetskih obaveštajaca, a ova verzija je kasnije raskrivena kao čista izmišljotina: ona je, u stvari, bila kći razvedenih malograđana. Nismo je uključili u jugoslovenske partizane, jer to nismo ni mogli, budući da je bila podanik sovjetske vlade. Ali se u nju zaljubio Š. i uskoro njome oženio. Došav s mužem u Jugoslaviju, odmah posle oslobođenja, drugarica Š. se ubrzo probila do Belog dvora i Tita – da tobož uređuje biblioteku. Ali odatle je premeštena, pre zbog surevnjivosti, ako ne i ljubomore, nego zbog politike. Posle Rezolucije Informbiroa, u leto ili jesen 1948. godine, najavila se kod mene – žaleći se da je sredina u kojoj je radila diskriminiše, sumnjiči i prisiljava da se izjasni protiv vlade svoje zemlje, tj. Sovjetskog Saveza. Bila je uzrujana – u stvari je to glumila, a ja sam je umirio i rekao joj da od nje, kao sovjetske građanke, niko nema prava da traži izjašnjavanje protiv vlade njene zemlje. U tom smislu sam i intervenisao i ispričao slučaj Titu i drugovima. Tito je reagovao s iskrenim ogorčenjem: Pa to nema smisla! Niko nema prava da to od nje traži! To bi značilo da smo mi antisovjeti!... – S tim su se slagali i ostali, čak i sumnjičavi i suzdržani Ranković. A kasnije su organi bezbednosti iščeprkali da je ona, već majka Š. dece, od početka bila sovjetska obaveštajka: to je zapečatilo

i karijeru njenog supruga, koji je bio uključen u prvu vojnu misiju kao predan, hrabar i perspektivan kadar iz radničkih redova... „Ruske supruge” naših oficira i funkcionera, raskrivene su, skoro bez izuzetka, kao sovjetske obaveštajke – čak i one koje po poreklu nisu bile Ruskinje, nego naše emigrantkinje ili kćeri naših emigranata u Sovjetskom Savezu. Tako se Danilo Lekić, istaknuti general i španski borac, razišao sa svojom ženom Ruskinjom, s kojom se bio oženio za vreme školovanja u sovjetskoj vojnoj školi: on je bio čvrsto uz naš CK, a ona nije htela da se odvoji od Staljina i svoje „rodine”.

Revolucionarna, prosovjetska naivnost i ideološka zaslepljenost zbudnjivali su i obuzdavali našu budnost i našu samosvest: trebalo je vremena i iskustva, gorkih saznanja, pa da dođemo k sebi – da smo svoj narod i svoja država. A doista je zazorno prisećati se tih Staljinovih, sovjetskih podvala i bezobrazluka. Jer je potreban svestan, izuzetan napor da se čovek otrese spontanog, neodgovornog reagovanja da je to „rusko” i da se radi o „Rusima” – o narodu srdačnom, milosrdnom i trpeljivom: nisu li ta predivna, izuzetna svojstva takode razlog, makar ne i jedini, što se taj narod tako lako predaje despotima i pretencioznim, „svetskim” mesijama?...

Učenje u politici je najmučnije i najskuplje: ni mi u vrhu nismo shvatili odmah kakve mračne i nepredvidljive opasnosti vrebaju i nas i državu. I to ne samo od spoljnih pritisaka – od propagande, ekonomske blokade i diplomatskog bojkota, nego, čak i više, od suzbijenih i razbijenih unutarnjih „staljinista”... Zavera većih razmera nije bilo, svakako zbog široke podrške rukovodstvu, ali i zbog efikasnosti službe bezbednosti i uporne snalažljivosti i budnosti Rankovića i njegovih najbližih saradnika. Jer i u najbližoj Titovoj okolini, među službenicima koji su svakodnevno saradivali s njim, našlo se sovjetskih agenata, koji su morali biti postupno, neprimetno odstranjivani. Pa i u samoj njegovoj straži, sastavljenoj od gardijskih oficira, našlo se takvih koji su predlagali i planirali da mašinkama pokose članove Politbiroa kad, raskomoćeni, budu igrali bilijar kod Tita, u Rumunskoj 15 (kasnije promenjena u Uzičku 15): o tome se nije govorilo ni u najužem krugu, kako zbog podsticanja nesigurnosti, tako – ako ne i više – zbog očuvanja kulturne nepovredivosti vođe... Kardelj se bojao veće zavere u vojsci „koja bi nas kompromitovala”. I Tito se pribojavao neprilika iz vojske – otud u vojsci stroži kurs nego i u partiji. Što se mene tiče – nisam se bojao ničega, uveren u efikasnost državne bezbednosti i u podršku naroda i većine partijskog članstva. Mislim da je slično osećanje imao i Ranković...

Ali ako sovjetske službe nisu, kao što nisu, imale uspeha u kovanju zavera, ne znači da tome nisu i težile. Slučaj Brane Marković, supruge negdašnjeg partijskog vode Sime Markovića, postradalog u sovjetskim čistkama, upozorio nas je i na takve sovjetske poduhvate. Brana je takođe bila emigrant u Sovjetskom Savezu, zajedno sa svojim mužem – ne znam da li je imala kakve uloge u stradanju svog muža, ali je posle rata živa i zdrava došla u Jugoslaviju. Po povratku iz SSSR-a nije bila ni pod kakvom kontrolom, pa je – posle sukoba sa Informbiroom – iskoristila prijateljske odnose s jednim generalom, koji je bio na relativno važnom položaju, da ga nagovara da se opredeli za Sovjetski Savez. General je na to prividno pristao, a sve saopštio Rankoviću. Brana je kasnije uhapšena i poslana u konclogor, gde je pokazala izuzetnu upornost. Posle puštanja iz logora – ne znam kad je to bilo, obesila se – kako sam čuo od književnika Dragoslava Mihailovića – na Novom groblju u Beogradu: kakvi slomovrati, kakva strašna sudbina!...

Jednog dana, u jesen 1948. godine, pozvao me Ranković da dođem u njegovu kancelariju u Centralnom komitetu. Čim sam ušao, rekao mi je da će sada dovesti iz zatvora jednog avijatičara, borca od početka ustanka 1941. godine, koji se zaklinje da je nevin uhapšen, pa treba i ja da budem prisutan radi pouzdanijeg utiska. On mi je rekao i ime tog avijatičara, kojega sam znao iz rata, već iz prvih dana ustanka u Crnoj Gori, ali sam mu ime bio zaboravio – ni danas ga se ne sećam... Uskoro je u kancelariju propušten povisok i snažan tridesetogodišnjak, krupne ošišane glave, smeđ i markantnih crta. Odmah smo porazgovarali o razlozima njegovog hapšenja i razlozima zbog kojih je tražio, preklinjao da bude primljen u CK. Da ne dužim – on se zaklinjao da je obeden, izjavljujući da je molio da ga, iz zatvora, odvedu kod nekog člana CK, jer ne sumnja da će tu, u CK, biti shvaćen i opravdan... Suze su mu navirale, dok je u gnevu preklinjao: Drugovi, dajte mi bombarder – da Sofiji i Budimpešti i Tirani pokažem ko je revizionista i izdajica! Dajte mi, drugovi, da služim i dalje svojoj domovini i svojoj partiji – da umrem časno kao ratnik i revolucionar! Ne dozvolite, drugovi, da na me padne sramota izdaje i kukavičluka!... – Takvim zaklinjanjima, pogotovo što su poticala od jednog Crnogorca – Crnogorci su skloni patetici i hysteriji – ja bih verovao i manje od Rankovića da nesrećnik nije bio izuzetno hrabar u ratu i da dokaze protiv sebe nije i sam priznavao: Tačno je, drugovi, rekao sam: Trebalo je da naši drugovi idu u Bukurešt na savetovanje Informbiroa. Ali šta sam ja mislio pod tim? Mislio sam, kao i svi poštene, neobaveštene komunisti da se radi o drugarskoj diskusiji, u kojoj će naši drugovi dokazati, bez po muke, da se radi o klevetama Rakošija i Hodže i

njima sličnih. Ako neko i nešto drugo kaže za mene – laže kao pseto! Kažite mi, drugovi, ko je taj što je nalagao na mene, da mu tu pred vama pljunem u lice!... – I da ne dužim – Ranković mu saopšti da će odmah biti oslobođen: s tim sam se i ja slagao, razuveren suzama i zaklinjanjima, a pogotovu ratnom biografijom zatvorenika: u toj biografiji je bila jedna slaba tačka – avijatičar je bio podoficir bivše kraljevske vojske, a mi smo bili predusretljivi prema takvim prošlostima, utoliko više što se još nije bilo ispoljilo da se baš među bivšim kraljevskim oficirima nalazilo relativno najviše sovjetskih pristalica: teško je, izgleda, samo prvi put prevjeriti... Zatvoreniku su, na Rankovićevo saopštenje, od ganutosti linule suze: bilo je, doista, bolno i zastidno gledati prekaljenog ratnika i saborca toliko ucveljeno obradovanog, pogotovo što do svega toga – izgledalo je – nije ni moralo doći. A Rankovića i mene je tešilo to što smo pre većih zatvorenikovih nesreća bili razboriti i pravični... Pre oproštaja je naš avijatičar spomenuo – kao da traži dozvolu – da bi pre povratka u jedinicu pošao na Kosovo, kod svojih, da se malo odmori i da rodbinu smiri. Ranković mu je to posulio: kroza me prolete senka sumnje – sumnje toliko slabe da se nisam odvažio da je iskažem...

Dan-dva kasnije, na večeri kod Tita, Tito se – informisan od Rankovića o slučaju spomenutog avijatičara, egzaltirano raspričao: Ne smijemo biti sektaši! Ne smijemo dozvoliti da nas sitna neslaganja i sumnjičenja navedu, kao Ruse, da upropaštavamo svoje drugove! Treba drugovima dati priliku da isprave pogrešna gledanja. Eto taj avijatičar – sutra će, ako zatreba, da poleti u smrt! A mi sektašimo!... – Ali i Rankovića je bila osenila sumnja, koju je on i „iskazao”: naredio je organima bezbednosti na Kosovu da ipak pripaze na spomenutog avijatičara. I ovi su „pripazili”: ubacili se među avijatičareve rodake, preko kojih je avijatičar počeo da priprema bekstvo u Albaniju: odlazak na Kosovo, kod rodbine, bio mu je izgovor – da bi se približio granici. Organi bezbednosti su znali – ako nisu i organizovali – kad i gde avijatičar prelazi granicu. Postavili su zasedu, ali avijatičar, rešen na sve, zasedu je rasterao bombama i mašinkom. No do granice nije stigao – odbila ga je druga, rezervna zaseda. Sutradan su ga opkolili u šumi i posle puškaranja, ubili – možda je s njim poginuo i neki rođak, ali „rođak” svakako nije...

Kod mene, u CK, prijavila se 1949. godine Vera Obrenović-Delibašić, levičarska pesnikinja, koju sam već pre rata upoznao preko Mitre: pesnikinja je ona bila beznačajna, već zaboravljena, a ni kao borac se nije isticala većom odvažnošću. No simpatisala je odavno s komunističkim pokretom, a i lično poznanstvo me obavezivalo da joj pomognem. Ona je zaridala kako je njen sin uhapšen, nevin obeden

i da je bolešljiv. Umirio sam je da ću se raspitati pa da dođe posle dva-tri dana. I dodao sam: Ne verujem da je baš nevin – ne hapse bez kakve-takve provere. – Ali ona je bila uporna, kategorična u dokazivanju nevinosti svoga sina – mada ni sama nije ostavljala utisak da iskreno podržava naš CK u sukobu sa Sovjetskim Savezom. U međuvremenu, do Verinog ponovnog dolaska, raspitao sam se – u dogovoru s Rankovićem – kod državne bezbednosti o slučaju njenog sina: otud su mi odgovorili da je on pripadao ilegalnoj grupici, koja je „letkarila” (rasturala letke) i nastojala da se organizaciono proširi. A budući da je postojalo i njegovo saslušanje, zatražio sam da mi ga dostave. Kada je Vera ponovo došla, pružio sam joj saslušanje njenog sina iz koga se vidi da je tačno ono za šta je i bio terećen. Ona je crvenela i bledelela dok je čitala, a kad je završila ja sam rekao: Eto, pa nemoj da pričaš da je nevin. – Nisam znala! – promucala je ona a ja sam dodao: Nego, umesto tih priča o nevinosti, da vidimo šta možemo za njega da učinimo... – Izvestio sam Rankovića, a on se zauzeo te je sin Vere Obrenović bio oslobođen posle 3-4 meseca... Zanimljivo je da je sestra Verina, Mirjana, takođe hapšena kao „informbiroovka”, 1976. godine s još jednom agentkinjom jugoslovenske bezbednosti namamila „informbiroovskog” vođu Mileta Perovića, u Švajcarskoj, u zasedu koja ga je kidnapovala i prebacila u Jugoslaviju, gde je osuđen na 20 godina robije...

Došla je kod mene i jedna druga Vera – Vera Bakotić, doratna supruga Koče Popovića, čiji je muž bio uhapšen i stavljen pod istragu. Tražila je da ga poseti i da mu preda nužne potrepštine. Rekao sam joj, u šali aludirajući na njeno predratno obijanje zatvorskih pragova kad bi Koča bio uhapšen: A ti, Vera, kao i pre rata – za tebe se ništa nije promenilo. – Izgleda – ništa! – rekla je osmehnuvši se neveselo. Intervenisa sam, pa je dobila posetu, iako je državna bezbednost nerado, izuzetno, odobravala posete „informbiroovcima” pod istragom.

Jednog dana, krajem 1948. ili početkom 1949. godine, došla je kod mene moja zemljakinja Mileva Šćepanović, borac Prve proleterske brigade od njenog osnivanja, ranjavana šest puta, i saopštila mi da je uhapšen njen brat Jovo, sudija Vrhovnog vojnog suda, inače moj drug iz osnovne škole i gimnazije. – Ne znam šta je skrivio – rekla je Mileva. – Sigurno nešto jeste, čim su ga uhapsili – ne bi džabe hapsili sudije. Nek njega đavo nosi, no šta će biti sa njegovom djecom? – Odveo sam Milevu kod Rankovića, kojemu je slučaj već bio poznat: u Vrhovnom vojnom sudu su se bili grupisali istomišljenici – pristalice Informbiroa, među njima i Jovo. Ranković se zauzeo, pa je Jovo uskoro oslobođen, a dobio je i posao – svakako mnogo niže zvanje, i izvan vojske...

I mnogo kasnije, 1951. godine, pošto je uticaj Informbiroa, odnosno Sovjetskog Saveza već bio prevladan, prijavila se kod mene neka profesorica. Saslušala ju je moja sekretarica Dragica Vajnberger, ali ona nije htela da njoj saopšti „nešto vrlo važno”, pa sam je primio. Bila je to napadna dama, napadna u svemu: u govoru, u gestu, u šminki i odeći. Pisala je pesme – htela je da joj ih ja pročitam i preporučim za štampanje! A što je bilo najdosadnije – nikako da stigne do onog zbog čega je došla, uprkos mom upozoravanju da bude konkretna. Održala je – pre nego što je prešla na pravi razlog posete meni – dug i patetičan govor: ona je patriotkinja, ona voli ovu zemlju, i mada se radi o stvari o kojoj nije zgodno da kaže, ona je toliko odana državi i domovini da mora... Ukratko: njen muž – opet jedan od bivših kraljevskih podoficira! – bio je radista na avionu koji leti za Zapad, pa svoj radio koristi, kad izađe iz Jugoslavije, i za dostavljanje obaveštenja sovjetskoj službi... Ta žena, ta intelektuala i „pesnikinja”, imala je sa svojim mužem i sina: bilo mi je jasno da želi da se otarasi muža, jer ne bi, kao patriotkinja, ćutala od četrdesetose. A bilo mi je i neugodno što se uvaljujem u to. Ali – na položaju na kome sam bio i sa odgovornostima koje sam imao – nisam mogao da to ne prijavim Rankoviću, odnosno državnoj bezbednosti. Državna bezbednost je ozvučila stan profesorice, a nju nagovorila da s mužem započne razgovor o nje-govoj obaveštajnoj ulozi: sve je snimljeno i muž je poslan na robiju. A kao kruna svega – profesorica je službenika bezbednosti koji ju je uzeo „na vezu” strpala u svoj krevet, pa je ovaj zbog toga bio disciplinski kažnjen...

Krajem 1948. godine Ivan Gošnjak, mada član Politbiroa i Titov zamenik u vojsci, telefonirao mi je da preuzmem Savu Zlatića, predratnog komunistu-robijaša, jer se izjašnjava za Informbiro. Imao sam sa Zlatićem poduži razgovor: blage naravi i čestitih uverenja, Zlatić jednostavno nije odoleo previranjima u partiji i divljoj sovjetskoj propagandi. Ali nije hteo, ni bio kadar, za dvoličnost – da skriva od partijskog vodstva svoja neslaganja. Dokazivao mi je – da mi ne možemo sačuvati nezavisnost i ideologiju ako se odvojimo od zajednice komunističkih partija. I da je, zbog toga, nepravilna i naša politika prema Sovjetskom Savezu, budući da je on „glavna sila” socijalizma. Dokazivao je to isto i za naš odnos – naše polemike – prema ostalim socijalističkim zemljama. Pobijao sam ga, dokazujući da mi nismo izazvali sukob, da se radi o ocrnjivanju naše partije i o dominaciji nad njom i našom privredom. U jednom momentu mi je palo na um da ga pripitam: A je li naša politika prema Albaniji bila eksploatatorska i potčinjivačka, kao što tvrdi danas Enver Hodža? – E to nije tačno – to ja dobro znam! – odvratio je

Zlatić samouvereno, budući da je bio naš partijski predstavnik u Albaniji... Zlatić je odmah isključen iz partije, smenjen s visoke funkcije i – verujem da za to nije bilo razloga? – odveden u logor na Goli otok...

Nisam imao udela – sem kao član Politbiroa – u raščišćavanju držanja Duška Brkića, Rada Žigića i Čanice Opačića prema sukobu sa Sovjetskim Savezom: sva trojica su igrala vidnu ulogu u Hrvatskoj, naročito u ustanku, a Brkić je bio i organizacioni sekretar i potpredsednik vlade – tako reći druga ličnost Hrvatske.

Krajem leta 1948. godine s Brkićem sam obišao Slavoniju – krajeve u kojima smo se našli za vreme rata. Kod Brkića su se opazale nedoumice, pa i nedovoljna angažovanost – više u odnosu prema Sovjetskom Savezu nego prema samom Informbiroa. Ali ja tome nisam pridao veći značaj, tumačeći njegova gledanja njegovom mirnom, suzdržanom i neideloškom prirodom. I doista, kod Brkića, Opačića i Žigića je opredeljivanje za Informbiro sazrevalo postupno, kod svakog u ponečemu i različito, iako su bili međusobno povezani. Naime, to opredeljivanje se kod njih – budući da su sva trojica bili Srbi – povezalos i s nezadovoljstvom zbog sporosti i nepreduzumljivosti u obnavljanju srpskih krajeva koji su bili, čitavog rata, žarišta ustanka i kao takvi najviše i postradali. Iz toga nije zaključivano da su se Brkić i družina preobratali u srpske nacionaliste, ali nije ostalo ni nezapaženo da su se jedino „pobunili” Srbi iz CK Hrvatske. Nije ostalo nezapaženo, razume se, da Brkić u svom referatu na Kongresu Kompartije Hrvatske, održanom krajem novembra 1948. godine, nije spomenuo – čak krajem novembra 1948. kad se sukob već bio zaoštrio! – sukob s Informbiroom. A budući da se radilo o visokim funkcionerima, uz to Srbima iz Hrvatske, na čelo komisije koja je ispitivala njihov slučaj određen je Ranković – kao Srbini i sekretar (organizacioni) partije. Ranković se vratio s izveštajem da sva trojica – Brkić, Žigić i Opačić, ne odobravaju način na koji se vodi sukob sa Sovjetskim Savezom, odnosno da se opredeljuju za Informbiro. Ali ni Ranković, niti iko drugi – koliko mi je poznato – nije izražavao sumnju o nekoj vezi Brkića i drugova sa sovjetskom ambasadom ili sovjetskim službama... Ali Ranković je kazivao, kasnije, da se Ljuba Radovanović, srodnik s Brkićem, istaknuti pristaša „desne frakcije” Sime Markovića, postradalog u sovjetskim logorima, posle rata povezao sa sovjetskom obaveštajnom službom... Brkić, Žigić i Opačić su isključeni iz partije, a potom upućeni na Goli otok. Brkić je tamo, a i kasnije, ispoljio izuzetnu upornost – hapšen je i osuđivan i posle puštanja iz logora: po mom uverenju poslednji je put (1974?) osuđen bez stvarnog razloga, kao nepokoran, u kampanji protiv „kominformovaca”. A Žigić

je u logoru umro u štrajku glađu, uzalud tražeći da ga – po njegovom tvrđenju kao nevinog – poseti neko iz vođstva...

Ne mogu odmeriti u kojoj meri sam uplvisao na književnika Mihaila Lalića da se suzdrži od izjašnjavanja o sukobu sa Sovjetskim Savezom i o hapšenjima „informbiroovaca”, ali sam s njim imao o tome – na njegovo traženje – poduži otvoren razgovor.

Sukob sa Sovjetskim Savezom i zemljama „narodne demokratije” kao i komunističkim partijama, još nije ni opisan ni objašnjen. On ima mnogih „tajni”, ne samo faktičkih, nego još više psiholoških i ideoloških. Ja sam ovde ispričao samo ono što sam lično doživeo i upamtio – tek delić stvarnosti, bolne, sulude i heroične. Spomenuću i zbog čega je 1949. godine smenjen ministar spoljnih poslova Stanoje Simić i tu dužnost preuzeo Edvard Kardelj – da ni ta „sporednost” ne bi, eventualno, ostala nepoznata. Simić se, kao kraljevski ambasador u Moskvi, 1944. godine izjasnio za Tita, odnosno za AVNOJ i Nacionalni komitet. Uz to je on isticao svoju povezanost, svoju bliskost, s vrhovima iz sovjetskog Komesarijata za spoljne poslove. Posle ostavke Šubašića, u eri srdačnosti sa Sovjetskim Savezom, on je unapređen za ministra spoljnih poslova. Ali 1948. godine odnosi su se preokrenuli: Simić, sa svojim predratnim, „građanskim” shvatanjima i mentalitetom ne samo što se nije najbolje snalazio u sukobu komunista i komunističkih država, nego je – zbog svog ranijeg hvalisanja o bliskosti i dogovaranjima sa sovjetskim funkcionerima – postao i pomalo sumnjiv. Nametalo se da taj važan i nadasve osetljiv položaj preuzme jača i nesporna ličnost, pa je odluka pala da to bude Kardelj.

A dogodila se u to vreme – 1949. ili 1950. godine – i jedna smešna – ali karakteristična, zgoda Koči Popoviću. On je bio zalutao autom na granici prema Trstu, pa ga je pogranična straža držala – zbog loših telefonskih veza – čitav letnji dan, dok nismo obavestili Ranković i ja – da ga „oslobodimo”. Koča je uzalud dokazivao straži da je on načelnik Generalštaba i general-pukovnik. U jednom momentu mu je komandir straže dobacio: Lako je meni s manjim činovima – muka mi je s general-pukovnicima... – A Koča je, kasnije, premda povređen – ciljajući na Arsa Jovanovića i Žujovića – cinično dobacivao: Pa, tako mu i dođe: procentualno je najviše izdajica među general-pukovnicima...

10.

Organizovanje logora na Golom otoku za „informbiroovce“, „kominformovce“, kako su u Jugoslaviji nazvane pristaše Sovjetskog Saveza i prosovjetskih kompartija – tada su to bile sve partije bez izuzetka! – započeto je bez ikakve zakonske osnove: najpre je počelo hapšenje i slanje „informbiroovaca“ u logor, pa je tek potom donet „zakon“ o prinudnom „društveno-korisnom radu“ – kako je „čedno“ označen i ozvaničen logor. Štaviše, ni najuži partijski forum – Politbiro, ni uže telo ovog foruma – Sekretarijat (Tito, Kardelj, Ranković, Đilas) nisu doneli odluku o logoru. Odluku je doneo Tito i proveo je u život preko Rankovića, odnosno Rankoviću podređenog aparata državne bezbednosti.

Tito je i u tome – kao i u mnogo čemu, ako nije bio siguran u jednodušnost – zaskočio forum i „svršio stvar“ s nadležnim drugom – u ovakvim pitanjima skoro isključivo s Rankovićem. Iz toga ne treba zaključiti da bi on naišao u Politbirou ili CK na protivljenje. Ne, on se jednostavno pribojavao da bi takvog protivljenja moglo biti, pa da bi to moglo stvoriti – s obzirom na legitimitet tek izabranog CK i Politbiroa – dodatne teškoće. Jer ako bi se neko ipak pobunio protiv te odluke izvan i mimo foruma, s njim se lakše bilo obračunati, s obzirom na to da nije istupio na forumu kao njegov punopravni član. On je, jednostavno, kalkulirao ovako: Ako i ima neko da se ne slaže – taj će morati da se prićuti, a u svakom slučaju neće moći da istupi na forumu i time unosi veću zabunu i stiče legalnost. Sem toga, „samostalno“, vankolektivno odlučivanje je odgovaralo Titovom samovoljnom mentalitetu i njegovim autokratskim koncepcijama vlasti.

Ja sam – iako sam bio jedan od četvorice sekretara CK – za odluku o logoru doznao u Crnoj Gori, krajem leta 1948. godine: obavestio me Andro Mugoša, član crnogorskog partijskog vodstva. Naredba je došla preko unutrašnjih poslova – da se odmah počne s hapšenjem i skupljanjem onih koji su se izjasnili za Informbiro, radi njihovog upućivanja u logor. Baš u logor: sećam se da me je saopštenje u prvi mah iznenadilo, kako zbog toga što nisam bio obavešten o njemu, iako sam pre

par dana bio u Beogradu, tako i kao vrsta kažnjavanja, omražena i ozloglašena...

Razmišljajući o tome – tada, pa i danas – uviđao sam da su se morale preduzeti radikalne, oštrije mere protiv prosovjetskih pristalica: oni su se u samo umnožili, nego su razvijali ilegalnu delatnost i javljali se gde ih niko nije očekivao. Tolerisanje prosovjetskih komunista i simpatizera – u jednopartijskom, totalitarnom sistemu kakav je pretežno bio naš – izazvalo bi nestabilnost i nesigurnost. Jer to nije bio ni u čemu demokratski sistem, gde bi se suprotnosti izbalansirale i ublažile: sloboda „kominformovaca“ u sveopštoj neslobodi, ne bi mogla biti shvaćena drukčije nego kao popuštanje, kao kapitulacija pred Sovjetskim Savezom i legalizovanje prosovjetske opozicije kao jedine. A povrh svega, agresivnost sovjetske i prosovjetske propagande navešćivala je i mogućnost intervencije i podrške „zdravim snagama“. U takvim okolnostima bi neodlučnost i mlakost bez sumnje urodile poraznim posledicama – za nosioce politike, pa time i za politiku samostalnog razvitka, odnosno državne i partijske nezavisnosti od Sovjetskog Saveza. Ukratko: u datoj strukturi, s datim okolnostima, „staljiniste“, „kominformovce“, morali smo onemogućiti nekom radikalnom merom – u prvi mah možda i logorom, ako smo hteli da izbegnemo zabunu i slabljenje i onemogućimo povezivanje eventualne spoljne intervencije s unutaršnjom, unutarpartijskom opozicijom. No način postupanja s pohapšenim, s ulogorenim i njihovim porodicama – to je već nešto drugo! Tako postupati nismo morali – takvo postupanje je poticalo iz naše ideološke isključivosti, iz naših vlastitih lenjinističkih i staljinističkih struktura, a delom i iz naših nacionalnih, balkanskih odmazda...

No da prepustimo analize, odnosno zaključivanja, istoričarima i filozofima! Vratimo se samoj priči, koja – kako je ja danas vidim – nije samo poraz i sramota za jugoslovenski komunizam, nego i za epohu i ljudsku vrstu kao takvu. Jer ako bi se taj jugoslovenski, kao i onaj sovjetski, „Gulag“ objašnjavao jedino „neljudskom“, „antiljudskom“ prirodom komunizma, zapalo bi se u uprošćena, takođe ideološka prosuđivanja. A radi se, rekao bih, baš o tome da je i tu ideologija samo motivacijski izraz, idealno opravdanje ljudske besomučnosti, ljudske težnje za gospodarenjem i potčinjavanjem. Jer logori, jer slamanje ljudi, nisu ni izum ni specijalnost komunista, iako su ih oni „razvili“ i „usavršili“. Takvi kakvi smo bili, s idealom kakvim smo se zanosili i s apsolutnom vlašću kakvom smo raspolagali – mi, iz vrha, nismo ni umeli ni mogli drukčije da postupimo nego da strpamo protivnike u logor. Ali da se o postupanju s logorašima diskutovalo – da diskusija nije bila onemogućena unapred Titovom svemoćnom samovoljnom – javile bi se razlike, izbili na površinu i

drukčiji, razboritiji i humaniji postupci... Jer bilo nas je koji smo bili svesni ne samo „neizbežnosti“, nego i užasnosti zasnivanja logora. Sećam se da sam – po povratku iz Crne Gore, posle saznanja o logoru – primetio Rankoviću, vozeći se s njim oko Dedinjske, odnosno Topčiderske zvezde: Mi sada postupamo sa Staljinovim pristalicama kao što je on postupao sa svojim protivnicima! – a da mi je on na to, očito užasnut, uzvratio: Molim te ne govori sada o tome...

Postupano je loše i s porodicama: izbacivanje s posla, javna „raskrinkavanja“, isterivanje iz partije, pritisak na supruge – prečesto uspeo pritisak – da se razvedu od muževa „izdajnika“.

Mesto za logor – Goli otok, naspram Senja u severnom Jadranu, vrh državne bezbednosti je izabrao smišljeno, posle ispitivanja na licu mesta i iz nekoliko predloga. Goli otok je imao najviše prednosti – podesan za obezbeđenje, „sibirski“ usamljen i nenaseljen: čuo sam da su ga odabrali šefovi bezbednosti Hrvatske. Bio je taj otok udaljen, nedokučiv eventualnoj sovjetskoj intervenciji. Pozitivne strane prevagnule su nad negativnim – nad bezvodnošću i ogoljenošću, nad jarom i burama. Jer svrha logora i nije bila „letovanje“ nego „rad“ i „prevaspitanje“. Istina, ovo prvo – rad, razumni rad – bilo je teško ostvariti na Golom otoku, iako su se vrhovi državne bezbednosti paštali da i to postignu – da logoraši ne samo odrade troškove nego i „korisno doprinesu“. A budući da je Otok goli kamen – kamen je najpre i privukao službenike državne bezbednosti. Mislilo se da u tom kamenu ima i kvalitetnog mermera, pa je, kao ispitivač, na Goli otok vođen i skulptor Antun Augustinčić: nekakav mermer je i nađen, ali – na Augustinčićevu žalost – nepodesan za skulpture, jer mahom razdrobljen, tako da se mogao upotrebiti jedino za pepeljare i slične sitne izrađevine... A kao na zanimljiv, bezmalo mistični detalj, visoki službenici državne bezbednosti su ukazivali – u neslužbenim, intimnim razgovorima – da se najviši vrh na kopnu prema Golom otoku zove Markovo brdo: Marko je pseudonim, tako reći drugo ime, Aleksandra-Leke Rankovića...

U početku su u logor upućeni oni koji su se manje-više otvoreno izjasnili za Informbiro i Sovjetski Savez: lica koja su sovjetske službe zavrbovale – bilo među emigrantima u Sovjetskom Savezu, bilo u zemlji – mahom su suđena pa potom slana u logor.

Za Informbiro, odnosno za Staljina i Sovjetski Savez, opredeljivali su se iz raznoraznih pobuda. Niko ne može tačno reći koliki je procenat ovog ili onog opredeljenja u ukupnom broju „informbiroovaca“, iz jednostavnog razloga što je takva statistika neizvodljiva, jer su neodredive, nemerljive ljudske težnje.

Bez sumnje je među informbiroovcima bio znatan broj idealista, odnosno dogmatika koji nisu mogli, ni želeli, da se odreknu internacionalizma, internacionalnog komunizma i njegove glavne „tvrđave“ – Sovjetskog Saveza. Takvo odricanje je bilo skopčano s već formiranom svešću, s ustaljenim, nepovredivim i proverenim učenjima: ako bi neko, takav, i mogao priznati da Staljin i kompartije u ponečem greše prema Jugoslaviji, to nije bilo dovoljno da opravda raskid s „majkom“ i „maticom“ pokreta. Jer grešaka i grešenja je oduvek bilo u komunizmu, ali komunisti su ih uvek uviđali i ispravljali – ispravnost, „naučnost“ ideologije i vernost konačnom cilju im je osiguravala, i osigurava i ubuduće, da greške ispravljaju, da nađu pravi put... Takvih idealista-dogmatika je – po mom sudu – bilo manjina. A među njima je bilo podosta „starih komunista“ – predratnih i ratnih članova partije: ja držim da je takvih idealista dogmatika bilo i među onima koji su bili u sovjetskoj obaveštajnoj službi, iako se smatralo i smatra – među jugoslovenskim zvaničnicima – da su to „prodane duše“, koje ne zaslužuju ni razumevanje ni sažaljenje... Pa i u jugoslovenskom vrhu su idealizam i dogmatizam bili snažni, kod nekog manje, kod nekog više: kako bi neko mogao da zagazi u takav sukob i takvo obračunavanje, ako ne bi bio uveren da brani istinu i pravičnost, odnosno istinski socijalizam?...

Ja držim da su najveću grupu među informbiroovcima činili idealisti-internationalisti. Ali je bilo podosta i nezadovoljnika – nezadovoljnika karijerom, priznanjima, tretmanom: takvih je bilo i „starih“ i „mladih“ – svakako „mladih“ više, jer su mladi, ratni i poratni, i inače bili u većini: s krajem rata, s izgledima na pobedu, a pogotovu posle rata, svakojaki karijeristi su nagnuli u vlast i partiju, pa je takvima i sukob Sovjetskog Saveza s Jugoslavijom pružao, u početku, verovatne i lake izgleda... Ali pogrešno i naivno se misli da među revolucionarima nema surevnjivosti, i to surevnjivosti najmračnijih, najžešćih i najnasilnijih. Surevnjivosti rastu, prevlađuju, s izgledima pobede i udela u vlasti – surevnjivost je samo na izgled suprotna, nespojiva sa žrtvovanjem i solidarnošću. Jer malo ko, ako je revolucioner, priznaje drugom da je veći revolucioner: to bi značilo priznati i da si neodaniji, neuvereniji, neplemenitiji. A činjenica da se revolucionarnost i revolucija tretiraju među revolucionerima kao najviše vrednosti, nekog smetenjaka i maloumnika, a inače odličnog borca, revolucionera, lako navodi i zavodi da neodmereno, bezumno procenjuje svoje zasluge i svoja prava...

Bilo je među „informbiroovcima“ i podlaca i beskičmenjaka, koji su se naprosto prevarili u računu – takvi su najčešće u logoru postajali doušnici i mučitelji svojih sapatnika.

Ali bez obzira na političke ili moralne kvalifikacije, bez sumnje je najveći broj onih koji ne bi ni dospeli u logor da je bilo iole nedogmatskog i zakonskog, razboritog postupanja. Hapšenja i slanja u logor su vršena zbog neprijavlivanja intimnih „kominformovskih“ razgovora ili čitanja letaka i slušanja radio-vesti: stradali su, naknadno, oni koji su u vreme Rezolucije Informbiroa rekli – da je trebalo ići u Bukurešt na zasedanje Informbiroa, na kome je osuđena jugoslovenska partija.

To prestrogo, neodmereno i neobzirno postupanje je posledica stava – da treba „kominformizam iščupati iz korena“. Taj, takav stav nije odredio nikakav forum – odredio ga je Tito, koji je bio najviši, ako ne i jedini forum, naročito u takvim pitanjima. Tito je iz sovjetskog, staljinističkog iskustva, a takođe i iz vlastitih težnji i ambicija, znao da i njega i državu može, posle revolucije, jedino ugroziti unutarpartijska komunistička opozicija. Tito je tada, u jesen 1948. godine, praskao, i to ne jedared ili slučajno: U haps, u logor! Nego šta, kad hoće da služe drugima protiv svoje partije!...

Zatvorenici su, u to vreme, bili izloženi ne samo nebrizi, nego prečesto i proizvoljnostima službenika. Istraga nije bila vremenski ograničena – dešavalo se da zatvorenici provedu i više od dve godine a da istraga nad njima ne bude okončana. Nova, revolucionarna vlast unela je u zatvore ne samo nasleđena nego i svoja iskustva iz mučenja i stradanja revolucionera po kraljevskim i ratnim tamnicama.

A na Golom otoku nisu važile „uredbe“ iz ostalih zatvora, niti ponašanje prema „redovnim“ zatvorenicima: prema novom, unutar-komunističkom neprijatelju nametnuli su se i novi, „savršeniji“ metodi. Postavljen je „zadatak“ i „princip“ da zatvorenike na Golom otoku treba „prevaspitati“: Tito se, u tom smislu, i javno hvalio...

U 1949. godini, naročito posle procesa Rajku u Budimpešti, i nama, u vrhu, najzad je nesporno postalo jasno da su pod lažnim izgovorima izvršena istrebljivanja antistaljinističkih partijskih opozicija u Sovjetskom Savezu, pa i jugoslovenske emigracije u Sovjetskom Savezu: takvu, „rajkovsku“ sudbinu je Staljin i nama, očito, bio namenio. Tito je, u vezi s tim, u to vreme primetio: Trebalo je opozicionare udariti po glavi, ali nije trebalo uzimati glave... Ta titovska nijansa – „po glavi a ne glave“, bez sumnje je razlog što nije bilo mnogo ubijenih „kominformovaca“. Ali ona čini i osnovu neviđenih i nečuvenih prinuda, pritisaka i mučenja na Golom otoku. „Prevaspitavanje“, „udaranje po glavi“ tamo je preneto na same logoraše – na „revidirce“, odnosno saradnike službe bezbednosti. Organi bezbednosti su nastojali da se što manje neposredno mešaju – da što više

„prevaspitavanja“ prepuste „samoupravi“ – baš tako su se i zvali organi nadzora i uprave sačinjeni od samih logoraša „revidiraca“, tj. onih koji su „revidirali“ svoj raniji „kominformovski“ stav. Takvi „revidirci“ bili su ne samo bezobzirni da bi se umilili i što pre izvukli, nego su bili i inventivni u naterivanju sapatnika da „revidiraju“ stav: mržnja i podlost prevernika prema dojučerašnjem istoverniku nemaju ni mere ni granice.

Osude na logor – na Goli otok, izricali su organi bezbednosti. Prema zakonu te osude nisu mogle biti veće od dve godine, ali su mogle biti neograničeno ponavljane: nisu retki logoraši koji su odležali po desetak godina.

Već prilikom dolaska zatvorenika je dočekivalo iznenadno, smišljeno mučenje: bio je gurnut, bačen na dno broda, a pri izlasku na Otok je prolazio kroz šibe – kroz „dvored“ logoraša, koji su se, međusobno se nadgledajući, takmičili u udaranju: ako su izbijene oči bile retkost – polomljeni zubi i rebra nisu... A bilo je i nepopravljivih – kao Blažo Raičević, koji su podlegli linčovanju, planiranom i „neplaniranom“.

Logoraši nisu imali poseta porodice. Nisu primali, bar ne u prvo vreme, ni pisma ni pakete: porodice, dok se nije raščulo, nisu ni znale gde su, pa su pisma adresirale na broj – kao vojnicima. Rad logoraša nije bio samo težak, prinudan, nego često i besmislen: jedna od kazni je bila prenošenje teškog kamenja. Radilo se po svakom vremenu, a u najmučnijem sećanju logoraša ostao je – kako sam ja shvatio – rad na žegi, na kamenitom tlu. U državnoj bezbednosti su se zanosili da od Golog otoka naprave proizvodno preduzeće – vrhovi Udbe su se u tom periodu i inače petljali oko ekonomije i osnivali izvozna preduzeća... Ali od te „proizvodnje“ nije ispalo ništa do patnje i sumanutosti...

Logoraši su prilikom oslobađanja primali obavezu da ne pričaju o stanju u logoru i o metodima prevaspitavanja: ta obaveza se i bez obavezivanja sama po sebi podrazumevala. Ali se postupno, pogotovu posle pada Rankovića 1966. godine, raširila istina o logoru...

Posle osude nada mnogom u Centralnom komitetu, januara 1954. godine, čuo sam podosta priča o Golom otoku. Kao najstrašnije, najčešće isticane, bile su one o ponižavanju: „neuveđavne“, „nerevidirce“ naterivali su da nose natpise „izdajnik“ i sl., propuštani su kroz šibe, zamakane su im glave u noćne sudove, mokrili im u usta... „Klasni neprijatelj“, ma koliko surov, nije to činio komunistima – nije u takvom čemu video ni svrhe...

Istinu o Golom otoku u svoj njenoj užasnoj konkretnosti, niko u vrhu nije znao – čak ni sam Ranković. Ali niko iz vrha ne bi mogao da se opravda – svako je tu

istinu naslućivao. Jer postupanje s porodicama je svima bilo znano. A iz logora su ubrzo počela da stižu javna kajanja i presaldumljivanja... Ja sam bio protivu objavljivanja tih izjava, smatrajući da nam takva pomoć nije potrebna – da takve izjave bacaju ružno svetlo na nas same kao njihove iznuđivače: istina, moj otpor je bio preslab, nedovoljno argumentovan; Kardelj, mada bliži meni, bio je bezmalo indiferentan u tom pitanju, a Ranković je insistirao, svakako oslanjajući se na Tita, da se takve izjave objavljuju jer demorališu „informbiroovce” – pa su i objavljivane...

Prvo nepobitno i alarmantno upozorenje o stanju na Golom otoku došlo je od književnika Dobrice Ćosića. Ćosić je u leto 1953. godine – delom iz svoje unutarnje uznemirenosti, a delom iz literarnih pobuda – uz moju pomoć dobio dozvolu da obide logor. U septembru se našao sa mnom u Niškoj Banji i saopštio mi da je stanje u logoru nezamislivo strašno, jer da je Udba izmislila metode pritiska i mučenja neviđene u istoriji. Čim sam se vratio u Beograd upozorio sam na to Rankovića. Dobrica je pozvan u CK i pred Rankovićem i Kardeljom izneo manje-više ono što je meni ispričao u Niškoj Banji. Kardelj je bio ogorčen: Znao sam – rekao je – da će nam se tamo dogoditi neka takva pizdarija! – Kardelj nije psovao ali dešavalo se da mu se u ljutnji omakne „jača reč”. A Ranković je naredio istragu, izvršio neka smenjivanja i znatno poboljšao stanje.

Ali logor je ostao. I trajao potom godinama. Sve dok ga zbliženje s Hruščovom, krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina, nije učinilo „nezgodnim” za režim u Beogradu. A sam zakon o logoru – koliko mi je poznato – nije ni do danas ukinut: Tito je – u govoru u Novom Sadu povodom hapšenja učesnika „kominformovskog Barskog kongresa” – zapretio obnavljanjem logora: „mi imamo mesto za njih”...

Opređenje za Informbiro, odnosno za Sovjetski Savez, bilo je različito od republike do republike, tačnije rečeno od narodnosti do narodnosti. Među Crnogorcima, premda čine najmanju republiku i najmanju grupu, bilo je i apsolutno, a ne samo relativno, najviše pristaša Informbiroa, odnosno Sovjetskog Saveza. Zatim dolaze Srbi – i to u većem broju Srbi iz tzv. prečanskih krajeva (Hrvatske i Bosne) nego iz Srbije. A ako se i Crnogorci pridodaju Srbima – jer i jesu deo srpskog naroda, onda broj Srba informbiroovaca neuporedivo premašuje sve ostale. Jer mada ni Makedonci nisu bili „čisti” od informbiroovštine, a kod Hrvata „informbiroovaca” bilo uglavnom u ustaničkim, dalmatinskim krajevima – Slovenija je „informbiroovaca” imala u toliko malom broju da nisu ni primećeni, a nekoli da su predstavljali neki problem... Takav raspored pobuđuje na razmi-

šljanja, mnogoznačna. Svakako je upadljivo – da je sukob sa Sovjetskim Savezom razotkrio da u opredeljivanju za Sovjetski Savez ideologija ne samo što nije jedini, nego nije ni glavni faktor, a da su primarna nasleđa, kulturna i istorijska, kao i socijalne i mentalne sklonosti...

Ja sam po povratku iz Amerike – sa zasedanja OUN 1949. godine – na sastanku kod Tita predložio ukidanje logora i predavanje onih koji su za sud – sudu. Kardelj se prvi tome usprotivio: Baš sad nam je logor krvavo potreban... – I Ranković je bio protiv: „kominformovaca” je bilo previše da bi se s njima moglo „iziti na kraj” pomoću sudova – po njegovom kasnijem kazivanju oko 12 hiljada je prošlo kroz logor. Tito je, s dvoumnim izrazom, otklonio moj predlog kao preuranjen: on nije imao ni poverenja u efikasnost našeg sudstva.

Karakteristično je – za vreme i odnose u kojima se naš sukob sa Sovjetskim Savezom odvijao – držanje štampe, kako zapadne, tako i istočne, o progonima informbiroovaca, odnosno o logoru na Golom otoku. Zapadna štampa, odnosno pretežan deo te štampe, nije ispoljio nikakvo interesovanje, pogotovu ne kritičko, prema logoru Goli otok. Isto to bi se moglo reći i za zapadnu diplomatiju: kad god bi se slučajno spomenuli progoni „kominformovaca”, zapadni diplomati, kao po dogovoru, pokazivali su prećutno, mada dvosmisleno razumevanje: nezavisnost i država su ugroženi kombinacijom spoljnog i unutrašnjeg pritiska. Ali je u tom držanju „zapadnjaka” bilo i zlobnog radovanja: treba pustiti komuniste da se međusobno istrebljuju, jer se time najdrastičnije otkriva i sama priroda komunizma... Bio je i jedan pokušaj, neke antilogoraške organizacije iz Pariza, da poseti logor. Ja sam smatrao da to treba omogućiti, pa su se i vrhovi državne bezbednosti (Svetislav Stefanović) s tim preko volje saglasili: držim da je do posete i došlo, 1951. ili 1952. godine, ali ne na Golom otoku, nego na nekom cestnom radilištu – svakako uz obavezna upozorenja logorašima kako da se drže i šta da govore...

„Istočna”, kao i emigrantska „kominformovska” propaganda je prećutkivala logor na Golom otoku, iako je baš o Jugoslaviji obilovala najbesmislenijim i najbesramnijim izmišljotinama... Propaganda komunističkih partija – svih bez izuzetka, mehanički je – preko ustaljenih sovjetskih agentura: npr. „Vidali” u Trstu, „Humanite” u Parizu itd. – uvećavala i nametala partijama klišetirane teze Moskve, uz obavezno i „slobodno” ocrnjivanje jugoslovenskog vođstva i prilika u Jugoslaviji. „Klasni” kontrarevolucionarni protivnici nisu ni usred građanskog rata na takav način – s toliko izopačene, lažljive i krvoločne maštovitosti, govorili i pisali protivu jugoslovenskog vođstva, svojih dojučerašnjih drugova, komunista

malo ili nimalo drukčijih nego što su i sami. Za „klasne“ neprijatelje, za kontrarevolucionare, mi komunisti smo bili „banditi“, sumanuti i odnarođeni bezbožnici koji svojim preuranjenim oružanim napadima izazivaju okupatore da istrebljuju narod. I, svakako, „agenti Moskve“ koji nameću zajedničke žene i zajedničke kazane. „Klasni neprijatelj“ je istrebljivao, bez milosti i mere, komuniste – i sam se diveći njihovoj odvažnosti i njihovom žrtvovanju. A za Moskvu, za „kominformovce“ su se jugoslovenski komunistički vođi preobrazili, tako reći prekonoc, u bivše agente Gestapoa i Ovre, plaćenike Amerike, fašiste i potpaljivače rata: sramočeno je četvorogodišnje žestoko, besprimerno ratovanje protivu okupatora, sramočena je jedna velika revolucija malog naroda – sramna, izdajnička smrt je namenjivana vođima i stotinama hiljada komunista i patriota. Neću reći da u jugoslovenskoj propagandi nije bilo preterivanja, uobraženosti, neodmerenosti i netačnosti – ta i mi smo bili od istog „tkiva“, „naročitog kova“. Ali osnovni ton, koji su davali vođi, u svojim istupanjima, ostao je principijelan i dostojanstven. Naša kontrapropaganda i propaganda su ubrzo postale konkretne i kritičke... U tome su se naročito isticali novinari „Borbe“, koja je tada imala najveći tiraž i smatrana najpozvanijom i najodgovornijom. A među tim „Borbinim“ novinarima – Bogdan Pešić i Jaša Almuli, koji su pronašli i adekvatan, ironičan ton i adekvatnu, kratku i činjeničku, formu. Dejstvo njihovog pisanja – baš zbog toga što je odstupalo od šablona i bilo rasterećeno od teoretisanja – imalo je ogroman, živ i upečatljiv upliv... Čak su i „kominformovski“ emigranti u Moskvi, koji su, inače, uživali privilegovan položaj u odnosu na druge, npr. španske emigrante, intimno bili zapanjeni što ne mogu objaviti brošuru o Golom otoku. Ali u „nedoslednosti“ Moskve ima logike: mada su jugoslovenski vođi najčešće okrivljavani za gadosti i zločine koji im nisu pali na um – jugoslovenski logor, Goli otok, suviše je opominjao na sovjetski „Arhipelag Gulag“, a da ne bi bio prećutan... „Kominformovce“ je Moskva – mi u vrhu smo to predviđali i znali – koristila samo onako i donde dok su njoj trebali...

Goli otok je – po mom sudu – najmračnija i najsravnija pojava u jugoslovenskom komunizmu: Goli otok je i nešto više, nešto gore i užasnije: neslućeno posrtanje i neslućeno ljudsko ponižavanje. Niko ko je boravio na Golom otoku nije se vratio „čitav“ – neogorčen ili neslomljen. Ne verujem ni da će oni koji su logorom na Golom otoku upravljali ikada biti spokojni – neće moći da shvate i opravdaju sebe, uprkos zadacima koje su imali i uslovima u kojima su bili prisiljeni da deluju.

Ja sam se neprestano u sebi kidao između literature i politike – već na početku svoje delatnosti. A s usponom u forume to kidanje, ti podsticaji k literaturi, ne samo što nisu slabili, nego su i jačali.

Sa svršetkom rata spopali su me nemiri i užasavanje – da ću, već „literarno zaparložen“, promašiti istinsku, unutaraju čežnju svog postojanja ako se ne vratim literaturi, ako dopustim da me svakodnevni politički život uvuče u svoj vrtlog... O tome sam govorio i s Titom, spomenuvši da sam već pre rata – ali tada bi to bili likvidatorstvo i oportunistam – isticao želju da se posvetim literaturi. On mi je odgovorio – da je prerano, da sam još potreban partiji: Rasporedi nekako posao – i za literaturu i za partijski rad... – I ja sam raspoređivao svoje radno vreme, ali uzaludno, neuspešno: politički zadaci su sami po sebi neodložni, politika apsorbuje čitavu ličnost i na nižim i „neintelektualnijim“ stupnjevima, pogotovu ako se neko njome bavi predano i odgovorno... U leto 1947. godine sam se povukao na Pokljuku u Sloveniji, u kućicu preteklu iza ratnih razaranja, da pišem – i napišem u toku mesec, mesec i po dana – dugo, predugo nošen u sebi roman o borbi i raspadanju jednog plemena: taj rukopis sam uništio, ali iz te teme su se kasnije, na robiji, razvile „Izgubljene bitke“...

I zbilja sam se već u sebi rešavao da presečem ta svoja dvoumljenja između dužnosti i ljubavi, između politike i literature, a nad našu partiju – a preko partije, budući da je ona imala monopol nad društvom, i nad zemlju – nadvila se nepredvidljiva, kobna grožnja Sovjetskog Saveza i Staljina. Ali ako su nam svest – ideološka srodnost sa Sovjetskim Savezom, zabranjivali, pa i onemogućavali, da predvidimo opasnosti koje se kriju u ljubavi i odanosti sovjetskoj državi – još manje smo bili svesni energija i saznanja koje će sukob sa Sovjetskim Savezom u nama pokrenuti i uobličiti... Ja sam sukob sa Sovjetskim Savezom doživeo kao iskušenje i nadahnuće, kao kulminaciju jugoslovenske revolucije: u tome, dakako, nisam bio usamljen, ali sumnjam da je i kod koga, u vrhu, to doživljavanje imalo toliko prelomnu i čistilišnu intenzivnost.

Ja sam u sukobu sa Sovjetskim Savezom nazreo, nagonski i svesno, „svoje vreme” – svoje pozvanje i svoju integralnost... Nije slučajno što i sada smatram taj period svoje političke, političko-intelektualne delatnosti za najplodniji, najsmelij i najodsudniji.

Svakodnevnici posao u Sekretarijatu Politbiroa i Agitpropu ne samo što me nije omeo, nego kao da me podsticao, na publicističku aktivnost. I sam sam se začudio kada sam pre tri-četiri godine pregledao „Borbu” obimnošću te svoje aktivnosti: promaklo mi je veoma malo važnih, prelomnih zbivanja a da ih nisam propratio svojim istupanjem. I što je značajnije – značajnije za to vreme, za stanje u partiji, pa i za procenjivanje moje tadašnje delatnosti – ja sam izlagao, teoretski, ne samo osobenosti naših iskustava, nego i „prirodu” sovjetskog sistema, koja je neminovno dovela do nasrtaja na našu partiju i našu zemlju. U stvari je s tim i takvim mojim istupanjem otpočeo i produbio se stvarni raskid sa Sovjetskim Savezom. U tome je sporedan bio moj temperament – presudni su bili moj intelektualni nemir i moje moralno zgražanje nad sovjetskim postupcima.

Ali bio bih nepravedan, a ne samo razmetljiv, ako ne bih istakao da u toj mojoj delatnosti znatnog udela imaju diskusije, naročito s Kidričem i Kardeljem: moja originalnost, ukoliko je ima, sastoji se u tome što sam uopštavao rasute tokove i nekategorička razmišljanja koja su se javljala u partiji, pa i u mojoj najbližoj okolini. Na to me gonila neka unutarnja neodoljivost, neka otpornost prema laži – ona će se neuporedivo intenzivnije javiti u mom kasnijem sukobu s Titom i kritičkom sagledavanju komunizma.

U meni se, već u prvim danima posle V kongresa ako ne i u toku njega, složilo uverenje – da je V kongres, uprkos tome što je snažno, spontano manifestovao jedinstvo, ostao šupalj, nedorečen u bitnim pitanjima, zapravo – u ideološkom i iskustvenom distanciranju i diferenciranju od Sovjetskog Saveza. U svest, iz noćnih buđenja, prodiralo mi je saznanje da nas Staljin i staljinovci love zamkom istovetnosti s njima – našim dokazivanjem da smo isti i da smo im verni: jer ako je tako – zašto ih ne slušamo, zašto se prepiremo? To je bilo, u biti – danas mi tako izgleda, a tako sam to smučeno i doživljavao – osećanje nacionalne i revolucionarne osobenosti, uprkos nasleđenim, pozajmljenim, ideološkim istovetnostima sa Sovjetskim Savezom.

A u partiji, pa i u partijskim vrhovima, vladala je u tom pogledu zabuna i nedoumica. Tako, na primer, „Borba” od 24. avgusta 1948. godine, na čitave dve stranice objavljuje članak Zihlerla, istaknutog partijskog teoretičara, o kompartiji

Jugoslavije – bez i reče o Informbiroa. A tih dana naša vlada upućuje proteste Mađarskoj i Rumuniji i širom Jugoslavije se održavaju protestni mitinzi protiv Informbiroa, a moj govor aktivu Druge proleterske divizije je skoro čitav polemika s Informbiroom uz podvlačenje – izgradnje socijalizma vlastitim snagama i na svoj način.

Krajem septembra Kardelj u Ujedinjenim nacijama u potpunosti podržava Sovjetski Savez – bez i reče o sukobu s njim, jer je još uvek takva državna, „antiimperijalistička” politika. Održava se svečana akademija povodom Oktobarske revolucije, a u novinama proslavlja pedeset deveti rođendan „velikog Staljina”. Baš tih dana ja dovršavam članak „O nepravednosti i neistinitim optužbama” (objavljen u „Borbi” od 2-4. oktobra 1948. godine)... Taj članak sam pisao ne samo pažljivo, nego i nadahnuo, a kucala ga je Štefica, prema kojoj sam već osećao životnu, a ne samo partijsku, naklonost.

U tom članku se prvi put tvrdi – oprezno i još uvek hvalospesno, ali javno i nedvosmisleno – da Staljin nema pravo u sukobu s nama. U članku se – najzad javno i nedvosmisleno, prvi put sam to oprezno iskazao, u dogovoru s Kardeljom u jednom članku 1946. godine – dokazuje da se u Jugoslaviji zbilja „narodna revolucija”, koja daje i osnove i opravdanja našem otporu neistinama i nepravdama... Osećajući važnost tog članka, dostavio sam ga Titu. Kako je Tito bio precrtao, crvenom olovkom, zamerke Staljinu, pošao sam kod njega i ubedio ga, neočekivano lako, da to ostane u tekstu. Moj argument je bio: svak zna da iza svega toga stoji Staljin – i partijsko članstvo je u zabuni zbog čega se o tome ćuti: – Dobro – složio se Tito – neka to ostane, dosta smo i štedeli Staljina...

Osporavanje Staljina i afirmisanje jugoslovenske revolucije u istom članku, bilo je u uzajamnoj uzročnoj vezi i plod sazajnog zanosa: samim tim što je kult Staljina načet, jugoslovenska revolucija je potvrđivala svoju samosvest, svoju bitnost. Sve do tog članka u Jugoslaviji se za revoluciju, za period rata i revolucije, upotrebljavao neprecizni kominternovsko-titovski termin „narodno-oslobodilačka borba”... Nikad nisam bio intimno ubeđen da taj termin tačno izražava naš revolucionarni proces – revoluciju kroz nacionalni rat. I danas smatram da bi mobilizatorskije i ubojnije delovala terminologija koja bi isticala nacionalni, ali i revolucionarni, karakter našeg ustanka... Postavke iz mog članka – da se kod nas radilo o revoluciji, prihvaćene su spontanom jednodušnošću, pa ih je uskoro prihvatio i Tito. A osporavanje Staljinove nepogrešivosti je produbljivalo i „legalizovalo” sumnje u „socijalističku čistotu” Sovjetskog Saveza. Time je počela kritika

sovjetskog sistema, mada se razvijala sporije nego saznavanje svoje revolucionarne prošlosti i revolucionarne stvarnosti...

Nastavio sam tim pravcem, katkada i nepredviđano. Tako sam na Plenumu CK Crne Gore, u januaru 1949. godine, izazvan da govorim, istakao da birokratske devijacije i odstupanja od socijalizma treba tražiti u nama samima i sistemu čiji smo nosioci: primećivao sam, pri tome, da me neki posmatraju sa zapanjenošću, ali i neki s oduševljenjem – kao da im se otkrila, najzad, naslućena, viša istina... Pred zgradom u kojoj je zasedao taj plenum, cetinjski komitet, a još agilnije funkcioneri iz milicije i državnog aparata, priredili su manifestacije. Drugovi iz vođstva su navalili na mene da pozdravim manifestante, pa sam to i učinio. Ali među manifestantima sam primetio da ima i takvih – i to najgrlatijih, npr. jedan starešina milicije – kojima su glasovi razdrti, neuverljivi, a pogledi užagreni strahom i mržnjom: docnije se otkrilo da su manifestacije inicirali „informbiroovci“, od kojih su mnogi pohapšeni i upućeni na Goli otok...

No to je bila samo jedna, revolucionarna i demokratska, revolucionarno-demokratska strana sukoba sa Sovjetskim Savezom. Uporedo i čak nadmoćnije, odvija se nešto poput „restaljinizacije“ – zavođenje krutih administrativnih mera u privredi i razrastanje partijskog i policijsko-političkog aparata.

Nastranu „taktičko“ podupiranje i popularisanje SSSR-a i grđenje Atlantskog pakta u štampi, nego se već početkom februara 1949. godine održava Drugi plenum CK, koji inicira i nalaže „stvaranje seljačkih radnih zadruga (kolhoza – M. Đ.) sa više smelosti i bržim tempom“.

Time je počela kolektivizacija – manje nasilna, ali nimalo ekonomski pametnija od one u Sovjetskom Savezu. Bilo je to podleganje „birokratskoj stihiji“ iz nižeg i profesionalnog partijskog aparata: ršum u organizovanju radnih zadruga već je bio u toku pre Plenuma. Ali i izraz niske, imitatorske svesti – dokazivanje, otvoreno i samoljubivo, da „nismo izdali socijalizam“, da smo revniji i odvažniji i od sovjetskih komunista.

I mada je Kardelj u svom referatu „uopštavao“ iskustvo i davao „elan“ – intimno nije bio ubeđen u čitav poduhvat. Kao što je Ranković raspolagao svojstvom – kad bi nešto postalo prihvaćena odluka – da svesrdno sprovodi ono u šta nije ubeđen, tako je Kardelj umeo sebe da „ubedi“. Oba ta svojstva – u stvari se radi o istom svojstvu u dva vida – kod mene su bila potisnutija, „nerazvijenija“, mada sam i ja često – što je neminovno u politici: disciplina i kritičnost su osnova svake, pogotovu revolucionarne politike – radio i ono s čim se nisam intimno slagao.

I mada sam u Agitpropu poduzeo sve što je trebalo za razmahivanje „radnih zadruga“ – to je jedino značajnije pitanje o kome nisam napose istupio: jednostavno sam osećao da to pitanje dovoljno ne razumem i da postoje za to „zaduženi drugovi“... Ali u jesen 1951. godine, kada je kod Kardelja bio sastanak, kome je prisustvovao Bakarić, i kada se pretresao predlog Ivana Bukovića o reorganizaciji „radnih zadruga“ – već sam bio skeptičan i u pogledu budućnosti radnih zadruga i u pogledu Bukovićevog predloga: Bakarić je bio oduševljen – ukoliko on može da se oduševi! – Bukovićevim predlogom, a i Kardelj je bio sklon, mada ne čvrsto, da bi to, najzad, moglo biti otkriće „zdravog puta“ u kolektivizaciji. Bukovićev predlog se svodio na uvođenje ekonomskog računa u „radne zadruge“ i ubrzo se pokazao bezvrednim, budući da seljaci nisu ispoljili volju ni za kakvom formom sem svojim privatnim posedom...

Tito je bio za radne zadruge, mada se na njemu nije opazalo veliko oduševljenje. Ali zato je CK, bez izuzetka, bio za zadruge – mnogi članovi CK veoma oduševljeno: odraz birokratske baze i samoubeđivanja da se ne „skreće“ sa „socijalističkog puta“...

„Radne zadruge“ su stvarane prinudno, iako je istican – u početku jače, a s vremenom, s razmahom akcije, slabije – princip dobrovoljnosti.

Ali kolektivizacija kod nas bila je drugačija nego u Sovjetskom Savezu: bilo bi suviše uprošćeno ako bi se reklo da je bila manje prinudna, mada je to neosporno. Kod nas je prinuda pretežno bila duhovna – pritisak na svest i na moralno osećanje. U Crnoj Gori i Makedoniji su se „radne zadruge“ munjevito raširile (npr. u Makedoniji su 1945. godine bile samo 2 „radne zadruge“, a krajem marta 1949. godine već preko 400, dok je u Hrvatskoj broj „radnih zadruga“ udvostručen u toku prva tri meseca 1949. g.). Primer Crne Gore i Makedonije, kao i drugih zaostalih područja, pokazuje da je kolektivizacija obavljena utoliko brže, pa i lakše, ukoliko su siromaštvo i zaostalost bili veći: tamo seljaci nisu imali bogzna šta ni da izgube, a potajno su se nadali i da će ih izdržavati bogatiji krajevi. A što je u poljoprivredno bogatim krajevima, naročito u Vojvodini i Slavoniji, kolektivizacija takođe bila „najuspešnija“, to se jedino može objasniti pritiskom i bučnim, zaglušujućim obećanjima da će „zadruge“ dobiti mehanizaciju, đubrivo, socijalne i kulturne beneficije itd. Sem toga, seljaci iz bogatih krajeva imali su već nekoliko godina bolna, razorna iskustva s prinudnim otkupom, kada su morali u besenjeje (Kidrič je otkup nazvao – pljačkom), prema proizvoljnim procenama, da daju čak i ono što je njima nedostajalo, i kad su na hiljade bili hapšeni i maltretirani (kad

je jednom Kidrič, na Politbirou, izneo plan otkupa, Ranković je, beležeći u notes, uzdahnuo: Opet 12.000 uhapšenih!... Nasilnost se nije ispoljavala samo u hapšenjima i maltretiranju, nego, što je u izvesnom smislu i neodoljivije, u totalnom posvajanju svesti, a time i ma kakvih drukčijih izgleda seljaka...

Na Vojvodinu i Slavoniju se okomio i viši i niži aparat baš zbog toga što su to bila ravničarska, najplodnija područja – verovalo se da će se s „radnim zadrugama” naglo povećati proizvodnja i time ne samo rešiti problem prehrane, nego doći i do izvoznih količina... U to vreme je i Kidrič smatrao slovenačkog radnika – zbog njegove discipline, i vojvođanskog seljaka – zbog njegovog „lakog” predavanja novim, kolektivističkim formama, za najnaprednije socijalističke snage...

U Srbiji kolektivizacija nije imala većeg uspeha – svakako zbog ukorenjenih sitnosopstveničkih formi, odnosno zbog političkog otpora seljaka.

Godina 1949, naročito sredina, leto te godine, bila je prelomna – ako i ne za svest, za ideološko odvajanje, a ono za odnos Jugoslavije kao države prema Sovjetskom Savezu i istočnoevropskim državama podređenim sovjetskoj vladi. Ređaju se, u to vreme, hapšenja i teatralna suđenja najviših funkcionera po Istočnoj Evropi (Koči Dzodze, Trajčo Kostov, Laslo Rajk, Gomulka, Markos i dr.), pri čemu se jugoslovensko vođstvo prikazuje kao glavni krivac – zli duh i špijunsko-diverzantski centar koji je od Gestapoa preuzela CIA i ostale imperijalističke službe. U to vreme dolazi – po mom sudu ponajvećma „zaslugom” Staljina – do sloma grčkog ustanka. Sovjetska vlada i istočnoevropske vlade kidaju s Jugoslavijom savezničke ugovore i sprovode ekonomsku blokadu. Tog leta se, napose, zaoštravaju odnosi sa Sovjetskim Savezom povodom „progona” u Jugoslaviji „sovjetskih građana” – ruskih emigranata, na jugoslovenskim granicama se množe incidenti i sovjetske i prosovjetske trupe vrše preteće pokrete. Itd. I revolucija u Kini postiže tada odlučujuće, završne pobeđe, ali – uprkos našim priželjkivanjima i opreznim nadama – kinesko vođstvo se solidariše sa sovjetskim protivu Jugoslavije...

Tito i vođstvo tada preuzimaju najozbiljnije i najopsežnije mere za slučaj napada – pripreme za gerilski i frontalni rat, dislokacija i demontiranje preduzeća, orijentacija na izgradnju domaće vojne industrije itd. To pokazuje da je jugoslovenski vrh bio svestan stvarne opasnosti i da je, u vezi s tim, poduzimao sve što je bio kadar. Dva Titova govora, u vezi s tim, obeležila su i dva odsudna trenutka i u saznavanju te opasnosti i u odbrambenim pripremama: Tito je već početkom marta (9. marta 1949. god.), na III kongresu Narodnog fronta, opširno, dokumentovano i uverljivo obrazložio pritisak i blokadu kojima je izložena Jugoslavija,

a početkom avgusta (2. avgusta 1949. god. u Skoplju) – u danima gomilanja i pokretanja trupa prema Jugoslaviji, sovjetskih u Mađarskoj i bugarskih u Bugarskoj – izjavio s nedvosmislenom odlučnošću da će se Jugoslavija braniti ako bude napadnuta... Ja sam pratio Tita u Skoplje: na njemu, u putu, nije se primećivala uznemirenost, a ni ogorčenost, nego su se skupile u njemu u toku noći i izlile na mitingu... S nama je putovao i stari Dimitri Vlahov, a kad sam ga u razgovoru, u salonu vagona, upitao kako su postupali s njim u sovjetskom zatvoru, u vreme čistki, odgovorio mi je: Boj, brate, boj! (Batinanje, brate, batinanje!) Vlahova je spasio Dimitrov, iako je ovaj na mukama već bio priznao da je turski špijun – samim tim što je bio poslanik u mladoturskom parlamentu pre Prvog svetskog rata...

Mi smo živo pratili procese po istočnoevropskim zemljama, ali nismo na njih – sve do procesa Rajku – reagovali adekvatno, s promišljenom ubojitošću. Koču Dzodzea smo slabo branili u početku – da mu ne bi naškodili. A zbog pogrešnih procena državne bezbednosti zamerali smo bugarskom vođstvu što uhapšenog Trajču Kostova ne raskrinkava do kraja – njegovu „štetočinsku delatnost”, pri čemu se kao argumenat navodi da je on „vodio hajku” protiv Jugoslavije!... Ja sam, doduše, propratio streljanje Koči Dzodzea uvodnikom („Borba”, 14. jun 1949. g.), ali pretežno s moralnim zgražavanjem: „Svaki komunista i svaki pošten borac za pravdu i istinu treba nad nevinom žrtvom Koči Dzodzea da ispita svoju savjest”: moralno zgražavanje i verovanje u pobeđu istine nisu obuzimali samo mene, nego i ostale vođe...

U tim, letnjim, danima 1949. godine došlo je i do sloma ustanka u Grčkoj – uz prebacivanje krivice na Jugoslaviju, premda smo mi ustanike pomagali tako reći do zadnjeg dana... I naše vođstvo i vođstvo grčkog ustanka bili su svesni teškoća u koje može zapasti ustanak zbog sukoba Jugoslavija – Sovjetski Savez, budući da je najveći deo pomoći poticao iz Jugoslavije i išao preko nje... Uskoro posle Rezolucije Informbiroa u Beogradu se sastao s Rankovićem i sa mnogom Zaharijades, sekretar grčkog CK, i još jedan član grčkog CK. Mi smo slutili da oni u sukobu s Informbiroom ne mogu stati na našu stranu – to nam je i Zaharijades prećutno stavio na znanje. Ali smo se nadali da će bar ćutati ili zauzeti koliko-toliko neutralan stav. Zaharijades nas je, s tužnim izrazom, zamolio: Pomažite i dalje koliko možete! – To smo i činili. A sovjetsko vođstvo je, preko svojih agenata i poslušnika, najpre smenilo komandanta Markosa i umesto gerilske taktike nametnulo koncentrisanje u utvrđenjima i utvrđenim linijama, što je dobro došlo tehnički

i organizaciono nadmoćnijem neprijatelju. Ne treba smetnuti s uma: Staljin je našoj i bugarskoj delegaciji već u februaru 1948. g. tako reći naredio – da ustanak u Grčkoj treba „svernuti” (saviti, stišati), a to je bilo u skladu s njegovim sporazumima o posleratnim sferama uticaja između SSSR-a i zapadnih velesila...

I baš zbog toga što smo sve to znali i iskusili – prebacivanje krivice za slom grčkog ustanka na nas izazivalo je ogorčenje, ali i gorko saznanje – da je Sovjetski Savez velika sila „kao i druge”...

Ali mi smo zaostajali u ideološkom razgraničavanju, ideološkom odvajanju od Sovjetskog Saveza i njegovog „socijalizma”. To su najoštrije, već tada, uočavali Kardelj, Bakarić, Kidrič, Milentije Popović i ja – dakako svaki na svoj način. Tito je još i tada zazirao od ideološkog obračunavanja sa Sovjetskim Savezom. Štaviše, tome se opirao. Kad smo ga Kardelj i ja ubeđivali, pred naš odlazak na zasedanje OUN-a u Njujorku (New York) 1949. godine, da moramo otpočeti dublju, ideološku kritiku sovjetskog sistema – inače naš otpor postaje neshvatljiv i dovešće do konfuzije i rasula u partiji, on je primetio: Teško mi tu možemo izići s njima na kraj – oni znaju svakojake citate... – Ja sam mu uzvratilo: Pa citate znamo i mi i možemo pronaći i mi... – Tito se priklonio, a kasnije i uključio u ideološko obračunavanje sa sovjetskim sistemom – na njemu svojstven, jednostavan i jezgrovit način...

Mučeci se, tražeći odgovore, zbog čega sovjetski vođi tako postupaju prema nama, a i prema drugim partijama i komunističkim zemljama, ni ja, ni drugi „partijski teoretičari”, nismo se mogli zadovoljiti „vulgarnim” i „buržoaskim” objašnjenjima – da sve to potiče iz zaostalosti Rusije i iz diktatorske, totalitarne prirode sovjetskog sistema. Milentije Popović je u jednom članku za „Komunist” – ja sam mu, kao urednik, pomagao u redigovanju, ali osnovne ideje i struktura su njegovi – otkrio da odnosi između socijalističkih država ne mogu biti ravnopravni dogod su te države kakve jesu i odnosi među njima zasnovani na robno-novčanoj razmeni: Milentije je to živo opažao i iz prakse, budući da je bio ministar spoljne trgovine, a ta trgovina je bila pretežno orijentisana prema Istočnoj Evropi. Taj Milentijev članak je preštampan i u „Borbi” i imao je ogroman, otrežnjujući značaj za vodeće, misleće vrhove partije. A ja sam se vraćao Lenjinu, udubljavao u njega, dakako još uvek verujući u ispravnost njegovog učenja. Tako sam – kad i Milentije neizbežnost nepravdi u ekonomskim odnosima među socijalističkim državama – i ja otkrio da je Lenjin predviđao i sukobe i hegemonizme među socijalističkim državama – „dogod” one budu postojale kao države, kao vlast. Prvobitna namera mi je bila da povadim iz Lenjina citate o odnosima među socijalističkim državama. Ali

iz postrojavanja citata po temama sklopio se, tako reći sam od sebe, poduži članak (preštampan iz „Komunista” u „Borbi” od 5-12. sept. 1949. g.)...

U to vreme, u leto 1949. godine, počele su – ne slučajno, u nekoj neuhvatljivoj, ali nesumnjivoj vezi sa zaoštavanjem sa Sovjetskim Savezom i s ideološkim „sazrevanjem” naših partijskih vrhova – da pristižu i prve „samokritične”, pokajničke izjave „informbiroovaca”, bivših partijskih funkcionera (Voja Ljujić, Bane Andrejev)...

Baš u to vreme – ako me sećanje ne vara – doneta je odluka, na inicijativu Agitpropa CK, o objavljivanju dokumenata iz partijskih i vojnih arhiva: na to nas je manje podsticala sovjetska lažljiva propaganda nego uverenost da bi, u slučaju sovjetske invazije, te arhive bile uništene – da bi se zatrla pamćenje i svest naših komunista i naše partije. Odmah se počelo s intenzivnim i organizovanim radom, koji je tekao utoliko uspešnije što se već dotada dosta uradilo na očuvanju i sređivanju arhiva. Ali je bilo teškoća, poglavito s Titom, oko toga: Tito se protivio da se objavljuje sve – npr. dokumenti u kojima se uz njegov nalazi i potpis Arsa Jovanovića. Ali Kardelj i ja smo Tita ubedili da treba objaviti sve, a u tom ubeđivanju – ne sećam se da li i neposredno, ali se sećam iz razgovora sa mnom – učestvovao je i Dedijer.

Tito je još bio opterećen „staljinističkim” praktičarskim manirom – da se objavljuje samo „ono što ne škodi”: on je bio, na primer, 1946. godine protivu toga da se u „Komunistu” objave oni delovi iz Rezolucije V konferencije, iz 1940. godine, u kojima se napadaju Britanija i Francuska i rat karakteriše kao imperijalistički. Sprečio je objavljivanje pasusa u kome je na V konferenciji kritikovan književnik Krleža, jer su sada odnosi s njim bili dobri i on usko saradivao s Titom i CK... Zadnjih godina je Dedijer izjavljivao, u više navrata, da je Tito isticao kako treba objavljivati sve: ja manje verujem u to da se Tito bio promenio nego u to da je on, posedujući apsolutnu, sve apsolutniju vlast, bio uveren da se neće ni objaviti ništa što bi njemu „škodilo”...

Sovjetske pretnje i provokacije, besmislene optužbe jugoslovenskog vođstva i sramoćenje i bojkotovanje svega jugoslovenskog, samo su ubrzavali i pojačavali i političku i ideološku aktivnost našeg vrha. Grozničava, jeretička napregnutost ne samo što nas nije ometala, nego nas je i podsticala da istražujemo, da iznalazimo nove puteve i „nova otkrića”. Ta uzburkanost i te nepredvidljive, smrtno opasnosti, neizbežne su, među nama samima u vrhu, obnavljale bliskost i srdačnost koju su vlast i hijerarhija već krajem rata, a pogotovu posle rata, bile već poprilično

nagrizle: postajali smo neposredniji, otvoreniji i nesebičniji nego što smo bili ikad pre toga – više nego u predratnom izgrađivanju revolucionarne partije, nego u najstrašnijim ratnim okršajima.

Ali za razliku od ranije, ratne i predratne, bliskosti i usaglašavanja, koji su pretpostavljali i naturalni prilagođavanje kolektivu, pa i odricanje od ličnog – zaoštavanje sa Sovjetskim Savezom, strave i izneveravanja koja su se otud natkrilila i koja smo svakodnevno otkrivali, probudili su u svakom ponaosob i lične energije, lične darove i sklonosti.

Počeo je obračun, prečutan, i sa samima sobom – s prihvaćenim, „tuđim“ iskustvima i sa svojom-nesvojom svešću. Sukob sa Sovjetskim Savezom razjario se i unutar svakog od nas – svak je u njemu otkrivao svoje moći, svoje odricanje i svoje zablude. Time je svak, i ne hoteći i ne znajući, „sticao pravo“ i da bude više svoj nego što je bio – da ispolji sve svoje moći protivu nemani i izdaje koja je ugrožavala narod i državu, vođstvo i svakog vođu do najintimnijih i najsuštinskih bitnosti.

Tom „individualizacijom“, tim slobodnijim, neodoljivijim iskazivanjem svojih ličnosti, vođstvo je postajalo kolektivnije, demokratskije. Titova uloga se i povećavala i smanjivala – povećavala kao stožera otpora, smanjivala kao svemoćnog, sveznajućeg i nepogrešivog... Oligarhijska forma je postupno potiskivala autokratsku...

U uzavrelosti tog leta 1949. godine, u tim samoispitivanjima i snalaženjima, najznačajniji, presudni događaj bila je sovjetska nota od 18. avgusta, u kojoj se brutalno i nedvosmisleno pretilo „fašističkim nasilnicima“, odnosno jugoslovenskom vođstvu i jugoslovenskom poretku... Povod noti je bilo isterivanje iz Jugoslavije carističkih emigranata koji su bili primili sovjetsko državljanstvo... Caristički emigranti, novopečeni sovjetski državljani, pretvorili su se, ubrzo po izbijanju sukoba sa Sovjetskim Savezom, u razgranatu, relativno široku – bilo ih je oko dvadesetak hiljada – propagandnu i obaveštajnu mrežu. Postali su zbijen, neprobojan kolektiv – najviše sličan nemačkim, prohitlerovskim Folksdojčerima. Uz to su se čvrsto i neskriveno povezali sa sovjetskom ambasadom... Ranković je na sastanku Politbiroa, ili Sekretarijata, izvestio: Mi (organi bezbednosti – M. Đ.) ne možemo nikako da uspostavimo kontrolu nad njima – oni su postali prava, nesavladiva „peta kolona“...

Jugoslovenska vlada je u više mahova nudila sovjetskoj vladi da prihvati te svoje građane. Ali sovjetska vlada se o to oglašivala. I ne samo oglašivala, nego je

sovjetska ambasada uzimala u zaštitu one koji su bili progonjeni zbog špijunske ili propagandne antijugoslovenske aktivnosti. Nemajući izbora, a budući ugrožena, jugoslovenska vlada je počela da otkazuje gostoprimstvo tim sovjetskim građanima, pa i da isteruje one koji su se opirali da odu: sovjetska vlada nije prihvatila, sem izuzetno, te svoje građane, nego su oni mahom odlazili na Zapad ili se zadržavali u istočnoevropskim državama (Mađarskoj i Čehoslovačkoj). Spor oko tih sovjetskih građana i njihovo isterivanje iz Jugoslavije bilo je povod onako oštroj, pretećoj noti sovjetske vlade: tada se note nisu ni predavale na uobičajen način – ministru ili ambasadoru – nego su ostavljane kod vratara...

Smatrao sam da na sovjetsku notu – na tu otvorenu pretnju, moramo reagovati, ako ne i zvanično, notom vlade, a ono poluzvanično – preko agencije „Tanjug“. Zbog toga sam i sročio odgovor pa s njim pošao kod Kardelja, koji je bio ministar spoljnih poslova – da ga pregleda i odobri. Kardelju se odgovor svideo i, skoro bez izmena, uzeo ga je za zvaničnu notu. Navodim skraćeno taj odgovor – notu, kao karakterističan za odnose sa sovjetskom vladom i za našu rešenost: „Vlada FNRJ nema nameru da se upušta u prepirku s vladom SSSR o karakteru režima u Jugoslaviji... – Međutim, Vlada FNRJ smatra za dužnost da istakne da je Federativna Narodna Republika Jugoslavija nezavisna i suverena država i da njeni narodi i njena vlada nisu ni pod kojim uslovima voljni da ma kome dopuste da se meša u njihove unutarnje stvari. I dalje, Vlada FNRJ takođe ističe da nikakav pritisak spolja dosada nije imao a ni ubuduće neće imati nikakvog uticaja na njenu unutrašnju politiku. A što se tiče spoljne politike... Vlada FNRJ smatra takođe nužno da naglasi da ona tu politiku vodi u skladu sa nezavisnošću i suverenitetom zemlje, u skladu s progresivnim principima mira i saradnje naroda i država, na bazi ravnopravnosti i uzajamnog poštovanja suvereniteta, u skladu s međunarodnim ugovorima i obavezama koji su bili i ostali javni akt vlade FNRJ. Narodi FNRJ nisu voljni ni pod kojim uslovima da se na pritisak spolja odreknu ovih principa...“

U noti je, dakako, ponuđeno sovjetskoj vladi da preuzme svoje građane – bivše belogardejce. I zatražen povratak naše dece, ratne siročadi, koja su krajem rata upućena na školovanje u Sovjetski Savez (u „suvorovce“, vojnu školu u kojoj školovanje počinje od detinjstva): ta deca nikad nisu vraćena, a nije – koliko znam – ni utvrđeno ko ih je poslao u Sovjetski Savez.

U danima te note, a možda baš povodom citiranog odgovora, našli smo se – svaki svojim poslom – Kidrič i ja kod Kardelja. Počeo je razgovor o sovjetskoj noti, s nesuzdržanom napetošću i bojaznima, ali i s neospornom odlučnošću. Ki-

drič je smatrao: Ne bi Rusi takvu notu poslali da nisu u dogovoru s Amerikancima: šta će da rade imperijalisti nego da se među sobom sporazumevaju na račun malih? Amerikancima Grčka, a Jugoslavija Rusima – to je apsolutno moguće... – Ja sam se slagao s Kidričem, mada manje kategorički. Kardelj je bio oprezniji i od mene, mada ni on nije potpuno isključivao mogućnost sporazuma SSSR-SAD na naš račun: To je danas teško izvodljivo, mada... – Svakako su naša zaključivanja bila prerana i shematična. Ali ja ni sada ne isključujem da bi sovjetska vlada bila spremna na „trgovinu”, samo da uguši „jugoslovensku jeres”, ali nije za to naša partnera – SAD je bio dovoljno snažan i dovoljno protivan Sovjetskom Savezu, a Jugoslavija je predstavljala stratešku ključanicu...

Ali ubrzo, 3. septembra, došlo je do olakšanja i opuštanja: ministar spoljnih polova SAD-a Ačeson i zamenik ministra spoljnih poslova Velike Britanije Mak Najl daju podršku Jugoslaviji – upozoravaju sovjetsku vladu da bi napad na Jugoslaviju imao ozbiljne posledice.

Ta izjava je objavljena u našoj štampi bez komentara, ali na dovoljno upadljivom mestu: još uvek smo zazirali da nam sovjetska propaganda ne zameri podršku „zapadnih imperijalista”, ali i uočavali važnost, možda i presudnu, te podrške. Ipak smo našli načina i da obavestimo, da ohrabrimo svoju javnost – polemišući sa sovjetskom štampom zbog njenog falsifikovanja pisanja zapadne štampe o Jugoslaviji, o sovjetskom ugrožavanju Jugoslavije... A s tim su, tako reći prekonoc, izvetrile i naše dogmatične teze o „trgovanju” zapadnih i istočnih imperijalista na račun Jugoslavije...

Svakako je moja ideološka aktivnost navela Kardelja da predloži da se i ja uključim u delegaciju na zasedanje OUN u Njujorku (New York): sporedniji razlog je bio i da ne bude on jedini iz vodstva u polemici sa sovjetskom vladom u OUN, na koju smo se odlučili posle otvorenih pretnji, bezbrojnih provokacija na granicama i ekonomske blokade.

Mada nisam imao bogzna kakvog diplomatskog iskustva, godilo mi je što ću u „svetskom parlamentu” istupiti protiv sovjetske vlade.

Putovali smo brodom „Queen Elizabeth”: ne samo Tito, nego i drugi vođi su izbegavali avione, a putovanje brodom nam je dobrodošlo i kao odmor.

Ali ja se nisam baš nimalo odmarao. Radio sam, s drugovima iz aparata spoljnih poslova, i na nekakvoj deklaraciji o pravima država, kojoj smo pridavali veliki značaj, iako je ona u OUN i stranoj štampi jedva i zapažena. Ali glavno moje breme su bile dve vreće izveštaja i analiza o prosveti, koje je radilo bezbroj svakojakih

komisija pod upravom aparata CK. Iščitavao sam – tu grdnu gomilu papira od jutra do duboko u noć, uprkos tome što je obilovala ponavljanjem i shematičnošću. Ali vreće su bile povelike – prave pravcate vreće od nepromoćivog platna, pa sam čitanje nastavio i u Njujorku (New York)... Nisam dočitao, a nije ni trebalo, sav taj uredni, sistematizovani i sveobuhvatni pregled, u koji je bio uložen ogroman, iscrpljujući rad velikog broja umnih ljudi i bezbroja službenika, s jednim ciljem – da se postigne ideološki izgrađena i administrativno učvršćena škola. Zamoren, sve neuvereniji, preskočio sam na predloge i zaključke – bili su zaista metodično i dosledno izvedeni: u prvi mah su mi se svideli, mada su mi izgledali preopširni za rezoluciju CK koja je trebalo da se na njima zasniva. Ali najednom mi je sinulo – držim da se to dogodilo prekonoc – da toliko obiman rad nije bio nužan da bi se odredio stav CK. Iz tog kritičkog, „jeretičkog” sagledavanja misao se dalje razvijala sama od sebe: pa i predlozi i zaključci su ne samo preopširni, predetaljni nego i kruti – mnogo je tih „mora”, „treba”, „nužno”, „obavezno”, „sve snage”... Najzad – ne sećam se već kako i u kom trenutku – palo mi je na um da bi čitav smer, čitavu praksu u školi, trebalo preokrenuti a s tim i predloge i zaključke iz „vreća”: od ideologizovane, po uzoru na sovjetsku školu izgrađivane škole – ka tradicionalnoj, slobodnijoj i postupno reformisanoj školi... I dotad sam razgovarao s Kardeljom o tom problemu i mom zaduženju njime: saopštio sam mu svoju „naglu” promenu gledanja, a on se za tren duboko zamislio kao da se i sam doseća, saglasio se: To je odlično, to je put – postavi referat na toj osnovi... – U Njujorku (New York) sam napisao referat o školstvu – Kardelj se s njim složio već tamo, a Tito i ostali u Beogradu...

Istim brodom je putovala i britanska delegacija i deo sovjetske delegacije: između članova naše delegacije i Britanaca se ubrzo uspostavio kontakt, dok su sovjetski delegati, s kojima smo se sretali oko obeda, izbegavali i da im se pogledi sretnu s našim, a njihovo kretanje u grupi, u krdu, i obedovanje u posebnoj, sporednoj sali izazivalo je ironične komentare s naše strane... U jednom trenutku se na palubi pojavio i Hemingvej, ili neko ko je veoma ličio na njega – da bi iščezao kao da je u more potonuo...

Uprkos intelektualnoj intenzivnosti, mene je i na brodu i u Njujorku (New York) raskidala burna, nesmirljiva opustošenost: rešio sam bio da se razidem s Mitrom, ali nisam se još bio odvažio da se združim sa Šteficom – štaviše, i s njom sam se pre polaska posvadao: ni sam ne znam zbog čega, ako ne zbog toga da bih na tom dugom i odgovornom putovanju bio još samotniji i požrtvovaniji:

nezaboravna mi je siva i modra bezmernost okeana koja se u mojoj inspiraciji poistovećivala sa Štefičinim uvređenim i ožalošćenim očima... Kardelj je uočavao moju povučenu i potištenost: bio je veoma pažljiv, nežan prema meni. A znao je i razloge mog preživljavanja: pre našeg polaska Mitra je bila kod njega – da bi uticao na mene, što je on ljubazno odbio...

Amerika me nije impresionirala ni standardom ni tehnikom, valjda i zbog toga što su se, u mojoj svesti, odnosi među ljudima i stanja u ljudima uspostavljali – kao u mojoj ranoj mladosti, pre nego što mi je svešću ovladao marksizam – kao glavni, najsušinski problemi...

Ali Amerika je snažno uplivala na tokove mojih – valjda i ne samo mojih – razmišljanja: mora da nešto nije u redu s našim marksističkim učenjima kad zemlja toliko razvijena i s toliko brojnim proletarijatom, ne samo što nije socijalistička, nego je i njen proletarijat antisocijalistički.

Kardelj je već krajem septembra održao govor u OUN. Radio je na tom govoru pažljivo, konsultujući se s drugovima: glavne primedbe su se odnosile na dužinu. U tom govoru je izložio, odmereno i nedvosmisleno – prvi put pred zvaničnicima sveta – držanje Sovjetskog Saveza prema Jugoslaviji: ne radi se o nekom površnom i ideološkom sporu, nego o hegemonističkim tendencijama koje ugrožavaju nezavisnost Jugoslavije. Sovjetska delegacija, na čelu s Višinskim, zauzela je prema nama stav nipodaštavanja, koji nije bila kadra da sprovede jer se nije mogla uzdržati od psovanja: nama se odjednom, kroz naš slučaj, otkrila nerealnost sovjetske spoljne politike. Naročito je tužno i smešno delovao Manuilski: od negdašnjeg vođe i velikog oratora Kominterne ostale su oveštale fraze, oveštala teatralnost i staračka zapenušenost: to je i sovjetskom vođstvu došlo u pamet, pa je posle tog zasedanja OUN Manuilski iščezao, kao i toliki drugi u bezmernom staljinskom nasilju... A dok smo još bili na putu iz Jugoslavije za Francusku – stigla nas je vest da je general Dapčević izjavio da ne bi imao ništa protiv posedovanja atomske bombe. Kogod je, kao ja, poznao Dapčevića, znao je da se radi o patetičnoj, šaljivoj izjavi. Ali Kardelj se razjario: Taman će to dobro doći Višinskom da zagalami: Protiv koga traži atomsku bombu jugoslovenski načelnik Generalštaba? – Baš tako se i dogodilo – Višinski je skoro doslovno ponovio Kardeljeve pretpostavljene reči: mi smo bez sumnje lako ulazili u dušu „Rusima“, ali su i oni znali šta mi govorimo – imali su u našoj delegaciji obaveštajca, našeg prevodioca, ruskog emigranta koji im je dostavio i Kardeljev govor...

Ja sam održao govor u Političkom komitetu OUN, sredinom novembra: či-

Jugoslavenska delegacija na zasjedanju Organizacije Ujedinjenih Nacija (OUN) u jesen 1949. godine. S lijeva nadesno, prvi red: Aleš Bebler, Milovan Đilas, Edvard Kardelj; red iza: Josip Đerđa, Veljko Mićunović.

tav je bio posvećen sovjetskim napadima i pritiscima na nas. Sovjetski delegati, naročito Višinski, rado su se koristili citatima iz literature i primerima iz istorije, pa je i meni palo na um – svakako ne bez zlobe – da im pročitam fantazije lažova Nozdreva iz Gogoljevih „Mrtvih duša“: i Kardelj se, uz zločest osmeh, s tim složio. Bilo je smeha među delegatima, a ogorčenih izraza na licima sovjetskih predstavnika: Višinski je bacao na mene pogled nasladne, ubilačke mržnje – samo što nije dobacio: Dopašćete nam i vi šaka...

Moj govor nije naišao ni na kakav odziv u američkoj štampi – slab odziv je bio i na Kardeljev govor.. Na jednom prijemu ja sam pitao američkog novinara – držim da je to bio neko iz „Njujork Tajmsa“ (New York Times) – zbog čega ne objavljuju naše pobijanje kleveta da je Rajk bio naš špijun, a mi strani američki špijuni. Jedan od njih mi je odgovorio: Mi pišemo s gledišta naše zemlje... – Nama je, razume se, bilo jasno da američka štampa citira sovjetske klevete a prećutkuje naša pobijanja radi produbljiivanja sukoba između našeg i sovjetskog vođstva, a i radi „vernijeg“ prikazivanja „komunističke džungle“.. Ali je, nasuprot, „Njujork Tajms“ (New York Times) objavio moj razgovor s Dimitrovom na Topčiderskoj

stanici u kome nas je ovaj hrabrio da istrajemo u sukobu sa Staljinom: to je bilo novo i zanimljivo, a poklapalo se i s „gledištima naše zemlje“...

Ali ako nas je štampa ignorisala, diplomatija je postupala obratno: jedva smo odolevali pozivima i susretima... Već prilikom otvaranja Generalne skupštine, ili odmah na početku njenog rada, našoj delegaciji, koja je već sedela u klupama, prišao je britanski ministar spoljnih poslova Bevin i srdačno se rukovao s Kardeljom. Pri tome je držao Kardeljevu ruku tako dugo dok foto-reporteri snime scenu – i dok je sovjetski predstavnici dobro osmotre. Kardelj se takode smešio, s naglašenom srdačnošću. Imao sam utisak da mu takav, iznenadni i presrdačni susret nije najugodniji, ali i da je svestan njegovog pozitivnog značaja: bili smo već „pregoreli“ sovjetske vođe i njihove zamerke, ali još uvek nam je bilo veoma stalo da ne budemo shvaćeni kao „saradnici“ „kapitalizma“ i „imperijalizma“...

Najzanimljivija i najmarkantnija ličnost koja je kod nas ručala bio je kanadski ministar Lester Pirson. U krugovima OUN je uživao glas jednog od najumnijih zapadnih državnika, a takav utisak je ostavio i na nas: pokrupna, intelektualna glava, odmerene i mudre reči. Primetio je, pola u šali: Ne verujem da ću ikada biti komunist, ali kad bih bio – bio bih jugoslovenski. – A o Sovjetskom Savezu i odnosima s njim: Oni, Rusi, imaju sada i atomsku bombu, ali mi zapadnjaci jači smo od njih. Mogli bismo i da ih okupiramo, ali bi to donelo ogromne žrtve i niko ne zna šta da uradi s njima: oni su tako strašni nacionalisti – ne bi se primirili, niti bi se kod njih red mogao zavesti...

Sukob SSSR – Jugoslavija je, uprkos nehajnosti štampe, dospelo u središte interesovanja OUN, naročito posle najavljanja kandidature Jugoslavije za člana Saveta bezbednosti: Kardelj je već u Beogradu izneo tu ideju u Sekretarijatu i Tito se odmah složio. Počela je ogorčena, zakulisna borba koja je kulminirala posle prvog glasanja: sovjetska delegacija je činila sve – od javnih optužbi o kršenju Povelje i „džentlemenskog sporazuma“ do potajnih ucena i pretnji – da omete naš izbor. Ali naši su osigurali podršku SAD-a, a uz pomoć SAD-a – SAD je tada dominirao u OUN – i Latinske Amerike, koja je brojnošću glasova prevagnula u našu korist... Bili smo svesni da je to pobjeda na svetskoj sceni ne samo naše male zemlje, nego i jednog velikog principa: ja sam o tome napisao i članak u Njujorku (New York), koji je odmah i objavljen u Jugoslaviji.

S Mićunovićem sam napravio izlet do Nijagarinih vodopada i Fordove fabrike. A Kardelj je, uoči povratka, posetio Vašington (Washington) – i ja sam išao s njim. Tom prilikom se Kardelj sreo s novoimenovanim američkim ambasadorom

Alenom. – Tipični američki profesionalni diplomata: samouveren, inteligentan – opisao ga je Kardelj. Ali kad je Alen odgovorio – na Kardeljev zahtev o zajednicama – da bi Jugoslavija trebalo da traži pomoć od Amerike, Kardelj se zamislio i saopštio nam: Možda bi to bilo najpametnije – mi smo u velikim ekonomskim teškoćama...

Informburo nije propustio da nas – na dan jugoslovenskog nacionalnog praznika, 29. novembra – kvalifikuje kao „fašiste“ i „ubice“ i optuži za još jedan „definitivni prelazak u tabor imperijalista“: svakako u vezi s izborom Jugoslavije u Savet bezbednosti, doneo je početkom decembra još jednu rezoluciju, ali koja je bila kadra da kod nas izazove jedino podrugivanja – Staljin i sovjetsko vodstvo očito su živeli u prohujalom vremenu.

Ja sam želeo da se vratim avionom, ali Kardelj se nije s tim složio. Putovali smo brodom „Ile de France“, koji nije bio velik i pompezan kao „Queen Elizabeth“, ali je imao više topline i neformalizma.

U svom stanu nisam zatekao Mitru: preselila se u omanju vilu, uzvši sa sobom najnužnije stvari. Iste večeri, po povratku, svratio sam kod Rankovića – da predam poklončice njegovoj supruzi Slavki i deci. Tamo sam zatekao i Šteficu – verovatno ju je Slavka i pozvala. Po završetku posete, uzeo sam Šteficu u kola, da je odvezem njenoj kući u Ulici vojvode Dobrnjca. Ali sam je svratio u moju vilu, da joj predam prstenčić koji sam za nju kupio u Njujorku (New York). Obradovala se: sve vreme sam na nju mislio, a sada je nastupio i preloman trenutak u našim odnosima – nije mi više bila tuđa ni misao da se oženim njom, iako to nismo spominjali.

Uskoro po našem povratku iz SAD-a, već krajem decembra 1949. godine, održan je III plenum, o prosveti. Držim da su mnogi – većina u partiji, a ne samo ja – doživeli taj plenum kao značajan, ako ne i preloman, u našem iznalaženju vlastitih puteva i odvajanju od sovjetske ideologije i sovjetskih metoda... Ja sam u referatu postavio: „Nije, dakle, problem toliko u tome šta – kakvog čovjeka – hoćemo da stvorimo, koliko u primjeni metoda koji će to zaista i osigurati“. A u Zaključcima, koje sam ja takode skicirao: marksizam se više ne izdvaja u poseban predmet, nego se insistira na naučnosti – samim tim i na marksizmu! – nastave i predmeta u celini, ukida se prioritet ruskog jezika i uvodi ravnopravnost – dobrovoljan izbor, i ostalih stranih jezika (engleskog, nemačkog, francuskog), ustaje se protivu „prosvetnih činovnika“ i nastoji na „slobodnoj izmeni mišljenja među nastavnicima“, itd... Bilo bi netačno, groteskno, ako bi ma ko prisvajao sebi

u zaslugu dostignuća tog plenuma. Niti bih ja mogao održati takav, demokratski, referat da me najpre nije podržao Kardelj, a Tito se kasnije takođe složio. Niti bi meni mogle doći u glavu takve, „jeretičke” misli da nije bilo žestokih, sve žešćih i sve grozomornijih sovjetskih pritisaka, a pogotovu da nije bilo bezbrojnih, strasnih i otrežnjujućih kreativnih diskusija u partijskom vrhu i u sredini u kojoj sam delovao: moja zasluga, ukoliko je ima, mogla bi biti samo u tome što sam se dosetio i formulisao misli i ideje koje su ključale oko mene...

Jer dovoljno je da se baci pogled na izborne govore vođa (osobito Tita, Pijađe, Kidriča i dr.) na početku 1950. g., pa da se shvati i uoči da je u vrhovima – dakako u različitom stepenu od ovog do onog funkcionera – prevladavala ne samo atmosfera odbacivanja sovjetskih, nego i preispitivanja svojih formi i metoda... Inače ne bi bio mogućan ni moj izborni govor studentima 18. marta 1950. godine – namerno sam ga, za datu sredinu, komponovao tako da bude što učeniji, što komplikovaniji – u kome sam izneo da se u Sovjetskom Savezu državni monopol nad proizvodnjom pretvorio u monopol nad društvom i da smo mi, naša partija, ona hegelovska negacija sovjetskog sistema...

Proces „demokratizacije” nije bio ni jednostavan ni lak, a ni odvažno i jednostavno podupiran: ni taj Treći, „prelomni” plenum nije protekao bez druge, „birokratske”, „staljinističke” strane: „Sve snage” – pisalo je u odlukama tog plenuma o ekonomiji – „na učvršćenje postojećih radnih zadruga” (tj. kolhoza).

Ta neusklađenost, to dvojstvo u praksi i u gledanjima opažalo se i u privredi, a ne samo u teoretskim gledanjima. Dok je u poljoprivredi insistirano na kolektivizaciji, u industriji i trgovini su već preduzimani prvi, ali koretni koraci k decentralizaciji i jačanju slobodnog tržišta. Najodlučniji i najpronijljiviji nosilac ovih tendencija bio je Kidrič, koji je uz to raspolagao neverovatnom radnom energijom. U tome je – možda i više no ja u ideološkim problemima – imao podršku Kardelja, na kome je i dalje ležao najveći deo odgovornosti za funkcionisanje državnog i socijalnog mehanizma.

Ja se dotada nisam ni zanimalo privrednim pitanjima – smatrao sam i da ih ne poznajem dovoljno. I mada sam poznavao Marksovu ekonomiju, nisam je ni tada – nasuprot našim novopečenim znalcima smatrao pogodnom za upravljanje privredom. S vremenom sam shvatio da je marksizam socijalna filozofija, a ne uputstvo za promenljivi i osetljivi privredni život.

A ka Kidriču me manje vuklo interesovanje privredom, nego njegovo živo, kritičko razmišljanje, u mnogo čemu srodno mome. Kroz tu srodnost, kroz raz-

mišljanje, u meni se budilo i jačalo interesovanje za privredu, ali ni tada, pa ni sada, nisam imao dubljeg, konkretnijeg razumevanja privrednih tokova – nisam, niti imam, za to ni potrebne spremne: ja sam na privredu gledao i gledam kao na jednu, možda najvažniju, stranu međuljudskih odnosa i moje interesovanje za nju je time i inspirisano. Iz toga su, valjda, potekle i neke moje – za privredu neznčajne, ali za razbijanje lenjinističkog dogmatizma u privredi, korisne inicijative... Kidrič je bio prezauzet, ali je s olakšanjem prihvatio kad bih ga „prekinuo” u radu. Jednog zimskog predvečerja, 1949. ili 1950. god., svratio sam kod njega u Plansku komisiju, a on mi se, u razgovoru, pohvalio da svakog dana dobija izveštaje o izvršavanju plana iz svih jugoslovenskih fabrika, trgovina i gradilišta: To ni Rusi nisu uspeli – oni imaju samo mesečne izveštaje. – I dodao je: Dva kamiona izveštaja svakog dana. – Pa ko to čita? – upitao sam ga. – Ima drugova za to zaduženih. – Čekaj, ali koliko ih ima? Koliko treba ljudi za to? I kakvi su, jesu li kvalifikovani? I šta se poduzima ako je neko jednog dana podbacio u proizvodnji? – Kidrič je, već neodlučno, počeo da mi objašnjava. Ja sam se povukao a on mi se javio posle nekoliko dana telefonom: Znaš, ono svakodnevno skupljanje izveštaja iz svih preduzeća – to je najčistija birokratska glupost. Jalov posao: dva-tri službenika koji su za to zaduženi ne uspevaju da pogledaju ni stoti deo materijala... – Sagleđavanje te planske besmislice bio je povod, makar i ne jedini, da Kidrič promeni čitav sistem planiranja: umesto detaljnog i detaljističkog planiranja – planiranje „privrednih proporcija”.

Kidrič je posedovao živu inteligenciju i obimno obrazovanje, čak i iz tehničkih nauka. A kad bi se jednog predmeta, jednog smera dohvatio, izvršavao ga je sa strasnom, neobuzdanom energijom, previdajući i zaboravljajući „sporednosti” – možda nas je sličnost u tome takode zbližavala. Ta osobina, loša za državnike u miru, za revolucionare – a mi smo još delovali u revolucionarnim uslovima – može biti dragocena i odlučujuća: to Kidričevo svojstvo, ta njegova inteligencija i energija, udarili su osnove na kojima jugoslovenski sistem počiva i danas... A budući da je Kidrič imao i oštromnog, intelektualnog cinizma, znao je da primeti, kadgod bi se donela neka nova, „slobodnotržišna” odluka: Odlično, još jedna „kapitalistička” mera...

Krajem 1949. i početkom 1950. godine teoretsko mišljenje naših vrhova ne samo što je napustilo Staljina, nego se brzo kretalo i dalje – od Lenjina ka Marksu. Kardelj je isticao: Citatima se može sve dokazati. – I dalje: Nemoguće je potpuno odvojiti Lenjina od Staljina: najzad – Staljin ističe iz Lenjina.

U tom kretanju ka Marks-u, mi smo se u svom kritičkom razmišljanju najviše zadržavali na lenjinističkom tipu partije – kao izvoru i sredstvu ne samo pobjede, nego i „skretanju” posle zauzimanja vlasti. Jer prihvatajući Marksovu teoriju o odumiranju države – utoliko čvršće ukoliko smo odlučnije kidali sa staljinističkim formama, mi smo uviđali da odumiranja države nema i ne može biti bez promenjene uloge partije. Ali u tom domenu, u problemima partije, najsporije se išlo i najmanje se i pošlo: tu se nailazilo, uvek, na tvrdi bedem konzervativnih, okoštalih funkcionera i već formiran, učvršćen sloj partijske birokratije.

Ponovo sam počeo da prorađujem Marksov „Kapital” – u nameri da otkrijem izvornu istinu, odnosno „nepodudarnost i zablude” Staljina, pa i Lenjina. S tim izučavanjem Marksa spojilo se moje „socijalno” interesovanje za ekonomiju. Ne malu ulogu su, u mojim razmišljanjima, igrale i žive diskusije sa Kidričem i Kardeljom, a i birokratska bezizlaznost s kojom se rvala naša ekonomija.

Tako mi je, pročitavajući u drugom tomu „Kapitala” mesta koja se odnose na buduću „asocijaciju neposrednih proizvođača” kao na oblik prelaska ka komunizmu, palo na um da bi čitav naš privredni mehanizam trebalo uprostiti na taj način što bi se sva uprava prepustila onima koji rade u preduzećima, a država obezbeđivala za sebe samo porez... Jednog kišnog dana kasnog proleća, u razgovoru u automobilu pred mojom vilom, izložio sam tu ideju Kardelju i Kidriču. Obojica su bili mišljenja da je to prerano. Ali tih dana je bio kod Kardelja sastanak sa sindikalnim funkcionerima, koji su, među drugim pitanjima, izneli i predlog o ukidanju radničkih saveta – oni su postojali odranije, ali kao anemična, savetodavna forma. Kardelj se tome usprotivio, ističući da bi te savete, naprotiv, trebalo ojačati. U to vreme i Kidrič telefonira meni: Znaš, ona tvoja ideja – to bi se sad moglo sprovesti. – A Kardelj spaja tu ideju sa radničkim savetima. Počinje diskusija – uobličava se samoupravljanje, u čemu Kardelj već ima presudnu, kreativno-praktičnu ulogu... Verovali smo da smo, najzad, otkrili pravi, konačni put ka odumiranju države, odnosno ka besklasnom društvu... Tito je u prvi mah – kad smo to izložili u ministarskoj sali Skupštine – bio protiv: Nisu naši radnici još zreli za to. – Ali Kardelj i ja smo bili nepopustljivi, jer je i rad na zakonskom oformljavanju već bio odmakao. Tito je prohodao, a onda oduševljeno uskliknuo: Pa to je ono Marksovo – fabrike radnicima!... – Tito je i inače, u tim teoretskim raspravama, stajao malo po strani: zbog zauzetosti, zbog hijerarhijske uzvišenosti, a i zbog neteoretskog mišljenja...

Kardelj i ostali su pridavali izuzetan, prelomni i istorijski značaj Osnovnom

zakonu o upravljanju (tj. samoupravljanju). Tito je i to prihvatio, pa je on, kao najodgovorniji, bio i referent u Skupštini 26. juna 1950. g.: istakao je da se to moglo uraditi i ranije – da smo marksizam-lenjinizam više primenjivali na naše uslove, a manje primali zastarele sovjetske recepte.

Istog dana, ili dan ranije, kad je kod nas počela rasprava o zakonu o samoupravljanju, izbio je rat u Koreji. Mi smo bili uvereni da iza te avanture stoje Staljin i sovjetska vlada. Držali smo, u štampi, stranu Severnoj Koreji, ali smo istovremeno donosili i saopštenja druge, američke strane. Dugo smo se kolebali oko određivanja zvaničnog stava, a istodobno su se bugarske trupe počele gomilati prema Jugoslaviji i množiti incidente po našim granicama. To je kod nas izazivalo manje bojazni i uzbuđenja nego prošlog leta. Tada sam čuo, u jednom slučajnom razgovoru, od načelnika vojne obaveštajne službe generala Srećka Manole, da vojske „informbiroovskih” država koje se gomilaju na našim granicama nisu ni približno dovoljne za intervenciju u Jugoslaviji. U vezi s tim dodajem: obaveštenja naše vojske o kretanju, snazi i razmeštaju tih vojski bila su zapanjujuće tačna i precizna... Ipak se načelnik Generalštaba Koča Popović našao na muci, jer je na njemu ležala ogromna odgovornost a nije imao odgovorne zvanične procene situacije: bilo mu je – po mom mišljenju – nelagodno da ide kod Tita, jer je pretpostavljao da će mu ovaj odgovoriti – da on, Koča, brine o svom poslu, a da o procenama ima već ko da brine. Koča je bio blizak sa mnom, pa me pozvao, jednog popodneva u Generalštab na razgovor. – Na meni je odgovornost, a ja ne znam kako vodstvo procenjuje situaciju. Da li je Politbiro svestan da je naša vojska tako slabo i heterogeno naoružana, da će se u slučaju sovjetskog napada, za nekoliko dana raspasti u partizanske odrede? – Odgovorio sam mu – da Politbiro o tome nije diskutovao, ali da prevladava mišljenje da do napada neće doći, što ne znači da se ne treba svim silama pripremiti za odbranu...

Uprkos mom insistiranju – zbog otklanjanja nejasnoća i nedoumica u propagandi – da se zauzme zvaničan stav o ratu u Koreji, s tim je odgađano sve do početka septembra, delom i zbog toga što je Kardelj bio na odmoru. Najzad je on dao izjavu, 6. septembra, na kojoj sam i ja sarađivao: određivanje agresora je moglo biti i preciznije, ali je kvalifikovanje Sovjetskog Saveza, kao posrednog izazivača kome nije stalo do slobode korejskog naroda, bilo dovoljno za potrebe propagande i orijentaciju partije... Kao zanimljivu pojedinost iz rasprave oko Koreje navodim tačno predviđanje generala Peka Dapčevića – da će Amerikanci održati mostobran na jugu Koreje i da će preći u protivofanzivu s bokova Koreje...

Već je bio obavljen preokret u objavljivanju informacija sa Zapada i istupanja zapadnih državnika. A i u kontaktima sa zapadnim predstavnicima. Jačaju kontakti sa zapadnim socijalistima... Sećam se kako su me na prijemu u francuskoj ambasadi, 1950, povodom 14. jula, gde sam bio prisutan u ime vlade jer je Kardelj bio izvan Beograda, diplomati slušali sa živom radoznalošću i odobravanjem kad sam izlagao o samoupravljanju i daljoj demokratizaciji...

Jugoslavija je – bar je tako izgledalo množini, a množina u vrhu je u to bila uverena – kretala novim, nevidenim demokratskim putem. U tome je, dakako, bilo mnogo privida i samoobmane – neizbežnih u svakoj, pogotovu revolucionarnoj idealizaciji vlastite prakse. Partijska birokratija je bila prisiljena, spoljnim i unutarnjim pritiscima i strujanjima na vrhu, da čini ustupke, da se pritajuje i obezličuje u oblasti ideologije, ali je i dalje bila tvrdokorna, nepopustljiva i nedotupavna kad god bi se zadrlo u njene materijalne i socijalne privilegije... U tome je naročito žestoka i indikativna bila reakcija na satiru Branka Ćopića „Jeretička priča“, u kojoj je ovaj razgolićavao tupost i nezajažljivost političke birokratije: funkcioneri bezbednosti su otvoreno pretili da će Ćopića premlatiti. I iz Tita je izbijao bes, koliko „partijski“ toliko i ličan: „On laže, on je iznio neistinu“, izjavio je na Kongresu žena, 29. oktobra, dakako uz oduševljeno odobravanje. Pijade je požurio, nezvan, da napiše članak protivu Ćopića – „'Junaštvo' Branka Ćopića“. Ja sam članak popravio, s ciničnom izjavom da postupam kao što bi postupao član sreskog komiteta. S Briona su sevale munje protiv Ćopića, koje sam na jedvite jade ublažio predlogom da razgovaram s Ćopićem. Objasnio sam Ćopiću da nam ometa, jureći pred ruđu, izvođenje demokratizacije. A on: Sad je meni jasno, družo Đido, šta sam ja zabrljao. – Znajući Branka kao šereta, rekao sam mu: Nemoj da pričaš, a sad, kad izideš na hodnik, smejaćeš se u sebi: Ala sam ga preradio. – Ipak se po Branka sve svršilo bolje nego što je moglo da bude, mada su i on i drugi satiričari učutkani na duže vreme.

Ja sam nisam ćutao, niti bio voljan da se učutkam. Istovremeno s Pijadeovim napadom na Ćopića izlazi moj članak „Savremene teme“ u kome sam sovjetski sistem analizirao kao državni kapitalizam i izvukao zaključak da je suprotnost između nas i Sovjetskog Saveza suštinski veća nego između Sovjetskog Saveza i kapitalističkog Zapada, odnosno SAD-a... Teza o državnom kapitalizmu u SSSR-u je potom bila prihvaćena i u vođstvu, čak i od Kardelja i Tita – da bi posle mog svrgavanja 1954. godine i izmirenja s Hruščovom bila prekonoc napuštena...

Taj moj članak, uz članke i istupanja drugih vođa, bio je povod za novu, zna-

čajnu odluku Politbiroa: tretiranje teoretskih rasprava kao nedirektivnih, ukidanje „prorađivanja“ u partiji govora i članaka vođa za koje Politbiro nije izričito naglasio da imaju direktivan karakter. Prelom u tome je napravio Tito u svom govoru gardijskim oficirima, 29. novembra 1951. godine, ali pošto smo ga Kardelj i ja upozorili na akutnost problema... Ali, u vezi s tim dogodio se i nemio slučaj, koji je odblesnuo i kroz Titove reči: jedan oficir, pritešnjen, optužen za „inform-biroovsko kolebanje“ od svoje partijske organizacije ili partijskog foruma zbog neprihvatanja teze o državnom kapitalizmu u SSSR-u – izvršio je samoubistvo. To je neprijatno i bolno odjeknulo u vrhu: nijedna dobra namera, nijedan nov korak nije mogao da se učini – takva je još bila ideološka netrpeljivost i učaurenost i u višim partijskim slojevima – bez nedužnih žrtava. A Tito je – tako sam čuo od nekog druga – u ljutitoj ojađenosti uzvikivao: Da se meni ubijaju oficiri zbog tvrdnji da Sovjetski Savez nije socijalistički! – Ali toj tezi, toj tvrdnji su koreni bili u diskusijama u vrhu, koje ni Titu nisu bile tude, pa joj se i on priklonio – čim ga je ljutnja prošla... U pomenutom govoru gardistima Tito je zaključio: istupanja vođa, s novim pogledima, toliko su se namnožila i proširila da bi „prorađivanje“ tih istupanja ne samo sputavalo i ukalupljivalo, nego bi i vremenski bilo neizvodljivo. Tito je problem shvatio utoliko brže što je i sam opažao novu, demokratskiju klimu u partiji: „... Bez obzira na to što su takvi članci u osnovi tačni“, rekao je Tito tom prilikom, „nijedan od nas ne može pretendovati da može uvijek dati sto-procentno pravilnu ocjenu i analizu, a da prije toga ne upozna uzroke izvjesnih pojava i dok ti uzroci ne dopru do svijesti većine. Ja smatram da teoretski članci nisu za pretresanje na ćelijskim sastancima kao nešto direktivno i definitivno i, prema tome, članovi partije mogu o njima diskutovati, ali ne kao o liniji Partije, kao o nečemu što je dato kao postavka, nego kao o materijalu koji treba da deluje na masovni razvoj teoretske misli... – Prema tome, pogrešno je brkati slobodnu diskusiju o teoretskim pitanjima unutar partijske organizacije sa već donijetim odlukama o pojedinim pitanjima... Tu se ne smiju i ne mogu osuđivati ljudi niti lomiti preko koljena. – Dakle, prije nego se donese definitivna odluka – potpuno pravo diskusije na demokratskim načelima, a poslije i disciplinarno prihvatanje stava koji je zauzela većina po pojedinim pitanjima...“

1951. godina je bila kulminacija, u mnogo čemu i dovršavanje, sukoba sa Sovjetskim Savezom.

Za mene je ona počela posetom Londonu – formalno na poziv Chatham Housea (Institut za međunarodna pitanja), radi predavanja o sovjetsko-jugosloven-

skim odnosima, a faktički na poziv britanske vlade. Sa mnom je išao i Dedijer, ali ne samo kao odgovorni funkcioner nego i kao prevodilac – u usputnoj, vrlo poverljivoj misiji.

Naime, mi smo već primali pomoć u hrani i sirovinama zapadnih država (SAD, Britanija, Francuska), ponajvećma iz SAD-a. Ali naša vojska je bila nenaoružana i neopremljena. Pomoć u oružju i opremi, nužniju i dragoceniju nego i u hrani, mi dotada nismo tražili zbog „zaostale svesti” naših komunista – zbog toga što bi time u našim partijskim redovima sovjetska propaganda našla pogodno tle za kominformovsku tvrdnju o prelasku „Titove klike” u tabor „imperijalista”.

U Politbiuro se već odranije, od 1950. godine, govorilo i o toj nuždi za oružjem i o nemogućnosti njenog zadovoljenja: Tito, a s njim vojni vrh, oštrinu tog pitanja su osećali, pa i izražavali, više no drugi. Ali postupci sovjetskog bloka i saznanja o nesocijalističkoj prirodi i agresivnim namerama sovjetske vlade već su, do kraja 1951. godine, bili toliko uvreženi i rašireni da su se – po oceni Tita i Politbiroa – mogli poduzeti prvi koraci za dobijanje vojne pomoći sa Zapada, odnosno od SAD-a. Najpre je Tito to nagovestio u intervjuu Junajted presu (United Press), početkom januara 1951. godine: istakao je potrebu za naoružanjem izvana, podvukavši da dotada ništa nismo tražili „da ne bismo dali materijala neprijateljskoj propagandi”. A pred moj odlazak u London održan je, kod Tita, sastanak Sekretarijata, na kome mi je naloženo da pokrenem pitanje pomoći u oružju... London, odnosno laburistička vlada, nisu slučajno izabrani za pokretanje tog pitanja. Re-rezentativna laburistička delegacija, na čelu sa sekretarom Morganom Filipsonom i predsednikom Siton-Vatsonom, već je boravila 1950. godine u Jugoslaviji i imala s našim vođstvom – najveći deo razgovora pao je na mene – veoma otvorene, zblizujuće razgovore. I zvanični odnosi s laburističkom vladom postali su otvoreniji i srdačniji. Tako su laburisti, a i ostali evropski socijalisti, bili ne samo prelazni stupanj u našoj saradnji sa Zapadom, nego i delatna snaga s kojom nas je saradnja izvlačila iz izolovanosti i oslobađala ideoloških predrasuda o komunistima kao jedinim istinskim predstavnicima radničke klase i socijalizma...

Vođstvo, za razliku od našeg aparata, relativno brzo – već 1949. godine – ota-rasilo se iluzija da će doći do rascepa u komunističkim partijama na sukobu SSSR – Jugoslavija. Jedino su se k nama iz komunističkih partija okrenuli pojedinci, i to oni koji su već bili „otпали” od svoje partije, odnosno koji su se razočarali u Moskvu. Takvi su bili Španci – Felix Montiel i Hose del Barrio. Kod Italijana Kuki i Manjani, koji su se odvojili od svoje partije znatno posle izbivanja sukoba SSSR –

Jugoslavija: presudan nije bio taj sukob, nego neslaganje sa svojim vođstvom. Pri našem CK je ustanovljeno odeljenje za veze sa socijalističkim pokretima, kome sam ja bio na čelu, a moj pomoćnik i motorna snaga Dedijer. Pojavili su se i neki nemački nezadovoljnici: s njima sam se sastao ilegalno u Švajcarskoj i moj uti-sak o nesnalažljivim, ograničenim i neuplivnim ličnostima se kasnije i potvrdio. Saradnja s pomenutim Špancima i Italijanima, pak, odvijala se bez teškoća, ali i bez većeg upliva u pomenutim partijama: partije su ne samo bile „staljinizovane”, nego su se upravljale prema svojim interesima – jedino su socijalističke partije razmišljale i odlučivale nedogmatski, prema svojim procenama odnosa izazvanih sukobom SSSR – Jugoslavija...

A da bi se tajnost našeg traženja oružja, koje je trebalo da ja pokrenem u Londonu, sačuvala i od šifranata, s Rankovićem sam za predsednika Atlija i za predmet, tj. za naoružanje, ugovorio pseudonime.

U London smo stigli 28. januara 1951. godine. 30. januara nas je primio Ernst Devis, koji je zamenjivao obolelog ministra spoljnih poslova Bevina. 31. januara je i Čerčil izrazio želju da nas vidi – o tome ću nešto kazati kasnije. Istog tog dana britanska vlada je u našu čast priredila ručak, na kome su, uz predsednika vlade K. Atlija, bili najistaknutiji vođi laburista.

Dedijer i ja smo izdvojili na tren Atlija i saopštili mu da bismo želeli da čuje-mo mišljenje britanske vlade o eventualnoj pomoći Zapada u oružju. On je rekao da će nas pozvati i dati nam odgovor. Posle dva, možda i tri dana, pozvali su nas u Dauning Strit (Downing Street) i uveli u salu za sednice vlade. Atli nas je odmah seo oko sebe, za dugački sto, izvadio hartiju i pročitao saopštenje od jedne rečeni-ce – da britanska vlada gleda sa simpatijama na naše traženje pomoći u oružju.

Inače je moje predavanje – po mom utisku – bilo dobro primljeno, a naro-čito odgovaranje na pitanja, često provokativna. Dedijer i ja smo posetili i ru-darski grad Durham – prekodan smo se uvlačili u rudarska okna, a uveče imali večeru, utoliko ugodniju što je bila skromna i nezvanična, kod Siton-Vatsona. I konzervativni poslanici, na čelu sa Makmilanom – on je na mene ostavio utisak prisebne i nenametljive ljubaznosti – priredili su nam prijem u Parlamentu... A Englezi bi bili nedosledni svom stoletnom, rafiniranom političkom iskustvu – da nisu kraj mene, za vreme jednog obeda, seli H. Siton-Vatsona, radi intervencije, na srpskom, za našeg zatvorenika Dragoljuba Jovanovića; da nisu pokušavali da udese sastanak između mene i Vjenceslava Vildera, emigranta i mog znanca iz studentskih dana...

Tom prilikom, na večeri kod ambasadora Brileja, upoznao sam se s Anojri-
nom Bevanom, vođom levih laburista, koji je na mene ostavio utisak dinamične
ličnosti, živog nekonvencionalnog uma.

A k Čerčilu smo pošli s radoznalim i razdraganim uzbuđenjem, u njegovu
kuću u Londonu – ne veću, ne raskošniju od osrednjih dedinjskih buržoaskih
vila, u kojima su se posle rata razmestili jugoslovenski viši funkcioneri.

Čerčila smo zatekli u spavaćoj sobi, u krevetu – izvinio se što nas prima u tak-
kvom položaju. Odmah nas je pozvao na ručak, ali mi smo se izvinili – doista nam
je bilo žao što propuštamo takvu priliku – da smo se obavezali da budemo na ruč-
ku kod engleske vlade. Čerčil je počeo: Imam osećaj da se nalazimo na istoj strani
barikada. – A kad smo mi to potvrdili, on je razdragan upitao: A kako je moj stari
prijatelj Tito? – Ja sam, već usput, smislio da Čerčilu prebacim što je uvredio, u
svoje vreme, mog šefa Tita, pa kad su Brilej ili Dedijer odvrtili da je Tito dobro, ja
sam pridodao: – Ali Vi ste rekli da Vas je on prevario? – Kad, gde? – iščuđavao se
Čerčil. – U vašem govoru u Fultonu, 1946. godine. – Ma nije moguće! Kakvih ja
sve gluposti nisam rekao u životu – rekao je Čerčil, s izrazom nelagodnosti. Ja sam
dodao, nasmejano: Ali mi se nismo uvredili zbog tih Vaših reči, shvatili smo to kao
priznanje. – I on se sardonično nasmejao. Potom me je upitao: Vi ste član Politbiroa
– osećate sovjetski mentalitet: da li biste, da ste član sovjetskog Politbiroa, navalili
na Evropu. – Odgovorio sam da ne bih. – A ja, vidite bih! Šta je Evropa, nenaoru-
žana, razjedinjena – za dve nedelje Rusi bi mogli izbiti na Lamanš (La Mansche).
Ovo ostrvo bi se branilo kako-tako, ali Evropa... Da nije atomskog oružja, Rusi bi,
možda, već krenuli. – Neko od nas je spomenuo da su Rusi iscrpljeni, da se još nisu
oporavili od rata. Ja sam primetio: Činjenica da Rusi još nisu nas napali govori da
ne nameravaju da napadnu Evropu. – A Čerčil je prihvatio: Da. A njih koči i to što
je Staljin pametan – ne upušta se u avanture. I star je – ne beži mu se po Sibiru i po
skloništima od atomskih bombi... – Čerčil se u jednom trenutku zaneo u strateška
razmišljanja: Da, Ruse zadržava strah od atomskih bombi. Oni su centralizovana
imperija. Ako bi se bombardovali atomskim bombama saobraćajni centri – tu ni
žrtve civila ne bi bile velike, periferija bi počela da se razlabljuje i otpada: Staljin to
dobro zna... – Pri tome se pridigao u krevetu i onako bezub i u spavaćoj kapi, počeo
raširenim, nadole okrenutim prstima, da imitira padanje bombi: prikaza u kojoj je
još buktao, nesmanjeno, ratnički duh. Razgovor s Čerčilom je trajao oko pola sata, a
na kraju nam je rekao, bezmalo bolećivo: I nemojte mnogo da gnjavite seljake – oni
su bezazleni, oni nisu ništa krivi...

Pregovori o dobijanju oružja sa Zapada odvijali su se brzo i bez teškoća: zau-
zet svojim poslom i svojim interesovanjem, ja ih nisam pratio. A Tito je u inter-
vjuu Rojteru (Reuters), početkom marta, i javno nagovestio takvu mogućnost... A
slušao sam od naših generala, najviše od Dapčevića, s kojim sam se družio, da su
pošiljke američkog oružja veoma uredno pakovane, a samo oružje novo novcato
– topovi čak i s čistilicama. Ipak je – ukoliko sam tačno razumeo – to oružje bilo
na tehničkom nivou Drugog svetskog rata, tj. nije bilo najnovijih modela: no nas
je i to zadovoljavalo, budući da ni naši hipotetični protivnici nisu bili bolje nao-
ružani, a ratna tehnika još nije bila znatnije poodmakla, sem u mlaznoj avijaciji
(i atomskom oružju, koje nije ni traženo)... Imao sam i ja udeleža, neznačajnog, u
dobijanju oružja od SAD-a. Naime, povodom posete načelnika štabova američke
vojske generala Kolinsa, oktobra 1951. g., bio sam određen da u ime vlade pri-
sustvujem večeri koju je američka ambasada davala u njegovu čast. Usput su mi
generali Koča Popović i Dapčević sugerisali da od Kolinsa tražim mlazne avione.
Kad sam pokrenuo to pitanje, pao mi je na um i argument koji bi bio uverljiv za
Kolinsa, budući da se on izgovarao – da to nije isključivo njegova nadležnost, da
moraju najpre snabdeti saveznike. Rekao sam mu: Mi ne shvatamo zbog čega
nam ne biste dali mlazne avione – jedini razlog koji vidimo jesu vaše ideološke
predrasude, jer smo komunisti... – Imao sam utisak da je to delovalo na Kolinsa,
koji je, inače, na nas ostavio utoliko prijatniji utisak što je ličio na civila u uni-
formi. No makar moj utisak i ne bio tačan – mlazne avione smo uskoro dobili,
doduše školske modele, ali i kao takve upotrebljive za ratna dejstva...

Sve naše snage su se pokrenule, kao preporođene: teoretska, ideološka sazna-
nja, pregorka, najubitačnija iskustva i promenjen položaj države, oplodavali su se
u reformisanju unutarnjih formi. Već početkom februara 1951. godine usvojen je
novi Krivični zakonik, a kasnije i novi Krivični postupak, na kojima je strasno i
predano – uz pomoć stručnjaka i nadgledanje Kardelja – radio Moša Pijade: on je
bio uveren da ti zakoni spadaju u najbolje, najdemokratskije na svetu – i doista su
označili prelom i skok u odnosu na dotadanje proizvoljnosti i policijsku svemoć.

I dok su ti zakoni razmatrani i usvajani, Jugoslaviju je – 12. aprila 1951. go-
dine – posetio generalni sekretar OUN Trigve Li, pa se naš unutarnji samouve-
reni polet poklopio s porastom našeg prestiža u svetu... Tito se tada, posle teških
napada, pripremao za operaciju žuč, a Kardelj se oporavljao od operacije kičme
– ako se dobro sećam. Zbog toga sam ja igrao ulogu domaćina Trigve Lija. Po-
seta je protekla srdačnije nego što je zahtevala funkcija Trigve Lija... A kao zani-

mljivost navodim da me on, dok sam ga u autu pratio na aerodrom, upitao: Ali šta je bio razlog vašoj pomoći ustanicima u Grčkoj? – Revolucionarni idealizam – odgovorio sam. – A kolika je, stvarno, bila ta pomoć? – Naveo sam mu – bez mnogo promišljanja, uveren da on to neće zloupotrebiti – okrugle cifre. – To je bila pozamašna pomoć – prokomentarisao je Trigve Li...

Titova operacija na Bleđu – zbijala je i zbližavala – u poletu otpora i reformisanja – vođstvo: prvi put, od rata, osetili smo toliku srdačnost prema Titu i povezanost s njim i među sobom da smo poverovali, bar ja, u njihovu neprolaznost i neraskidivost. I Jovanka je tada, u ulozi negovateljice Titove, izišla na javu iz uloge potajne ljubavnice. Nju su vođi, bar većina, i ja među njima, prihvatili srdačno i s poverenjem.

Prvomajske proglase je najčešće pisao Tito. Ali tada, bolestan, nije to učinio, pa je to – ako se ne varam – palo na mene. No vredi navesti najvažnije mesto, kao ilustraciju naših stremljenja i naših iluzija, našeg političkog mišljenja: „Dalje učvršćivanje i proširivanje ličnih prava građana, dalje uvlačenje najširih masa u upravljanje državom i privredom, dalje razvijanje bratstva i jedinstva naših naroda, dalja borba protiv birokratskih tendencija i svih pojava kršenja naše socijalističke zakonitosti – eto to su zadaci koji stoje pred našim narodima, Partijom, Frontom i društvenim organizacijama.

Naša zemlja na taj način visoko uzdiže zastavu demokratije i socijalizma, koju su današnji vlastodršci Sovjetskog Saveza pogazili oduzevši radnim masama sva prava i slobode i prešavši na politiku interesnih sfera, osvajačkih ratova i podjarmljivanja drugih naroda, a sve to radi eksploatatorskih i nezajazljivih apetita birokratske kaste koja smatra da – tobože u ime borbe protiv kapitalizma – ima pravo da pljačka i rasipa rad trudbenika u 'njenoj' i tuđim zemljama.”

No u mom sećanju, kao i u mom ondašnjem saznanju, najznačajniji su bili referat Rankovića na IV plenumu CK, 3. juna 1951. g., i Kardeljev članak „U borbi za socijalizam i nezavisnost” u „Borbi”, 1-3. jula 1951. godine.

Rankovićev referat se odnosio na stanje i delatnost policijskih i sudskih organa, mada je nosio bezazlen, parolaški naslov: „Za dalje jačanje pravosuđa i zakonitosti”. Činjenica da je Ranković upravljao tim službama ili ih nadzirao, mogla je – na prvi pogled – da umanjí objektivnost rasuđivanja. Ali Ranković je – s pedantnošću koja mu je bila svojstvena i s doslednošću svojstvenoj komunistima kada se već odluče na zaokret – izložio „pravno” stanje, a time, makar posredno, i da je čitav sistem prožet bespravljem i bezakonjem. Težinu i uverljivost te

porazne kritike uvećalo je – u datim uslovima – baš to što je ona potekla od šefa celokupne policije i istovremeno organizacionog sekretara partije. Ranković je, između ostalog, naveo: „Ima sudova koji konkretnu neposlušnost prema pojedinim državnim organima ili službenim licima pretvaraju u kontrarevolucionarno delo. Tako je, na primer, jedan sud proglasio uvredu jednog predsednika mesnog odbora i njegove supruge za krivično delo protiv naroda i države i izrekao kaznu od tri godine lišenja slobode... Neki sudovi pokazuju i otvoreno kršenje zakona. Za jedno isto krivično delo primenjuju neodgovarajuće – preblage ili prestroge kazne... Organi unutrašnjih poslova, uključujući i Upravu državne bezbednosti, takođe u svom radu imaju krupnih slabosti i nedostataka. Pre svega, u pitanju poštovanja i sprovođenja zakonitosti... Pojave brzopletog lišavanja slobode građana od strane nekih organa... Neopravdano pokrenuti krivični postupci, prema izveštajima tužilaštava po republikama, kreću se ovako: Srbija 40%, Slovenija 39%, Bosna i Hercegovina 51%, Makedonija 36%, Crna Gora 47%... Imma primera da se daju 'direktive' kako će se u konkretnom slučaju presuditi, čak se daju unapred konkretna uputstva u pogledu visine kazne koja se ima izreći pojedincu...” Ranković je istakao da ima nezakonitog razrešavanja sudija. Nestručnost sudova, koju navodi Ranković, deluje utoliko poraznije ako se ima u vidu da je kraljevska Jugoslavija imala uređeno i stručno sudstvo i da je nova Jugoslavija već imala nekoliko pravnih fakulteta, koje su svake godine svršavale stotine studenata: U Hrvatskoj, bivšoj austrougarskoj, pravno uređenoj zemlji, od 324 sudije 20 nisu imali pravnu spremu, u Srbiji 2 sudije okružnog suda su bili s osnovnom školom, u Bosni i Hercegovini od 184 sudije 110 bez pravne sprema, a 3 sudije okružnog suda s osnovnom školom, u Kosovu i Metohiji 65 sudija s osnovnom školom: bezmalo svi! Građani ne samo da se prečesto uzalud žale, nego zbog žalbi bivaju katkada i kažnjeni: „Tako je na području Sreskog i Gradskog narodnog odbora u Trebinju utvrđeno da se građani retko žale, jer ih od toga odvrćaju funkcioneri odbora. Izvršni odbor Sreskog narodnog odbora u Staroj Pazovi⁵ je jednostavno odlučio da kazni sve one koji se budu žalili na procenu visine prinosa kukuruza, pa je ovaj nezakoniti zaključak unesen, čak, i u zapisnik sednice Izvršnog odbora...” Ranković navodi u svom referatu i broj uhapšenih „informbiroovaca” od 1948. godine: 8.403 osuđena „po administrativnom postupku na društveno koristan rad”, od kojih su 3.718 pušteni a od ovih 12% ponovo uhapšeni.

Rankovićev referat, odnosno IV plenum CK, bio je prelom – u uvodenju za-

⁵ Trebinje je star, kultivisan i kulturni grad, Stara Pazova nadomak Beograda.

konitosti i reda za „obične” građane u pitanjima svakodnevnog života, ali položaj političkih protivnika nije izmenio niti bitno umanjio moć tajne policije.

Sem Rankovića, na IV plenumu sam i ja bio referent u vezi s tačkom „O nekim pitanjima teoretskog rada partije”. Kritikujući Sovjetski Savez – da tamo teorija nije monopol foruma, nego ličnosti (Staljin je još bio živ), istakao sam da i kod nas ima tendencija k monopolisanju teorije. Moj zaključak je bio, bez sumnje, preveć optimistički – više izraz nadanja nego stvarnog stanja:

„... Naš CK i naša Partija kao cjelina bore se protiv svakog monopolizma, a u oblasti ljudskog mišljenja svaki monopolizam ne samo da je štetan za napredak ljudske misli, nego istovremeno pretstavlja početak i završnu fazu borbe reakcionarnih snaga za ostvarenje onog drugog – materijalnog i društvenog monopola, koji se sastoji u gospodstvu nad drugim ljudima i plodovima njihovog rada. Bez ideološkog monopola ne može se čvrsto uspostaviti ni dugo održavati onaj drugi monopol, a niti njegovi reakcionarni i despotski oblici vladavine.”

No nije to bio izraz samo mojih nadanja: rezolucija o teoretskim pitanjima je takođe u duhu tih mojih tvrdnji. Ona je utvrdila i da „prorađivanje” u partiji nije obavezno, sem ako je direktivom Politbiroa predviđeno... Time je, faktički, počelo i ublažavanje Titovog kulta – niko mu nije osporavao ni zasluge ni vođstvo, ali je slabila idolatrija njegove ličnosti...

A pomenuti Kardeljev članak je težište postavio na opasnosti, za socijalizam, od „birokratije vlastite socijalističke države”. Izlaz je Kardelj video u spuštanju vlasti nadole – u fabrike, ustanove i niže organe vlasti, odnosno u komunu kakvu je Marks predviđao. I on je kretanje svoje svesti i svesti jednog dela vođstva uzimao za stvarnost:

„Princip ‘spuštanja’ državne uprave što bliže narodu kod nas prema tome već postaje živa stvarnost. Ako ništa drugo, već sama ta činjenica najrečitije govori da su tendencije ka povampirenju državnokapitalističkog birokratizma kod nas doživele poraz... Zato nema razloga da se i ubuduće bojimo za sudbinu socijalizma u našoj zemlji ako naš radni narod bude imao u svojim rukama više prava nego ih je ikada u istoriji imao ma koji narod...”

Kardeljev članak, ma koliko on danas izgledao, a i bio, iluzionistički, značio je, onda, osnaženje reformističke, demokratske struje ne samo u partijskom vrhu, nego i u državnoj administraciji i u nižim, najnedemokratskijim vlastima.

A ja sam, početkom septembra 1951. godine, objavio poduži članak „Razmišljanja o raznim pitanjima” koji već svojim nekonvencionalnim, neobavezujućim

naslovom, a pogotovu izrazbijanom sadržinom, otkriva napuštanje šablona i prihvatanje slobodnijih interpretacija.

Tog leta je, na predlog Kardeljev, rešeno da se na Ujedinjenim nacijama podnese žalba protivu Sovjetskog Saveza i zatraži da on bude osuđen zbog ugrožavanja Jugoslavije. Kardelj je predložio da Jugoslaviju u tome zastupam ja, u Političkom komitetu OUN.

Zasedanje OUN je te godine bilo u Parizu. Delegacija je otputovala salonskim vagonima, od kojih se u Švajcarskoj jedan – baš onaj u kome su bili Kardelj i ostali viši funkcioneri – upalio jer nije mogao da izdrži evropske brzine: požar je bio bezazlen, ali su nas, dok nije bio ugašen, privremeno isključili iz voznog reda. Kardelj se jedio i sekirao, dok sam ja zgodu uzeo sa šaljive strane.

Svoj govor sam pripremio u Beogradu, u saradnji s odgovornim funkcionerima spoljnih poslova i na vreme, već krajem oktobra ili početkom novembra, dao ga Kardelju na pregled. Kardelj u prvi mah nije imao primedbi: Pa, dobro je – složio se.

Uto je u Kardeljevu sobu banuo Dedijer koji je osuo s primedbama – da moj govor nije dokumentovan s pravne tačke gledišta, da ja, na primer, nabrajam broj incidenata, ali ne navodim sudska akta koja su svaki pojedinačni slučaj utvrdila, što je jedino merilo za OUN, da možemo doći u vrlo neugodnu situaciju ako nam neko zatraži sudski dokumenat a nismo u stanju da ga pokažemo i sl. Dedijer, inače, nije imao primedbi na političku i kompozicionu stranu mog govora. Kardelj se složio s Dedijerom, a i ja sam prihvatio Dedijerove primedbe, pa i danas smatram da su bile opravdane – znatno su doprinele da moj govor, prerađen, dobije na uverljivosti i težini.

Ali u Dedijerovom sadašnjem opisivanju tog slučaja ima netačnosti. Evo, s tim u vezi, šta kaže Dedijer:

„Nekoliko dana pre Đilasovog istupanja u Specijalnom političkom komitetu dođe mi do ruku tekst njegovog referata. Pažljivo sam ga pročitao i video da to neće odgozarati svrsi zbog koje smo došli u Ujedinjene nacije. U referatu nije bilo težište na odnosima između država, na povredama međunarodnog prava, nego je to bila jedna marksistička disputacija iz oblasti filozofije s primesama teološkog, ko je prav a ko je kriv, bezmalo da li dva ili tri anđela mogu stajati na vrhu igle.

Zateknemo se Đilas i ja kod Kardelja na crnoj kafi i ja kažem svoje mišljenje o Đilasovom referatu. Ali tu padnem u svoju uobičajenu grešku. Mislim da je moja kritika bila opravdana, ali sam je rekao na tako medveđi način da je Đilas planuo kao da mu je neko Rovca popalio.

A mene je baksuz bio toga dana sve do večeri. Predsednik Francuske Republike Vensan Oriol priredivao je te večeri veliki prijem za sve delegacije u Jelisejskoj palati (Elizejska palača). Đilas i ja smo bili određeni da idemo. Đilas i ja smo išli istim automobilom i tu se nastavi svada od posle podne. Ja nisam hteo da oćutim, pa taman kad smo ulazili u Jelisejsku palatu (Elizejska palača) i kada je livrejisani službenik najavljuvao da dolaze 'Njegova ekselencija Milovan Đilas i gospodin Dedijer', ja nešto ujedoh Đilasa, a on ni pet ni šest nego se okrenu, dok smo prilazili predsedniku Francuske Republike, i ode kući, a ja stadoh sav zbunjen pred sedog gospodina Oriola, koji mi stište ruku i reče: 'Milo mi je što vas vidim, gospodine Đilas'.

Sutradan ujutru zvao me Kardelj, u svoju sobu. Tu je bio i Đilas. Rekao mi je da se ne slaže sa načinom moje jučerašnje primedbe ali da se slaže sa sadržinom. Referat je pročitao i on zaista ne odgovara svrsi, nego mora da se novi napiše.

Đilas je ovo primio drugarski. Prošla je noć. Ja sam mu se izvinio zbog moje nezgrapnosti. Time je taj incident između nas bio likvidiran. Nije ga nikad više pominjao, niti mi se svetio u bilo kom pogledu, iako smo i dalje stalno zajedno radili. On je, na primer, bio predsednik Komisije CK KPJ za međunarodne veze, a ja sekretar. Po povratku u Beograd predložio je da budem predsednik, što sam ja odlučno odbio, jer mi nije bilo stalo do formalnosti.

Zajedno sa Kardeljom, Bartošem i Veljkom Mićunovićem napravili smo novu skicu referata. Radili smo dan i noć. Morali smo tražiti da nam se po kuriru pošalje nov materijal iz Beograda. Bartoš, Veljko Mićunović i ja nismo spavali 28 časova, sve dok referat nije bio gotov.⁶

Neću da ulazim u to da li je moj govor „bila jedna marksistička disputacija iz oblasti filozofije s primesama teologije... bezmalo da li dva ili tri anđela mogu stajati na vrhu igle” – valjda će se u nekom arhivu naći i taj govor, a to nije bio moj prvi istup na „međunarodnoj sceni”, i to zajedno s Dedijerom i bez njegove pomoći, što on vrlo dobro zna. Ja sam se vratio ispred Jelisejske palate (Elizejska palača), a ne pošto nas je ceremonijalmajstor najavio, a „sedi gospodin” Vensan Oriol je mene poznavao iz nedavnog lova kod zamka Rambuje, pa se mogao Dedijeru obratiti kao Đilasu jedino iz mehaničkog reagovanja, što ni ja ne isključujem. Dedijer i ja smo se – prema mom sećanju – izmirili tek u Beogradu. A ja nisam iz Rovaca, pa mi ni krivlje nije moglo biti nego da je koje bilo drugo mesto „popaljeno”. Itd. Sve to ni onda nije bilo važno, ljudi reaguju prema svom tempe-

⁶ Vladimir Dedijer, „Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina”, Beograd, „Rad”, 1978, str. 155-357.

ramentu, pa i Dedijer i ja. Ali iz Dedijerovog izlaganja izlazi – da ja nisam imao nikakvog udela u sastavljanju „referata”: „Zajedno s Kardeljom, Bartošem i Veljkom Mićunovićem napravili smo novu skicu referata... Bartoš, Veljko Mićunović i ja nismo spavali 28 sati, sve dok referat nije bio gotov”. Istina je da su pomenuti drugovi – i ja među njima, a ne samo Dedijer – učestvovali u razvrstavanju tema, pitanja koja treba da obuhvati referat, i da je to trajalo do kasno u noć. A ja sam, potom, preuzeo na sebe dalji rad, u kome su mi pomagali – u pribavljanju materijala, sredivanju materijala i prekucavanju – službenici bezbednosti i spoljnih poslova, a najviše moja sekretarica Dragica Vajnberger. Slali smo u Beograd pismene poruke, depeše i kurire za hitno pribavljanje dokumentacije. Ni Dedijer, niti ijedan viši funkcioner, nije u tome imao bitnog udela, a nije ni mogao da ima, kako zbog svoje zauzetosti, tako i zbog homogenosti žalbe. Radili smo, ja i drugovi iz aparata, danju i noću petnaestak dana – da ne bi izgubili red u Političkom komitetu. Sve je to shvatljivo ako se ima u vidu da je taj moj govor iznosio blizu 100 stranica, da je bio jedan od najdužih u Ujedinjenim nacijama, pa ga, već kao takvog, nisu mogli napraviti Bartoš, Veljko Mićunović i Dedijer u toku „28 časova” nespavanja. Povrh svega, taj govor je u to vreme objavljen kao moj: zašto Dedijer nije tada osporio moje autorstvo?

U to vreme je u rezidenciji našeg ambasadora Ristića – ne sećam se kojim povodom – došao glasoviti američki novinar S. L. Sulzberger, s gospođom – tamnoputom i vitkom. Između Sulzbergera i mene je bilo odranije netrpeljivosti – kod mene zbog njegovog pisanja, a kod njega, verovatno, zbog glasina da sam ja rekao kako bi ga trebalo obesiti: Sve od tada, u Parizu, Sulzberger i ja nismo imali nikakvog kontakta, a tada smo razgovarali bez stešnjavanja, skoro prijateljski – uz ispitivačke, pomalo ironične poglede njegove supruge. Sećam se da smo se najviše zadržali na pitanju Stepinca: Sulzberger mi je objašnjavao da Stepinčev boravak u zatvoru izaziva otpore u američkom Senatu u pružanju pomoći Jugoslaviji. U jednom trenutku je zapitao: Zašto Stepinca ne uklonite iz zemlje? – A ja sam mu objasnio da naš Ustav zabranjuje isterivanje našeg državljanina iz zemlje, a da bi menjanje Ustava radi Stepinca bilo besmisleno, neshvatljivo... Sada smo Sulzberger i ja dobri, nesebični prijatelji – željno očekujemo da se svakog leta nađemo u lovu na pastrmke i u nevezanom razgovoru intelektualaca ostarelih u različitom iskustvu...

Naš odnos prema Sovjetskom Savezu i sukobu s njim već se bio sasvim promenio – na tom zasedanju OUN je to dobilo i konačan, formalan izraz. Kardelj,

u svom govoru na Generalnoj skupštini, 15. novembra – mada se osvrnuo na sva goruća svetska pitanja – težište je stavio na agresivnu politiku sovjetskog bloka prema Jugoslaviji kao na ozbiljnu opasnost po mir.

A ja sam 26. i 27. novembra pročitao pomenutu žalbu protiv sovjetskog bloka: za delegate bio je to dokument, dug, ubitačno dosadan, ali utoliko moćniji činjenicama – sovjetski predstavnici su odgovarali zbunjeno i s lažnim argumentima. Podupirali su nas, najsvesrdnije, brazilski delegat Ribeiro Kouto i belgijski delegat Van Glebek. Rezoluciju, u kojoj se osuđuje sovjetski blok, sačinio je Bebler, iz citata iz Povelje OUN: kada je glasanje osude završeno – 50 za, 5 iz sovjetskog bloka protiv, Avganistan i Iran uzdržani – Van Glebek nije odoleo a da na sednici ne prokomentariše: kako neko može biti član OUN – a da glasa protiv Rezolucije sastavljene iz delova povelje?

Time je sukob Jugoslavije sa sovjetskim blokom iz partijskih i ideoloških okvira konačno ušao u svetske tokove, u kojima je jugoslovenska država postala svoj, nezavisan faktor. Time je oština polemike, s naše strane, dobila mirniji, samouvereniji i neideološkiji vid: Tito u svom govoru za novu 1952. godinu nije ni spomenuo Sovjetski Savez i kampanju sovjetskog bloka – zadovoljio se konstatacijom o porastu ugleda naše zemlje, ističući da se najviše u 1951. godini raširila u svetu istina o nama.

U Parizu, na zasedanju OUN, zadržali smo se predugo – bezmalo dva meseca. Kad god nisam bio zauzet, obilazio sam muzeje, ponajčešće Luvr (Louvre), i šetao noću – najčešće po Šanzelizeu (Champs Elysee) i Ri d Rivoli (Rue d'Rivoli). Od spomenika i zdanja najviše su mi se dopali spomenik Balzaku od Rodena i Sent Šapel (Saint Chapelle): u Sent Šapelu (Saint Chapelle) sam bio potresen prefinjenom strasnošću, kakvu sam jedino osetio, kasnije, u Tadž Mahali (Taj Mahal)... Jedne noći su nas drugovi iz ambasade povelili u neki varijete, ali ja nisam mogao da gledam žene koje se svlače za novac, pa sam otišao već na početku...

Čim sam se vratio u Beograd, navrzao sam sebi, pored drugih poslova, pisanje „Legende o Njegošu” – polemika s književnicom Isidorom Sekulić, odnosno njenom knjigom o Njegošu. Tu knjigu sam već bio čitao, a na polemiku me pobudilo oduševljenje intelektualaca marksista i komunista Isidorinom knjigom... Neposredni povod za napad na Isidoru je dao književnik Mihailo Lalić, svojim oduševljavanjem za njenu knjigu...

U svojoj knjizi sam objasnio kako je došlo do nje, kao i svoje pobude: Najpre sam napisao članak za „Borbu”, polemišući s pohvalom Đuze Radovića Isidorinoj

studiji. Zadubio sam se u problem i napisao seriju članaka za „Književne novine”, koji su potom – na sugestiju Skendera Kulenovića i Bore Drenovca – redigovani i skupljeni u knjigu: u redigovanju je udela imao Skender Kulenović... Uskoro po izlasku „Legende o Njegošu” Mitra mi je pokazala primerak te knjige, ispodvlačen naveliko sa znakovima pitanja i čuđenja na marginama: Knjiga je dogmatična – rekla mi je ona. – I zaista je tako. Ali ta knjiga je, istovremeno, i pokušaj dedogmatizovanja marksizma, a u svakom slučaju moj najviši domet kao ortodoksnog marksiste – „Nova klasa” je takođe marksistička, ali već neortodoksnog marksiste... Jedan od tri najlepše povezanih primeraka „Legende o Njegošu” dao sam Titu. Posle petnaestak dana on mi je rekao: Pročitao sam tvoju knjigu – sviđa mi se, vrlo je dobra. – Obradovao sam se pohvali, ali i začudio – da on stiže da čita i takve „zavrzlake”. A on je dodao: Pa, zainteresovala me. Potpuno se slažem s tobom u kritici nacionalne mistike...

Ja sam i u toku 1952. godine imao podosta javnih istupa – članaka i predavanja. Pomenuću samo članak „Klasa ili kasta”, u kome sam sovjetski vladajući sloj definisao kao kastu, u čemu su me dva publiciste pobijali da se ne radi o kasti nego o klasi: polemika oko toga mi danas izgleda dogmatska, ali u njoj, odnosno u tom mom članku, svakako su i koreni moje „Nove klase”... Ideje su nicalne, čas ovde, čas onde, čas o ovom čas o onom, i mada su u „novim” idejama još trajale „stare”, i mada su često pobijale jedna drugu – postepeno su se iščišćavale i uobličavale u celinu...

Nastojali smo, naročito Kardelj i ja, da i proslavi Titovog rođendana 1952. godine damo koliko-toliko drukčiji karakter: manje pompe i idolatrije, a više srdačnosti i jednostavnosti: a budući da je Tito te godine slavio šezdeseti rođendan, odlučeno je da mu CK preda povelju. Ja sam napisao, povodom rođendana, članak „Domovina”, u kome sam namerno izbegao da pomenem Titovo ime, ali koji je objavljen uz povelju CK. I tu povelju sam ja pisao. Prva njena verzija je bila suvoparna i nategnuta. Ali ja sam, prekonoc, to uvideo. Ujutru sam se javio Kardelju i upitao ga je li pročitao i kako mu se sviđa. – Pa, dobro je – rekao je, ali sam mu po glasu poznao da baš nije oduševljen, pa sam zagalamio: Očajna! Hladna, izveštačena! – Zaista je tako – složio se odmah Kardelj. Moraćeš napisati drugu, topliju... – i napisao sam. Dogovoreno je da se povelja preda u umetnički izrađenoj kutiji: rad je poveren slikaru Hegedušiću, a kutija je bila od srebra i zlata. Tu povelju, u prisustvu članova CK, ja sam i predao Titu, a on je, primajući kutiju, primetio: Pa ovo je, bogati, umjetnički izrađeno...

U jesen, u vreme priprema za VI kongres, vodeći drugovi iz Agitpropa (De-dijer, Drenovac, ja) i iz „Književnih novina“, došli smo na ideju da se pokrene nov časopis, koji bi na širokoj osnovi okupio pisce i naučnike i otpočeo s temeljitim, kritičkim analizama nasleđa i savremenosti. Časopis je, dakako, zamišljen kao marksistički. Ali marksizam je trebalo da bude shvatan i tretiran samo kao naj-opštija, filozofska i antidogmatska osnova... Kad smo se dogovarali o časopisu, u šetnji Topčiderom, Oskar Davičo je s „lukavim“ smeškom primetio: Ovo me podseća na predratne ilegalne sastanke. – Niko nije ništa krio niti imao razloga da krije, ali je u samoj zamisli bilo nečeg „ilegalnog“ u odnosu na dotadašnji na-čin rada – bilo je spontane težnje za osamostaljivanjem teoretskog mišljenja od partijskog aparata, odnosno od političkih foruma. Ja sam o celoj zamisli izvestio Sekretarijat na kome je bio i Tito. Spomenuo sam i predloge – bilo ih je tri-četiri – za naziv časopisa. Ja sam, kao i većina buduće redakcije, bio za „Nova misao“, a Tito je primetio: Biće to najbolje! – s čime su se složili i Kardelj i Ranković...

Moj članak „Vrti li se Staljin u krugu?“, objavljen u „Borbi“, 11-13. oktobra, bio je polemika protiv Staljinovih novih ekonomskih teza. Ali je karakterističniji po tome što se u njemu ustaje i protiv radnih zadruga, odnosno „naših polukol-hoznih teoretičara“ – prvi put javno u partiji, koliko je meni poznato, mada ni dovoljno odlučno ni s jasnom perspektivom... Možda baš u to vreme, a možda i nešto ranije, Kardelj i ja smo predložili raspuštanje radnih zadruga (naših kolho-za). Ali se tome usprotivio Tito, uz nostalgичnu podršku nekih partijskih „struč-njaka“ za poljoprivredu (Stambolić, Todorović). Do raspuštanja tih zadruga je ipak došlo – godinu dana kasnije, usled i usred haosa i nenadoknadivih gubitaka u poljoprivredi.

Ne bih ni spominjao svoj članak „Antisemitizam“ („Borba“, 14. decembar 1952. god.), na koji su me pobudile vesti o hapšenjima u Sovjetskom Savezu Je-vreja lekara – „belih mantila“, da me nedavno Oskar Davičo nije optužio – povrh svih mojih „zlodela“ – i za antisemitizam.

Evo glavnih tačaka iz Davičove optužnice protiv mene:

„... Posle londonskog s-h (srpskohrvatskog – M. Đ.) izdanja Đilasovih inepci-ja i neistina o Titu, ne mogu da se i javno ne setim nekih njegovih postupaka koji otkrivaju da se ni renegat ni izdajnik ne postaje namah, preko noći...

Đilas isuviše drsko napada da ne bi bio uveren da iza njega stoji legija ino-stranih advokata iz raznih psiholoških servisa (psihološki servisi – obaveštajne službe koje vode psihološki rat – M. Đ.)...

... Uhapšen 1933. M. Đilas je pod batinama provalio Piriku i Bešku Bembas, dve odlučne drugarice, dve sestre...

... Đilas ... mi ... rekao: „Ti ne znaš srpski i nikad i nećeš znati taj jezik. On nije tvoj. Ti si Jevrejin.“ Bilo je to u vreme pripreme za proces belim mantilima...

... I dok sam kod sećanja: Nije li mi on decembra 1940. saopštio da sam po odluci CKKPJ isključen iz partije zbog saradnje u 'Pečatu'...

No, nezavisno od toga, kazna koja mi je saopštena bila je laž... Što znači da je Đilas dao sebi pravo da sam donosi odluke u ime celog CK...⁷

Evo činjenica umesto odbrane od Davičove optužnice:

Kao i drugi pisci, ja pišem knjige iz svog saznanja i svog iskustva, a budući da jugoslovensko vođstvo ne dopušta njihovo objavljivanje u Jugoslaviji – nisam ni po kakvom moralnom kriterijumu obavezan da vodim računa šta će ko o tome reći i kako će se prema tome odnositi. Ako sam u početku mog sukoba s Titom i bio op-sednut špijunomanijom („psihološkim servisima“), moja pamet, a još više bezako-nito i bezizlazno, titovsko osuđivanje mene na političku i duhovnu smrt – u tome sam ja samo jedan drastičan slučaj – poučili su me da idem svojim putem: ako Davičo smatra za komunističku i patriotsku dužnost da se prilagođava jugosloven-skim „psihološkim servisima“ – nek mu bude, ja to ne moram nikome i ničemu.

Davičo nije obavezan da zna ko je koga provaljivao u provali u kojoj nije bio. Ali je – po svim moralnim normama – obavezan da ne svaljuje krivicu na neduž-ne: ja nisam provalio, niti mogao provaliti sestre Bembas jer ih nisam ni poznavao – one su pripadale tzv. divljoj grupi (grupi koja nema veze sa partijom), a njih je – ako Davičo želi da zna, provalio berberin Dimitrije Jovanović (tada mu je – mimo njegove volje, kao Makedoncu – bilo posrbljeno prezime, a kako se sada preziva nije mi poznato).

Oskar Davičo nije isključen iz partije zbog saradnje u Krležinom „Pečatu“, nego zbog odbijanja da se vrati na svoje partijsko zaduženje u Beogradu i zbog pridru-živanja tadašnjoj antipartijskoj grupi oko „Pečata“. Pre toga su s Davičom vođena duga i jalova ubedivanja – naročito je u tome bio agilan Ognjen Prica, veoma blizak Daviču i emotivno pogođen Davičovim odvajanjem od partije. Ja nisam učestvovao na sednici Politbiroa na kojoj je on isključen, mada nisam ni bio protivu te odluke. Davičo i njegov slučaj bili su previše poznati u vrhovima, a dobro su Daviču bile poznate – ako nikako a ono kao petogodišnjem robijašu – dužnosti i prava člana partije, da bih ja mogao da ga „slažem“ da je isključen. Uostalom, gde je bio i šta je

⁷ „Svijet“, 3. 3. 1981, Sarajevo.

radio od 1940. do 1943. godine – što nije bilo šta poduzeo da se vrati u partiju koju danas tako svesrdno brani od „renegata” i „izdajnika”.

U vreme kad treba da sam Daviču – prema Daviču – zamerao da ne zna srpski jer je Jevrejin, ja i Daviču smo bili bliski i saradivali smo u punoj saglasnosti. Ne sećam se, ali ne isključujem, da sam Daviču zamerao silovanje, nedovoljno osećanje prirode srpskog jezika. Ali to nema veze s njegovim jevrejstvom – Daviču je, uostalom, uvek podvlačio da se oseća Srbinom. Pogotovu to nema veze s aferom „belih mantila” – te veze se dosetio Daviču sada, dvadeset i devet godina kasnije, „posle londonskih s-h izdanja Đilasovih inepcija i neistina o Titu...”

Evo, najzad, i citat iz mog članka „Antisemitizam” – kao dopuna odgovora Daviču: „... progoni Jevreja siguran znak najcrnje društvene reakcije...”

„...Jer antisemitizam prlja i sažiže sve ljudsko u čoveku i sve demokratsko u narodu. Istorijski žig sramote koji on utisne ne da se izbrisati. Žestina antisemitizma je mjerilo koliko je jedan reakcionarni poredak uspio da porobi vlastiti narod. Ali on dokazuje i da je kod onih koji se njim služe počeo početak kraja, makar im snage još narastale.”

Krajem 1952. godine, 18. decembra, Kardelj je, povodom prekida odnosa s Vatikanom, održao u Skupštini govor koji mi se izuzetno svideo, i kompozicijom i uverljivošću. Nije bio običaj da mi, vođi, čestitamo jedan drugom na govorima ili člancima. Ali nisam mogao odoleti a da ne priđem Kardelju i čestitam mu, s izjavom – da mu je to jedan od najboljih, ako ne i najbolji govor. Čitajući taj govor sada, vidim da je on konstrukcija, tipična za političare koji neki gorući problem – u tom slučaju prepirku s Italijanima oko Trsta, uglobljuju u teoretsku shemu: „jedan od najvažnijih nosilaca ekspanzionističkih tendencija italijanskih krugova je Vatikan” – bila je osnovna, netačna i tada prihvatljiva, teza Kardeljeva.

Ne bih spominjao Krležin referat na Kongresu pisaca u Ljubljani, 5. oktobra 1952. godine – da obožavatelji Krleže ne tretiraju taj referat kao prelomni, istorijski događaj u oslobođanju južnoslovenskih kultura, a napose južnoslovenskih književnosti, od dogmatskih, staljinističkih stega. A ima, štaviše, i takvih koji taj referat uzimaju kao dokaz posebne, hrvatske demokratičnosti i progresivnosti. Time ne mislim reći da taj Krležin referat nije bio značajan.

Naprotiv. Krleža je u našem otporu Sovjetskom Savezu igrao, na širem kulturnom planu, i značajnu i kreativnu ulogu. Da samo pomenem – izložbu srednjovekovne umetnosti s tla Jugoslavije u Parizu i osnivanje Leksikografskog zavoda, koji su ostvareni na njegovu inicijativu i njegovim strpljivim radom. Ali ne samo

što je preterano i netačno izdvajati Krležinu delatnost iz delatnosti partijskih vrhova i s mukom izvojevane liberalnije klime, nego se takvo pristupanje Krleži i Krležinoj ulozi ne poklapa ni s činjenicama. Krležino istupanje na pomenutom kongresu pisaca je bilo unapred dogovoreno u CK, i to sa mnom, a verovatno i s Kardeljem. To ne umanjuje Krležinu inicijativu i originalnost, nego samo otkriva da nije on, Krleža, napravio prelom, jer on to nije ni mogao, nego je prelom učinjen najpre – u toku troipogodišnje političke i idejne borbe – u vrhovima partije, s kojima je Krleža revno i disciplinovano saradivao. Uostalom, ni mesec dana posle tog Kongresa pisaca i Krležinog referata, počeo je VI kongres partije u Zagrebu, na kome je antidogmatski kurs dosegao svoj vrhunac... A da ne bi bilo nejasnoće u mom gledanju na Krležu, ja sam u to vreme, a i danas – bez obzira na sve sporove i neslaganja s Krležom – u Krleži video najznačajniju kulturnu pojavu moderne istorije Južnih Slovena...

Pripreme za VI kongres su tekle manje intenzivno, ali osmišljenije i smirenije nego za V kongres.

Ja sam predložio – u Sekretarijatu ili u Politbiro – da se Kongres održi u Zagrebu: u osnovi tog predloga je bilo da se ubuduće partijski kongresi održavaju redom po republikama, a ne samo u Beogradu. Od mene je potekao i predlog da se Partija preimenuje u Savez: tek pošto mi je to palo na um, prisetio se Kardelj da se tako – Liga (savez) komunista, zvala i prvobitna Marksova organizacija. Kardelj je prihvatio moj predlog. Tom promenom je trebalo da se naglasi i „izmenjen”, demokratski karakter partije u odnosu na lenjinistički, sovjetski tip partije, a i tendencije ka demokratizaciji društva. Kad smo se našli kod Tita – i on se složio, posle kraćeg premišljanja. Ranković je bio protiv menjanja imena, ali je odluku prihvatio s muklom disciplinovanošću. Tito je tada rekao, obraćajući se Rankoviću: Nije važno ime, nego šta time hoće da se kaže. – Inače je Kardelj predložio da se za Kongres ne prave uobičajeni dugi i dosadni referati voda po pojedinim tačkama, nego da samo Tito održi programski govor, a da se težište rada prenese na komisije i delegate. Znatan deo političkog, ideološkog posla Kongresa sam ja obavio: napisao sam projekte svih rezolucija, koje su Tito i Kardelj odobrili, a na samom Kongresu su odgovarajuće komisije unosile u njih poboljšanja.

Članovi Sekretarijata i Kidrič – već teško, bezizlazno, bolestan – stanovali su za vreme Kongresa u grupi vila koje je držao Tito, a koje je za vreme rata Pavelić preoteo od Jevreja. To nam je pružalo mogućnost da za vreme obeda izmenjujemo misli o toku Kongresa i tekućim pitanjima.

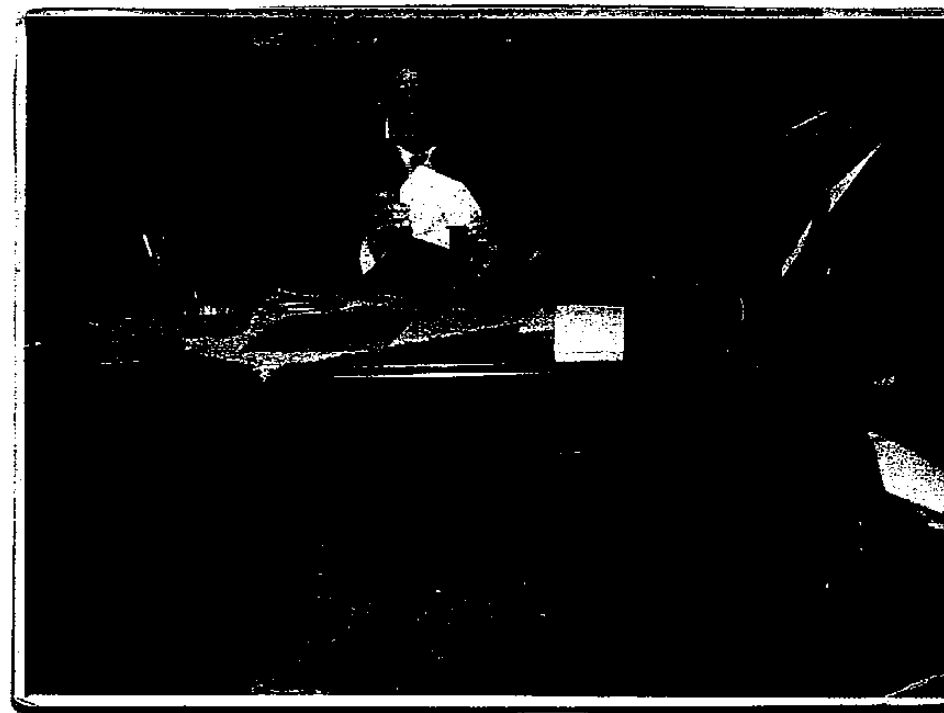
Već na početku rada Kongresa Ljubodrag Đurić, sekretar savezne vlade, izazvao je incident s optužbama protiv Stambolića da mu je zaveo ženu: to je dalo povoda zapadnim novinama da „sixth congres” („šesti kongres”) prekrštavaju u „sex congres” („seksualni kongres”). U sali i predsjedništvu je nastala zabuna: Đurića su zgrabili i odvukli pripadnici državne bezbednosti, inače delegati, a ja sam istupio za govornicu i izjavio da to već ispituje partijska komisija, pa da Kongres i ne treba da se bavi time. Ali Tito je, za vreme ručka – uprkos Rankovićevom i mom ubeđivanju – ljutito tvrdio da Đurić nije istupio zbog povređenosti, nego iz „infirm biroovskih” pobuda – da bi nam kompromitovao Kongres. I čim je počelo poslepodnevno zasedanje, Tito je istupio s tezom o „prstima neprijatelja” iza Đurićevog istupa... Đurića su, inače, nakratko uhapsili. Ali on nije imao krivice, pa je uskoro pušten, ali degradiran i upućen za administratora na poljoprivrednom dobru... U vezi s Đurićevim istupom desila se groteskna zgodica u Slavonskom Brodu. Đuro Salaj, predsednik Sindikata Jugoslavije i član CK, bio je poslanik u tom sreću, a budući da je neko, slušajući radio, zbrkao prezime Đurić i ime Đuro, alarmirao je mesni komitet da je Đuro Salaj istupio na Kongresu protivu CK i Tita. Mesni komitet je odmah počeo s pripremama za „raskrinkavanje” Salaja kao „sovjetskog agenta” – Salaj je dugo bio emigrant u Sovjetskom Savezu, i „starog oportuniste” – u svoje vreme Salaj je bio sklon „desnoj” frakciji. Akcija je obustavljena pre nego što je uzela masovne razmere – neko je javio da se ne radi o Đuri, nego o Đuriću...

Tito je mnogo kasnije – sredinom sedamdesetih godina – kad su njegov kult i moć partijske birokratije dosežali vrhunac – izjavio da se nije slagao sa VI kongresom. Iz Titovog držanja i iz razgovora s njim – to se ne bi moglo zaključiti, iako je meni u sećanju ostalo da je Tito za vreme Kongresa bio upadljivije nervozan i „odsutan”. Štaviše, njegov govor, na početku rada Kongresa, bio je prožet novim, kritičkim i demokratskim postavkama. Taj govor je dao i osnovni ton Kongresu.

Priznajem, očekivao sam manje od Tita nego što je on izrekao u tom govoru. I sad držim da je Tito politički dominirao i tim Kongresom i da mu niko vodeću ulogu nije ničim osporavao. Ta njegova uloga je najizraženija baš u njegovom uvodnom govoru: to je bio najviši Titov domet ne samo u kritici sovjetskog vodstva, nego i u kritici lenjinističkog tipa partije i autokratske vlasti.

Navešću ovde nekoliko mesta iz tog Titovog govora – kao potvrdu utisaka čija se upečatljivost i posle toliko godina zadržala u mom sećanju:

„... Korišten sadašnjem stanju u svijetu treba tražiti tamo gdje se on nalazi, tj. u

Moša Pijade, Milovan Đilas i Josip Broz Tito u pauzi Šestoga kongresa KPJ, u Zagrebu, 2. do 7. studenoga 1952. godine.

imperijalističkom metodu primijenjenom u samom početku rješavanja međunarodnih problema još u Teheranu, Jalti, Moskvi i Berlinu za vrijeme rata. Maljenkov plače u svom referatu (na XIX kongresu KPSS – M. Đ.) što je SAD napustio sporazum u Teheranu, Jalti, Moskvi i Berlinu... sporazum o podjeli interesnih sfera – imperijalistički sporazum.

Nikog kod nas, pa ni u svijetu, nije začudilo što su u Teheranu, Jalti, Moskvi i Berlinu zapadne sile postupale po svom starom, uobičajenom načinu rješavanja svjetskih problema, ali je za sve one koji su vjerovali u famu da je SSSR zaštitnik malih naroda, bio to pravi moralni udarac, prvi jak osjećaj sumnje u SSSR, u ispravnost politike Sovjetskog Saveza. Od Teherana pa do danas Sovjetski Savez se prikazao svijetu u svojoj imperijalističkoj veličini: Danas možemo smjelo kazati da je čitava sovjetska međunarodna politika, ako ostavimo po strani obične propagandne trikove kao što je njihova tobožnja borba za mir i drugo, bila takva da je ona u prvom redu doprinijela da dođe do sadašnje napete međunarodne situacije.

... Zar nije ona stvorila od nekada nezavisnih istočnih država, kao što su Čehoslovačka, Poljska, Mađarska, Rumunjska, Bugarska itd., obične kolonije u srcu Evrope. A da i ne govorimo o porobljavanju baltičkih zemalja još prije rata.

... SSSR je iskoristio svoj uticaj u Sjevernoj Koreji da bi gurnuvši Sjevernu Koreju u agresivni rat, prigrabio tuđim rukama i Južnu Koreju pod svoj uticaj. Čineći tu konstataciju, ja nimalo ne umanjujem odgovornost zapadnih sila, koje su takođe krive za situaciju koja je nastala u Koreji, jer je kao rezultat njihovih sporazumijevanja oko podjele na interesne sfere i počeo, 1950. godine, Korejski rat, koji može da se pretvori u svjetski sukob..."

Tito je kritikovao, braneći Marksa, Staljinove nedavne članke o ekonomiji. A nije propustio da spomene iskorenjivanje nacija u SSSR-u – „i to na najsvirepiji način, kome bi čak i Hitler mogao pozavidjeti!"

Osvrnuo se, neodstupno, i na neosnovanost kritika Jugoslavije sa Zapada, zbog podruštvljavanja sredstava za proizvodnju, jer baš to podruštvljenje, istakao je, omogućuje „stvarnu demokratiju".

Tito je, na svoj način ali bez izvrđavanja, formulisao i nastojanje na vaspitnoj umesto naređivačke uloge partije:

„Kad smo načisto s tim da uloga KPJ nije danas u komandovanju, da se ona ne miješa u sve i svašta kao neki vrhovni arbitar i sudija, koji o raznim problemima društvenog života donosi svoj sud kao nešto neopozivo i nepogrešivo, onda je jasno da se uloga KPJ sastoji u najvažnijoj njenoj zadaći – u idejno-vaspitnom rukovodjenju, u njenoj budnosti da se socijalističko društvo kod nas razvija normalno i pravilno, tj. uloga komunista sastoji se u prevaspitavanju i vaspitavanju građana naše zemlje u socijalističkom duhu".

Ideje o menjanju uloge kompartije iz komandne u vaspitnu još konkretnije je izrazio Kardelj u svom istupanju na Kongresu, stavljajući naglasak na Socijalistički savez, kao široku organizaciju koja je trebalo da okuplja sve pristaše socijalizma bez obzira na ideološke razlike među njima: „Savez komunista", isticao je Kardelj, „treba da bude najsvesniji deo Socijalističkog saveza radnog naroda..." U to vreme je bilo govora, u vrhu, da bi baš Socijalistički savez trebalo da postane glavna politička organizacija, u kojoj bi komunisti bili – dok se socijalizam konačno ne učvrsti, dok se ne izmene socijalni odnosi – samo najagilnije, „najsvesnije" jezgro. Držim da je baš u to vreme Tito uzviknuo – jedne večeri dok se rastajao s nama, članovima Sekretarijata, u svom kabinetu, u Užičkoj 15: Kod nas neće biti mnogopartijski nego mnogogrupni sistem!...

Đilas za govornicom Šestoga kongresa; predlagač je novog Statuta KPJ, a time i promjene imena KPJ u Savez komunista Jugoslavije. Taj su Kongres mnogi nazivali „Đilasovim kongresom", jer je pisac svih glavnih kongresnih tekstova bio Milovan Đilas.

Ja sam na Kongresu govorio o donošenju novog programa partije, jer je onaj koji je usvojen na V kongresu već zastareo. U propagiranju demokratizacije već tada sam, smatram, išao najdalje, već i zbog toga što sam to formulisao najemotivnije, s najmanje rezervi: „... I da bismo se snašli u tim novim oblicima klasne borbe, moramo se osloboditi birokratskih šablona i metoda, moramo se boriti i to prije svega političkim i moralnim argumentima, jer o demokratiji nema ni govora tamo gdje idejne i političke argumente zamjenjuju administrativne mjere.

Nijesmo mi za demokratiju ni zbog Zapada ni zbog Istoka, a ponajmanje zbog buržoaskih otpadaka, nego zbog samih sebe, zbog svoje radničke klase i svog naroda, zbog socijalizma – jer bez demokratije nema i ne može biti socijalizma! – zbog čistote svog vlastitog socijalističkog i komunističkog bića i svojih konačnih ciljeva".

Na Kongresu su delegati istupali i ponašali se neuporedivo nestegnute i slobodnije nego na V kongresu, ili na sličnim partijskim skupovima. Tako se ponašala i štampa. Bili su prisutni i strani novinari – ja sam s njima održao dve konferencije na kojima sam bio izložen i neugodnim pitanjima.

Ali je najdramatičniji, najburniji trenutak na Kongresu bio moj govor povodom Oktobarske revolucije. Do toga je došlo bezmalo slučajno... Bio je 7. novembar – godišnjica Ruske revolucije, donedavno proslavljane svečano i svesrdno. Ali odnosi sa Sovjetskim Savezom bili su već toliko otrovani i otuđeni da se sada, za vreme Kongresa, niko od vođa nije ni prisetio tog datuma: već ni 1949. godine nisu na proslavama isticane Staljinove slike, nego tek ponegde poneka Lenjinova, a ukinuti su Društvo prijateljstva sa SSSR-om i Sveslovenski komitet. Setio sam se ja, za vreme ručka kod Tita, i predložio da se to spomene na početku popodnevnog zasedanja. Smatrao sam da to treba da učini Tito, ili bar Kardelj. Ali oni su se nećkali, a bili su i umorni, pa je zaključeno da to budem ja.

Uznemiren zadatkom nisam ni pridremnuo posle ručka – kao što sam uobičajio od rane mladosti: napisao sam na ceduljicama skicu govora. Ali se te skice nisam doslovno pridržavao, nego sam većim delom improvizovao. Suština mog govora je bila: ako su sovjetski vođi napustili zavete Oktobarske revolucije – prihvatile su ih nove snage... Taj kratki govor je bio – kao što i priliči za takvu priliku – poklič i zanos, osuda i uverenost: sala, čak i predsedništvo, preobrazili su se u jedan jedinstven pljesak i urlik koji je i mene nosio... Jedan delegat – zaboravio sam ko je to bio, ali je bio blizak vrhu, potom mi je rekao: Naprosto sam osećao da zastava revolucije prelazi iz sovjetskih u naše ruke... I moja majka je slušala u Beogradu, s mojom suprugom, prenos Kongresa. Iz majke je, kad se huka izazvana tim mojim istupanjem stišala, progovorilo drevno, još uvek živo iskustvo: Nije to dobro za Đida (moj nadimak – M. Đ.) kad mu pljeskaju više no Titu...

Treći deo

Pobuna

Čovjek je svet za sebe, mada je deo sveta. I kao što ne može konačno upoznati svet oko sebe, čovjek nije kadar ni da konačno upozna sebe. Svodeći saznanje o sebi i svojoj prošlosti, ja sada, u 71. godini života, sagledavam i da su najodsudniji periodi moje delatnosti neodvojivi od mog intimnog, pa i mog ljubavnog ponašanja. U „Besudnoj zemlji” i „Poeziji i partiji” (na engleskom objavljeno pod naslovom „Memoir of a revolutionary”) opisao sam svoje detinjstvo i mladost kao nevesele i asketične – baš kakva su bila zbivanja oko mene. Tačnije rečeno: kako sam shvatao i obavljao svoju aktivnost u zbivanjima oko sebe.

Uz neznatna nepodudaranja, kroz svoj emocionalni život mogao bih izložiti svoju političku delatnost, a takođe i svoja intelektualna menjanja. Periodi mog života i moje delatnosti su posebne, ali ne i oštro odvojene celine – bar tako ja sagledavam sebe i svoju prošlost.

Mladenački revolucionarno-poetski zanosi i revolucionarno sazrevanje obeleženi su mojom vezom s Mitrom Mitrović i mojom ljubavlju prema njoj. Tako isto je moje raskidanje s lenjinističkim dogmatizmom, odnosno s jugoslovenskom partijskom birokratijom, i moje vraćanje k beletristici i slobodnom mišljenju usko povezano s mojom ljubavlju i vezanošću za Štefaniju-Šteficu Barić, moju sadašnju suprugu.

Svakako sam Šteficu – koja je 1946. godine dodeljena na rad u CK Jugoslavije – bio susreo već više puta. Ali u mom sećanju se kao prvi susret zabeležio onaj koji je za mene dobio simbolično – da ne kažem mistično značenje... Bio sam nekim poslom – u jesen 1946. godine – pošao u odeljenje u kome je radila Štefica, na trećem ili četvrtom spratu „MADERE”. Ušao sam u kancelariju u kojoj su bili troje-četvoro, među njima i ona – u profilu, za pisaćim stolom, nešto prelistavajući i objašnjavajući. I dok sam se raspitivao o onome zbog čega sam došao, pažnja mi se najednom, nehотиčno, prikovala za njen profil: visoko čelo, pravilan nos, snažne zarezane usne, sivo-plave oči, pepeljasta kosa i lice blede, ponegde

pegavo, a na jagodicama uzrujanog rumenila. Iz tog pomalo kaluderičkog lica i tih oborenih, pažljivih očiju izbijala je, za mene, vernost i predanost, ali ne samo partiji, nego i muškarcu za kojeg bi se vezala. I mada nismo progovorili ni reči, a ona jedva i da me pogledala, mene je spopala neznana i neslućena pomisao: Eto to bi bila žena za mene – s tom ženom bih imao poroda, možda i troje dece. To je bilo prvi put da sam poželeo decu i ženu koja mi ne bi bila samo drug, nego i biće predano i neodvojivo od mene...

Danima, nedeljama potom, nisam Šteficu susretao, ali njen lik, a još neodoljivije ona pomisao, ona čežnja za njenom odanošću, ne samo što me nije ostavljala, nego mi se naturala s tužnom bezizglednošću. Jer u tome kao da je bilo naročito značajno što me Štefica nije tada privlačila svojim telom, nego baš zračenjem supružanske vernosti i odanosti. A moj um i moja osećanja su se do te mere, mojom voljom, poistovećivali s partijskim normama i s Mitrom – u šali sam je nazivao „marksističko-lenjinističkom suprugom” – da sam odbacivao i samu pomisao zbližavanja s nekom drugom ženom, a pogotovu s partijkom, čak i kad to ne bi za sobom povlačilo razvod i zgražavanja... U svojoj pripovesti „Ptica i devojka” bezmalo verno sam opisao i vlastito erotsko osećanje iz tog vremena... Kaže se: Žena je sudbina: meni su se uvek dopadale crнке, a eto, prvi put sam zavoleo izrazito beloputu, a drugi put plavu ženu...

Proteklo je nekoliko meseci dok nisam 1. aprila 1947. godine, pri otpočinjanju radova na Omladinskoj pruzi Šamac – Sarajevo, izbliza upoznao Šteficu. Odredili su me da u ime CK otvorim radove, a u vagonu kojim sam putovao smestili su se drugovi iz aparata CK, među njima i Štefica. U kolektivnom pričanju i ćaskanju u salonu vagona, učestvovala je i ona – izmršavela i ubledela, ali sa smešenjem kojem su dar davali njeni blistavi zubi, a osobito „kljove”. Uprkos mojim svesnim otporima i mom nehajnom držanju, obuzimala me je ne samo blaga naklonost prema Štefici, nego i neodoljiva bliskost sa njom.

Ali je protekla čitava godina, pa i više, a da nismo ni porazgovarali – sem u slučajnim susretima kod lifta ili u nečijoj kancelariji, ali već ne samo kao dobri znanci, nego i kao muško i žensko s prigušenim i sanjanim naklonostima... Sve ljubavi su slučajne. I ja se izvinjavam čitaocu zbog preopširnog izlaganja vlastitih privatnih doživljaja: to ne bih činio kada to ne bi bilo ilustrativno za moje preobražavanje, tačnije rečeno – za moj razvoj kao revolucionera i moje oslobađanje od dogmatskih shema i kanona...

Tek u julu 1948. godine Štefica i ja se susrećemo neposrednije. Bilo je to na

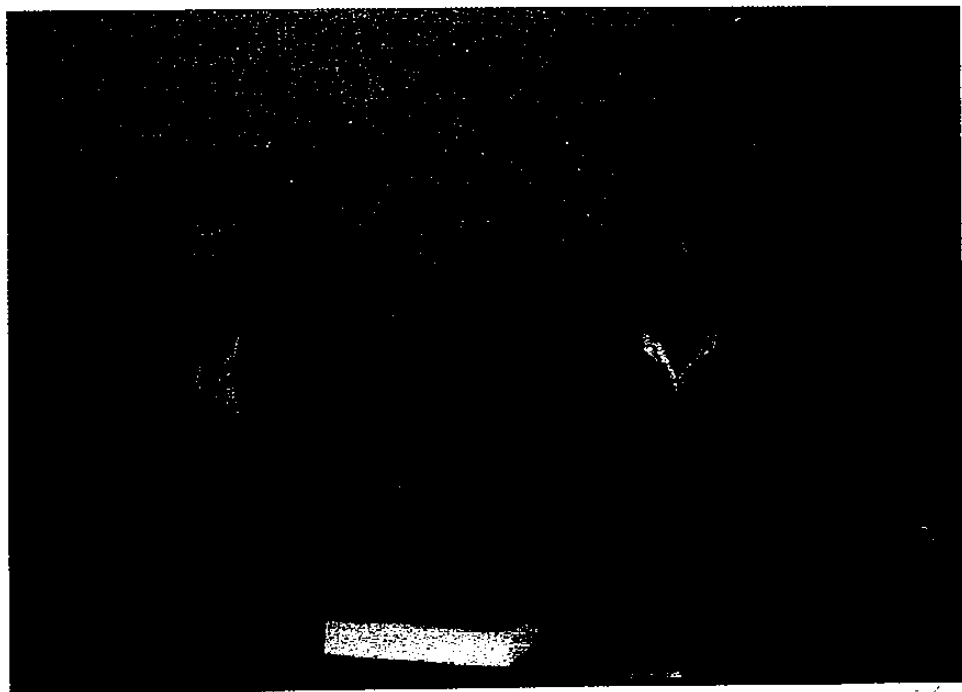
V kongresu partije – mesec dana posle otvorenog i nekoliko meseci posle prikriivenog sukoba sa Sovjetskim Savezom. I Štefica je bila u aparatu koji se starao o funkcionisanju Kongresa. U ženstvenom rascvatu, u 27. godini, obličastih formi koje je svilena haljina pastelnih boja omekšala i naglasila – ona je u kuloarima „zaslužila” titulu „mis Petog kongresa”: ja to, tada, nisam čuo, ali napregnutost i sudbonosnost odlučivanja kao da su mi svaki čas isturali pred oči i u sećanju njen lik. Na kraju Kongresa, dok smo u klupama čekali rezultate glasanja, upitao sam je – da li pristaje da privremeno zameni moju sekretaricu Dragicu Vajnberger. Ona je odgovorila, s nadežnom zapanjenošću u pogledu: Pristajem...

Nekoliko dana posle toga – pre nego što je Štefica došla kod mene na dvome-sečni rad i pre nego što sam joj i reči prozborio o svojoj naklonosti – priznao sam Mitri, u svojoj radnoj sobi, po povratku s posla: Ja volim drugu ženu... – Mitriino lice se detinjski zgrčilo i iz njenih krupnih i tamnih očiju su grunule suze. Tog istog dana preselio sam se sasvim u svoju radnu sobu...

Odnos sa Šteficom je potom prolazio kroz krize i teškoće – da bi se svaki put podmladio novom odanošću i učvršćenjem. Ja sam se predugo kidao u sebi između ljubavi i obaveza. Bio sam svestan da će razilaženje s Mitrom biti loše primljeno u partijskoj javnosti, u kojoj je naš brak smatran primernim – a to je i bio dok je trajao. Ali istovremeno su me na to razilaženje gonile koliko naklonost prema Štefici, toliko i poticaj da raskinem s već tradicionalnim, ukalupljenim i ukalupljujućim partijskim „moralom”... Kasnije, kad je došlo do mog razilaženja sa CK, u vrhovima se govorkalo – da je Štefica imala fatalan upliv na mene i moje opredeljenje. To nije tačno, iako se ona sa mnom slagala, na svoj način. Ali je moje razilaženje s Mitrom – tačnije: moje vezivanje sa Šteficom – ne samo simptom nego i podsticaj za moju „jeres”, za moje oslobađanje od marksističke i lenjinističke dogmatike i traženje izlaza iz njene ledene, željezne tame...

Veza između Mitre i mene trajala je 14 godina, ako ne računam i tri godine koje sam proveo u zatvoru. Za sve te godine – od 1931. do 1948. godine, tj. od zaljublivanja u Mitru do ljubavi prema Štefici – nisam imao nikakve veze, čak ni naklonosti, ni s jednom ženom: o tome, doista, ne bi imalo ni smisla ni razloga da govorim – da Vladimir Dedijer nije netačno prikazao tu stranu moje ličnosti i taj, predratni period moje delatnosti.

U „Novim prilozima za biografiju Josipa Broza Tita” Dedijer piše, na strani 627: „U nekoliko svojih knjiga memoarskog karaktera, Milovan Đilas, sav zanesen, u svojoj samozaljubljenosti, želi da prikaže čitaocu – iako to ne kaže izričito

Beogradska intelektualka i komunistkinja Mitra Mitrović bila je prva supruga Milovana Đilasa; snimka iz 1946. godine.

– da je glavni subjektivni faktor koji je uticao na jugoslovenske komuniste da se prihvate revolucionarne askeze.

Smatram da je njegov pristup suviše subjektivistički, da ne vodi računa o tradiciji, kao i o raspoloženju među samim mladim komunistima uoči rata. Još želim dodati, u atar istorijske istine, da Đilas primenjuje metod dvojnog morala, jer nije imao hrabrosti da bude iskren prema samome sebi. Tačno je da je on u nekoliko mahova propovedao zabranu slobodne ljubavi (čak je oterao u smrt borbenog bosanskog omladinca Paternostera, koji je voleo dve devojke u isti mah). Ali, kao njegov najbliži prijatelj u to doba, i čovek koji se prosto nije odvajao od njega, moram reći istinu: Đilas je baš u to vreme imao nekoliko takozvanih higijenskih ljubavi.¹

Malo je reći da Dedijerovi navodi nisu tačni – za njega je karakterističnija i po-raznija svesna, bezmalo urođena lakoća s kojom izmišlja i izopačava stvarnost.

Ali pođimo redom! Pre svega, Dedijer nikada, a pogotovu pre rata, nije bio

¹ Vladimir Dedijer, „Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita“, Rijeka, „Liburnija“ – Zagreb, „Mladost“, 1981.

moj „najbliži prijatelj“, a niti „čovek koji se naprosto nije odvajao“ od mene. Dedijer i ja nismo ni mogli biti tako bliski iz jednostavnog razloga što smo živeli i delovali u različitim uslovima: ja – ilegalni funkcioner u dva najviša partijska foruma, Dedijer – novinar, simpatizer i kasnije običan član partije. Ja sam se kretao, bezmalo isključivo, u krugu partijskih funkcionera i ilegalaca, Dedijer u novinarskoj, intelektualnoj i građanskoj sredini. Neću reći da nismo bili u dobrim odnosima i da se nismo viđali. Naprotiv: bili smo i bliski, a viđali smo se povremeno, prema partijskim potrebama – prolazile su nedelje, pa i meseci, da se nismo susretali. Dedijer ne navodi, sem te svoje bliskosti sa mnom, nikakve dokaze za moj „dvojni moral“ i moje „higijenske ljubavi“. Ali takav moral, takve ljubavi, ne samo što nije bilo dopustivo praktikovati, nego nije bilo ni moguće prikriti u uskoj i puritanskoj sredini u kojoj sam ja živio i delovao. Valjda bi o tome nešto znali drugovi s kojima sam bio i lično i partijski bliži – navodim samo one koji su još živi: Moma Marković, Zogović, Ranković, Vukmanović-Tempo, Koča Popović, pa i moja tadašnja supruga Mitra. A ako je Dedijer doista znao za moj „dvojni moral“ i moje „higijenske ljubavi“, u ime kakvog morala i partijnosti je on, kao partijac, u periodu „revolucionarne askeze“ u partiji, prikrivao od partijskih foruma moj „dvojni moral“ i moje „higijenske ljubavi“? Nije tačno ni da ja želim da se prikažem čitaocu kao „glavni subjektivni faktor koji je uticao na jugoslovenske komuniste da se prihvate revolucionarne askeze“. Ja sam i u tome – u tome možda više nego u nečem drugom – jedan od glavnih: askezu ne smatram ni vrlinom ni svojom zaslugom, nego nužnošću u sazrevanju, u iščišćavanju i homogenizaciji našeg revolucionarnog pokreta: bez odricanja, bez raznoraznih „askeza“ – nema revolucionarnih pokreta, pa ni revolucija, makar šta danas neko mislio i o takvim pokretima i o revolucijama. A što s tiče Dedijerove tvrdnje da sam ja „čak oterao u smrt ...Paternostera“ – otkud to kad nisam bio „glavni... faktor“, otkud to kad nisam ni pripadao studentskoj organizaciji, s čijim je asketskim revolucionarnim moralom Paternoster došao u nerazmrsivi, tragični konflikt?... Otkud to – kad sam baš ja spasavao Paternostera?...

Kao što sam već spomenuo, Mitra se odselila od mene krajem 1949. godine – dok sam boravio u Americi, na zasedanju OUN: u tom pustošnom i bolnom razilaženju s njom imali su za mene razumevanja drugovi – Kardelj, posredno Tito, a neposrednije Ranković, možda ne samo zbog bliskosti sa mnom, nego i zbog bliskosti njegove supruge Slavke sa Šteficom. Ali prošle su još dve i po godi-

Na dan vjenčanja s drugom suprugom, Šteficom Barić, 11. lipnja 1952. godine. Slijeva nadesno: Aleksandar Ranković, Slavka Ranković, Milovan Đilas, Štefica Barić-Đilas, Boris Kidrič. Ranković i Kidrič bili su kumovi na vjenčanju.

ne – dok sam se odlučio da se oženim Šteficom, u junu 1952. godine: rekao bih da je dvoumljenje u intimnom životu bilo komponenta – koliko presudna? – dvoumljenja u idejama, u prelaženju iz jednog u drugi duhovni svet. Ne dokazuje li to i moje intenzivno čitanje i strasno zadubljanje, baš u to vreme, ne samo u Marksa, u Marksov „Kapital”, nego i u nemarksističke filozofe – u Aristotela, Platona, Hjuma, Didroa, Hegela?...

2.

U sred leta, 1952. godine, najavio se kod mene dr. Bulić iz bolnice „Dragiša Mišović”. Našli smo se u mom stanu, u Ulici banjičkih žrtava 6. On mi je odmah, sa suzdržanim uzbuđenjem, saopštio da je kod Kidriča konstatovao leukemiju, i to u formi koja ne može biti pretvorena u hroničnu. Štaviše, on je predviđao i fatalni ishod – u toku 6 do 9 meseci. Ja o leukemiji nisam znao više, ako ne i manje, od prosečno obrazovanog čoveka, pa mi je dr. Bulić pojasnio: To je rak krvi.

Kidrič se pre toga žalio na tegobe – mučnine, gubljenje apetita, malaksalost, pa se i podvrgao nekim pregledima. Ali konačnu dijagnozu je dao dr. Bulić, odnosno ekipa kojom je on upravljao. Bulić je i meni pokazao svoj nalaz: pod mikroskopom su se videla Kidričeva bela krvna zrnca ivica izujedanih „kao na poklopcu konzerve” – kako se izrazio Bulić... Dr. Bulić nije imao posebnog razloga da beznadni nalaz saopšti baš meni: imao sam utisak da ga je na to naveo intelektualski afinitet, a besumnje i to što jedino ja nisam bio izvan Beograda, na godišnjem odmoru. Dr. Bulić se i kasnije, po uhodanoj praksi, obraćao meni u vezi s Kidričevom bolešću...

Odmah sam obavestio članove sekretarijata Politbiroa. A o bolesti Kidričevoj se u vrhovima raščulo, već i zbog toga što on nije mogao obavljati redovno – mada se tako reći do zadnjeg daha trsio – svoju i inače pretešku i veoma odgovornu dužnost upravljanja čitavom privredom: Kidrič je i bolestan unosio nepresušni elan među podređene i nametao zamah i doslednost usvojenom kursu... Premda već teško bolestan i primetno okrenut u sebe, Kidrič nije mogao odoleti da ne istupi i na VI kongresu...

To je bila prva, neminovna mirnodopska smrt u najužem vođstvu: sumorno saznanje i muklo iščekivanje uvuklo se među nas, tišteći i svakog pojedinačno.

Mene je Kidričeva smrt potresla i unekoliko osamila. Bio sam se veoma zbližio s njim, naročito posle sukoba sa Sovjetskim Savezom. Viđali smo se često, kad god bismo ugrabili slobodnog vremena. Ponajviše leti: ni on ni ja nismo odlazili

na odmor, sem na nekoliko dana – Kidrič u lov a ja u ribolov, ili zajedno u lov. Jer Kidrič se s tolikom predanošću odnosio prema svojim zaduženjima da nije mogao da se odvoji od njih, a ja... ja ne samo što se nisam uklapao u brionska letovanja s istim ljudima s kojima sam sarađivao u Beogradu, nego sam se otuđivao, već i namerno, u svoj intelektualni i emotivni život. Kidrič i ja, kao i Kidrič i Kardelj, pa i Kardelj i ja, vodili smo tih, postinformbiroovskih godina tako žive diskusije čak i o beznačajnim – da li je tada za nas bilo ičega beznačajnog? – ideološkim začkoljicama, da smo nestrpljivo žudeli kada ćemo se sresti... Zbog toga je veoma teško izdvojiti iz naših napisa i istupanja čija je koja ideja, ma koliko se inače razlikujemo u stilu i pristupu...

Najdramatičniji trenutak u Kidričevom bolovanju bio je šok koji ga je pogodio za vreme transfuzije. U čemu je bila greška – ako je bila greška – ne bih umeo da kažem, ali neko od lekara je ispričao da nije bilo provereno nešto kao krvna podgrupa. Tek, Kidrič je potpuno ogleveo, a mogao je i oslepeti, što se, srećom u nesreći, nije dogodilo. Dr. Bulić je opet obavestio mene, a ja sam obavestio članove Politbira i odjurio u bolnicu. Tamo je bila Kidričeva supruga Zdenka, koja se ni inače nije odvajala od njega. Oko Kidriča se muvalo uzrujano osoblje, dok je on ležao uspaljenih obraza i nezverenog pogleda, ali pri svesti. Prepoznao me i rekao: E, moj Đido, vidiš kako je sa mnom! A ja sam izišao u hol i, šetkajući, tamo ćutke brisao suze.

Uskoro su počeli pristizati članovi Politbira. Najposle i Tito. Ostali smo tu, u holu, čitavo popodne, s grupom lekara okupljenih na konzilijum. Tek uveče, pošto su lekari zaključili da je smrt izbegnuta, počelo je razilaženje. Svi su se najednom zaradovali, posle napetog i muklog strahovanja. Ali dr. Bulić nas je upozorio da to ne znači i izlečenje. A Ranković, ponet nadanjem i narodskom nevericom u lekare, došapnuo mi je: Ne moraju lekari baš sve da znaju.

Više se nije mogla kriti Kidričeva bolest: sutradan je objavljeno saopštenje u kome je naznačeno i oboljenje (leukemija). Ali Kidrič je posle nekoliko dana pribrao svoje intelektualne moći toliko da je redovno pratio novine. Tražio je i novine unazad – iz dana posle šoka, kad ih nije mogao čitati. A kad mu nisu dali „Borbu” u kojoj je bio kominike – on je baš na njoj insistirao, Kidričeva supruga nas je alarmirala, jer se od njega krilo od koje bolesti boluje, pa sam ja s drugovima u „Borbi” udesio da se u štampariji odštampa primerak u kome nije bilo saopštenja o njegovoj bolesti... Ipak je Kidrič slutio, ako ne i znao – prema pričanju njegove supruge – svoju bolest: uzeo je neku enciklopediju, zadubio se u odeljak o bolestima krvi i – inteligentan i hrabar kakav je bio – zaključio od čega je bolestan...

Pozvani su i engleski lekari, glasoviti stručnjaci – ali radi javnosti – da smo učinili sve što smo mogli, a ne zbog nepoverenja u naše lekare. I ja sam, u slučajnom susretu u bolnici, razgovarao s glavnim engleskim lekarom, starcem ukrućenim i iskrivljenim: rekao mi je da su naši lekari učinili ono što bi i oni, Englezi, učinili.

Kidriča sam posećivao često – možda najčešće, sem Kardelja, s kojim je Kidrič u svim periodima najuže sarađivao. Sporazumevali smo se pisanjem: začudo, Kidrič je i dalje lako i brzo ulazio u tuđe misli... Izgleda da su mu se pred smrt – ako sam tačno razumeo jednu opasku drugarice Zdenke – javljale i pomisli o besmrtnosti: nije li to ljudska nada, ljudsko večno svojstvo, bez obzira na filozofiju koje se neko pridržava?...

Bio sam kod Kidriča i uoči njegove smrti – pred odlazak u Crnu Goru na Kongres Narodnog fronta. Nije izgledao loše raspoložen, a nije ni izgledao lošije nego drugih dana: u prepisivanju je bilo reči i o smrti, s mojim „utešnim” materijalističkim rezonovanjima o neprolaznosti materije, koja su – kako mi je kasnije s blagim prekorom rekla drugarica Zdenka – navele Kidriča na pomisao o svojoj skorašnjoj smrti.

Bilo je prošlo podne, 12. aprila. Sedeo sam u predsedništvu Kongresa Narodnog fronta Crne Gore u Titogradu. Iznenada mi je prišao kurir i došapnuo mi da me na telefon poziva Štefica – specijalni telefon je bio u drugoj zgradi. Vukmanović-Tempo, koji je bio kraj mene i čuo sašaptavanje, upitao me o čemu se radi: rekao sam da možda malom, Aleksi, nije dobro pa se Štefica, bez većeg razloga uzrujava. A Tempo: Ma neće biti – to je ozbiljna, stara drugarica...

Štefica, uzbuđena, rekla je: Umro je Boris! Ovog trenutka telefonirao je doktor Bulić...

Vrativši se, saopštio sam to Blažu Jovanoviću i Tempu. Sašaptavanjem smo rešili da ja tužnu vest saopštim Kongresu. Ali dok sam čekao da govornik završi i da ja mimo reda dobijem reč – od šaka, koje su bile na stolu, učinilo mi se da su se odvojili prsti. To me, za tren, zaprepastilo. Ali nisam stigao, pribirajući se, ni da se zapitam šta se to događa sa mnom, a prsti su se vratili u šake.

Dok sam saopštavao delegatima preminuće Kidričevo, suze su mi tekle, ali nisam ni jecao ni gubio prisebnost: jecaji su se čuli iz sale. Kidriča sam označio kao „jednu od najumnijih glava naše revolucije”.

Već je bilo i vreme prekida prepodnevnog zasedanja. Povezao sam se s Rankovićem – dogovorili smo se da Kongres prekine rad, s tim što bi se pre izabralo vodstvo.

Uveče, u holu hotela „Crna Gora”, iskupili su se funkcioneri i – poput unesre-

Zagreb, ispraćaj lijesa s pokojnim Borisom Kidričem na putu iz Beograda na sahranu u Ljubljani. Slijeva nadesno stoje: Vladimir Bakarić, Milovan Đilas, Edvard Kardelj i Miroslav Krleža, 15. travnja 1953. godine.

ćene porodice – dugo izmjenjivali sećanja iz revolucije i vizije socijalističke budućnosti: sve vreme je Kidrič bio s nama, iako ga nismo spominjali.

A sutradan smo se, mi funkcioneri, „beogradski Crnogorci“, vratili u Beograd avionom koji je za nas upućen. S aerodroma sam se uputio u CK i uklopio se u rad odbora za sahranu, koji je predvodio Ranković, s metodičnošću koja je predviđala i najmanju sitnicu: sahrana Kidričeva se postavila kao krupan, kao najodgovorniji zadatak. To je bio pogreb kakav Jugoslavija, ova nova, nije dotad videla.

Sanduk s Kidričevim telom je ukrcan u Titov voz, kojim su se vozili i funkcioneri – u Ljubljani, gde je Kidrič i sahranjen. U putu, u razgovoru o smrti i životu, kakav se sam od sebe nameće u takvim prilikama, ja sam opet raspredao materijalistička verovanja, a Tito je primetio, polušaljivo – da o tome, o zagrobnom životu, ne treba pričati jer da to niko ne zna.

A u sećanju mi je, s tog putovanja, prepiranje s Mošom Pijade: zbog neke moje šale, nespretne ili neshvaćene, Moša je pao u vatru, iskreno povređen. Objašnjavao sam, izvinjavao se, sve dok kod njega nije popustila bolna srdžba: taj sukob kao da nas je potom zbližio.

Na sahrani Kidričevoj Kardelj je govorio s ojađenošću istinskog prijatelja, a Tito kao da je u ratu izgubio nezamenjivog druga. Padala je kiša, dok se povorka kretala ulicama Ljubljane. Neko je ponudio Kardelju kišobran, a on je hteo da i mene zakloni. Tako se ni Kardelj ni ja nismo čestito zaklonili, a meni je čak bilo i drago što tu neznatnost trpimo za Kidriča.

Bila je otisnuta posmrtna maska Kidriča. Ona je čuvana u ormanu, u mojoj kancelariji u CK. Nisam stigao da je prelijem iz gipsa u bronzu – isteran sam iz CK nekoliko meseci po Kidričevoj smrti. U sećanju mi je blago ironični osmeh s te maske i izmršavelo, umno čelo Kidričevo.

3.

Posle 1949. godine razgranale su se veze jugoslovenske kompartije s evropskim socijalistima i učestale njihove posete Beogradu. Interesovanje za „jugoslovenski eksperimenat“, kao za socijalističku pojavu odvojenu od Sovjetskog Saveza, raslo je i drugde – u Aziji i Latinskoj Americi. I jugoslovensko vođstvo je, dakako, nastojalo da interesovanje proširi i učvrsti, uspostavljanjem neposrednih trajnijih veza i sa socijalističkim pokretima izvan Evrope i sa nacionalnim pokretima u bivšim i postojećim kolonijama: pred vođstvom se otkrivao i širio prostor veći i nadežniji od Sovjetskog Saveza i partija koje je on kontrolisao.

Iz tih pobuda i sagledavanja je početkom 1953. godine i upućena u Aziju, na konferenciju azijskih socijalista, jugoslovenska partijska delegacija. U delegaciju smo određeni Aleš Bebler i ja, on kao iskusni diplomata i znalac jezika, a ja kao član užeg partijskog vođstva.

Delegacija je pošla vozom iz Beograda 25. decembra 1952. godine, a nastavila put avionom iz Rima, preko Kaira i Nju Delhija (New Delhi), za Rangun, gde je konferencija i održana, u prvoj polovini januara 1953. godine. U Beograd se delegacija vratila 4. februara 1953. godine.

Mi smo bili jedini komunistički gosti na Konferenciji. Povrh toga je iza nas stajala dvostruka pobuna – protiv Hitlera i protiv Staljina: ova druga pobuna, sa svežim, antibirokratskim idejama samoupravljanja, navešćivala je demokratske izlaze iz komunizma, spajanje socijalizma i slobode. I mi, vođstvo – ili bar znatan deo vođstva – takođe smo tada u to verovali: zar bi, inače, neko drugi mogao da veruje, ako sami ne bismo verovali? Zbog toga je naša delegacija uživala na Konferenciji – po mom sudu – ugled i ulogu veću i od britanskih laburista koje je predvodio K. Atli: s nama su se konsultovale dve vodeće delegacije – induska i burmanska.

Konferenciju je karakterisalo šarenilo pogleda, ali kojima su bili zajednički uklanjanje bede uz očuvanje demokratije, otpor eksploataciji Zapada i hegemo-

niji Istoka (SSSR-a): odudarala su gledanja predstavnika Egipta i Izraela, prvog zbog naslanjanja na Kuran i vojni režim, a drugog zbog preveć „evropskih” socijalističkih ideja.

Postalo nam je očigledno i – što je važnije – poučno: socijalizam ne samo što nije i ne može biti jedan i jednačit, nego ne može imati ni iste stupnje i osnove učenja: i tamo je bilo marksista, ali u manjini, pa i oni koji su to bili nisu imali poglede istovetne s našim ili sovjetskim. Život, životne tendencije su se ispoljavale socijalističkije od socijalističkih učenja. Kao komunistički „jeretici”, mi smo osećali da pripadamo tom svetskom previranju i dosta dobro smo se snalazili – jedina „slaba tačka” nam je bila primanje pomoći od SAD-a, koju smo kako-tako pravdali sovjetskom blokadom i potrebama odbrane.

Na Konferenciji sam i ja istupio, premašujući okvir pozdrava: u formulisanjima mi je znatno pomogao Bebler.

I K. Atli je održao kraći principijelan govor. Sećam se poente njegovog istupanja, jer je ogorčila i mene i Beblera: parlamentarizam je jedini sistem dostojan ljudskog bića. Mada mi tada već nismo poricali vrednosti, naročito istorijske, parlamentarizma – meni je Atljeva postavka bila staromodna i dogmatična zbog toga što većina čovečanstva nije „parlamentarna” i što traži drukčije, neparlamentarne puteve, a još više zbog toga što sam bio uveren da smo mi Jugoslaveni u samoupravljanju pronašli formu demokratskiju od parlamenta, čak i onog britanskog... I danas mi Atljeva postavka izgleda jednostrana, mada ne više zbog toga što bih smatrao da su „pronađene” forme dostojnije od parlamenta, nego... nego zbog toga što mnoga ljudska bića često, zaslepljena doktrinama i prigušena nasiljem, i ne shvataju šta je njihovo, ljudsko, dostojanstvo...

Videli smo neslućene predele i čudesne, nenadmašne spomenike. Svoje utiske s tog putovanja izneo sam u putopisnom eseju „Istočno nebo”, objavljenom u „Novoj misli” – naslov je smislio Bora Drenovac.

Beblerovo poznavanje spoljnog sveta bilo je neuporedivo bogatije od moga. I njegovo interesovanje za istorijske spomenike bilo je veće. Između nas dvojice nije ni u čemu bilo političkih razlika. Ali na mene je, rekao bih, to azijsko putovanje ostavilo dublji, neprolazniji utisak.

Iznad svega beda. Hiljade, stotine hiljada uspavanih beskućnika na trotoarima i skverovima Kalkute, gomile leproznih prosjaka po bazarima Karačija (Karači), hiljade izbeglih porodica u bambusovim zaklonima po ulicama Ranguna. Beblera je spopadala jeza, mešana s radoznaošću svetskog turista, dok sam ja to

prihvatao s bolnim razumevanjem, kao deo nekog svog, poznatog sveta. I dok su Beblera, diplomatu „na mlazni pogon” i revolucionara i po nagonu i po saznanju, zanimale političke nijanse – u mom umu su se iz haosa utisaka iskristalisavale ideje. Proširivalo se, učvrščivalo se moje saznanje, dotad tek slućeno, o bezmernosti ljudskog trajanja i nepredvidljivosti formi društva i mišljenja: nikakva nauka i naučna gledanja ne mogu predvideti, a kamoli regulisati, načine ljudskog postojanja – nauka i naučna gledanja koja na takvo što pretenduju u najboljem slučaju su pokriće nasilja i privilegija, ako ne i goło nasilje. I zašto azijski ljudi trpe toliku bedu, toliko stradanje? Da li zbog svojih verovanja u više, neprolazne vrednosti duha i duhovnosti ili su, naprotiv, taj duh i tolika duhovnost samo radi toga da bedu i stradanje učine snošljivijim i uzvišenijim? I ima li, zbilja, cilja život individue, pa i čitavog naroda, sem kao karika u večnom trajanju i traganju?

Već iz vazduha nas je zasenila zlatna rangunska pagoda svojom blagom ustreljenošću iz tmastog zelenila. Obezumila nas je skladna raskoš Tadž Mahala (Taj Mahal) – mene je i potresla nekom neodoljivom ustreljenošću. Ali su ljudi, ljudske prilike, najsnažnije privlačili našu pažnju i budili našu misao.

Burmu je razdirao građanski rat: on se primećivao, kroz izbeglice, na ulicama Ranguna, a i u neodvažnim i nejasnim reaganjima vođa – inače skromnih, dobronamernih i nesrećnih zbog nevolja koje su zadesile njihovu rajsku, ali nerazvijenu i razvaljenu zemlju: oni su od nas, komunističkih jeretika, očekivali više nego što smo mogli da im pružimo – okončanje građanskog rata.

Naš ambasador D. Vidić još se nije bio smestio, a već je bio u živom i bliskom dodiru s burmanskim vođima. I on, kao i mi, još je živeo u jedinom udobnom hotelu, u moru boleština, nečistoće, oskudice i prenaseljenosti. Najvažniji a i najteži problem ambasade bio je smeštaj – obezbeđenje higijenskih, životnih uslova... Ja sam, u razgovoru, ne našavši bolji razlog, primetio Vidiću: Šta se tu može? Svoju dužnost, ovde u Burmi, treba da shvatiš kao ratnu, kao da si u ratu. – Držim da je on svoju dužnost tako i shvatao, mada to nije moglo utešiti njegovu suprugu u njenim strepnjama za zdravlje sinčića...

Mi smo bili priredili ručak za Atlija, pa je, valjda i zbog toga, britanski ambasador pozvao Beblera i mene na ručak. Britanski ambasador, dakako, nije imao problema smeštaja – smešten u raskošnu vilu s travnjacima i parkom uvek zelenog burmanskog drveća. I sam je primetio, samozadovoljno: Ako je bilo raja, onda je to bila Burma. – A posle ručka, uz konjak i kafu, nehajno nas je upitao: Šta vi izvozite u Burmu, kakvi su vaši interesi ovde? – Bebler mu je objasnio da

smo mi tu zbog sličnosti u idejama, zbog idejne saradnje. – Vi znači, izvozite ideje – primetio je ambasador, s blagom ali neskrivenom ironijom.

U Indiji, u Nju Delhiju (New Delhi), ambasador J. Vilfan je bio udobno smešten u vili s desetak slugu: u početku je Vilfanova supruga Marija, markantna intelektualka, imala muke da uskladi rad te posluže – dok nije došla kuvarica Slovenka čijoj su se komandi svi rado podali... Rekli su nam da ima ambadorskih rezidencija, npr. kanadska, sa po sto slugu, veoma slabo plaćenih, za evropske pojmove: prema kastinskom ustrojstvu, svaki sluga radi samo jedan, svoj posao. Induska posluga važi u Južnoj Aziji za savršenu, u šta smo se i mi uverili: kad smo se, na primer, spremali na neki prijem, zatekli smo u pravi čas ispeglana i raspoređena propisana odela – preko kreveta su bile uredno ispružene pantalone, s otvorom okrenutim napolje, tako da je trebalo samo uvući noge.

Ambasador Vilfan i službenici ambasade održavali su bliske odnose i s vladom i s opozicionim socijalističkim strujama. Vilfan je ukazivao – a to smo i Bebler i ja već bili uočili – na ogromne, nenačete mogućnosti saradnje i afirmacije država „Trećeg sveta”. Tu, u tom svetu, oslobođenom, uzgibanom modernim idejama i neslućenim mogućnostima moderne industrijske epohe, sagledavali smo i mesto i perspektive Jugoslavije.

Bili smo, na ručku, primljeni i kod Nehrua, koji je bio začetnik i propagator saradnje i združivanja vanblokiovskih država. Ručku, na livadi kraj rezidencije predsednika vlade, prisustvovala je i Nehruova kći Indira, suzdržana u svemu, čak i u svojoj lepoti i eleganciji u probranom sariju. ... Nehru je bio negovorljiv i oprezan – svoje ideje i poglede je iznosio sažeto, pažljivo slušajući sagovornika. Njegov način mišljenja je bio „evropski”, logičan i racionalan, a sadržinski ukorenjen u indusku stvarnost i indusko kulturno nasleđe: više je ličio na mislioca, nego na političara, a doista je bio i mislilac-političar. Ali se držao induskih običaja – jeo je prstima vegetarijansku hranu i bio trezvenjak... Ne sećam se ničeg značajnijeg iz tog susreta s Nehruom, sem njegove kritičnosti prema blokovima, naročito prema Sovjetskom Savezu, čija je politika bila i za njega razočaranje, pogotovu što mu se izjalovio san da uspostavi najbliže odnose s Čehoslovačkom kao bezopasnom industrijskom zemljom. I sećam se da se Nehru, u kratkom zadržavanju posle ručka, poigrao s pandom, himalajskim medvedičem...

Filozofi su tada bili cenjeni u Indiji i igrali su znatnu ulogu u politici. Potpredsednik Republike bio je glasoviti filozof Radakrišnan, kojega smo takođe posetili – neuporedivo zadivljeniji njegovim oduhovljavanjima politike nego njegovom

U siječnju 1953. Đilas je predvodio delegaciju SKJ na Prvoj azijskoj socijalističkoj konferenciji u Rangunu (Burma), a zatim u posjetu Indiji i Pakistanu. Na slici: potpredsjednik Republike Indije Sarvapalli Radakrischnan, cijenjeni indijski filozof, primio je Milovana Đilasa, Aleša Beblera i jugoslavenskog veleposlanika u Indiji Jožeta Vilfana.

funkcijom... Nekoliko meseci kasnije, u leto 1953. godine, ja sam Radakrišnanu bio domaćin – zbog odsutnosti Tita i Kardelja na Brionima: tada smo, posle ručka u vladinom klubu diskutovali i o filozofiji – on je bio objektivni idealist, naklonjen Kantu, a ja sam bio za materijalizam i Hegela...

I u Nju Delhiju (New Delhi) smo nastavili kontakte sa socijalistima, intenzivne već u Rangunu.

Većina socijalističkih vođa, a i sam socijalistički pokret, ako više i nisu bili pod uticajem Gandijevih ideja, potekli su iz njegovog pokreta. Za sve induske socijaliste bi se moglo reći da su u svojoj narodskoj demokratičnosti i egalitarstvu bili dosledni, čak doktrinarni, premda su se razlikovali u mnogo čemu. Niko od njih nije bio marksista – nisu dublje ni poznavali marksizam.

R. Lohija je bio među najdinamičnijim, pa i najoriginalnijim induskim socijalistima. U Kalkuti je priredio večeru za nas, imali smo s njim i dva-tri duga razgovora o problemima socijalizma. On je predvodio struju, bezmalo nezavisnu, unutar socijalističke partije. Izdavao je i svoj časopis. U gledanjima je bio – to je

moj utisak – postojan i principijelan. Omanji, zbojiti i govorljiv Lohiju je naročito zanimalo socijalistički preobražaj sela, s obzirom na to da je Indija seljačka i bez izgleda na brzi industrijski preobražaj. Dakako, bilo mu je jasno da ni preobražaja sela nema niti može biti bez moderne mehanizacije, pa je bio opsednut idejom izgradnje neke male univerzalne poljoprivredne mašine. Držao je da je – na savremenom tehničkom nivou – moguće stvoriti takvu mašinu. Mi smo bili drukčijih gledanja – smatrali smo da je izlaz u velikim kolektivnim imanjima, nekoj vrsti doista dobrovoljnih kolhoza. Lohija je bio protivnik kolhoza. Smatrao je da seljaci treba da zadrže svoj posed, a da udružuju rad i promet. A za malu mašinu ja sam oporo primetio: To ne može biti posao političara i socijalnih reformatora, nego tehničara i agronoma. – Ideje su varničile, snovi se združivali – kao da nismo s dva kraja sveta, iz različitih kultura i uslova. I mada su diskusije s Lohijom bile vatrene pa i nepomirljive – nisu remećeni drugarski odnosi, niti je iko zbog toga postao zlopantilo... Kad sam ja, godinu dana kasnije, odstranjen iz vođstva zbog „revizionizma”, Lohija me pozvao na saradnju u svoj časopis. Odazvao sam se pozivu i napisao članak. Ali dok sam na Glavnoj pošti predavao preporučeno pismo s člankom, jedan od dvojice agenata koji su me pratili prišao je poštarki i naredio – na moje oči – da pismo izdvoji. Ja sam ipak – sad se već ne sećam na koji način – dostavio Lohiji članak, koji je on i objavio. Uz to je naredio potragu za pismom i ustanovio da pismo nije pošlo iz Beograda, pa je i to objavio. A ja sam, iz inata, pošao s potvrdom na poštu, pa su mi platili odštetu za „izgubljeno” pismo u iznosu od 500 dinara... A dok sam bio u zatvoru – Lohija je umro: nisam u stanju da procenim koliko je s Lohijom izgubila Indija i socijalizam, ali sam tada, u zatvoru, njegovu smrt doživeo kao gubitak saborca koji je princip stavljao iznad koristi i obzira...

S Džajaprakašom Narajanom nismo imali toliko vatrene i opširne diskusije, ali smo se u Rangunuu dogovarali o rezoluciji i taktici Konferencije. On je, u jednom posebnom susretu, nabacio ideju saradnje s Nehruom i Kongresom – radi združivanja reformatorskih i socijalističkih snaga. Mi smo se s tim u načelu slagali. Narajan je kasnije zasnovao nov pokret, a i sam je odigrao značajnu ulogu u obaranju Indire Gandhi. Bez sumnje je bio izuzetna ličnost: strpljivo mudar, imun prema slavi i titulama, uveren u nadmoćnost ideja, tolerantan u svemu, pogotovu u diskusiji... S jednog svog putovanja u Evropu svratio je u Jugoslaviju – da bi se video sa mnom posle mog izlaska iz zatvora. Naprosto u to nisam mogao da poverujem – držao sam da je u Beogradu zbog drugih susreta, pa usput i zbog

mene. Ali on mi je izričito rekao – bilo je to u njegovoj sobi u hotelu „Metropol” – da je baš zbog mene skrenuo sa svog puta. Razgovarali smo otvoreno, s prisecom njegovog saosećanja i moje rezigniranosti. Narajana nisu mnogo zanimali ekonomski i politički izgledi Jugoslavije, nego – metodi vlasti i karakter vlasti. Dotakli smo i pitanja partijskog pluralizma: on se načelno izjasnio protiv partijskog sistema, jer se partije korumpiraju i teže monopolizmu – smatrao je da politički život treba da nose i predstavljaju opštinske zajednice. Ja sam primetio – da evropske tradicije i složenost društvenog života zahtevaju partije. Dodao sam – da bespartijni poredak bez slobode štampe vodi u diktaturu. Narajan se s tim složio bez imalo rezervi: on je u ćelijama društva i u skromnim, jednostavnim formama ljudskog življenja tragao za slobodom kao za najvišom vrednošću... A kada je vlada Indire Gandhi uhapsila Narajana, neki Indusi iz Londona su tražili od mene da se svojim potpisom pridružim zahtevu za njegovo oslobađanje. Učinio sam to rado, žaleći što nisam u prilici da učinim i nešto više...

I s Ašokom Mehtom smo imali diskusije – među socijalistima on je bio najbliži Nehruu. I on me posetio u Beogradu, po mom izlasku iz zatvora. I mada su mi njegovi politički pogledi bili shvatljiviji i bliži – Narajan se svojom ličnošću i svojim utopijama utisnuo trajnije i dublje u moje sećanje.

Najpre smo iz Nju Delhija (New Delhi) poleteli u Bombaj – u posetu tamošnjim socijalistima: tamo smo bili smešteni u relativno raskošni stan predusretljivih supruga Trikundasa. Posle tri-četiri dana boravka u Bombaju, poleteli smo za Karači (Karachi).

Dok smo bili u Nju Delhiju (New Delhi), saopšten nam je preljubazni poziv pakistanske vlade da posetimo Karači (Karachi), tadašnju prestonicu Pakistana. Nismo tim pozivom bili preveć oduševljeni, ali nije bilo ni razloga da izbegavamo Pakistancu. Unapred smo se dogovorili da izbegavamo izjašnjavanje o Kašmiru – da se ne bismo zamerali Indusima, koji su nas tako lepo primili i s čijom vladom je Jugoslavija već imala srdačne odnose.

A pakistanska vlada je baš nastojala da bar stvori utisak – ako već ne može da nas navede na otvoreno izjašnjavanje – o našoj zainteresovanosti za njene stavove o kašmirskom pitanju. Naš ambasador O. Cicmil nije to prozreo, pa je prihvatio protokol posete onakav kakav mu je pakistanska vlada predložila.

Smestili su nas u nekakav drugorazredni hotel – možda boljeg nije ni bilo u Karačiju (Karachi). No budući da nismo formalno bili državna delegacija, nego poput delegacije „dobre volje”, a budući da je Pakistan zaostala zemlja – nismo

oko smeštaja stavili nikakvu primedbu. Spor je nastao oko protokola – oko reda naših poseta. Pakistanci su predvideli da već sutradan učinimo prvu posetu ministru za Kašmir, u čemu smo videli smišljenu igru: Pakistancima je ta prva poseta trebalo da posluži u propagandne svrhe – da prikažu kako smo mi živo zainteresovani za Kašmir, ako ne i da smo zbog Kašmira i doputovali u Karači (Karachi).

Odmah smo stavili primedbu činovniku pakistanskog ministarstva spoljnih poslova. Ali taj činovnik je odlazio i dolazio, uvek s novim izgovorima. Naš ambasador, mada se našao u nebranom grožđu, a po prirodi miran i trpeljiv, takođe nas je podupirao. Natezanje je trajalo čitavo popodne – dok najzad nismo odlučili da sutradan odletimo ne posetivši nijednog zvaničnika. Veče je bilo poodmaklo kad nam je činovnik saopštio da prihvata naš predlog – da nas najpre primi predsednik vlade, a potom ostali, među njima i ministar za Kašmir.

Tako je i bilo, sutradan. Kašmir nije ni pominjan u razgovorima. Sem što ga je spomenuo, usput, ministar za Kašmir – dostojanstven džentlmen u kitnjastoj nošnji, koji me podsetio na starovremenske crnogorske glavare, utoliko više što je imao i titulu „serdar”.

Taj nespোরазум, to natezanje bacilo je senku hladnoće i ukočenosti na razgovore, pa i na prijeme priređene u našu čast.

Iz Karačija (Karachi) smo odleteli u Bejrut. Nameravali smo da iz Bejruta pođemo u Izrael, jer nas je izraelski delegat, na Konferenciji u Rangu, Moše Šaret, već bio pozvao, a mi se napola složili. U Bejrutu smo zapali u diskusije s libanskim socijalistima, koji su s reformističkim, demokratskim pogledima mešali nacionalističku nepomirljivost prema Izraelu. Unekoliko su i ti susreti s libanskim socijalistima uticali na naše kolebanje oko posete Izraelu. Za svaki slučaj, upitali smo vladu u Beogradu – ona nije podržala našu posetu. Tako smo, ne bez žaljenja, odustali od posete, a ja sam Šaretu uputio pismo s objašnjenjima promene naših namera... Čuo sam da se Šaret živo angažovao za mene, dok sam bio u zatvoru, ali ne znam pojedinosti o tome... Bio je Šaret uman i odmeren, s idejama evropskih socijalista. Ni on više nije živ – neću ga sresti, čak i ako bi mi se ispunila želja da vidim Izrael... Neću ponovo videti ni Bejrut – taj grad romanske mediteranske skladnosti i topline već godinama masakriraju besomučne mržnje, naoružane ideologije: nisam pacifist, uveren sam da su ratovi i revolucije ljudske neminovnosti, ali i znam da se život i lepota ne mogu vaskrsnuti...

Iz Bejruta smo pošli u Damask: boravak prijatan, ali bez značaja. Kao i u Atini, iz koje smo poleteli natrag u Beograd... Pre polaska sam kupio Titu, za svoje

dnevnice, kamilhar-štof za kaput, za koji me je zamolio pre polaska: tu beznačajnost doista ne bi vredelo beležiti, kad ona ne bi potvrđivala intimnost odnosa koji će se posle nepune dve godine preobraziti u netrpeljivost, u ogorčenja i progone...

U Beogradu, na dočeku na aerodromu – Ranković i Štefica. I mada je Rankovićovo prisustvo na dočeku po protokolu – jer i mene su, na moje iznenađenje, dok sam bio u Aziji, naznačili za jednog od tri potpredsednika republike, ja sam i polaskan, i obradovan: dugogodišnje, prokušano drugarstvo, kao da ništa ne može poremetiti. Dao sam kratku izjavu – sentimentalnu i političnu, svoju...

4.

Staljinova smrt izazvala je olakšanje, pa i radovanje, u vođstvu Jugoslavije. Ali u predviđanjima promena u Sovjetskom Savezu bilo je razlika, na izgled beznačajnih. Tito i Ranković su – sećam se – očekivali veće promene u vlasti nego Kardelj: ja sam smatrao sovjetsku partijsku birokratiju toliko saživljenu s privilegijama i orijentisanu na ekspanziju da na sistem ne može bitno uticati nestanak makar i tako dominantne figure kao što je bio Staljin.

Tito nije očekivao promenu sovjetskog sistema. Ali jeste promenu koja će dovesti do drukčije, neagresivne, spoljne politike, naročito prema Jugoslaviji. Ranković je, držim, u svom gledanju polazio od pridavanja velikog, ako ne i presudnog, značaja strukturi vlasti, budući da se ona zasnivala na kultu i ulozi Staljina. Kardelj je bio negde između Tita i Rankovića i mene: Staljinova smrt neće dovesti do radikalnije promene, ali će naterati vođe da sistem postupno menjaju.

Svakako je u mom gledanju znatnog udela imala i marksistička postavka primenjena na Staljinovu smrt – da je sistem presudniji od vođa. Ali tačno je i to da su pomenute razlike u gledanjima na posledice Staljinove smrti poticale iz već začetih – začetih ako ne i oformljenih – razlika u gledanjima na naš unutarnji razvitak i na socijalizam u celini.

Niko u užem vođstvu, a ni inače, nije bio svestan dubine i dalekosežnosti razlika koje su se, eto, neprimetno, tako reći nesvesno, ispoljile povodom Staljinove smrti. Ali kad su razlike već izbile na videlo, svak ih je već doživljavao i odnosio se prema njima na svoj način... Sećam se kako me je, uskoro posle Staljinove smrti, žacnulo Kardeljevo saopštenje posle povratka s Briona na moj upit kako je Tito i šta radi: Najviše ga zanima šta će biti sada, posle Staljinove smrti – on očekuje ozbiljne promene... – U to vreme je Tito počeo isticati da bi se trebalo što pre otarasiti američke pomoći: Bez samostalne spoljne politike nema ni prave samostalnosti! – govorio je on. Svi smo se slagali s njim u okončavanju pomoći – zavisnosti od Zapada. Ali je njegovo nastojanje na tome, baš u to vreme, imalo prizvuk zaokreta i u unutraš-

njoj politici: zaustavljanje demokratizacije, prvenstveno u intelektualnoj sferi – u toj sferi se bilo i najdalje otišlo. Tu, u intelektualnoj sferi, osetile su se, započele su razlike. Utoliko očitije i neizbežnije što je Tito ukazivao na „negativne uticaje” sa Zapada na kulturu i omladinu, a ja u svojoj glavi već nisam delio duhovne tvorevine na „zapadne” i „istočne”, a jedva i na „dekadentne” i progresivne. Počele su razlike i u gledanju na Savez komunista – na njegovu ulogu: Tito je već i javno izražavao zabrinutost za stanje u Savezu komunista, zbog njegovog rasplinjavanja i neefikasnosti, a naročito zbog slabljenja ideološke monolitnosti – a niz vodećih drugova, među njima Kardelj, Bakarić, Vukmanović i ja, smatrali su da Savez komunista treba da bude ideološki a ne operativni vođa, da svoje prisustvo ostvaruje pretežno kroz slobodnu diskusiju, a ne naredbama, zabranama i etiketiranjem. Zanosili smo se, naročito Kardelj i ja, oživljavanjem i aktivisanjem Socijalističkog saveza, kao široke, neideološke organizacije, u kojoj bi komunisti bili samo najborbenije, najsvesnije jezgro: to je bila, u zametku, ideja o ukidanju monopolizma kompartije i njenom stapanju s narodnim, demokratskim socijalističkim pokretom.

Istina, i Tito se kolebao u svojim stavovima, naglašavajući čas ovo čas ono. Ali se kod njega postojano – na sastancima i u razgovorima češće i upadljivije nego javno – ispoljavala težnja za jačanjem ideološke monolitnosti i za vraćanjem partije na proverenu i osveštanu „rukovodeću ulogu” u svemu... U tim Titovim tadašnjim nastojanjima bilo je konzervativizma i straha za slabljenje lične vlasti, što se u vrhovima moglo opaziti: Tito je sebe, svoju ličnu vlast, vezivao, bezmalo poistovećivao, s ideološkom monolitnošću i s bespogovornim jedinstvom partije... Odnosi u vrhovima su još uvek bili saglasni – možda naglašeno srdačni baš zbog razlika koje su se postupno uvlačile u mišljenje. Važne odluke su zakašnjavale i sprovedene mehanički, bez oduševljenja. Javljaju se i prva diferenciranja u partiji na nacionalnoj osnovi: u Srbiji se vrši revizija Solunskog procesa, a u Hrvatskoj oživljava Matica hrvatska. Uhodani mehanizmi su se razlabavljivali, funkcioneri bivali sve komotniji: u tome su Titova zapažanja i bojazni bili nepogrešivi: za mene su sporni način i pravac, koje je izabrao za izlaženje iz nedaća.

Reforme, demokratske tendencije su još uvek bile snažne, u ponekim konkretnim pitanjima i neodoljive. Tako, uskoro posle Staljinove smrti, u martu 1953. godine, dolazi do ukidanja dobrovoljnih omladinskih radnih akcija i do faktičkog raspuštanja radnih zadruga.

Inicijativa za ukidanje omladinskih radnih akcija, na Kongresu omladine 6. marta 1953. godine, došla je iz vođstva omladine. Tu inicijativu su podsticali i privredni

funkcioneri: rad omladine je bio skuplji i neefikasniji. I ja sam podupirao tu inicijativu, mada više iz političkih nego iz ekonomskih razloga: smatrao sam da je to zastarela forma, koja u omladini razvija poluvojničku, monolitističku i „parolašku“ svest, umesto razvijanja slobodnijih i samostalnijih inicijativa. I neki članovi Politbiroa, npr. Kardelj, delili su moje mišljenje o tome. Ali odluku o ukidanju omladinskih radnih akcija mogao je doneti, i doneo je, Politbiro... Ipak je Tito, posle mog obaranja, povodom obnove omladinskih radnih akcija, krivicu za njihovo ukidanje pripisao isključivo „izdajniku Đilasu“... A šta su bile moje pobude, moje ideje, može se bar unekoliko zaključiti iz mog pozdravnog govora, u ime Politbiroa, na pomenutom kongresu omladine: „Period radnih akcija je prošao. To je bio jedan herojski period, koji je bio nužan, ali koji više ne bi mogao da daje onakve ekonomske i političke rezultate da se nastavio kad su već prestale objektivne potrebe. U borbi za socijalističko vaspitanje ja bih mogao da ukažem samo na to da se treba čuvati dogmatizma, da se treba čuvati utvrđenih kalupa... u jednoj zemlji u kojoj socijalizam već pobjeđuje... socijalističko vaspitanje nije samo izučavanje čiste socijalističke teorije, čistih socijalističkih principa, nego svako kulturno uzdizanje, svako podizanje prosvjetnog nivoa, svako opismenjavanje. Naša zemlja, naši narodi, naša omladina specijalno, nalaze se u takvoj situaciji gdje sve ono što pokreće ljude naprijed, sve ono što im podiže kulturni nivo u bilo kom pogledu – sve je to u stvari socijalističko vaspitanje...“

A 30. marta 1953. godine je obnarodovana „Uredba o imovinskim odnosima i reorganizaciji seljačkih radnih zadruga“. Ta uredba je faktički označila raspuštanje naših kolhoza, makar sa zakašnjenjem od godine dana, zbog Titovog odbijanja Kardeljevog i mog predloga: ni Tito već nije imao kud u rasulu koje je godinama razaralo poljoprivredu... Insistiranje na radnim zadrugama i zadržavanje prinudnog otkupa bilo je ne samo rasipničko i besciljno nego je zadržavalo zemlju u izlišnoj zavisnosti od pomoći sa Zapada. No obmane i samoobmane su još bile snažne: čak je i Kardelj, inicijator te uredbe, mesec dana kasnije, 6. aprila na Kongresu Socijalističkog saveza u Ljubljani, obrazlagao nove mere kao jačanje socijalističkih snaga na selu, u čemu će radne zadruge u „novim oblicima udruživanja“ odigrati važnu ulogu...

U Armiji se ukida zvanje političkih komesara – iako se Tito i tome predugo opirao: dva meseca pre toga on je moju sugestiju o tome jetko okarakterisao kao „razvaljivanje armije“.

Ugled Jugoslavije je, pak, bio u usponu. Tito baš tada, u martu, odlazi u posetu Londonu. A načelnik Generalštaba Dapčević posećuje Vašington (Washington).

Na krunisanju kraljice Elizabete II, 1. juna 1953. godine šalju mene zajedno s

načelnikom Generalštaba Dapčevićem i ministrom spoljnih poslova Kočom Popovićem: neodmerena, prejaka reprezentativnost naše delegacije dokazuje koliko je Titu i vladi stalo do naglašavanja dobrih odnosa sa Zapadom dok iščekuju normalizaciju odnosa sa sovjetskom vladom... Popović, Dapčević i ja smo se divili pompeznoj organizovanosti krunisanja i zavideli rojalističkoj homogenosti naroda i otmenoj predusretljivosti viših klasa. Ali smo se osećali i neugodno na ručku s urednicima najuglednijih britanskih listova: mada smo već bili obikli na neformalno političko informisanje, bili smo na tom ručku izloženi „preslušavanju“ kao u političkoj policiji. Ali smo i mi „iščeprkali“ da zapadne sile samo na rečima žele ujedinjenje Nemačke: podela Evrope nije samo posledica sovjetske premoći, sovjetskog ekspanzionizma, nego i „sebičnih“ imperijalnih interesa i težnji zapadnih velesila...

Odlučni zaokret u kočenju demokratizacije, odnosno u vraćanju na lenjinističku ideološkičnost i „diktaturu proleterijata“, nastupio je na II plenumu, održanom krajem juna 1953. godine, u Titovoj rezidenciji na Brionima.

Taj Plenum, kako po mestu njegovog održavanja, tako i po njegovoj najznačajnijoj tački – ideološko stanje u partiji, isključiva su Titova zamisao. No to ne znači da on nije imao podršku znatnog broja članova CK ili da nije bio siguran u većinu, pogotovu ako se broju „čvrstih“ dodaju „kolebljivi“. Ali Tito je želeo da izbegne trzavice i znatnija podvajanja – zbog toga Plenum nije nikog spomenuo kao nosioca „skretanja“ i „slabosti“, nego na njih ukazivao uopšteno.

Ali ja sam već tada ne samo osetio da su mesto i sadržina Plenuma upereni protivu „demokratske struje“, nego i da je Tito u tom pravcu poduzeo i „frakcionaške“ mere kod pojedinih drugova: on je već govorkao da se suviše piše i govori protivu birokratije i birokratizma.

Već samo sazivanje Plenuma na Brionima izazvalo je u meni negodovanje koje nisam ni hteo ni umeo da sakrijem. Bilo je uobičajeno, sve dotada, da se plenumi CK održavaju u Beogradu, sedištu CK i vlade. Sazivanje Plenuma na Brionima, gde je bila Titova najpoznatija rezidencija, ja sam doživeo kao podređivanje CK Titu, umesto podređivanja Tita vodećem kolektivu. Već sam se dvoumio da to i postavim na Plenumu. Ali, osetivši da neću naići na podršku – odustao sam od toga. Jer već u Beogradu, uoči odlaska na Brione, spomenuo sam Kardelju, a možda i Rankoviću i Vukmanoviću-Tempu, da skupljanje članova CK iz čitave Jugoslavije kod Tita na Brionima znači potcenjivanje i podređivanje najvišeg foruma. Ne sećam se reagovanja drugih, ali Kardelj je – iako sam imao utisak da i on slično misli – rekao da to nije važno.

Bilo je upadljivo – a za mene i neslučajno! – što su se u hotelu, gde su sme-

šteni članovi CK, i u samoj Titovoj vili, gde je Plenum održan, svukud muvali i po uglovima stražarili oficiri Garde, iako za to nije bilo nikakvih bezbednosnih razloga, budući da su sami Brioni zastraženi i vojskom i flotom. Ne znam kako se ko osećao, ali držim da ja nisam bio jedini koji je imao mučan utisak kao da je domamljen na većanje u zavereničku tvrđavu.

Te moje utiske i takva moja osećanja je potvrđivalo držanje nekih članova CK prema meni, a pogotovu Tita.

Dok smo u pauzi, na terasi prostrane vile, razgledali Augunstinčićevu „Kupačicu“, Jovan Veselinov me je upitao šta o toj skulpturi mislim. Odgovorio sam da mi se skulptura sviđa, ali da takvih ima pet hiljada u svetu. Na to je on izazovno dobacio: Titu se mnogo sviđa. – A ja: To je Titov ukus. – Ta pojedinost ne bi imala nikakvog značaja da nije bilo i drugih i da ja Veselinova nisam još sa robije znao kao komunistu koji svoje mišljenje unapred prilagodava većini, odnosno jačemu: kao ličnost je Veselinov, inače, bio prijatan i srdačan...

Tom pregonjenju s Veselinovim morao sam pridati značaj već i zbog Titovog nastupa prema meni, na početku zasedanja – dok smo zauzimali sedišta. Tito mi je pokazao da sednem do njega, s njegove leve strane, istovremeno mi dobacivši tiho i značajno: Treba i ti da govoriš – da ne misle da nismo jedinstveni. – Sve dotada, do tog trenutka, ja sam smatrao da razlike – ako ih ima – treba pretresati, ako i ne na Plenumu, ono u užem krugu – u Sekretarijatu CK ili u Politbirou. A sada, najednom, treba da govorim da članovi CK ne bi pomislili da u najužem vrhu, i to baš kod mene, ima razlika. Bilo je to ne samo frakcionaško vrbovanje, kome ja nikad nisam podle-gao, nego i pritisak da istupim onako kako Tito želi, makar to bilo i suprotno mom uverenju... I govorio sam, istupio sam – zbunjeno i neodlučno, mireći svoja intimna gledanja s onima za koja sam držao – ne, znao sam! – da su Titova. Sećam se, prime-rice, da sam kritikovao uvlačenje u javni život izraza „gospođa“ i „gospodin“...

Ali sam se ubrzo, prekonoć, pribrao i povratio sebi, očvršćujući svoja uvere-nja. Na povratku s Plenuma, otvorenim kolima, predložio sam Kardelju da pođe-mo na pecanje pastrmki na reci Gacki u Lici. Bio je topao letnji dan i dok smo se uspinjali uz serpentine iznad Senja, u jednom trenutku sam mu izjavio – da neću moći da poduprem tu novu, „brionsku“ liniju. Kardelj mi je – s nekom potištenošću u pogledu – rekao da preterujem, pa smo učitali... Pecanje pastrmki je razra-dovalo Kardelja, bilo je vrlo uspešno, već i zbog toga što smo pecali u rezervatu, a ne u otvorenoj reci. A ja sam već mozgao o onom što se zbilo na Brionima, o onom što sam i ne hoteći rekao Kardelju...

Izgleda da je Tito bio zadovoljan II plenumom. Jer kad smo se 1. avgusta susreli kraj Srba, na reci Uni, šalio se sa mnom zbog toga što sam prenoćio u senu. Ja sam se bio obreo tamo, na Uni, s majorom Medićem, u lovu na pastrmke, a Tito je obilazio Liku i Dalmaciju. Major Medić i ja s pratnjom nismo ni imali boljeg noćišta od razvaljenog plasta sena, jer je narod, pa i Medićeva majka, još živeo u naslonima, prigradenim uz popaljene domove. Titov voz, zaustavljen na nasi-pu, odudarao je moćnim sjajem od razorenog naselja i kamenite okoline. Ja sam ručao kod Tita, on me zvao i da ga pratim. Možda je tad već bilo neke hladnoće, neke tvrdoće u odnosima. Ali je nju bilo teško uočiti, s obzirom na to da je Tito, i u najsrdačnijim situacijama, zadržavao odstojanje s najbližim drugovima. Tako se možda pojačalo moje nadanje u neokrnjenost drugarskih odnosa, ali nije zau-stavilo formiranje mojih „jeretičkih“ pogleda.

Morao sam da žurim za Beograd, jer je sutradan trebalo da dočekam vođu laburističke levice Anojrina Bevana i njegovu suprugu Dženi Li. Krenuli smo s Une, od Tita, kasno popodne, a uz to zalutali na loše puteve, tako da smo vozili, moj šofer Tomo i ja, cele noći, na smenu, i stigli u Beograd u svitanje. Tako je doček Bevanovih protekao u redu – dočekali smo ih Dedijer i ja. U isto vreme u Jugoslaviji je boravio Atli. I mada su Atli i Bevan bili u oštrom partijskom sporu, Bevan je izbegavao da se loše izražava o partijskom vođi, a Dedijer i ja smo vodili računa da se ne susretnu. Bevan i Dženi Li su se smestili u vili koja je pripadala meni, u Banjičkih žrtava 6 – ustupili smo im Štefčinu i moju spavaću sobu. Tu su se i hranili. Bevanove smo na putu pratili Dedijer i ja: ja sam već razumevao ponešto iz engleskog, kojim je Dedijer od mladosti odlično vladao.

Ostali su tu dan-dva, pa smo krenuli za Bosnu i Crnu Goru, jer je Bevan želeo da vidi „autentični narod“ i zaostale krajeve.

U Sarajevu smo ručali kod Đura Pucara, koji je svojom priprostim jedno-stavnošću ostavio na Bevana prijatan utisak. Obišli smo, dakako, Baš-čaršiju a i

Na beogradskom aerodromu 2. kolovoza 1953. Đilas je dočekaio vodećeg političara lijevog krila britanske Laburističke stranke Aneurina Bevana i njegovu suprugu Jenny Lee, prilikom njihove prve posjete Jugoslaviji.

tržnicu, na kojoj su se rojile muve: to je izazvalo Bevanovu primedbu – da treba upotrebiti diditi. Dženi se neoprezno izložila suncu, koje je njenoj bleđoj i nežnoj koži nanelo blage opekotine.

Najduže smo se zadržali u Crnoj Gori – na Durmitoru i Biogradskom jezeru, a noćili smo i u jednoj seljačkoj kući kraj Pljevalja. Od Bevanovih sam se rastao na Cetinju, odakle ih je Dedijer otrpao u posetu Titu: nisam ni slutio da je to moje poslednje viđenje s Najem – prekidanje nesebičnih zajedničkih traganja u socijalizmu s dva kraja Evrope, iz dveju različitih kultura i različitih iskustava.

Opun, bucmastog crvenog lica, rano osedeo i s bledoplavim „velškim“ očima, Bevan je izlagao svoje poglede lagano i razložito. Ali je, uz to, bio vrlo živog uma, i spreman na duhovite i oštre replike. Kod njega mi se najviše sviđala nekonvencionalnost i pronicljivost mišljenja uz istovremenu nepokolebljivu, iskonsku i narodsku, veru u socijalizam... Ali nisu tačne kasnije optužbe i nagađanja da je Bevan na mene uticao – te optužbe su, uostalom, i zvanično demantovane u Titovom pismu Bevanu, posle obračuna sa mnom...

Između Bevana i mene bilo je neke srodnosti u sagledavanju krize u koju zapadaju i „istočni“ komunizam i „zapadna“ socijaldemokratija. Obojica smo takođe smatrali da u politici moraju postojati moralne granice, premda politika sama po sebi niti mora niti može biti moralna. Te moralne granice se ne poklapaju s traganjem za istinom i nastojanjem na istini, ali nisu ni potpuno od toga odvojene... Bevan i Dženi Li su uporno, do kraja, protestovali protivu pritisaka nada mnom – Bevan je u tome pokrenuo i Socijalističku internacionalu... Bevanova smrt, 1960. godine, dok sam bio u zatvoru, pogodila me je kao gubitak najbližeg prijatelja: prijatelji su me već odavno bili napustili, mnogi i prokleli, a kod mene su se srodnosti u pogledima uvek mešale s ličnim naklonostima. Posle prvog izlaska iz zatvora posvetio sam Bevanu svoju prvu knjigu „Susreti sa Staljinom“ (u inostranstvu i kod nas štampana pod naslovom „Razgovori sa Staljinom“): oduživao sam se, koliko sam mogao, vernom i postojanom borcu... Dženi Li se razlikovala od Bevana – ne toliko u načelima, koliko u načinu interpretiranja. Suzdržanija, neretoričnija, ona je – baš zbog toga što je bila intelektualka, dok je Naj bio rudar – bila oštrija i tvrđa. Za nju su principi bili glavno, a za Naja isto toliko i način njihovog dokazivanja.

Dženi Li je dolazila dva puta u Beograd zbog mene: prvi put kad sam uhapšen 1956. godine, a drugi put kad sam prvi put pušten iz zatvora 1961. godine. Njen dolazak zbog mog hapšenja je bez sumnje bio uteha za Šteficu i maleni krug sapatnika, ali na zvaničnike je možda uticao samo utoliko što su mi odmerili „blažu“ kaznu. Njen drugi dolazak je osvežio naše prijateljstvo i tužna sećanja na Naja... Ostao sam sa Dženi u retkom, ali srdačnom pismenom kontaktu sve do danas. A u 1969. godini, dok smo Štefica i ja boravili u Londonu, faktički smo bili njeni gosti, pod njenom neprestanom brigom...

Čim sam se vratio u Beograd, posle rastanka sa Bevanovima na Cetinju, priuo sam na rad u „Novoj misli“. U Sovjetskom Savezu su se navešćivale promene, koje su u našim vrhovima počele da bude nade i priželjkivanja ne samo u normalizaciju međudržavnih odnosa, nego i u promenu sistema – promenu ako i ne radikalnu, a ono takvu koja bi otvorila nove puteve, slične jugoslovenskim... Nisam delio to mišljenje – nisam verovao u korenitije promene u Sovjetskom Savezu. U tom smislu sam napisao opširan i – u duhu teme i u stilu epohe! – komplikovan članak „Početak kraja i kraj početka“. Taj članak je primljen s podeljenim simpatijama u vrhovima: „demokrati“ su se oduševljavali, a „birokrati“ su bili suzdražni – jer to može da ometa normalizaciju sa sovjetskom vladom. U tome su „birokrati“

unekoliko bili u pravu, mada je glavni razlog njihove suzdržanosti bilo reflektovanje kritike na jugoslovenske sličnosti sa sovjetskim poretkom: jedan sovjetski diplomata je u našem Ministarstvu primetio da takvi članci ne koriste normalizaciji.

U „Novoj misli” sam u to vreme objavio jedan članak u slavu Krleže – povodom njegovog šezdesetog rođendana, a drugi o Oskaru Daviču – povodom njegovog romana „Pesma”. Krležin rođendan je prošao nezapaženo, i u štampi i u zvaničnim krugovima – naknadno, posle tog mog članka, dodeljen mu je orden. A Davičov roman, koji i sada smatram u mnogočemu značajnim dostignućem, svakako sam prehvalio – zbog negodovanja i otpora koje je izazvao u „partijnim”, „čistunskim” i dogmatskim vrhovima.

Rad u „Novoj misli”, a još više oko nje, bivao je sve dinamičniji i raznovrsniji. Formirane su *ad hoc* grupe od istaknutih pisaca i naučnika za razna pitanja, koje su raspravljale različite probleme: sećam se diskusija o „Istoriji naroda Jugoslavije” i o modernoj fizici.

U redakciju je ušao, po svojoj želji, ali rado dočekan, Miroslav Krleža. Članovi redakcije su bili i Dobrica Ćosić, Milan Bogdanović, Oskar Davičo, Mihailo Lalić, Mitra Mitrović, Milentije Popović, a kasnije i Jože Vilfan.

Redakcija „Nove misli” je održavala česte sastanke. „Nova misao” je redovno mesečno izlazila, u 12.000 primeraka, finansirala se isključivo od pretplate i honorisala priloge: sve do danas, koliko mi je poznato, to je jedini mesečnik za kulturu koji nije subvencionisan. „Nova misao” je imala samo dva plaćena lica – odgovornog urednika Kulenovića i sekretaricu. Administrativne poslove je obavljala administracija „Borbe”.

Ukoliko je „Nova misao” sazrevala, a krug oko nje jačao i razgranavao se, slabio je rad Agitpropa – kao birokratske partijske ustanove. Ne samo ja, nego i drugi vodeći drugovi iz Agitpropa – Dedijer i Bora Drenovac, najveći deo svog vremena posvećivali su „Novoj misli” i grupama oko nje. U Agitpropu je ostalo samo nekoliko sporednih funkcionera, radi otaljavanja informativnih poslova. Istina, takvo slabljenje uloge Agitpropa bilo je moguće ne samo zbog nastajanja intelektualne demokratsko-socijalističke grupacije oko „Nove misli”, nego i zbog postignute središnosti i liberalizacije ostalih sredstava informisanja.

„Nova misao”, kao i grupisanje oko nje, nije zamišljena, niti je delovala, kao paralelni ili opozicioni centar, nego kao neformalna partijska grupacija, proistekla iz demokratskih strujanja, sračunata na podmlađivanje socijalističkih ideja i kritiku lenjinsko-staljinskog dogmatizma.

Novi izbori, zakazani za 22. novembar 1953. godine, kao i izbijanje nove, odsudne krize oko Trsta, pre su podjarili nego stišali intelektualnu i ideološku uskipelost u „Novoj misli” i oko nje – bar što se tiče mene i moje delatnosti.

Izbori, ma koliko složen i odgovoran zadatak, bili bi – kao i dotada, kao u svakom jednopartijskom sistemu – manifestacioni i rutinski posao. Ali u te i tak-ve izbore se uplela i odluka zapadnih velesila – SAD-a i Britanije, da tršćansku Zonu A, koju su držale njihove trupe, predaju Italiji. To je u izbornu kampanju unelo živost, izazvavši bes i ogorčenje umesto litanija o slavnoj prošlosti i svetloj budućnosti.

Vest o odluci vlada SAD-a i Britanije objavljena je 9. oktobra, a već sutradan su izbile demonstracije u Beogradu, koje su se potom raširile po čitavoj Jugoslaviji. To su bile prve demonstracije u novoj Jugoslaviji koje su, poglavito u Beogradu, prerasle zvanične intencije, makar što su ih inicirale zvanične organizacije. Već prve noći su demolirane američke i britanske ustanove.

Tito je već pre toga – 6. septembra, čim su naveštene odluke SAD-a i Britanije o predaji Zone A Italijanima – održao na italijanskoj granici govor u kome je istakao da Jugoslavija neće dozvoliti da Italija okupira Zonu A, to jest i sam Trst. Za Titom su se povelili i drugi. I sredstva informisanja, dakako. Atmosfera se usijavala. U to vreme su održani i manevri prema Trstu, što je podgrejalo čak i ratoborna nastrojenja.

Partijsko-državno vođstvo se našlo u nezgodi – na jednoj strani su mu demonstracije konvenirale kao izraz revolta protivu Amerikanaca i Britanaca, a na drugoj strani je osećalo nelagodnost zbog nepredviđenog razmaha i sve neizvesnijeg smera demonstracija. Zauzet je stav u Sekretarijatu CK, kod Tita – da se demonstracije podrže, ali da se učvrsti organizovana kontrola nad njima: ovo poslednje i nije bilo baš tako jednostavno, s obzirom na podršku demonstracijama iz vrha, a i na to što su i mnogi partijci ispoljavali želju da se „razmahaju”. Miliciji i Udbi su izdati nalozi da postupaju blago, ali i da spreče „divljanja”: na mucu kako

da ostvari jedno i drugo, Ranković je sutradan morao dovesti konjicu u Knez-Mihailovu ulicu, gde su čitaonice zapadnih zemalja, a zapadne ambasade je zastražilo snažnim kordonima... Te iste večeri – dok su demonstracije tutnjale Beogradom – ja sam se s većanja kod Tita odvezao da pogledam stanje „na licu mesta”. Čitaonice u Knez-Mihailovoj ulici su bile polupane. Bilo je polupanih prozora i na britanskoj ambasadi, ali je milicija sprečila veće demoliranje, u čemu joj je pomogla i čvrsta željezna ograda. Potisnute gomile su još skandirale: „Trst je naš!” i „Pela džukela” (Pela je bio italijanski ministar spoljnih poslova, a ono „džukela” prihvaćeno je spontano zbog rimovanja s „Pela”). Posavetovao sam se, kratko sa starešinama koji su me prepoznali, pa se vratio u Titovu vilu. Prihvaćena je ocena: demonstracije su, istina, premašile željene okvire, ali nemaju ničeg neprijateljskog, ničeg što bi zahtevalo neke mere sem organizacionih i propagandnih...

Već su miting na Slaviji i veliki zbor kod Spomenika (na Trgu Republike), koje su sazvale društvene organizacije, 11. oktobra 1953. godine, imali organizovaniji mada ne i manje bučan karakter... Ja sam se „na svoju ruku” pridružio govornicima na Slaviji: rekao sam da bih i ja demonstrirao da nisam visoki funkcioner, upozorio sam slušaocima da ne lupaju američke i engleske ustanove, jer mi to moramo posle da plaćamo. Posle govora je povorka krenula sa Slavije ka Spomeniku, gde je bio zakazan sveopšti zbor. Na čelu povorke sam bio i ja, a neki mlađi ljudi su me podigli na ruke. Sutradan je objavljena slika u novinama kako me nose na rukama – ta slika mi je bila neprijatna, ne samo zbog toga što je u vrhovima izazivala nedobronamerne pošalice o mojoj demagogiji, nego i zbog mog intimnog otpora veličanju vođa.

Tito je tih dana, 10. oktobra, održao u Leskovcu toliko žestok govor da nije ostavio nikakve sumnje da će u Zonu A ući i naša vojska ako uđe italijanska. Sličan govor je Tito održao i sutradan u Skoplju.

Istog dana (11. oktobra) kad je objavljen Titov govor u Leskovcu, izišao je u „Borbi” moj prvi članak iz serije: ti članci će u januaru 1954. godine dovesti do isterivanja mene iz CK, a potom, postupno, i do mog kritičkog odnosa prema marksizmu.

Inicijativa za pisanje tih članaka potekla je iz „Politike” – ne sećam se pouzdano ko je to bio, možda mi je saopštio Vladislav Ribnikar. Drugovi iz „Politike” su smatrali da se nagomilao niz ideoloških problema koje bi trebalo objasniti, formulisati na nov način. Ti članci su zamišljeni – svakako po ugledu na zapadne listove – da budu uvek iste veličine i na istom, reprezentativnom mestu. Ali čim su za tu inicijativu doznali drugovi iz „Borbe”, koju je tada uređivao Veljko Vlahović, pobunili su se, ističući da to treba da bude dužnost „Borbe”, kao partijskog

organa, pre nego ičija drugo. Povinovao sam se tom zahtevu, ali pošto sam već bio obećao „Politici”, naden je kompromis – da Moša Pijade piše za „Politiku”: Pijade je to doista i radio, dakako na drukčiji način nego ja.

Članci su u početku izlazili nedeljom, a kasnije, od 22. decembra – prema sugestiji drugova iz „Borbe”, zbog porasta interesovanja – utorkom, četvrtkom i nedeljom.

Te članke sam pisao pažljivo i jednostavnim stilom – bez „dijalektičkih” i sličnih zavrzlama: s pogledima se promenio i način izlaganja. Prvi članak je nosio naslov „Nove sadržine”, a u njemu je isticano: „Revolucija se ne može spasiti svojom prošlošću. Revolucija mora naći nove ideje, nove oblike, nove pozive, drukčije od nje same, svakidašnje. Nov stil i jezik. – Buržoazija i birokratija već nalaze za sebe nove oblike i parole. Demokratija ih traži. I naći će ih. Radi daljeg kretanja Jugoslavije, te žiže suprotnosti savremenog sveta...” Naveo sam ovako opširan citat radi ilustriranja mog shvatanja demokratije kao nastavka revolucije i mog gledanja na Jugoslaviju kao na žarište u kom će doći do spoja socijalizma i slobode. Ja sam i na sastanku kod Tita istakao – dok smo raspravljali o merama povodom tršćanske krize – da mi se najviše sviđa što smo ostali revolucionari, na šta je on uzvratilo: Nego šta!... – I mada su se izjalovile moje nade u demokratiju kao nastavljanje revolucije, odnosno u rešenje baš u Jugoslaviji problema slobode kao uslova socijalizma, mada su moja gledanja otada evoluirala i moja saznanja se bogatila – ja i sada samog sebe doživljavam kao revolucionera, demokratskog revolucionera. Drugo ne mogu ni biti, ni ja niti iko ko je dosledan, s ispovedanjem pluralizma u monolitnim diktaturama... U mom poslednjem objavljenom članku – to je i moj poslednji napis objavljen u Jugoslaviji! – poslednja rečenica glasi: „Stvarna sloboda stvarno socijalističkih snaga mora postati glavnom objektivnom snagom socijalizma”... Ja sam, bez sumnje, već obaznavao „grešnost” svojih ideja i svoju sudbinu. Otada je prošlo skoro trideset godina, a taj, osnovni problem Istočne Evrope, pa i Jugoslavije nije ni postavljen – sem u „jeretičkim” disputima: sloboda za sebe je preduslov i uslov slobode za druge i obrnuto.

Tih mojih članaka je objavljeno osamnaest. Pretposlednji 29. decembra: poslednji, već složen, obustavljen je po nalogu Kardelja, odnosno Izvršnog komiteta CK. Ti članci čine celinu: bilo je govora u „Borbi” – na predlog Mila Vitorovića – da se izdaju kao posebna brošura, s naslovom „Ideje”. Ali do tog nije došlo zbog zabrane CK, a i zbog toga što sam ja imao u glavi teme za još desetak članaka.

Da li su moji članci u „Borbi” slučajnost? Šta bi bilo da nije došlo do njih? Držim da bi do otpora Tita i titovaca došlo i bez tih članaka, mada možda me-

sec-dva kasnije. „Nova misao” i aktivnost oko nje bili bi više nego dovoljni da pokrenu „konzervativne”, partijsko-birokratske sile. A ni ja već nisam mogao da se zaustavim – pisao bih i držao predavanja, propovedao bih uverenja koja su mi se već uvrežila. Jer moje saznanje se već nije dvoumilo, makar mi sve i ne bilo jasno. Dvoumila se, cepala moja psiha, i moja etičnost – teško mi se bilo rastati od drugova s kojima sam nosio istorijske odgovornosti i delio zlo i dobro.

Ta dvoumljenja, ti rascepi su me ponajvećma i naveli da tražim prijem kod Tita, posle njegovog povratka iz Skoplja – da čujem šta misli o mojim člancima. Zatekao sam ga u Belom dvoru, s generalštabnim mapama raširenim na zidu. Na moje direktno pitanje šta misli o mojim člancima, Tito je, razmislivši, rekao da su dobri, ali da bi trebalo više da pišem o omladini i protiv buržoazije. A ja, moja misao, mada sam uviđao značaj omladine i opasnosti od buržoazije – ja i moja misao smo već bili u drugim, demokratskim i reformističkim sferama.

Nisam se kod Tita zadržao ni pola sata. On se ponašao kao na komandnom mestu – s „fronta” prema Trstu su izveštavali i tražili instrukcije. Držim da je to bio general Kosta Nađ, kojemu je Tito rekao da šalje sovjetske, a ne američke tenkove – „jer je to nezgodno”. Ja sam ga pripitao, jer nisam mogao da zamislim kakav će biti ulazak naših trupa u Zonu A uz istovremeno prisustvo britansko-američkih trupa. – Mi ćemo ući! – tvrdoglavo je izjavio Tito. – A šta ako oni, Anglo-Amerikanci, pucaju? – Neće oni pucati. A ako Italijani pucaju, pucaćemo i mi... – Slagao sam se s ulaskom i naših trupa u Zonu A, mada mi je tada, kao i danas izgledala prenegla i prejaka kampanja oko toga. Imao sam utisak, kad se kampanja stišala posle anglo-američkog odustajanja od svoje odluke, da je i Tito uviđao naglost i prejakost kampanje. Rekao je, kao da se pomalo pravda pred bliskim drugovima: Ne radi se tu samo o Zoni A – oni će posle tražiti i Zonu B ako mi ne budemo energični. – Žestina kampanje odgovarala je i naglašavanju naše nezavisnosti od Zapada, čiji je jedan od vidova bio i navešćivanje normalizacije odnosa sa Sovjetskim Savezom... Nema nikakvog dokaza – koliko je meni poznato – da su SAD i Britanija podržavali italijanske zahteve prema Zoni A. SAD i Britanija su – kako ja shvatam – jednostavno želeli da se otarase Zone A i time pokrenu i tršćansko pitanje s mrtve tačke. Takvom zaključku idu u prilog i pregovori u Londonu, koje je već u 1954. godini uspešno vodio naš ambasador Vlatko Velebit s predstavnicima SAD-a, Britanije i Italije. Ti pregovori su se završili tako što je Zona A pripala Italiji a Zona B Jugoslaviji, uz neznatne teritorijalne i finansijske ustupke Jugoslaviji...

Tršćanska kriza je, rekao bih, usporila i zamaglila razlike koje su se već slutile,

ako ne i opažale, između mene i Tita i drugova koji su takode bili za monolitnu partiju i ideološko jedinstvo. Jedinstvo vrha je još trajalo, još nije bilo razlika u konkretnim pitanjima – jedino je bila napukla ideološka monolitnost. A ta pukotina još nije zjapila – izgledalo je da je s nijansama u ideologiji moguće održati političko jedinstvo. Jer inače ne bi bilo večere kod mene, 20. oktobra, na kojoj su bili Tito, Kardelj, Ranković, Vukmanović-Tempo, Pijade i Koča Popović sa suprugama. Ta večera je protekla u toploj i drugarskoj atmosferi – kakva bi trebalo da bude među saborcima izvan revolucionarnih, egzaltirajućih situacija... Kardelj je primetio, u toku večere: Ovakvih večera bi trebalo da imamo počesće. – To je prva večera u vrhu na kojoj je bio i Tito – i to govori o promenjenim, „ravnopravnijim” i neposrednijim odnosima u vrhu. A do nje, do te večere, došlo je tako što se Štefica, koja se tada družila s Jovankom, našla u Titovoj vili za vreme ručka. Štefica se nećkala – nezgodno joj da ona tu stalno ručava a da oni, Tito i Jovanka, nikad ne ručaju kod nje. Tito je u šali uzvratilo: Mene niko ne zove! – To je bio povod da Štefica i Jovanka udese večeru kod mene...

Uz intenzivno pisanje i rad u „Novoj misli”, ja sam stizao i da učestvujem u izbornoj kampanji. Govorio sam na mitingu u Titogradu, gde sam bio kandidovan. Odatle sam dojurio u Beograd. A iz Beograda, jurnuo na miting u Maribor. A iz Maribora u Banju Luku... Mom pratiocu iz Udbe Petru Vojvodiću je to dalo priliku da se našali: Evo idemo ka depeša preko Jugoslavije. – Govorio sam, i na mitingu u Požarevcu: vozio sam se tamo zajedno s Rankovićevim zamenikom Svetislavom Stefanovićem-Ćećom, primetivši da me od njega odvajaju već toliko različita gledanja, a pogotovu način pristupanja problemima, kao da smo iz dve različite epohe ako ne i iz dva sveta... U Titogradu me privlačila detinjasta zlobna želja da slušaocima doviknem – da ću svakojako biti izabran jer sam jedini kandidat: uzdržao sam se iz poštovanja prema slušaocima – prema njihovoj nekrivnji zbog učešća u takvim, jednokandidatskim izborima... Insistirao sam na tome da ne bude svečanog ručka u Požarevcu, pa smo ručali u stanu sekretara gradskog komiteta – bez reprezentativnih troškova i pompe... Pre odlaska u Maribor konsultovao sam Kardelja o temi. On mi je sugerisao da govorim o radničkoj klasi. Napose o ulozi radničke klase u revoluciji, jer se to potcenjuje. Prihvatio sam sugestiju – delom zbog dogmatskog identifikovanja „istorijske uloge” radničke klase s ulogom komunista, a delom zbog slutnji da mogu uskoro biti optužen za potcenjivanje radničke klase... A što sam u svojim govorima oštro istupao protiv Zapada – tršćanska kriza je još bila akutna, a već sam slutio da mogu, takođe, biti optužen i kao pristalica „zapadne ideologije”...

7.

Pošto je već krenulo novim, svojim putem, moje mišljenje je neobuzdano nastavilo ka sve jasnijem i postojanijem uobličavanju. Oko mene se zgušnjavala atmosfera neslaganja, ili, rede, oduševljenih podrški. A ja sam se u sebi kidao između postojećih, realnih i strukturiranih odnosa i svojih spoznaja i inspiracija. Slutio sam već, krajem novembra, neminovnost raspleta, sukoba, ali sam se nadao da će se ipak naći neki izlaz prihvatljiv i za mene i za drugove, koji bi se sastojao u tome što mi ne bi bilo zabranjeno da izlažem svoje poglede, s tim što bi se najviši forum od njih eventualno ogradio, a ja bio iz njega povučen – ako treba i dogovorom s vodećim drugovima.

Ali to je bilo zaključivanje prema sredini, intelektualskoj, u kojoj sam se kretao i prema atmosferi demokratije koja je vladala u znatnoj meri i u samoj partiji. Takva atmosfera se osećala iz odziva, pozitivnih, na moje članke: „Borba” je – prema onom što mi je pričao Veljko Vlahović – od članka do članka primala sve veći broj pisama, tako da se njihov broj popeo na tridesetak hiljada. A mene je na večeru, krajem decembra, pozvao Osman Karabegović, funkcioner iz Bosne tada na visokoj funkciji u Beogradu, mada s njim nisam bio blizak. Na toj večeri se okupila grupa bosanskohercegovačkih funkcionera, Karabegovićevih prijatelja. Do duboko u noć je tekao razgovor, neusiljen, o demokratizaciji i daljim, novim putevima u socijalizam... Ali kako se ta atmosfera u vrhovima naglo promenila, posle objavljivanja odluke Izvršnog Komiteta CK o sazivu Trećeg plenuma na kome će se pretresati „slučaj druga M. Đilasa”, vidi se po tome što isti Karabegović nije hteo da mi uzvрати na pozdrav kad sam na tom plenumu slučajno seo kraj njega...

Na takve zaključke me navodilo i držanje funkcionera – znatan broj mi je odobravao, čestitao, a znatan sumnjičavo i mračno ćutao. I premda sam dobro poznavao sklonost komunista k menjanju gledišta čim osete menjanje „kursa” u vrhu hijerarhije, smatrao sam da su za takvo što, s obzirom na pomenutu atmosferu demokratizacije, u znatnoj meri umanjeni razlozi.

Ali mi je bilo od početka jasno da sam ja slabija strana i da ću biti potisnut. No to nije bio razlog zbog kojega nisam pokušao da organizujem neku frakciju ili grupu. Ne, ja sam hteo da za svoju delatnost, za svoje ideje, sam samcit odgovaram. Za sve vreme te svoje intelektualne, publicističke i „jeretičke” delatnosti, nijednim postupkom, nijednom rečom nisam pridobijao nikog. Do kraja sam ostao čist i lojalan prema vodstvu kome sam pripadao. Smatrao sam svoje članke semenom, bio sam rob svojih ideja i osećao se slobodnim, samim tim što nisam učinio i ne činim ništa suprotno statutu partije i svojoj savesti.

Napregnutije nego dotad, život se odvijao neporemećenim tokovima: čas bi jedan događaj pobudio u meni slutnje o neizbežnosti obračuna „birokratije” sa mnom, a drugi događaj bi mi povratio veru u neraskidivost odnosa s drugovima.

Već je Kardelj – u saradnji s pravnicima i vodećim drugovima – bio dovršio Ustavni zakon – faktički nov ustav. Ali Tito se nije složio s odredbama koje su predviđale vladu sastavljenu od stručnjaka, dok bi se u Skupštini aktivirali kao poslanici partijski vođi. To je – prema Kardeljevoj zamisli – trebalo da bude značajan korak ka demokratizaciji i oživljavanju Skupštine. Tito se nije s tim složio, jer je smatrao da se time on izoluje, a verovatno je u tome naslućivao i stavljanje njegovih funkcija pod kontrolu Skupštine. Zbog toga je pozvao Kardelja na Belje, početkom septembra 1953. godine, gde se nalazio u lovu na jelene. Mene je vredalo tako olako i samovoljno Titovo menjanje nacrtu na kome se toliko revno i nadežno radilo, a još više sâm način na koji je on to izvodio – u lovu, nalogom Kardelju da dođe u lovište, gde mu je i saopštio svoje neslaganje. Kardelj se vratio iz Belja s prigušenim negodovanjem, ali i voljan da ispuni Titove instrukcije. Ja sam Kardelju otvoreno izrazio svoje nezadovoljstvo: I ti mu ode na noge! – A kasnije sam mu doista i rekao – da je Tito nosilac birokratizma, što je on i saopštio na Trećem plenumu, u januaru 1954. godine, podnoseći referat protivu mene.

Baš u dane tog Kardeljevog odlaska na Belje slučajno smo se našli Kardelj, Ranković i ja u šetnji Užičkom ulicom, u kojoj su bile Titova, Kardeljeva i Rankovićeva vila. Prolazeći pored debelih zidova podignutih baš tih godina oko Titove vile, ja sam dobacio da su i ti zidovi izraz birokratskog gledanja. Dobacio sam to ili nešto slično tome, a Kardelj je prihvatio: Sve se izmenilo ili je u menjanju, sem onoga što je vezano za Starog (Tita – M. Đ.), ili oko njega. – Ja sam prihvatio – da bi trebalo nekako uticati na Tita da on uvidi neusaglašenost svog stila i sve te pompe oko njega. A Ranković je ubacio: Nemojte o tome ovuda da razgovaramo! – što smo Kardelj i ja shvatili kao da je ta ulica na neki način prisluš-

ni komandant... – Ja sam verovao da će se ustaljivanje te oznake Titu svideti – kao nastavak kontinuiteta i njega samog. Ali on je reagovao uvredeno: Jeste, pa da ga nosi neka rđa!... – Tito se, uprkos svim promenama, očito, nije menjao: on nije ni hteo ni umeo da odvoji državne forme od svog ličnog prestiža...

Iz Jajca sam se odvezao automobilom zajedno s generalima Pekom Dapčevićem i Veljkom Kovačevićem. S prvim sam u to vreme bio i u bliskim odnosima. I mada su društvo i razgovori u putu bili prijatni, osećao sam se ugnjetenim i u nedoumicama: izbegavao sam razgovor s Dapčevićem i Kovačevićem o idejama u mojim člancima, mada su oni – usput, ne sluteći razilaženja u vrhu – i takve teme pokretali. No uprkos svojim sumornim nedoumicama, bio sam rešen da nastavim s izlaganjem svojih ideja – nedouman jedino u pogledu budućih načina i mogućnosti.

S dolaskom u Beograd su se pojačavale i moje strepnje i moja rešenost: ideje, kad se već uvreže, dobiju nesavladivu, nadljudsku snagu koju ne mogu zaustaviti nikakve slabosti i kolebanja.

Moja delatnost kao pisca i u „Novoj misli” nije se smanjila, ako nije i pojačala. Ali u mojoj svesti je ostajala čvrsta povezanost s drugovima, u meni se nije gasila nada u rešenja koja bi omogućila i moje intelektualno egzistiranje.

No skupljala su se i sazrevala u meni, i mimo moje volje, iskustva i zaključci: u noći 7-8. decembra sam se naglo probudio s ostrim, bespovratnim saznanjem da se moram razići – i da sam se već razišao! – s drugovima... O tom svom neočekivanom buđenju sam već pisao u „Nesavršenom društvu”, pa ga ovde samo spominjem radi kontinuiteta priče...

To saznanje me nije napuštalo, premda sam nastojao da ne zaoštavam odnose s drugovima, a pogotovu da ne upadnem u frakcionašenje. Posle toga, sredinom decembra, posetio sam Rankovića – jedne nedelje izjutra, u vreme kada posete nisu bile uobičajene: povuklo me k njemu naslućivanje hlađenja naših odnosa zbog mojih članaka.

Sedeli smo u njegovom kabinetu, pričajući zbrda-zdola. Ranković je bio suzdržan, ali i veoma pažljiv prema meni. Imao sam utisak i da je brižno ožalošćen zbog očiglednog otuđivanja među nama. Na moje pitanje – šta misli o mojim člancima, kratko i kategorično je odgovorio da oni „škode partiji”. Ranković je navaljivao da uzmem na poklon lovačku pušku „bokericu”, kakvu nisam imao, a svidala mi se. Ali to sam izbegao: pomislio sam da nije lepo uzimati poklon od nekog za koga već slutim da ćemo se razići – čak i kad to ne bi bio drug s kojim

Jajce, 29. XI. 1953, proslava 10-godišnjice Drugoga zasjedanja AVNOJ-a. Posljednji zajednički snimak četvorke (slijeva nadesno: M. Đilas, J. B. Tito, E. Kardelj, A. Ranković) koja je blizu 15 godina donosila ključne odluke o sudbini tadašnje Jugoslavije.

sam bio toliko dugo i tako blizak... V. Dedijer piše u svojim „Novim prilozima za biografiju Josipa Broza Tita” (str. 634, Rijeka, „Liburnija” – Zagreb, „Mladost”, 1981): „Ali kada je došlo do strašne erozije te prvobitne partizanske etike, kada su se Ranković i Đilas uhvatili zubima za grlo u borbi za vlast – ne samo u tome ko

će naslediti Tita, nego i ko će mu preoteti rukovodstvo – sve to prijateljstvo izgrađeno u krvi prsnulo je kao vodeni mehur". I ta Dedijerova tvrdnja je bez ikakvog osnova: Ranković i ja smo tako reći do kraja i bezrezervno ostali bliski: nikakvih raspri, nikakvih intriga i surevnjivosti nije bilo među nama. A što se tiče „borbe za vlast” – kod mene se žudnja za vlašću mogla javljati jedino kao polusvesni odbrambeni trzaj već i zbog toga što sam bio svestan da sam slabija strana i što sam želeo da ostanem čist – samotni pobunjenik ideje...

Posle Rankovića – držim da je to bilo 22. decembra – razgovarao sam i s Kardeljom, u njegovoj vili. Ne sećam se kako je došlo do tog sastanka – na njegovu ili na moju inicijativu, ili povodom nekog posla, ali znam da nije iz moje sentimentalnosti, kao s Rankovićem. Sve do tog susreta verovao sam da se Kardelj i ja u osnovi slažemo – i danas držim da smo se u osnovi slagali, mada je bilo razlika „u nijansama”, koje će Kardelj, uskoro potom, u obračunu sa mnom na Trećem plenumu, razviti i iskazati kao korenite i principijelne. I s Kardeljem je razgovor bio nevezan, mada je on učinio i primedbe na moja „preterivanja” i „preuranjenost”. A kad sam mu rekao da se ja u osnovi slažem s njim, s njegovim pogledima, on je izjavio: Ne, ne slažemo se: ti si protivu partije, a ja nisam... – Ja sam držao da ni ja nisam protivu partije nego protivu lenjinističke partije, za reformisanu, demokratsku partiju. Ali mi je bilo iz tog razgovora s Kardeljem jasno da neću ni od njega imati nikakvu podršku – čak ni onu u koju sam se nadao: da ne budem ostrakizovan zbog različitog mišljenja.

Ostao sam sam. Sa Šteficom. Svoju snagu i odanost ona je crpila iz dva nepresušna izvora: iz nasleđene supružanske vezanosti i iz zajedničkog tragičnog doživljavanja izneveravanja ideala i voljnog progonstva u prokletstvo i samoću.

8.

Kardelj mi je saopštio da treba da preuzmem dužnost predsednika Savezne Skupštine. Napomenuo je da je odluka o tome dogovorena s Titom. U donošenju te odluke nije učestvovao ni Sekretarijat CK, pa je i za mene bila iznenadna. A i neprijatna, iz dva razloga: smatrao sam netaktičnim preskakanje M. Pijade, koji je sve vreme bio zadužen za Skupštinu i strasno se bavio skupštinskim poslovima, a uz to sam to shvatio i kao „zakulisno” nastojanje da me „smire” i angažuju dužnošću ne samo reprezentativnom, nego i takvom koja bi me potpuno angažovala i onemogućila mi pisanje. Kardelj je mogao osetiti moje nezadovoljstvo iz mog prenaglašenog pristajanja na svaku, pa i na tu, dužnost koju mi poveri partija. A na moju primedbu da je nezgodno preskakati M. Pijade, on je odvratio – da se sad uvodi novi ustavni sistem i da je zato potrebno da neko mlađi i iz najužeg vođstva preuzme Skupštinu.

Izabran sam za predsednika Skupštine 25. decembra – petnaestak dana pre odluke o mom smenjivanju, odnosno o sazivu Trećeg plenuma povodom „slučaja druga Đilasa”: to ukazuje na kolebanje najužeg vođstva, odnosno Tita, Kardelja i Rankovića, u rešavanju mog „slučaja”. Svakako je tom kolebanju, tim obzirnostima, doprinosila dugogodišnja povezanost i prisnost, a ne samo izbegavanje političkih teškoća i neugodnosti. Povrh toga, njima je bilo jasno da se ne radi o „neprijatelju”, o protivniku ili frakcionašu, nego o drugu koji je počeo da se razlikuje u gledanjima.

Predlog za moj izbor za predsednika Skupštine je podneo V. Bakarić u ime grupe poslanika. To nije bilo slučajno: Bakarić je odabran ne samo kao ugledni vođa, nego i kao jedan od poznatijih nosilaca demokratskog reformisanja.

Mada sam već bio „nagrižen” vlastitim „jeresima”, svoj izbor za predsednika Skupštine shvatio sam savesno, i odmah počeo sa svojim uklapanjem u skupštinski mehanizam. U tome sam dobio podršku Pijada, mada je on – držim s pravom – bio povređen što ta funkcija nije poverena njemu...

Vladimir Simić, preostali vođa republikanaca, na sastanku skupštinskog vodstva predložio je da se za Tita u Skupštini uredi poseban kabinet. Ja sam to otklonio, a Pijade me podržao, s obzirom na to da je Skupština već imala vladin kabinet i da Tito u Skupštinu ne dolazi, sem u izuzetnim prilikama. Beleženje ove sitnice ne bi zavređivalo truda da Simić nije to pridodao optužbama i ogovaranjima koja su se uskoro razbuktala protivu mene, posle Trećeg plenuma: saputnici komunisti su često revniji i od samih komunista...

Ali ja se već nisam mogao zaustaviti – sem razaranjem svojih saznanja i svoje savesti. Bio sam voljan da se pretržem u Skupštini, ali ne i da odustanem od izlaganja svojih ideja: to protivrečje je ostalo do kraja nerazmršeno između vodstva i mene.

Na Tita i vođstvo su ubrzano delovale nedoumice i pritisci partijskih funkcionera i partijskog, a verovatno i policijskog i vojnog aparata. Najuže vodstvo dobijalo je svakodnevno poverljive izveštaje iz svih srezova i o beznačajnim zbivanjima – kako se ovo ili ono komentariše u pojedinim slojevima i strujama, a pogotovu u partiji. Povrh toga su verovatno i drugovi iz vođstva reagovali kod Tita: znam pouzdano da je Kardelj – jer on se time, bezmalo, hvalio preda mnom u jednom od razgovora iz tih dana – upozorio Tita na negativnost mojih članaka i zbrku koju stvaraju time što ih partijski kadar prihvata kao zvanične. Možda je u tom smislu delovao i Ranković, po službenoj dužnosti, ali mi o tome nije ništa poznato.

Negodovanja i zatvorenost oko sebe i ja sam opažao... Na jednom sastanku u Skupštini Petar Stambolić mi je s neskrivenim ogorčenjem dobacio: Ali kad čovek čita tvoje članke, dobija utisak da bi najbolje bilo da sve ode do đavola! – Slično, ali manje otvoreno, reagovao je i Zvonko Brkić, u hodniku Skupštine. Na jednom prijemu je Cana Babović imala toliko „lukavo“, sladunjavo držanje prema meni da sam prozreo da je ona obavještena o mojim „skretanjima“ i skorašnjem obračunu sa mnom. A Miroslav Krleža, navrativši kod mene u CK, upitao me je: Da li Starom (Titu – M. Đ.) prethodno pokazuješ tvoje članke? – A kad sam mu odgovorio da to ne činim, jer to i nisu zvanični stavovi nego moja razmatranja, Krležino lice se brižno ukočilo. Primetio je, oborivši pogled: Trebalo bi to da činiš – bez imprimatura Starog to bi moglo svakojako da se shvati...

No još snažnije sam opažao odobravanja, pa i podsticanja... Tada sam se često viđao i s Vukmanovićem-Tempom, mada on u memoarima tvrdi suprotno. Već godinu, ako ne i dve godine, često sam šetao peške po Beogradu. Jednog dana,

tih dana, krajem decembra, našao sam se dogovorno s Vukmanovićem-Tempom u Knez-Mihailovoj ulici, pred radnjom obučara Glogovca. I na Vukmanovićeve pohvale mom dotadašnjem pisanju, pola u šali sam mu rekao: Nemoj, Tempo, da me hvališ toliko – šta ćeš da radiš ako sutra ispadne neka osuda? – Ko? Ja? – uzviknuo je. – Ja bih uvek otvoreno rekao šta mislim. – Vlahović se – delom zato što je iz „Borbe“ pratio odjek mojih članaka – oduševljavao mojim pisanjem: Znaš – rekao mi je jednom prilikom – nema tu toliko novog, to je mahom ono što pričamo, ali ti kažeš to nekako vješto, drukčije... – Dapčević i Koča Popović su se takođe slagali, mada prvi bez udubljenja, a drugi usputno, kad bismo se slučajno sreli.

U vezi s tim slaganjima visokih funkcionera sa mnom, najzanimljiviji, najznačajniji mi je u sećanju razgovor s Vladimirom Bakarićem, u novembru te, 1953, godine. Bio sam poslom u Zagrebu. Odseo sam u vili Vajs, koja je bila gostinska kuća hrvatske vlade. Bakarić je priredio u toj vili večeru, na kojoj je bila i Štefica, a i Zvonko Brkić, organizacioni sekretar CK Hrvatske. Nevezani, političko-teoretski razgovor trajao je sve do ponoći. Bakarić je u mnogo čemu bio otišao dalje i od mene. Ni on dakako nije dovodio u pitanje samu ideju socijalizma, a niti jugoslovenski sistem. Ali je u kritici lenjinizma i nasleđa koja su opterećivala naš sistem sadržinski bio radikalniji od mene... Taj razgovor s Bakarićem ne bih ni beležio – sličnih razgovora je bilo i s drugima, kad on ne bi bio ilustrativan za kasniji način obračunavanja sa mnom. Bakarić će uskoro, u januaru 1954. godine, na Trećem plenumu biti na čelu komisije koja je procenjivala moj slučaj i predložila formulacije i mere protivu mene. Po mom dubokom uverenju Bakariću nije slučajno dodeljen taj zadatak. S obzirom na to da je Zvonko Brkić na pomenutoj večeri očito bio suzdržan u iznošenju mišljenja, a kasnije bio zagriženo protivu mene – držim da je Tita ili nekog drugog iz užeg vođstva upozorio na gledanja Bakarićeva. Zbog toga je Bakarić, po mom domišljanju, izabran na čelo pomenute komisije, premda je desetak dana pre toga – očito pre odluke o obračunu sa mnom – u Skupštini bio predlagatelj mene za predsednika Skupštine. Time hoću da istaknem da Bakarić nije igrao perfidnu ulogu, nego – kao i svi, skoro svi – visoki i najviši funkcioneri promenio, ili glumio da je promenio poglede, povinovao se jačemu i pristao da bude manipulisan. To potvrđuju i kazivanja Marijana Stilinovića, koji je isključen iz CK Hrvatske – jedan član CK Hrvatske se ubio! – zbog toga što se usprotivio nastavljanju u partiji ideoloških obračuna kakav je primenjen prema meni. On mi je pričao – oktobra 1956. godine, da mu je Bakarić

rekao – u pauzi kad su se sa Stilinovićem obračunavali na plenumu CK Hrvatske – da bi i sam najradije podneo ostavku i povukao se u intelektualni rad...

Na dočeku Nove godine se u meni konačno utvrdilo saznanje o skorašnjem obračunu Tita i vođstva sa mnom. Za to je bilo i dovoljno podataka, mada sam se varao – bolje reći: zavaravao – oko načina i oštine obračuna... Lutali smo te noći Štefica i ja s Dapčevićem i njegovom suprugom od jednog slavlja do drugog. I nakupili se svakojakih, skeptičnih vesti o mojoj situaciji. Najpre mi je sam Dapčević ispričao da je pre dva-tri dana, s grupom generala – on je tada bio načelnik Generalštaba – bio kod Tita na Brdu i da im je Tito ljutito govorio protivu mojih pogleda, odnosno mojih napisa. Dapčević tome nije pridavao veći značaj, ili je hteo da me umiri: Tito se tako naljuti, pa posle promeni... – Ali ja sam Dapčevićevom pričanju pridao dublje, odsudno značenje, koje me već nije moglo smiriti. Sreo sam se te noći i s Kočom Popovićem i on mi je odvratio – na moje pitanje šta misli o mom pisanju i o mojim izgledima: Ti znaš šta mislim, a postupaću – kako zaključe oni koji odlučuju... – Negde sam se te noći sreo i s društvom Jovana Veselinova – Veselinov, inače srdačan, bio je toliko odbojan da je jedva i progovorio sa mnom. Čak i filmski kritičar Zira Adamović, iako je bio daleko od partijskih vrhova, rekao mi je te večeri, u susretu u klubu novinara: Divim se vašoj hrabrosti – kad možete tako da istupate! – Ne sećam se šta sam Ziri odgovorio, ali njegovo „divljenje” je bilo za mene još jedna potvrda mog već podrovanog položaja, pripremanja presude već pre suđenja...

Već smo se, Štefica i ja, i sami usamljivali – da ne bi na druge navlačili sumnjičenja. Počinjali smo s organizovanjem svog samotničkog života – duge šetnje, odlasci u bioskope, čitanje. Tri četiri dana posle Nove godine, možda 5. januara 1954. godine, Štefica i ja smo pošli na predstavu „Građanina Kejna” (Građanin Kain), dela Orsona Velsa. Iznenada, prišli su mi agenti službe bezbednosti i tiho, u mraku, pozvali me da izađem napolje: Štefica je pomislila da me već hapse, pa je i ona izašla sa mnom. Agenti su mi saopštili da treba odmah da pođem kod Kardelja, u njegovu vilu na Dedinju, u Uzičkoj ulici.

Tamo, u Kardeljevoj radnoj sobi, već su me čekali Kardelj i Ranković.

O tom sastanku već sam pisao u „Druženju s Titom”. Ponoviću neke pojedivosti.

Razgovor je trajao duže od sata, a bio je neodređen, dvosmislen: od mene ništa nije traženo, niti mi je išta saopšteno. Ranković je mahom ćutao, ali se – rekao bih – na njemu opažala ojađenost: verovatno ne samo zbog toga što se rastura vodeće jezgro partije, nego i zbog dugotrajne bliskosti između nas dvojice.

Kardelj je istakao da je Tito ljut, a nije skrio ni da ga je on upozorio na moj „revizionizam”. Ranković je u jednom momentu istakao da moji članci – prema izveštaju sreskih komiteta – izazivaju zabunu i nedoumicu.

Kardelj je rekao da su moji stavovi revizionistički – u biti isto što i „bernštajnovština”. A na moj odgovor da Bernštajna nisam čitao, sem ukoliko ga Lenjin citira, on je uzvratio: A ja sam ga čitao – evo, imam ga!

Ja sam se branio mlako, već i zbog toga što sam imao utisak da je odluka o obračunu sa mnom već doneta. I doista je bilo tako. Jer kad sam na kraju prijateljski upitao Kardelja šta radi – da li nešto piše, on mi je sa značajnim smijuljenjem odgovorio: Pišem, pišem... – A ja sam shvatio da piše nešto protivu mene: referat na Trećem plenumu, iako meni ni o Plenumu ni o referatu nije ništa rečeno...

Da, o Plenumu, namenjenom „slučaju druga Đilasa” – „drugu Đilasu”, tj.

meni, nije ništa rečeno ni tada ni kasnije: to je bilo protivstatutarno, ali sasvim u skladu s frakcionaškim, zakulisanim mobilisanjem u lenjinističkim partijama protiv „skretača” i „otpadnika”. O sazivanju tog plenuma saznaću iz novina, nekoliko dana kasnije... Prema tome, nije tačna tvrdnja da je tek moj napis „Anatomija jednog morala”, objavljen tih dana u „Novoj misli”, doveo do sazivanja Plenuma i obračuna sa mnom. Na sastanku kod Kardelja o „Anatomiji” nije bilo ni reči – očito je Ranković i Kardelj još nisu bili čitali, jer se tek dovršavalo štampanje „Nove misli”. Ali je nesumnjivo da je „Anatomija” potom dolila ulje na vatru – poslužila kao povod, pogodan za huškanje i mobilisanje vrhova. Posebno su ogorčene na „Anatomiju” bile žene najviših funkcionera, jer su u njoj one bile izložene – u izmišljenim ali prepoznatljivim likovima – podrugivanju zbog bojkotovanja mlade glumice (supruga generala Dapčevića)...

Ranković je otišao nekim poslom, malo pre nego je sastanak završen. S iskrenom, ozbiljnom rezigniranošću, Kardelj mi je rekao na rastanku, tek u holu: Nikad mi ništa nije bilo teže u životu... – Pri tome je odmahnuo rukom kao da dodaje: Ali, šta se može?... – Ja sam i sada uveren da se Kardelj nije sa oduševljenjem prihvatio uloge „tužioca” protivu mene na Plenumu: verovatno je Tito baš njega i odabrao, jer je očigledno bilo da između nas postoji u najmanju ruku velika bliskost u gledanjima. Tine su Tito i „čvrstorukashi” i Kardelja „isterali na čistac” i obezvređivali kao nosioca demokratskih ideja. Jer dovoljno je pročitati šta je Kardelj pisao tih godina, pa da se uoči da je obračun sa mnom za njega bio i obračun sa samim sobom – sa svojim, makar tek začetim i polovičnim demokratskim pogledima i težnjama. Pogotovu je to bilo jasno meni, pred kojim je Kardelj dva-tri meseca pre toga u svojim pomislima išao dalje i od mene: Možda ćemo tako doći i do opozicije... A ova partija (mislio je na Savez komunista – M. Đ.), što se mene tiče – najbolje bi bilo i da je nema... – Ali je za mene nesumnjivo i to da je Kardelj, primetivši da raste protiv mene revolt kod Tita i „titovaca” i sam počeo da se od mene ograđuje: on je bio takva ličnost: pronicljiv, snalažljiv i strpljiv, ali i preveć oprezan, bez čvrstoće u idejama i s nečim nerazgovetnim u karakteru. Odnosi između Tita i Kardelja bili su više saradnički nego srdačni: Tito je Kardelja dobro poznavao i osećao njegove mogućnosti...

Sastanak kod Kardelja je bio za mene uvod u dramu, koja će posle nekoliko dana – po objavljivanju saziva Trećeg plenuma – postati i drama mnogih komunista i mnogih intelektualaca, pa i mnogih građana, jer su time zaustavljena demokratska kretanja započeta u borbi protiv Staljina, a mah je time dobila partijska birokratija.

No iako me najavljuvanje Plenuma u štampi za 17. januar tako reći prekonoc bacilo u usamljenu otuđenost, i dalje sam obavljao svoje dužnosti u „Novoj misli”.

Hodao sam ne osećajući svoje telo, a grad i ljudi su mi postali strani, kao u snu. Ukoliko mi se poneko i obraćao, nije imao ni prirodan izraz, niti je nalazio prave reči – kao da opšti s nekim ko je sišao s vešala ili tek treba da se popne na njih. Svi u kući smo izgubili apetit, pojačale su se nesanice.

Štefica me pratila, kad god je za to bilo prilike: hodali smo po zaleđenim prtinama i nepročišćenim trotoarima, ukočani od hladnoće i uprepašenosti. U spavaćoj sobi nismo ložili – već smo računali na oskudice... Ali nije se zbog hladnoće Štefica premestila u moju postelju, nego da bismo bili bliži jedno drugom: kad god bih se, obamro a neuspavan, pokrenuo ili je štogod upitao, dočekivao me je njen budan, priseban odgovor. Na um nam je padalo i zajedničko samoubistvo – Štefica je na to bila spremnija nego ja. Dvoumljenja: imamo li pravo umreti, možemo li tako živeti, a kako da ostavimo Aleksu – našeg sina koji još nije bio napunio ni godinu dana – u tom i takvom svetu bez nas?... – A šta nas je zadržalo da se ne ubijemo? Manje želja za životom nego pomisao da bismo time ostavili Aleksu neizvesnostima a obezvređili sebe i svoja uverenja...

Načuli smo – ili nam je to namerno ili iz panike došapnuto – da tajna policija Udba već sprema spiskove „đilasovaca”: senka Golog otoka, konclogora za prosovjetske pristaše, nadvila se i nad nas. A s njom i užasna, dotad naslućivana i potiskivana saznanja o neviđenom, nezamislivom mučilištu za „cepače” i „otpadnike”... Bleskala, probijala se kod mene misao da zadržavanje komunističke osnove, tj. ostajanje komunistom, vodi ne samo u poraz, nego i u bezizglednu, bezmernu sramotu: nisu li baš zbog toga ne samo izgubili, nego i nestali iz duhovnog života Trocki, Buharin i tolike hiljade uzaludnih komunističkih jeretika?...

Čitava prošlost, rad u partiji, dugogodišnja žrtvovanja i borbe za partiju, izbijali su u neslućenoj, stravičnoj istinitosti. Ponikle su ideje, započele sugestije – da treba sve zabeležiti, za neko buduće, istinoljubivije doba. A ideje, ideje koje sam dotad pokušavao da formulišem, iskazivale su se kao stidljive, obzirne nedorečenosti.

Bio je – pre saopštenja o Plenumu – zakazan sastanak redakcije „Nove misli”, pa je i održan – posle saopštenja o Plenumu – u „Borbi”, gde je inače bilo sedište „Nove misli”. Dnevni red je pretresan u mučaljivoj potištenosti: svima je bilo na umu, i na licu, šta sazivanje Plenuma o meni znači ne samo za budućnost „Nove misli”, nego i za dalju demokratizaciju. I svi su saučesnički i potišteno gledali na

mene. Jedino je Joža Vilfan, koji je bio na dužnosti generalnog sekretara kod Tita, a odnedavno – držim na Dedijerov predlog i uz saglasnost Kardelja – i član redakcije, primetio da taj sastanak, odnosno „Nova misao”, može ispasti kao frakcionašenje. Ali svi su na tu primedbu reagovali odbojno, čak s čuđenjem, pa ona nije imala nikakvo dejstvo.

Sastanku je prisustvovao i Krleža – mimo običaja ćutljivo smrknut. Kad se sastanak završio, on je – na neku Dedijerovu primedbu – otprilike rekao: Ne znate vi šta je šezdeset godina – sa šezdeset godina čovek je umoran i neborben. – To smo shvatili kao Krležino povlačenje u sebe u obračunu koji se nadvijao nada mnom i nad „Novom misli”. Odlazeći, Krleža me je i poljubio: on nije bio jedini – ljubili su me i drugi u znak sažaljenja i odvajanja.

S tog sastanka smo – ako se dobro sećam – Dobrica Ćosić, Antonije-Lule Isaković i ja otišli u Isakovićev stan, negde na Vračaru. Tu smo posedeli, ali nakratko, jer smo imali i drugih obaveza: sećam se, jedino, da je atmosfera bila mučna, a razgovor iskidan i brižan.

Ako izuzmem Šteficu, najčešće sam se tih dana viđao sa Borom Drenovcem, koji je radio u Agitpropu i „Novoj misli”. Ličnost hrabra, povučena u sebe, s mračnim slutnjama. Bora je čvrsto stajao uz mene, uz zajedničke demokratske ideje. Savestan na poslu, neskrivanog mišljenja, odvažan, tvrd u sprovođenju stavova. Mada je već poduže radio sa mnom, upoznao sam ga suštinskije tek tih dana i kasnijih meseci... U javnosti je ostao iza Drenovca utisak kao o krutom, dogmatičnom naganjaču u kulturi: on je to i bio, ukoliko je svakom „aparatačiku” neizbežno namenjena i takva uloga. Ali on je postupno došao do demokratskih uverenja, kojih se pridržavao s istom čvrstinom u periodu „Nove misli”, pa i u kasnijoj razočaranosti: Drenovac nije kapitulirao nego se povukao... Ničim ne mogu da objasnim njegovo odvajanje od mene, do kog je došlo godinu i po kasnije, sem intelektualnom i emocionalnom krizom, sem korenitim razočarenjima u komunizam i u makakve izgledu u komunizmu. Povukao se u jezička istraživanja – to mu je omogućeno posle izbacivanja iz partije i poduže nezaposlenosti. Posetio sam ga s Jovanom Barovićem 1967. godine, po izlasku s moje druge robije: bio je isti, ali već u jednoj drukčijoj, nepolitičkoj angažovanosti...

Tih dana je Šteficu i mene najčešće posećivala supruga Peka Dapčevića, Milena – premlada da shvati bezizlaznost u kojoj sam se našao, a istovremeno obavezna prema Štefici kao prijateljici i prema meni kao piscu koji ju je uzeo „u zaštitu”, pa „zbog toga” možda i strada. A mene je iznenađivao s posetama Dedijer, iz

kojega su naprosto ključale glasine i predlozi. Već nepoverljiv i samotnan, nisam imao poverenja u Dedijera: kad je on pokušao, u mom stanu, da mi pročita svoje istupanje na Plenumu, ja sam to odbio, jer sam pomislio da time pokušava da me uvuče, po zadatku, u frakcionašenje.

Ne sećam se od koga sam doznao – možda iz novina – da se Tito vratio u Beograd, očigledno radi prisustvovanja Plenumu. Ne sećam se ni čija je bila ideja da pišem Titu – možda i Dapčevićeva i Dedijerova. Ta ideja je bila prihvaćena u uskoj sredini u kojoj sam se kretao. Prihvatio sam je polovično – da ne bi moje pismo bilo shvaćeno kao slabost, formulisao sam ga kao želju da se oprostim s Titom posle 17 godina zajedničkog rada. U pismu sam naglasio i da ne osporavam njegovo vođstvo, njegovu ulogu, ali i da ne prihvatam nikakvu prednost Kardelja i Rankovića.

Posle dva-tri dana pozvan sam u Beli dvor, gde su već bili kod Tita Kardelj i Ranković.

O tom sastanku, o tom poslednjem susretu s drugovima iz dugogodišnjeg najužeg vođstva, već sam pisao u „Druženju s Titom”. Dodao bih samo pojedinosti koje nisu tamo iznete. U početku sam zamolio za kafu jer ne spavam dobro. Tito je ustao da naruči kafu, dodavši: Ni drugi ne spavaju. – Ja sam u jednom trenutku rekao Titu: Ne čudim se tebi – ti si dosta stvorio, pa to čuvaš: evo i ja – tek sam nešto počeo, pa to branim. Ali se čudim njima dvojici (Kardelju i Rankoviću – M. Đ.) zbog čega su oni toliko uporni. – Tito je primetio da oko mene, u datom slučaju, nema ničeg organizovanog – kao što doista nije ni bilo. Replicirajući na moju tvrdnju da mi je namera dalje razvijanje socijalizma, Tito je naglasio – da je „reakcija”, tj. buržoazija, kod nas još vrlo jaka i da svakojaki „kritizeri” jedva čekaju da nas napadnu. Spomenuo je, kao primer, tek objavljenu satiru „Sokrat” Branka Ćopića, u kojoj zbor birača bira psa Sokrata, ne interesujući se o kome se radi, u uverenju da je to stav „odozgo”. Ja sam uzvratilo da je ta Ćopićeva satira bezazlena šala, ali niko se nije sa mnom složio. A Kardelj je dodao kako je pre neki dan na sahrani političara iz starog sistema – zaboravio sam o kome se radilo – bilo prisutno nekoliko stotina ljudi. Ranković je sve vreme smrknuo ćutao, samo je primetio – kad je bila reč o mojoj ostavci na dužnost predsednika Savezne skupštine, da to treba sam da uradim, da ne bi ispalo kako je to urađeno na pritiske ili administrativnim putem. Pri kraju mi je Tito zatražio da podnesem ostavku na položaj predsednika Skupštine, dodavši odlučno: Što mora biti – mora! – Na rastanku mi je Tito, dvoumeći se, pružio ruku, gledajući me zamućenim pogledom mržnje i osvete.

Ostavku sam napisao, s osećanjem ogorčenja, čim sam se vratio u svoj stan. Istovremeno sam zamolio svog šofera Tomu da preda automobile u Beli dvor: imao sam dva automobila – otvoreni „mercedes“ i džip koji sam koristio kad sam odlazio u lov... Već posle dva dana došao je kod mene pratilac Luke Leskoška, tražeći da predam i kufere koji su pripadali „mercedesu“, jer ja se toga u hitnji nisam setio, a kad sam se setio, bilo mi je neugodno – na prečagama kufera bilo je ugravirano moje ime...

U toku razgovora Tito je primetio da „moj slučaj“ ima u svetu najveći odijek posle sukoba sa Sovjetskim Savezom 1948. Odgovorio sam da ne čitam izveštaje „Tanjuga“: nisu mi ih više ni dostavljali. – Uzmi pa pročitaj, videćeš – rekao je Tito... – I ja sam doista istog dana pošao u „Tanjug“ da pregledam strane informacije povodom mog slučaja. U „Tanjugu“ su mi, preko volje, izašli u susret. Obimnost i raznovrsnost vesti delovale su na mene dvostruko: imponovalo mi je i ohrabivalo me, a istovremeno me zbunjivalo i tištalo, jer je bila očigledna naklonost zapadne „kapitalističke“ propagande prema meni.

Mada su me i poslovi oko „Nove misli“ odvodili u „Borbu“, i bez toga sam svraćao kod Veljka Vlahovića, koji je bio glavni urednik „Borbe“, a ispoljavao je gledišta slična mojima, kao i zabrinutost zbog posledica koje će izazvati obračun sa mnom. U jednom od tih, mahom kratkih, susreta mi je izložio: Znaš, tvoja uloga u borbi protiv Informbiroa je ogromna i ta osuda tebe imaće veoma negativne posledice, jer će biti shvaćena u partiji i izvan nje kao zaustavljanje demokratizacije.

Kod Vlahovića sam svratio i dan-dva uoči Plenuma. Zatekao sam ga promenjenog i u gledanju i u držanju prema meni: proračunata sažaljivost. Rekao mi je da će i on istupiti na Plenumu. Ali nije i u kom pravcu će govoriti: pomislio sam, uprkos promeni u njegovom držanju, da će istupiti u skladu sa svojim dotadašnjim iskazivanim uverenjima, ali nisam hteo da se raspitujem da ne bi ispalo kako „frakcionašim“ i vrbujem pristalice među članovima CK. Na kraju me je Vlahović „posavetovao“: Šta možeš – pokori se Titu... – Vlahović mi nije rekao da je bio kod Tita – otud i promena kod njega. To mi je rekao Dedijer, koji je takođe bio pozvan kod Tita: Tito je pojedinačno pozivao „sumnjive“, odnosno one članove CK koji su ispoljili gledišta slična mojima ili naklonost za moja gledišta: tako je Tito obezbeđivao „jedinstvo“, a i pripremao agresivnu i „pokajničku“ atmosferu Plenuma. I svi su se pokorili – sem Dedijera koji je iznašao formulu da istupi protiv takvog obračunavanja u CK a da se mnogo ne zameri Titu. Ni Mitra Mitrović, moja bivša supruga, nije prihvatila takvo, nahuškano jedinstvo protiv mene, a

– koliko znam – nije ni udostojena razgovora s Titom... Dedijer me kasnije, u razgovoru, optuživao kao krivca što nam se Vlahović nije „pridružio“: tada mi nije bilo, a nije mi ni danas, jasno u čemu bi bila moja krivica. Vlahović je nekoliko meseci posle Plenuma pisao o Dedijeru i meni kao o „unutrašnjim emigrantima“: termin – da je samo termin! – pozajmljen iz sovjetske prakse u obračunavanju sa „skretačima“ i „tuđim elementima“..

Svratio sam, uoči Plenuma u CK, u Agitprop – da ostavim u redu svoju kancelariju i predam neka dokumenta. Tamo sam se sreo sa Stanom Tomašević, funkcionerom Agitpropa – deprimirana, onemela, zaplakala je. Tu je naišao i jedan drug iz aparata CK, koji mi je zamerio nepromišljenost, a pravdao obračun sa mnom i mojim pogledima: Važan je cilj u ime koga se to radi – sve ostalo je sporedno.

Stravičan nemir me obuzeo u večeri uoči Plenuma. Bili smo Štefica i ja urekli sastanak s Dapčevićem i njegovom suprugom pred Narodnim pozorištem. Tu je došao i brat Dapčevićeve supruge. Ali Dapčevića nije bilo. Ne sećam se gde su se sklonile Štefica i Milena, ali ja sam ostao da čekam Dapčevića s Mileninim bratom. Bilo je hladno, dugo smo se vrteli tamo-amo. Pomislio sam da je Dapčević uhapšen – nametao mi se, kao moralna obaveza, neki očajnički korak. Najzad je Dapčević došao. Promenjen kao i Vlahović i on je bio kod Tita, mada mi to nije rekao, i on me napao na Plenumu...

10.

Ali to nije bio san – san i najstravičniji se zaboravlja. To, taj Treći plenum, to je bila java – java suluda i sramotna za sve učesnike. Glavni tužioci, Tito i Kardelj, zabrinuti tobože za jedinstvo partije, a u stvari za svoj prestiž i svoju vlast – glavni tužioci su konstruisali krivicu da bi naduvali opasnost. A za njima su se smenjivali tvrdokorni i pronicljivi vlastoljupci – Minići, Stambolići, Pucari, Marinke, Blaže Jovanovići, Maslarići, s „partijnim” malodušnicima poput Čolakovića i s obezumljenim „samokritičnim” pokajnicima poput Vukmanovića, Dapčevića, Vlahovića, Crvenkovskih, pa i Pijada – Pijade je, takođe, sve do zakazivanja plenuma slasno cokat na moje članke.

Sve se to već moglo predvideti. Sve sam to i predviđao. Ali je bilo drukčije – stvarnost je, uvek drukčija, bolja ili gora – bilo je zapanjivije i besramnije.

Bio sam za taj Plenum, za to suđenje, pripremljeniji intelektualno nego emocionalno – uveren da sam u pravu, ali sentimentalno vezan za drugove. No to je uprošćen prikaz: u stvarnosti, u meni, to je bilo složenije. Tako je, recimo, mojoj intelektualnoj pripremljenosti, sazrelosti mog saznanja, veoma doprinela moja nehajnost, pa i ravnodušnost prema funkcijama i počastima – prema vlasti. Štaviše, u zadnjih nekoliko meseci mi se učešće u vlasti gadilo – ratosiljavao sam se funkcija i intenzivno uranjao u čitanje i pisanje. I tada sam – svakako manje nego danas – uviđao značaj vlasti, pogotovu za ostvarivanje političkih ideja. Meni se, doista, ogađivala data vlast, vlast koja je više bila cilj za sebe nego sredstvo radi cilja. To gađenje se razvijalo sa saznanjima o „nesocijalističkoj” nedemokratskoj prirodi date vlasti. Ali ne bih mogao odrediti da li je to gađenje prethodilo saznanjima ili obratno, izgleda da su se uzajamno dopunjavali i podsticali... Već i pre toga, pre zakazivanja Plenuma, ja sam isticao da želim biti „običan čovek” – pod tim sam podrazumevao povlačenje s vlasti u intelektualnu i moralnu samostalnost. To se, očevidno, pokazalo iluzijom. Ali ne samo zbog netrpeljivosti i nesposobnosti vrha totalitarne partije da iz svojih redova otpusti svog člana

drukčije sem zbog „izdaje”. Iluzijom se to pokazalo i zbog nesmirljivosti, zbog daljeg sazrevanja mojih saznanja, zbog moralnih obaveza koje su mi se kao takve nametale da ih iskažem...

Treći Plenum je održavan u zgradi CK – ne slučajno, da bi mu se pridao partijski karakter. Jer dotada su plenumi održavani u Belom dvoru, kod Tita. Bio je ozvučen i prenošen preko radija – ja to nisam znao, da bi mu se dao javni, „narodni” karakter.

Na Plenum sam išao peške – pratila me Štefica, a jednom i Dedijer. U sali u kojoj su održavani sastanci službenika CK smestio sam se po strani, na ugao četvrougaonog stola – niko mi nije pokazao mesto, pa sam se skrjajnuo. A niko nije hteo sa mnom ni da progovori, sem ukoliko je službeno bio obavezan.

Na Plenum sam išao odrveneo, ne osećajući svoje telo. Jeretik, bez sumnje. Ali kojega „spaljuju” dojučerašnji najbliži drugovi, saborci iz prelomnih, sudbonosnih bitaka.

Beležio sam, sažeto, govore – da bi mi proticalo vreme, a i da bih sačuvao podatke: te beleške sam uništio kad su objavljene stenografske beleške Plenuma.

Bio sam svestan da je presuda već doneta. Ali nisam znao, ni mogao znati, kakva je, kolika je kazna. Ponadao sam se, u sebi, da će moji pogledi biti odbačeni, da će se CK od njih ograditi, ali i da me neće isključiti iz partije, a možda ni iz plenuma CK. Ali već početak raspre – netrpeljivi i demagoški, jetki istup Titov, potopio je moja demokratska i drugarska nadanja. Tito je intonirao i opredelio obračun s protivnikom koji je ne samo skrenuo ili bio nelojalan, nego i izneverio samu ideju.

Dok je Tito govorio – u mom umu i mojim emocijama su se poštovanje i privrženost preobraćali u otuđenost i odbojnost: odurno mi je bilo i Titovo gojazno, ne slučajno uniformisano, telo sa zadriglim, podbrijanim vratom. A Kardelja sam doživljavao kao sitničavog i nedoslednog: obezvređujući moje, doskora i njegove, ideje antirevizionističkim shemama s kraja prošlog veka, on nije propustio da iznese moje „antititovske” i „antipartijske” primedbe iz neobaveznih, dilemičnih razgovora.

Ali nisam mrzeo nikog, pa ni Kardelja i Tita, čija su politička i ideološka obrazloženja bila toliko „odlučna”, toliko netrpeljiva, da su ih ostali „kritičari” – titovci agresivno, a pokajnici histerično – shvatili kao poziv na bezobzirnost i besomučnost. Umesto da mrzim i žestim se – ja sam se otuđivao, povlačio u svoju opustošenost i svoje moralne, možda i moralističke, odbrane.

I što je Plenum duže trajao, ukoliko se monotono bubnjanje dogme, mržnje i ogorčenja nastavljalo, ja sam bivao svesniji da od principijelne, tolerantne rasprena nema ništa, da se nada mnom vrši staljinističko teatarsko suđenje. Suđenje bez krvi, ali istovetno, staljinističko, u svojim intelektualnim i moralnim, političkim vidovima.

A to saznanje, premda slućeno, bilo je još neprovereno, neproživljeno – depresivno i poražavajuće. Mada u svom umu, u svojim saznanjima, pa i po svom načinu života već odvojen, svoj, ja sam – možda baš zbog toga što sam najednom postao uzorna žrtva „staljinizma“ dojučerašnjih antistaljinističkih suboraca, ja sam bio, i to sam osećao, još uvek vezan nekim davnašnjim i neiskidanim nitima sa svojim tužiocima – sudijama. Racionalnim i moralnim stranama svog bića bio sam već odvojen, otkinut, a svojim pamćenjem i emocijama prikopčan i neosloboden. Drukčije rečeno: još sam bio komunista, još su me za sebe vezivali revolucionarni ideali i drugovi: na Plenumu ću platiti za to svojim polukajanjem, ali će istupanje drugova na Plenumu i hajka protivu mene i posle Plenuma izazvati u meni odsudni, oslobađajući preokret...

Tito je, verovatno, osetio da se diskusija i atmosfera na Plenumu pretvara u hajku i huškanje, poput onih na moskovskim procesima partijskim opozicionarima, a možda je hteo i da prema meni bude benevolentan – tek on mi je rekao pre popodnevnoг zasedanja, prvog dana: Mi ćemo prema tebi postupiti čovečno, a ne osvetnički. – Ali govori na Plenumu su se nizali, besomućniji, „krvožedniji“ jedan od drugog: Titova ožestočena odlučnost i Kardeljevo „teoretsko obrazloženje“ narastali su do žestine koju možda ni oni sami nisu želeli. Nešto to, a još više odjeci Plenuma u zapadnim informacijama, naveli su Kardelja da mi sutradan – u pauzi prepodnevnog zasedanja, na hodniku – polupoverljivo saopšti: Stari (Tito – M. Đ.) kaže da to sad mora tako, a posle ćemo tvoj položaj promeniti. – Držim da Kardelj time nije hteo da me navede na pokajanje, nego da je imao u vidu rešavanje „mog slučaja“ na taj način što bi mi dali neku besadržajnu reprezentativnu funkciju, čime bi pokazali da ne postupaju staljinistički, nego „čovečno“ i „drugarski“: nestaljinističko postupanje nametalo se kao „državni razlog“ i kao samopoštovanje.

Sličnih rešenja je već bilo. Ali ja nisam ni podesan ni sklon formalnim ulogama, pogotovu što su baš s Plenumom moja razmišljanja i moje otuđivanje od partije našli konačnije, svoje nezavisne tokove...

Te noći, posle prvog dana zasedanja Plenuma, spavao sam kao omamljen:

БЕОГРАДСКО ИЗДАЊЕ	
ГОДИНА КИХ	БРОЈ 11
Среда 20 Јануар 1954	
БЕОГРАД	
Директор Демко Цветковић Главни и одговорни уредници Иво Штима Уредни одбор: Јован Симоновић	
Лист излази сваког дана осим недеље	
ЦЕНА И ПЛАЊАРА	

ПРОЛЕТЕРИ СВИХ ЗЕМАЉА, УЈЕДИНИТЕ СЕ!

БОРБА

ОРГАН САВЕЗА КОМУНИСТА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Са Трећег (ванредног) Пленума Централног комитета Савеза комуниста Југославије

Дискусија о случају Милована Ђиласа

Говори чланова Централног комитета СКЈ

У јучерашњем броју објавили смо говоре петорице учесника у дискусији на Трећем (ванредном) пленуму Централног комитета Савеза комуниста Југославије о случају друге Милована Ђиласа.

Дилас доносило крај дискусије.

Мораћемо се енергичније и отвореније борити против малограђанских схватања

Реч Миленција Поповића

После друге Титове Врхове, доbio је реч друг Миловољко Поповић, који је рекао:

Ја ћу, другари, бити врло кратко у изјави. Дискусија је већ всасно испуњена ову тему и одређено је да се у историји наше суоблике не остављају велики слободни простори. Али, пошто је Ђилас изјавио да се у њему налази нешто од мајке свог оца, ја ћу рећи да је он, у овим случајевима, морао да се одвоји од своје мајке и да се у њега не налази ништа од мајке свог оца.

Миловољко Поповић је рекао да је изјавио да је он, у овим случајевима, морао да се одвоји од своје мајке и да се у њега не налази ништа од мајке свог оца.

Дилас, изјавио су тазва схватања мајке свог оца, како она испуњава своје дужности у животу, да је она једна од најбољих мајки.

Дилас, изјавио су тазва схватања мајке свог оца, како она испуњава своје дужности у животу, да је она једна од најбољих мајки.

Дилас, изјавио су тазва схватања мајке свог оца, како она испуњава своје дужности у животу, да је она једна од најбољих мајки.

Дилас, изјавио су тазва схватања мајке свог оца, како она испуњава своје дужности у животу, да је она једна од најбољих мајки.

Дилас, изјавио су тазва схватања мајке свог оца, како она испуњава своје дужности у животу, да је она једна од најбољих мајки.

Дилас, изјавио су тазва схватања мајке свог оца, како она испуњава своје дужности у животу, да је она једна од најбољих мајки.

Пленум Централног комитета

Како је то од тих, јер ми је то требало.

Да мене више није такво понашање, ја ћу рећи да је он, у овим случајевима, морао да се одвоји од своје мајке и да се у њега не налази ништа од мајке свог оца.

Dnevnik Borba, glasilo Saveza komunista Jugoslavije, na prvih 5 do 6 stranica lista iscrpno je donosio referate i cjelokupnu raspravu o „slučaju Đilas“ na Trećem plenumu SKJ

to je bila prva noć kakvog sna. Napetost je popustila, a smenila je – ravnodušnost: na sutrašnjem prepodnevnom zasedanju sam čuo govore, besne i uvredljive, ali kao da su se odnosili na nekog drugog a ne na mene.

Već se u meni, od jutra, začeo naum – ne, to nije bio naum, nego zjurado „kaznjavanje“ i sebe i drugova koji su mi dotad bili najbliži – da odstupim u svojim pogledima budući da ih partija ne prihvata. Bilo je tu i robovanja doktrini da su ideje bezvredne ukoliko u praksi ne nalaze primene i provere – praksa se za mene još uvek svodila na partiju, jedinu komunističku, i na njenu delatnost.

Za ručkom u „Šumadiji“ rekao sam Štefici da treba da sam popustljiviji, da se

ne odvojim od partije... A pri tome me, kao olovna ploča pritiskala pomisao na Goli otok: tamo će poslati i one koji se izjašnjavaju za mene, a njih nije tako malo – tamo će ih lomiti i kinjiti gore nego informbiroovce. Nema nikakve organizacije koja bi se borila i koliko-toliko zauzela za „moje” ideje i za te spontane pristaše. Ne smem uvući nevine u patnju i nesreću: ako se povučem – svima se tada pruža prilika da se prikriju, priberu – pa ćemo videti...

Štefica je bila nepokolebljivo protivu ma kakve moje „samokritike”. Ali je, istovremeno, bila pažljiva i nežna, u vezi s tim, prema meni: Ja mislim, da to ne treba – da ćeš pogrešiti, ali neću da ti zvocam – postupaj po svom osećanju. Rekla bih: Umoran sam, hoću da razmislim i sačekam...

Već sam u „Nesavršenom društvu” pisao o svom odstupanju u poslednjoj izjavi na Plenumu – ovde je dodato samo ono što tamo nije spomenuto. A dodao bih i ovo: imao sam utisak da je to moje povlačenje delovalo i na učesnike Plenuma posramno i deprimirajuće. Dakako, različito, već prema tome kakve je ko bio orijentacije: „čvrstorukaši” su bili prezadovoljni jer su me „smlatili”, „pokajnici” samozadovoljni jer nisu jedino oni „kapitulirali”, a „ćutolozi” pogruženi u svom muklom mučanju.

No niko, a pogotovu Tito i Ranković, nije poverovao da je moja „samokritika” „iskrena”, konačna... To potvrđuje ne samo kampanja koja je u partiji poduzeta protivu mene – po zabitim selima su osuđivali moju „bernštajnovštinu”! To još drastičnije potvrđuje odnos vrha i vlasti protivu mene, koji je tako reći sutradan po Plenumu postao preteći i neprijateljski...

A ja sam već na Plenumu naslutio da će me skupo koštati to poslednje plaćanje duga komunizmu: saznanje greške i slabosti će me goniti godinama da se dokazujem – da ispravljam svoja gledanja i udubljujem se u sebe i u komunizam.

Naročito mi je u tom slučenju, u tom uviđanju, pomogao Tito, kad je u završnoj reči rekao – da tek treba videti koliko sam iskren: nema izbora – hajka i huškanje će se nastaviti dok me ne pretvore u ništariju, ili ću se konačno od njih odvojiti i stati sam sa svojom glavom na svoje noge...

Na čelu komisije koja je trebalo da predloži Plenumu kaznu za mene određen je – kao što sam pomenuo, po mom mišljenju smišljeno – Vladimir Bakarić. Ali ni Bakarić ni ta komisija nisu delovali samostalno: oni nisu ni od mene krili – a i zašto bi, kad sam ja dobro znao kako se to radi – dogovaranje s Titom i ostalim vođima u posebnoj kancelariji.

„Bakarićeva” komisija je predložila kažnjavanje poslednjom opomenom (pred

isključenje) i smenjivanjem sa svih funkcija... Kasnije se, u istupanjima protiv mene, navodilo da sam isključen: formalno to nije bilo tačno, mada faktički nije bilo daleko od istine...

Dolazeći s Dedićerom na popodnevno zasedanje, dočekala nas je gomila rasuta ispred Centralnog komiteta. Baš u tom trenutku je dolazio Tito s kavalkadom pratećih automobila. Publika mu je aplaudirala i skandirala. Aplaudirala je i meni: dileme, dvoumne, legalističke simpatije. A ja sam se osećao nelagodno – ne mogu ništa da učinim, nema nikakve organizacije, nije „fer” ako bih se, mimo ikog iz CK, obratio s nekoliko reči... Koliko je tu bilo naroda, spontano okupljenog? Borislav Mihailović-Mihiz smatra da ih je bilo 50.000, a ja – do 20.000. No Mihiz smatra da sam ja učinio verovatno najveću životnu grešku sa svojom „samokritikom”. Mihiz bi bio u pravu – kad ne bi gubio iz vida psihologiju komunisti i da sam ja još uvek bio – makar svojom emotivnom i pragmatičnom stranom – komunista...

Plenum je predlog komisije dočekao s nezadovoljnim mukom. Zbog toga je i Tito morao da interveniše: Ne treba da ga isključimo – da strana štampa ne piše kako postupamo kao staljinisti... – I to je bio nov udar, konačna pouka da sam pogrešio sa svojom polovičnom samokritikom: moje pripadništvo partiji i ideji nije više zavisilo od partije i ideje, nego – od zapadne štampe! „Državni razlog”, Titova procena, trebalo je da budu i ubuduće odlučujući u mojoj sudbini. Na to – to sam već tada, na završetku Plenuma osećao i znao – ja nisam ni hteo ni mogao pristati.

Jedna etapa života je završena – početi drugu ili umreti...

Plenum je jednoglasno usvojio predlog komisije, odnosno Tita. „Sve je pošlo davaljijem tragom”: protiv tog predloga nismo glasali ni Dedićer, ni Mitra, ni ja...

Kad sam, posle završetka Plenuma, izišao na ulicu, bilo se uveliko smračilo. Sneg, mraz, tumolo svetlo. Morao sam pričekati da predem ulicu, jer su je milicioneri i gardisti bili zagradili – dok se odveze Tito. Video sam Tita kako se zavaljuje u automobil, a s njim je bio i Kardelj: dosećao sam se s gorčinom, da oni zadovoljno komentarišu tek obavljen posao.

Čim se gužva zvaničnih automobila razredila, pridružio mi se, nezvan, Dedićer. Rekao je: Ipak se ja ne odričem tvojih ideja. – A ja sam uzvratio – da sad treba da se sredimo, pa ćemo videti šta ćemo dalje.

Štefica me, dakako, sačekala na prtni, u „našoj” bašti zagušenoj snegom: bila je potištena, ali nepokolebana. I moja majka, kod kuće, bila je brižna i – čvrsta.

I ona mi je rekla: Bolje da nijesi zborio ono najposlije, a sad – drago mu, ti znaš najbolje...

Nigde uporišta, sve razvaljeno: čak nismo imali nikakvih rezervi u hrani i novcima, zbili smo se u majčinoj sobi koja je jedino i zagrevana. Ja već u četrdeset trećoj godini. Protekle su najznačajnije, možda najživotnije faze mog života. Možda i jedan moj život – da li je moguć još jedan, novi? Nametnula mi se formula, kao nada i uverenost: život je uvek moguće početi ispočetka.

11.

Možda nisu prošla ni tri-četiri dana posle Plenuma, a ja sam prionuo na pisanje. Bilo je to odlaženje, bežanje u novu, duhovniju stvarnost. Ali ne samo to – to, štaviše, manje nego dugo žuđena, neodoljiva želja da se iskažem svojom mišlju i svojim načinom. Izmrcvaren i samotan, ali nesatrvan i oslobođen, nastavio sam da razmišljam još intenzivnije i da svoja razmišljanja marljivo stavljam na hartiju.

Najpre sam, već tog januara, u toku dva-tri dana, napisao „Nordijski san”: žalost što ne mogu posetiti Švedsku i Norvešku u koje sam bio pozvan pre Plenuma, ali i kritičko sagledavanje sebe i date stvarnosti – nemirenje s nametnutom sudbinom. Napisao sam, u februaru, i dramu „Nasleđe” – motiv svojine, motiv ljudski ali i ideološki, koji sam već podugo nosio... Mihiz je pročitao i „Nordijski san” i dramu: „Nordijski san” mu se svideo, ali drama nije. Dramu sam spalio: verujem i sad da nisam pogrešio – ukoliko bih je ponovo pisao, prišao bih svojini kao sudbinskoj, životnoj obrečenosti...

Već uoči Plenuma, a pogotovu posle njega, nametalo mi se pisanje memoara – kao prikazivanje komunističkog pokreta iznutra, kroz pamćenje i doživljavanje. I uskoro, u toku proleća i leta, napisao sam „Besudnu zemlju”, kao prvu knjigu svoje autobiografije, odnosno svojih memoara... I taj rukopis, još nedoteran, Mihiz je pročitao: njegov savet – da materiju grupišem u tri osnovne teme, bitno je doprineo ne samo formi, nego i podizanju dela, mada u preradi nije bilo većih izmena. A sam naslov mi je sugerisao Živorad Stojković – prema Njegoševom karakterisanju Crne Gore kao „besudne zemlje”, koje se pominjalo i u samom rukopisu...

Prvih nedelja smo bili u oskudici, svakojako. Ali baš tih nedelja nam je pripomogla groteskna i panična „partijnost” nikšićkih komunista. Naime, ja sam honorar od „revizionističkih” članaka u „Borbi” slao za čitaonicu u Nikšiću – sad, posle osude na Plenumu, vratili su mi novac, jer nisam ni dostojan da im ga po-

klanjama. Na to su se u kući detinjasto oveselili – Štefica i ja jer smo sada mogli kupiti pisaću mašinu, dok je majka primetila: Dobro bogami, a njima se pas mesa napotezao...

Štefica se zaposlila početkom marta 1954. godine: oskudica nije prestala, ali nas bar glad nije ugrožavala... Ranković je u to vreme primio novinara Erika Bor-na i njegovu tadašnju suprugu Desu Pavlović, dopisnicu „Tajmsa” (Times): na pitanje kako živim ja i moja porodica, Ranković im je odgovorio da smo kad se računa penzija moje majke, Štefičina plata i prihodi od „Spomenice 41” – iznad jugoslovenskog proseka. No mada sam ja već tada, pogotovu u 1955-56. prodavao stvari – lovačko oružje, knjige, umetnine – nismo ni jednoga dana gladovali. Ali odmah smo otpustili devojkicu koja se brinula o Aleksi, a i moja bratanica, koja se doškolovavala kod mene, morala je da se vrati svojoj majci u Crnu Goru. Tom prilikom Ranković je rekao Bornovima i da se čudi njihovom interesovanju za mene kad „ne predstavljam nikoga”: ne bi se moglo tvrditi da on sa svoje, policijsko-partijske tačke, nije bio u pravu...

U početku, u januaru, s Dedijerom i njegovim bratom Stevom i s Borom Drenovcem sam održavao češće i bliske veze. Ali već od februara je Dedijer počeo da se tudi od mene – zbližavanje i tuđenja i inače karakterišu odnose između mene i Dedijera sve do mog hapšenja u novembru 1956. godine. Nasuprot takvim odnosima s Vladom, moji odnosi sa njegovim bratom Stevom, mada manje bliski – bili su i ostali stabilni. Ja ne mogu kategorički odrediti uzroke hlađenja između Dedijera i mene, sem da nisu poticali od mene – ja sam to dosta lako podnosio, mada mi je bilo žao kad god bi do toga došlo. Ipak držim da je uzrok, prvenstveno, u Vladi Dedijeru – u njegovim određenim svojstvima i njegovim, preveć pragmatičnim, gledanjima na politiku... A činjenica je da se Dedijer već u februaru – prema njegovom pričanju meni – više puta sastajao s Rankovićem i da mu je ovaj rekao da bi me oni, u vrhu, primili na razgovor ukoliko bih ja to zatražio... A da su Tito i njegova najuža okolina neposredno posle Plenuma drukčije gledali na Dedijera vidi se iz Titovog pisma od 22. februara 1954. godine – mesec dana posle Plenuma! – Anojrinu Bevanu, vođi levog krila britanskih laburista (u knjizi „Aneurin Bevan”, od Majkela Futa, London, „Davis-Poynter”, 1973, str. 420-422). Naime, Bevan je bio 1. februara uputio Titu pismo u kome je, između ostalog, negodovao zbog toga što je na Plenumu spomenuto kao da je on, Bevan, izvršio uticaj na mene. Tito je odgovorio Bevanu, svakako i radi razuveravanja – da „moj slučaj” ne znači i skretanje s demokratizacije, a pogotovu ne sa saradnje sa za-

padnim socijalistima. Tito, između ostalog, kaže u svom pismu (prevod je moj): „U toku ove diskusije (na Plenumu – M. Đ.) Vaše ime je bilo spomenuto samo jednom prilikom i moram reći da svi mi žalimo što je to dobilo publicitet, jer mi ne verujemo da ste Vi vršili ikakav uticaj na Đilasa u pogledu pravca kojim je on krenuo, tj. pravca anarhističkih koncepcija, jer mi poznajemo Vas kao realističkog političkog radnika. Zbog toga Vas molimo da ovo ne uzmete nimalo tragično. – A što se tiče sadašnje sudbine drugova Đilasa i Dedijera, ja mislim da treba povući razliku između njih, jer Dedijer nije bio u toku predmeta kad je branio Đilasa. Ja verujem da je on već promenio, do izvesne mere, svoje gledište što se tiče Đilasovih akcija, u pozitivnom smislu prema našim opštim pogledima...” To Titovo pismo ne potvrđuje – prema mom pamćenju i prosuđivanju – da se Dedijer doista i pridružio režimu, nego da je izabrao držanje drukčije od mojeg: moje držanje je otpočetak, tj. od Plenuma, bilo otvoren i konačan razlaz i kritičko preispitivanje.

Jer Plenum je bio za mene tragično, ali i dragoceno, prelomno saznanje – da polovični, pragmatični i sentimentalni odnos ne samo prema vođstvu, nego i prema ideologiji – vodi samorazaranju i ništavnosti u kojima vođstvo može prema „krivcu” da postupa prema svojim potrebama. Nametalo mi se, utuđljivao sam: Mora da je nešto pogrešno u samoj ideji i strukturi koju ona nadahnjuje kad se tako olako, sa svesnom lažljivošću, uništavaju iskreni, provereni pobornici ideala – samo zbog toga što su izrazili sumnje i neslaganja s totalitarnim i autokratskim metodama.

Uskoro se i Dedijer – 1954. ili 1955. godine – počeo ograđivati od mene, navodno zbog mog nerealizma (u izjavi Sulzbergeru iz „Njujork Tajmsa” (New York Times) da sam „odleteo kao balon”). Ali, ma koliko to zvučalo apsurdno – ne samo što ja nisam imao prilike da budem „realističan”, nego bi „realističnost” u uslovima diktatorske, još pretežno totalitarne vlasti, bila pogubna za moj integritet i moja gledanja. Dosećao sam se: „realističnost”, polovičnost, olakšala je Staljinu posao da Trockog, Buharina i druge partijske opozicionere uništi ne samo fizički, nego i duhovno, kao varijante u borbi za vlast. Tada mi se nametnula deviza: Bolje je biti pošten čovek nego ministar. – Moralna pobuna je začetak svake pobune. Ali nije se radilo samo o tome. Nego se u toj devizi sadržavalo i verovanje – da je moguće pretrajati jedino u negaciji, u kritici datog stanja. Ali kritici koja ne teži vraćanju na stare, predrevolucionarne odnose – u tom pitanju sam i ja bio realist, nego traženju izlaza i kreiranju novog. Novog! Da, novog, makar se to novo tek slutilo:

dosledna, racionalna i nesebična kritika datog je, kao takva, otvaranje vidika ka novom. Da, „bezumno”, žrtveno i samokritičko ostajanje u svojoj ideji, u svojoj kreativnosti – pretrajavanje makar „za daleka neka pokoljenja”.

S nepobitnom, potresnom nepobitnošću mi se prosvetljivalo: neminovno je, kao izlaz iz diktatorskih i oligarhijskih samovolja, postojanje druge, druge socijalističke ili komunističke partije. I s tim u vezi – kritika lenjinizma, lenjinističkog komunizma – sve do marksističkih izvora lenjinizma.

Odmah, uporedo s memoarima, počeo sam da radim i na teoretskim tekstovima. Nabacio sam već u 1954. godini „Sveznanje gluposti” – kritički osvrt na ideologiju kao sveznanje i diktatora kao sveznalicu. A počeo sam i s nacrtima i pisanjem delova „Slobode i svojine”, iz čega se u drugoj polovini 1956. godine uobličila „Nova klasa”.

Živeli smo osamljeni, sve osamljeniji. Ja sa svojim razmišljanjima, sa zaključivanjima koja su me istovremeno opijala i zaprepašćivala – opijala svojom „originalnošću” i zaprepašćivala poricanjem date, „komunističke” stvarnosti.

Bili smo, Štefica i ja, samotni življenjem. A ja – još samotniji u svojim razmišljanjima. S Dediđerom nisam mogao razgovarati o svojim mozganjima, jer on je dolazio sve ređe, sistematski izbegavajući razgovore o politici a naglašavajući sentimentalne i moralne razloge svojih poseta. S Drenovcem su, naprotiv, razgovori bili bezmalo jedino o politici, iz političke teorije.

Već u martu sam napustio članstvo u partiji. Pre toga sam otišao na sastanak osnovne organizacije kojoj je trebalo da pripadam. Tada sam već bio rešen na napuštanje, ali sam na taj sastanak ipak došao – da otklonim prigovor kako nisam ni pokušao da se uklopim na tom nivou u partijski rad. Tamo, na sastanku – kao što sam i očekivao – oko mog i Štefičinog sedišta se stvorila praznina, niko nam se nije obraćao – nije smeo ili nije hteo... U diskusiji je – sećam se – učestvovala i Marija Vilfan: smatrao sam je, dotada, za pametnu i obrazovanu, a tada je izmudrovala „dokaz” naše prednosti nad Zapadom: Mi nismo toliko razvijeni – ali imamo ideologiju koju oni nemaju... – Konačno sam zaključio – da je nedostojno biti član pod takvim okolnostima, pa sam na idući sastanak poslao, po Štefici, člansku knjižicu s kratkom izjavom o napuštanju partije.

Ta moja odluka se nekako raščula. Tito je izjavio – da je to jedinstveni slučaj u istoriji partije. A mene su, tim povodom, posetili Erik Borne i njegova supruga Desa, kao strani dopisnici koje sam odranije poznavao. Njih je interesovala moja situacija – materijalna i politička.

Tih dana je naišla, neočekivano, Desanka Maksimović: donela je bombone ili voće – kao ponude bolesnicima. S Desankom se nije moglo razgovarati o politici, a pogotovu ne o političkoj teoriji, jer su njena interesovanja bila literarna i prijateljska. Ali ta njena poseta je cementirala naše odnose, premda smo se sretali retko, prigodno... Preko Desanke sam, 1956. godine, zamolio Iva Andrića da pročita moju „Besudnu zemlju”: hteo sam da neko od nesumnjivog ukusa i značaja proceni rukopis pre nego ga ponudim Srpskoj književnoj zadruzi. To mi je sugerisala i Desanka, kojoj se delo svidelo: Desanka je u takvim pitanjima nepouzdana – ne što ne zna da proceni, nego što izbegava da se zamera. Ali Andrić je odbio da pročita moju knjigu: Nezgodno mi je – znaš, Desanka, ja sam član partije...

Takođe neočekivano, naišao je i Borislav Mihailović-Mihiz, kojega sam već pre susretao – retko i ne blisko: njegova supruga Milica mi je kraće vreme davala časove engleskog, ne samo sa savesnošću nego i sa strogošću, kao da sam bio dečak, a ne zreo i funkcioner; Milica me uvela u engleski, koji sam kasnije, u zatvoru, doučavao – preveć samoučki da bih ga dobro naučio. Mihiz je jednostavno, otvoreno, objasnio razloge svoje posete: Znam da ste usamljeni: ja ne pristajem na bojkot, držim da vam moja poseta neće biti neprijatna.

Viđanje, druženje s Mihizom imalo je za mene poseban značaj i draž, ne samo zbog toga što se oko mene i nada mnogom pojačavao bojkot i pritisak. Nego je Mihiz istovremeno, svojom inteligencijom i svojom sredinom, bio za mene, ulazak u drukčiji, nekomunistički i neomeđeni – neomeđeni po načinima, a ne po broju, krug. Pa i više: ja sam od Mihiza što šta, ako ne i podosta, naučio. Nisam mogao od njega naučiti baš ništa iz socijalističke teorije, a ni iz istorije komunizma – Mihiza prvo nije mnogo zanimalo – nikad nije bio komunista, a drugim se zanimao tek u zreom dobu. Ali od njega se moglo, i još može, naučiti podosta pojedinosti: Mihiz me podstakao – u jednoj diskusiji iz tih godina, u kojoj sam tvrdio da za komunizam nije tipična diskriminacija, da u „Novoj klasi” ideološkoj diskriminaciji, kao tipičnoj za komunizam, posvetim veću pažnju – čitavu glavu. To je učenje iz Mihizove inteligencije, hitre i prodorne, a možda i iz njegove ličnosti, nasmirljive i osećajne: Mihiz spada među najinteligentnije ljude koje sam sreo, a uz to je on otvoren do drskosti i čestit do žrtvovanja. Ličnost od impresije, od trenutnog nadahnuća. Nagao u mišljenju kao i u svemu, on uhvati detalj, pojedinost, s takvom žestokom uverljivošću da slušalac ne može tome odoleti. Nasuprot tome, ni tada ni sada, njegova uopštavanja mi nisu bila uverljiva. Njegov znanje je obimno, mada ne i sistematično. I mada nije dogmatik ni u životu,

ni u gledanjima – držim da je shematičan u svojim nacionalnim, ako ne i nacionalističkim, gledanjima: No i u tome je Mihiz gipkiji, podložniji argumentima „druge strane”, nego množina sa sličnim gledanjima: često sam se pitao – u kojoj meri je njegovo „srbovanje” reakcija na ideološku diktaturu, a u kojoj na bezumna antisrpsstva. U biti svojoj Mihiz je demokrata, svakako i nacionalni demokrata – u tradiciji srpskog liberalizma: da li, u kojoj meri, dosledni demokrata, kao što je Mihiz, jeste i nacionalista, a ne samo nacionalan?... Ja držim da nacionalizam i ne postoji, niti može postojati kao ideologija, nego svak, svaki politički pokret, svaka socijalna grupa koristi nacionalne izvore. Nacionalizam kao ideologija može postojati samo u nacionalnim opasnostima – nacionalni, odnosno nacionalisti, tada su svi, ili bar oni najborbeniji...

Rođeni besednik, darovit kritičar, Mihiz, usled političkih prilika živi u dobu koje nije njegovo – u kome je osuđen na salonsku retoriku i povremenu, nepolitičku kritiku. On svakako u tome nije jedini. Ali malo je onih koji su u toj meri imali te darove: Mihizova tragedija je dublja, istorijska i nenadoknadiva.

Mihiz je u toku 1954-1956. održavao sa mnom nenametljive i nesistematične odnose. Uveo me u svoj intelektualni krug u kome su bili slikar Mića Popović i književnik Živorad Stojković: poluboemsko društvo, kome se ja nisam mogao prilagoditi, mada mi je njegova živost i nekonvencionalnost prijala... Držim da je na Mihizovu inicijativu, u aprilu ili maju 1954. godine, glumica Mira Stupica priredila večeru za Šteficu i mene. Na toj večeri su bili poznati glumci Pleša, Aleksić i dr. Druženje i sastajanje te vrste se ubrzo raspalo – pod pritiskom vlasti, ali i usled nemanja konkretnijih afiniteta... Na toj večeri me Mira Stupica upitala: Kako će se to svršiti – šta će biti s Vama? – Odgovorio sam: Ne znam šta će biti, ali znam da ovo nije kraj...

Ipak sam se češće viđao sa Stojkovićem, iako sam bio skloniji Mihizu: Mihiz je zauzetiji, a Stojković je stanovao nedaleko od mog stana u Palmotićevoj 8, u koji su moju porodicu vlasti preselile s Dedinja, u maju 1954. godine. Ali veza između Mihiza i mene se nije prekidala. Štaviše, Mihiz me posetio i uoči suđenja, u januaru 1955. godine: izišli smo iz stana „u šetnju” – da bi mi izložio neke sugestije za moj govor na sudu: neke od njegovih sugestija sam i usvojio, bar utoliko što sam jače naglasio neke postavke...

Ali kako se u 1956. godini pritisak vlasti otvoreno pojačao – neskriveno su me pratili agenti i snimali i legitimisali svakog ko bi ušao u kuću ako bi im se učinio nepoznat – oređali su i susreti s Mihizom. Stojković je, pak, naglo izmenio stav

prema meni: saopštio mi je i „razlog”: ne može da se sa mnom viđa, jer se ja viđam s američkim novinarima, a to njega angažuje i kompromituje.

Mihiz je postupio drukčije: došao je, u jesen 1956. godine, u moj stan i rekao mi da ne može da se viđa sa mnom: O tebi će pisati svetska štampa, a mene mogu likvidirati telefonom... To je bilo vreme kad su vlasti – svakako i staranjem Doronjskog, Mihizovog školskog druga – „spasavale” Mihiza od mene, odnosno sprovodile nada mnom totalnu izolaciju: Mihiza su preselili u Novi Sad, a mene uskoro uhapsili...

A za mog prvog tamnovanja, 1956-1961. g., jedino je Mihiz ponudio Štefici pomoć u novcu, ali je ona odbila – nekako je sastavljala kraj s krajem... Posle mog izlaska iz zatvora, na kraju 1966. godine, između Mihiza i mene su se obnovili odnosi – susreti uvek novi, varničavi, prijateljski...

Još jednom su me, u maju 1954. godine, posetili Bornovi, Desa i Erik. Erik mi je napomenuo – da zvaničnici tvrde da ne tražim, iz demagoških razloga, penziju koju bi mi oni rado dali. To me navelo da penziju zatražim – odmah sam je i dobio, i to u relativno visokom iznosu. Time nam je egzistencija bila obezbeđena – za šest meseci. Već u januaru 1955. godine penzija mi je ukinuta, posle uslovne osude Dedijera i mene zbog izjava stranoj štampi: potpis odluke o ukidanju, kao i o davanju penzije, bio je isti – Slobodan Penezić.

Krajem leta 1954. godine kod mene je došao Jovan Barović sa suprugom Dušankom. Barović je bio isteran iz vojske, u kojoj je bio viši oficir, jer se u diskusiji povodom „mog slučaja” nije složio sa zvaničnim partijskim stavovima. Otada se povezanost između Barovića i mene nije prekidala – nastavila se, posle njegove pogibije u automobilskoj nesreći 1979. god., s njegovom porodicom. Barović mi je bio i ostao najbliži u pogledima, mada smo se u pojedinim pitanjima i razilazili. To slaganje je manje uslovljeno poreklom i prošlošću – i Barović je Crnogorac i od rane mladosti revolucioner – nego kreativnim razočarenjima u lenjinizam. U tome, u takvom slaganju, Barović i ja smo izuzetak: Barović i ja nismo bili kao drugi opozicioneri, koji su obznanili svoje neslaganje povodom „mog slučaja”, a kasnije išli svaki svojim putem. Svakako je tom atomiziranju „đilasovaca” glavni razlog totalna kontrola vlasti – totalna egzistencijalna ugroženost. Ali ima i drugih razloga: „đilasovština” je više bila dezintegracija dotadanje zvanične svesti nego svesno, programsko opredeljenje. To je, uostalom, karakteristično i za druge opozicije u istočnoevropskim zemljama: svaki se „spasava” kako zna i ume. Ozbiljnija neslaganja između mene i Barovića, ukoliko ih je bilo, nisu imala

dublje ni trajnije političke uzroke. Barović je uvek bio spreman da mi pomogne – premda njegove mogućnosti nisu bile velike, a niti moje potrebe... O Baroviću sam napisao članak, najpre objavljen u „Kontinentu”, pa se ovde neću na njemu duže zadržavati, premda on to, kao opozicioner iz partije, zaslužuje možda više nego iko drugi...

Jednog dana, krajem leta, slučajno sam se sreo s Davičom, na Bulevaru revolucije. Davičo je za vreme Plenuma bio u inostranstvu, ali i on je bio – čim se Plenum završio – izložen napadima u štampi. Ne znam kako je izgadio svoje odnose s partijom, ali niti me potražio, niti se interesovao za mene po povratku. I u tom slučajnom susretu se nije zadržao – sem koliko da me upita, snuždeno, kako sam. I da me poljubi, sažalno, na rastanku... Nikad se više nismo obratili jedan drugom, mada se dešavalo da se sretnemo na ulici...

Krajem leta je došao u Beograd i istaknuti laburista Ernst Dejvis, koji je zatražio sastanak sa mnom – da bi se informisao o „mom slučaju” i daljem pravcu jugoslovenskog vođstva. Sastali smo se u hotelu „Ekselzior”. Razgovor je vođen preko prevodioca iz britanske ambasade. Ja sam gledišta izlagao otvoreno, ali u diplomatskoj formi. Na kraju me upitao – šta bi mogao da učini za mene. Rekao sam – da mi omogući objavljivanje mojih pogleda u laburističkim novinama „Dejli Herald” (Daily Herald). Obećao mi je. I ja sam pripremio unapred tri članka: nisam dobio poziv, pa članci nisu ni objavljeni... To moje nastojanje, neuspelo, na objavljivanju mojih radova, i to u socijalističkim novinama, otkriva kakva je bila moja orijentacija otpočetka. A to otkriva i obzirnost, ako ne i oportunističnost, laburističkog vođstva prema Titu i jugoslovenskoj vladi...

Krajem leta je zatražila sa mnom sastanak i grupa stranih omladinaca – mislim da su bili američki. Razgovor, pred kafanom u Kosovskoj ulici, iskidan i nesadržajan – već i zbog mog siromašnog engleskog i njihovog nepostojećeg srpskohrvatskog jezika. Ali i to je bilo previše, a da ne izazove negodovanje vlasti: otpočela su praćenja i podmetanja špijuna.

Ali mene ništa nije moglo da omete – u pisanju, u šetnjama sa Šteficom i druženju sa sinčićem. Izgledalo je da se tako može živeti. Ali u taj i takav život nisam verovao.

12.

Izgledalo je da ću 1955. godinu dočekati bez značajnijih zbivanja. A tada je, kasno u jesen, počeo obračun Centralnog komiteta s Dedijerom: čekalo se, očito, dok se „afera Đilas” ne stiša u zapadnoj štampi i dok se u partiji ne stabilizuje dogmatski, antidemokratski kurs. Sudeći po načinu – da se pitanje najpre „raščisti” u partiji, rekao bih da je inicijativu za to dao Ranković, a svakako je u tome imao podršku i drugih najviših funkcionera...

Obračun je obuhvatio i Mitru, a izgleda i Dapčevića. To zaključujem po tome što su i Mitra i Dapčević dali izjave – za Mitrinu znam da joj je faktički iznuđena – protiv mene. S Mitrom sam dotad održavao labave veze – pretežno zbog naše kćeri Vukice, koja je živela kod nje. A s Dapčevićem nisam imao nikakve veze od Plenuma, na kome se on izjasnio protivu mene, sem što je njegova supruga u toku leta 1954. godine održavala, preko sestre, povremenu vezu sa Šteficom i sa mnom.

Ali Dedijer se uzbunio – odbio je da odgovara partijskoj komisiji i obratio se stranim dopisnicima. Afera je ponovo buknila, u zapadnim sredstvima informisanja. Mada je sve to započelo mimo mene – Dedijer već od leta nije svraćao kod mene, tako da smo se samo na ulici, u slučajnom susretu, javljali jedan drugom – i ja sam ubrzo uvučen u tu aferu s Dedijerom, samim tim što su se i meni obratili strani novinari. A pošteno govoreći, ja sam to i rado dočekao – ne samo iz solidarnosti s Dedijerom, nego, još više, da se najzad i javno razgraničim s partijskim vodstvom i režimom.

Izgleda da je i vođstvo bilo iznenađeno izbijanjem i razbuktavanjem afere – policija je reagovala sporo i „korektno”. Tome je, svakako, doprinelo i to što su Tito i Ranković bili na putu za Indiju... To putovanje Titovo je iskorišteno u štampi i na sudu protivu Dedijera i mene – kao da smo se Dedijer i ja aktivirali s izjavama po narudžbi iz inostranstva, da bi kompromitovali Titovu mirotvoračku posetu Indiji. U „Borbi” je izašao članak „Poslušni pion” koji je – rekao bih po stilu

– napisao Pijade, u kome sam ja prikazan kao izdajnička marioneta pokretana na dugme iz inostranstva...

Mene je posetilo više novinara. A u sećanju su mi ostala dva susreta s njima: sa supruzima Klark – Katarina i Edi, i s dopisnikom „Njujork Tajmsa” (New York Times) Rejmondom i njegovom sekretaricom Mirjanom Komarecki, koja je bila prevodilac. Jer mada sam u 1954. godini proširio znanje engleskog, to nije bilo dovoljno za preciznije izražavanje.

Ali između Dedijera i mene nije bilo saglasnosti – na početku afere nismo se viđali, pa ni dogovarali. Tako je ispalo da je svak govorio po svome.

Katarina Klark – držim da je to bila ona – ispričala mi je da Dedijer tvrdi da režim hoće da ga ubije. Pripitala je i da li režim sprema nešto takvo protivu mene. Odgovorio sam da o tome ne može biti govora. A kao objašnjenje takvih Dedijerovih tvrdnji spomenuo sam da je on sangviničan, a uz to nepravedno napadnut: Dedijeru je bilo krivo zbog te moje neoprezne izjave. Rejmondu iz „Njujork Tajmsa” (New York Times) sam dao izjavu u hotelu „Union”, u mom susedstvu. U toj izjavi sam okarakterisao poredak u Jugoslaviji kao totalitaran. Tada sam prvi put spomenuo da bi izlaz bio – još jedna partija. I „prognozirao” da će se režim u Jugoslaviji promeniti za 12-15 godina. Režim se nije promenio, promenila se Jugoslavija...

Režim nije ostao – takav kakav je bio nije ni mogao ostati – ravnodušan prema mojim i Dedijerovim izjavama, jer bi se time otkrila njegova neodlučnost protivu novih, socijalističkih opozicionera. Protiv Dedijera i mene je otvoren – nepunu godinu posle osude na Plenumu CK – krivični postupak, zbog „neprijateljske propagande”.

Istraga je bila toliko nedramatična, toliko rutinska, da se i ne sećam pojedinosti.

Ali Dedijer i ja smo se temeljito pripremali za suđenje. Svaki na svoj način: Dedijer je uzeo starog glasovitog advokata Politea, koji je branio Tita 1928. godine, a ja sam spremio poduži govor.

Najpre sam imao nameru da prepustim sudu da mi odredi advokata. Ali sam se istovremeno raspričao – u svom stanu, ozvučenom, a i s kim sam se sretao – da bih uzeo advokata koji bi mi se sam javio. I javio mi se, posle nekoliko dana. U prvi mah sam prihvatio tu ponudu. Ali ubrzo sam posumnjao da se radi o nameštaljki – taj advokat je bio u bliskim odnosima s vrhovima tajne policije. Zahvalio sam i povukao punomoćje. A onda sam se sreo s Desankom Maksimo-

vić – možda sam svratio kod nje, i ona mi je napomenula da se obratim advokatu Veljku Kovačeviću, socijalisti kojega sam poznavao pre rata. On se vrlo rado primio odbrane. I solidno se pripremio – napisao odbrambeni govor... Otada su između Kovačevića i mene nastali prijateljski, nepomućivani odnosi – sve do njegove smrti 1981. godine. On me branio, odvažno i inteligentno i na dva kasnija suđenja – 1956. godine, povodom mojih izjava o mađarskom ustanku, i 1957. g., povodom objavljivanja „Nove klase”.

Suđenje je trajalo jedan dan. Kako je proglašeno tajnim – moja istupanja, kao i moj govor i Kovačevićeva odbrana, nisu dobili značaj izvan sudnice i sudske arhive. Štefica je prisustvovala suđenju, dok moju majku nisu pustili – iz obzirnosti. Dedijer nije bio ni spremio govor – odgovarao je kratko i snuždeno, žaleći se na bolesti. Osuđeni smo uslovno – Dedijer na šest meseci, a ja na godinu i po... Dedijer mi je pričao, posle suđenja, da je Kardelj predlagao Titu, koji je bio u Indiji, da ja budem suđen na 20, a on – ako se dobro sećam – na 12 godina: ja u tu priču nisam poverovao ni onda ni sada, jer takvoj osudi nisu pogodovala političke prilike, a niti je Kardelj mogao biti toliko nerazuman...

Desile su se, ipak, dve zanimjive, nesvakidašnje zgode: ispred suda, kad smo izjutra dolazili, sačekala nas je gomila studenata i policijskih agenata, među kojima je bio i gardijski viši oficir Žugić. Tu su bili i strani novinari. Gomila je zagalмила: Izdajnici, revizionisti! – I ja sam njima slično uzvraćao. Predveče su se u ulicama oko suda uzmuvali naši simpatizeri, raštrkani.

Dedijer je sutradan po presudi priredio ručak za advokate i mene.

Ali oživljeno drugarstvo s Dedijerom nije dugo trajalo. Imali smo, s proleća, jednu šetnju u Topčideru, u kojoj mi je sugerisao da izložim u knjizi svoje ideje, a ja mu odgovorio – da bi to mogla biti samo kritika komunizma. Pričao mi je – da li tada? – da se zanosi mišlju da piše moju biografiju, a meni je padalo na um zajedničko pisanje istorije jugoslovenske revolucije. Posle toga je Dedijer sve ređe dolazio kod mene. A još ređe sam ja išao kod njega: pridržavao sam se, otpočetak, stava da nikog ne posećujem ukoliko me ne pozove, a nikome se nisam ni na ulici javljao ukoliko mi se prvi ne javi – prečesto mi se dešavalo da se javim a da okrenu glavu... Ne sećam se da li je to bilo 1955. ili 1956. godine, ali Dedijer mi je pričao da je bio kod Tita i da je ovome rekao da su pogrešili sa mnom – jer su napali čoveka koji zastupa slobodu, a to je uvek nepopularno...

S velikom porodicom, Dedijer je imao i materijalnih teškoća. Imali su i drugi – Barović, ja, Drenovac. Moj je utisak bio da se Dedijer na te nedaće žali pregl-

sno, glasnije nego drugi: ipak smo se svi, vremenom, snašli... I moja rodbina – dve sestre i zet sa brojnom decom, brat, pa čak i dalji rođaci, izbačeni s posla i izloženi bedi i ucenama... Poslednje viđenje s Dedijerom, uoči mog hapšenja, potvrdilo je razlike s njim ne samo u držanju nego i u gledanjima. U Beograd je doputovao Marijan Stilinović, stari komunista i član CK Hrvatske, koji je bio isključen iz partije jer se nije složio s načinom obračuna sa mnom. On je svratio kod Dedijera, pa je Dedijer pozvao i mene na večeru.

Posle večere je otpočela diskusija na temu – „šta da se radi”. Stilinović je bio veoma kritičan prema dugim Kardeljevim „govorancijama”, a predlagao je da se obratimo pismom Titu. S motivacijom: Znate, Stari (Tito – M. Đ.) zna da prelomi, kad uoči... – Ja sam se usprotivio takvom pismu: oni gore će pismo primiti i poručiti nam: Prvo se vi, drugovi, pokajte... – Na to Stilinović: E, od toga nema ništa! – Ja sam nastavio: Mi se ne slažemo u tome šta treba učiniti, a slažemo se u ocenjivanju – da partija i zemlja idu u birokratizam, nasilje i stagnaciju... – Dedijer je prekinuo: Ne slažemo se ni u tome: Vi gledate suviše negativno. Treba pričekati – ja očekujem mnogo od komuna o kojima govori Kardelj... – I ja sam upao Dedijeru: Komune – to je samo administrativna reorganizacija... – Nedugo potom je Tito upotrebio iste izraze (administrativna reorganizacija) – da usmeri partijsku birokratiju protiv iluzija koje izazivaju Kardeljeve „teorije” o komunama kao demokratskoj promeni i demokratskom izlazu...

Na tome se faktički i završilo „dogovaranje” između Dedijera, Stilinovića i mene... Stilinovića nisam više video – umro je, razočaran i dostojanstven, dok sam ja bio u zatvoru... Dedijera sam video još jedared, u zimu 1967. godine, posle mog drugog izlaska iz zatvora. Uputio mi je pismo – da se nađemo na ručku kod „Dva jelena”. Odnosi između nas su već bili poremećeni – zbog Dedijerovog panjkanja mene i moje supruge kod britanskih laburista i zajedničkih znanaca u Jugoslaviji. Ipak sam pošao, sa željom da se omraze izglađe i zaborave. Ništa od toga! Dedijer se interesovao za pregovore Vrhovnog štaba s Nemcima u martu 1943. godine: ispričao sam mu što sam upamtio, a on je to pribeležio. Interesovao se, okolišno, ne stoji li iza puštanja mene iz zatvora neka politička kombinacija, a ja sam ga razuverio i, time, umirio. Spomenuto je i nedavno smenjivanje Rankovića; pri čemu je Dedijer primetio: A uprkos svemu tome – Ranković je pošten čovek. – Nisam osporavao tu tvrdnju, ali sam dodao: Ali u politici je važno šta neko hoće i šta čini...

Otada, od tog ručka kod „Dva jelena” Dedijera nisam video, niti imao s njim

ikakve veze – sem mog negativnog odgovora u 1967. godini na njegov poziv da gostujem kod njega na Bohinju. Dedijer i ja smo se faktički bili razišli već mnogo ranije, zbog razlika u gledanjima i metodima – razlika vidljivih već od početka sukoba s partijskim vođstvom, a koje su se s godinama samo produbljivale... Neću opterećivati čitaoca i ovaj spis izlaganjem tih razlika u gledanjima i metodima, jer ja ovde pišem o sebi, o svojim doživljajima i viđenjima a ne o ličnostima koje su se već odvojile od mene i moje sudbine. Dedijer pak tvrdi da je do „velikog sukoba” između nas došlo zbog rata u Vijetnamu (u izjavi „Politici”, 13. marta 1982. godine: „inače, veliki sukob između mene i Đilasa izbio je za vreme Vijetnamskog rata. Dok je on hvalio moral američkih vojnika u Vijetnamu, ja sam u Raselovom sudu sudio Amerikancima”). Ta Dedijerova tvrdnja je dvostruko netačna: prvo, nikakvog, ni malog ni velikog sukoba oko rata u Vijetnamu nije bilo, jer se nismo ni viđali ni dopisivali, niti smo javno raspravljali o ratu u Vijetnamu; drugo, ja sam jedino jedared javno istupio o ratu u Vijetnamu, i to protivu američke intervencije, u članku objavljenom u štampi SAD-a i Latinske Amerike: svakog, ako ikog ima da ga to još zanima, mogu upoznati s tim člankom... Ja do sada, pa ni sada, nisam promenio mišljenje o nepravедnosti i besmislenosti američkog angažovanja u Indokini, iako su pobjednički vijetnamski komunisti okovali vlastiti narod u sistem koji ne zaostaje mnogo iza najugnjetačkijih u našoj epohi tako izobilnoj nasiljem, a susedni kambodžanski narod – tako reći sutradan posle svog nacionalnog ujedinjenja – okupirali, nametnuli mu vazalnu vladu i istrebljivački rat!...

Posle mog hapšenja, 19. novembra 1956. godine, Dedijer je javno, pred stranim novinarima, ustao protiv takvog postupanja. Uprkos tome, dozvoljeno mu je da otputuje u inostranstvo – ne znam pod kojim uslovima. No to mu je dopušteno posle tragedije, samoubistva sinčića Branka: ja sam tada još bio u zatvoru, gde mi je ta Dedijerova nesreća teško pala.

Kad su me ponovo uhapsili, 7. aprila 1962. g., Dedijer je još bio u inostranstvu: nije me više podržavao, izjavivši – beležim po sećanju – da je njegova zemlja toliko mala i u tolikim teškoćama da ne želi da joj i on pravi neprilike. Ali se zato kritički ograđivao od mene u stranoj štampi i panjkao me – to znam iz razgovora sa laburističkim prvacima – kod laburista i drugih demokrata u inostranstvu koji su se sa simpatijama odnosili prema mom otporu i mojim gledanjima: napadi na mene su, već skoro trideset godina, za jugoslovenske vode i vodeće novinare – na ovaj ili onaj način i za Dedijera – pouzdan i najpreporučljiviji način uspona.

Pa ipak me iznenadilo kad je Dedijer 1980. godine, posle Titove smrti, ot-

počeo preko jugoslovenskih sredstava informisanja bučnu, smišljenu i bezobzirnu kampanju protiv mene – kampanju istovremenu, ako ne i sinhronizovanu, s onom pisaca-penzionera tajne policije, bulevarskih novina i opskurnih kafanskih piskarala. Iznenadilo me – nisam znao pozadinu, a s Dedijerom sam, makar nekad, bio drug i saradnik.

Ali ta pozadina je već otkrivena: Dedijer se – kao što je objavljeno i dokumentovano u mnogim jugoslovenskim publikacijama, pa i „Politici” od 18. decembra 1981. godine – ponudio Titu da pobije netačnosti iz moje knjige „Wartime” (u originalu: „Revolucionarni rat”) u svom budućem delu „Đilas protiv Đilasa”. To mu je, po Titovom nalogu, otvorilo arhive i srca inače nepoverljivih funkcionera.

Ne ulazim u dublje i intimne Dedijerove pobude, u kojima sam ja mogao biti i sporedan – to je posao istoričara i samog Dedijera. Ali je nepobitno da je Dedijer oko dve godine vodio protivu mene kampanju, iako je znao – i iz vlastitog iskustva i stradanja – da ja ne mogu da se branim: u Jugoslaviji niko neće ili se ne usuđuje da mi išta objavi, a inostranstvo nema interesa za takve jugoslovenske prepirke. Kasnije, kada su zvaničnici i zvanični istoričari počeli napade na novu Dedijerovu knjigu o Titu („Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita”, Rijeka, „Liburnija” – Zagreb, „Mladost”, 1981), on je, pravdajući se, preneo napade na mene i u inostrane informacije (Nemačka, Švedska i dr.)... Doista žalostan epilog mog druženja s Dedijerom i mojih i Dedijerovih odnosa: u dvadeset i osam godina, koliko se u Jugoslaviji vode kampanje protiv mene, Dedijerova je najneistinitija, pa time i najproizvoljnija i najbezobzirnija...

Bila mi je namera da u ovom spisu, na ovom mestu, čitavu glavu posvetim pobijanju – tačku po tačku – netačnosti, koje se odnose na mene, u spomenutoj Dedijerovoj knjizi o Titu i brojnim Dedijerovim izjavama. Ali od toga odustajem, iako ništa što je o meni napisao ili rekao nije tačno ili je izopačeno, krivo je protumačeno ili izdvojeno iz revolucionarnih i ratnih uslova, iz stavova i direktiva partijskog i vojnog vođstva u kome sam bio... Ja se nikad nisam postideo, a kamoli odrekao, svoje partijne i revolucionarne prošlosti – ono što činim, u svojim spisima, jeste da tu prošlost opišem i time koliko-toliko objasnim: ta prošlost bi, iz današnjih saznanja dakako mogla biti lepša i pravičnija – da su njeni akteri i prilike bili, da su mogli biti, drugačiji...

Odustajem, dakle, od pobijanja Dedijera: svrha ovog spisa nije u pobijanju tuđih neistina, nego u pričanju svojih istina: odstupanja sam učinio jedino u ne-

kim moralnim pitanjima i pitanjima koja se ne tiču samo mene. A budući istraživači će – ukoliko se budu detaljnije interesovali mnome i Dedijerom – i tako i tako utvrditi činjenice i pravednije odmeriti i zasluge i promašaje. Ali ne mogu odustati od odbrane svog oca, kojega je Dedijer u „Novim priložima” „ubio” kao ugnjetača Albanaca.

Jer možda se niko nikad neće ni setiti da odbrani mog oca, pa će Dedijerove tvrdnje uzeti zdravo za gotovo.

Dedijer piše (str. 589 „Priloga za biografiju Josipa Broza Tita”):

„Posle oslobođenja Makedonije i Kosova 1912. godine građanska srpska država nije na te oblasti primenila odredbe svoga demokratskog ustava. Makedonci i Albanci tretirani su kao građani drugog reda. Na Kosovu 1913. godine izbila je pobuna, koju je srpska kraljevska vojska u krvi ugušila. Pozivajući se na proganjanje Srba na Kosovu pod otomanskom vlasti, srpska buržoazija je – nošena mržnjom i osvetom – primenila najdrastičnije mere protiv albanskog stanovništva. Dimitrije Tucović (vođ srpskih socijalista – M. Đ.) je poslao svog mladog saradnika Kostu Novakovića na Kosovo, koji je objavio u časopisu ‘Borba’ i u ‘Radničkim novinama’ više reportaža o tom nasilju protiv albanskog naroda. Novaković je u tim reportažama izneo i protestnu opomenu srpskom narodu da će ove zločine srpske buržoazije jednoga dana i sam morati da plati, kada mu se budu svetili albanski posednički krugovi. To se zaista i dogodilo 1914. godine na Kosovu, kad je došlo do masovnog proterivanja Srba i Crnogoraca, a i do mnogobrojnih ubistava. Među drugima, ubijen je jedne noći i otac Milovana Đilasa, Nikola Đilas.”

Ništa ovde nije tačno sem da je Kosta Novaković pisao reportaže sa Kosova.

Za istorijsku nauku je bez sumnje sporedno – mada nije sporedno za Dedijera i za njegov odnos prema meni! – što ništa nije tačno o mom ocu, nego ne izgleda tačno ni da su „Srbi i Crnogorci” masovno proterivani 1914, jer su srpske i crnogorske vlasti 1914. godine još držale vlast na Kosovu i u Metohiji. Ali nek to s Dedijerom raspravljaju istoričari.

A što se tiče mog oca...

Istina je da su mog oca ubili Albanci, ali ne 1914. godine. I ne osvetnički posednički krugovi, nego albanski fašisti 1943. g. kao starog, uglednog Crnogorca i oca komunista. I ne „jedne noći” nego usred bela dana.

Naprostu mi je neshvatljivo, teško mi je shvatljivo, zbog čega je Dedijeru bila potrebna ovakva pogibija mog oca – ako ne da „ustanovi” „gensku vezu” (u „Novim priložima”, str. 725) između mojih „zlodela” i „zločina” mog oca kao službeni-

ka „srpske buržoazije”: Dedijer, štaviše, tu „gensku vezu” produžuje i na mog sina Aleksu, strpavajući ga (u „Novim priložima”, str. 77) među četničke kontrarevolucionere, iako je ovaj rođen 1953. godine. Dedijer je dobro poznao moju majku i mog brata i dve sestre, rođene između dva rata. Znao je da se moja majka nije dvaput udavala. Povrh svega, Dedijer bi trebalo da zna iz mojih memoara – koje tako često pobija, koji su i podjarili Tita da mu otvori arhive – da se moj otac u prvoj i drugoj knjizi pominje na 21 mestu, kao živ i zdrav između dva rata. Na nekim od tih mesta ima čak i opširnija priča o njemu. A u trećoj knjizi memoara (u originalu: „Revolucionarni rat”, na engleskom „Wartime”) izričito se kaže na str. 417: „... da su mi oca ubili albanski fašisti”, a zatim se navodi i da su mi ubijeni dva brata i sestra... Šta je to kod Dedijera? Aljkavost, zlomisao ili poremećenost – ili to sve troje ujedno?...

Početak leta 1956. godine odneo sam u Srpsku književnu zadrugu rukopis „Besudne zemlje”, da bi u toj izdavačkoj kući bio objavljen: izabrao sam SKZ više zbog njene relativne neoficijelnosti, nego zbog njenog tradicionalnog ugleda – mada mi ni to nije bilo nevažno. Tamo me je predusretljivo, bezmalo oduševljeno, primio M. Živanović – sestrić pukovnika D. Dimitrijevića-Apisa, organizatora atentata na kralja Aleksandra Obrenovića i na Franca Ferdinanda, austrougarskog prestolonaslednika.

Ali kad sam posle nedelju-dve došao u SKZ da se raspitam o svom rukopisu, g. Živanović me je primio odbojno i mrzovoljno, saopštivši mi da moj rukopis nije prihvaćen, na osnovu referata člana redakcije M. Panića-Surepa... Kasnije sam čuo, iz kruga oko Mihiza, da je Panić-Surep, partijac sa srpskim nacionalističkim sklonostima, pošao kod Rankovića da pita šta da se radi, a da mu je ovaj naložio da moj rukopis odbiju pod „zgodnim” izgovorom. Tako je rukopis i odbijen – tobože ne zbog toga što je moj, nego što ne zadovoljava po svom nivou... Tanasije Mladenović mi je 1967. g. – u susretu na pomenu slikaru L. Vozareviću – napomenuo, kao usput, da je „Besudna zemlja” odbijena kao „cerebralna”, tj. kao što je i u Surepovom referatu rečeno – Rankovića ili nalog odozgo Mladenović nije spominjao... A profesor Miloš Đurić mi je pričao da je on, kao član redakcije SKZ, tražio da i ostali članovi redakcije pročitaju moje delo, ali da je zahtev odbijen – jer da je dovoljno mišljenje dva člana. Na sastanak redakcije – pričao mi je Đurić – nije došao Andrić, izvinjavajući se ili izgovarajući se da ga boli glava.

U to vreme su strani novinari objavili da ja pišem, ali da nema izgleda da išta objavim. Ponudu mi je učinilo neko univerzitetsko preduzeće iz Njujorka (New York) – University Press. Ja sam poštom poslao „Besudnu zemlju” i uskoro dobio odgovor – da delo ne odgovara smeru te kuće... Ali uskoro sam dobio o delu mišljenje američke akademije nauka – mišljenje pozitivno, s preporukom da se knjiga objavi. Rukopis je predat izdavačkoj kući Harcourt/Brace, koja ga

je i objavila 1958. godine, dok sam ja bio u zatvoru. „Besudna zemlja” – knjiga o mom crnogorskom detinjstvu objavljena je na desetak jezika, a neki kritičari, npr. A. Šub – ja ne delim njihovo mišljenje – smatraju je mojim najboljim delom...

Odbijanje objavljivanja „Besudne zemlje” imalo je za mene veliki – da ne kažem: presudan značaj. To je bila potvrda, gorka i mučna – jetko, omamljivo negodovanje je počelo bubriti u meni čim mi je u SKZ saopšteno odbijanje – da je vlast, da je državni vrh, pošto me je politički svrgao i ocrnio, rešen i da me duhovno, kao pisca, dotuče – ukoliko se ne pokorim i ne pokajem. A ja se pokoriti nisam umeo, a pokajati nisam mogao – a da ne razorim sve komponente koje čine moju ličnost, moje mišljenje i moj karakter... I materijalno smo, u kući, oskudevati. Američki sindikati su mi baš tada ponudili pomoć – pismeno, preko neke američke ustanove u Beogradu. Ali ja sam to učtivo odbio...

Nije prošlo ni nekoliko dana pošto su me „išamarali” u SKZ, a ja sam se latio rada na „Novoj klasi”. Nesreden, nesistematizovan i nedomišljen rukopis „Nove klase” je već postojao pod naslovom „Sloboda i svojina”. Ali u meni, gromom ošinitim, stvrdla se namera da napravim knjigu koja će imati šireg, potresnijeg značaja. A s tim se i moje saznanje, nadahnuće i mišljenje, sredivalo i otelovljivalo u jasne, dovršene teme-poglavlja. Postojeći materijal sam koristio, ali izoštravajući ga, produbljujući i usklađujući s celinom. Knjiga je pisana iznova i – u jednom dahu.

„Nova klasa” je dovršena u toku tri-četiri meseca – Štefica je prekucavala poslednje stranice još početkom novembra, uoči mog hapšenja... Neću reći da do „Nove klase” ne bi došlo da su mi vlasti omogućile – slučaj s „Besudnom zemljom” i organizovani bojkot nada mnom su mi to potvrđivali – objavljivanje beletrističkih dela. Ali je nesumnjivo da je odbijanje u SKZ doprinelo ubrzanju moje odluke da tražim u inostranstvu izdavača za ono što će inostranstvo rado primiti. A doprinelo je to, kao i bojkot i kampanje protiv mene, i žestini „Nove klase”...

Istovremeno sam tražio izdavača. Imao sam samo jednu ponudu – izdavača Pregera, iz Njujorka (New York). Pa i to neodređeno – za neki moj spis koji bi se tom izdavaču svideo. O „Novoj klasi” sam ćutao, iz opreznosti, da mi je policija ne bi zaplenila. Ali sam se raspitao – u Američkoj čitaonici i kod Katarine Klark – kakav je izdavač Preger: rekli su mi da ga u SAD-u smatraju „levim”. To je baš odgovaralo mojim ideološkim predrasudama, još ukorenjenim u meni: zazirao sam – više iz svog čistunstva, nego zbog neizostavnih optužbi režima o „stavljanju u službu reakcije” – od objavljivanja u solidnim, „kapitalističkim” preduzećima i konzervativnim, makar uglednim, novinama... Takav stav, a pogotovu

štampanje „Nove klase” kod Pregera, pokazao se pogrešnim: „levi” Preger je bio neugledna izdavačka kuća, koja se, uz to, nije ni pokazala fer prema meni...

Čim je polovina „Nove klase” bila gotova, uputio sam je Pregeru. Ali ne poštom: policija bi, znao sam, jedva dočekala da zapleni takav rukopis. A ja sam slutio – pa i rekao Katarini Klark da će knjiga imati senzacionalan uspeh. Drugu polovinu knjige uputila je Štefica, posle mog hapšenja.

Za knjigu niko nije znao, sem Štefice i Veljka Kovačevića. Čak ni Barović – Baroviću je bila poznata samo prva, blaža i nedoradena varijanta – „Sloboda i svojina”, u čijem prekucavanju mi je on i pomagao. A ni Veljku Kovačeviću nisam dao na čitanje čitavo delo, nego samo onu prvu polovinu pošto je već bila upućena u SAD. Kovačević nije znao ni da sam uputio deo, polovinu, rukopisa u inostranstvo – za to je znala samo Štefica.

U toku rada na „Novoj klasi” uvideo sam da prvobitni naslov „Sloboda i svojina” ne odgovara. Mozgao sam oko naslova, pošto je rukopis bezmalo bio dovršen – i ako najpre smislim naslov, s naslovom je delo, za mene, napola osmišljeno. Šetajući s Kovačevićem ukraj mog stana spomenuo sam da naslov još tražim. On mi je najednom sugerisao: Kako bi bilo da uzmeš naslov „Nova klasa”? – Sinulo mi je da je to pravi naslov, utoliko očitije što se i jedna glava u knjizi tako zove i što to i jeste teza dela... Kovačević je davao rukopis „Nove klase” na čitanje N. Divcu, već ostarelom šefu male i neznačajne socijaldemokratske grupe. Divac nije knjigu shvatio – za njega u njoj nije ni bilo bog zna šta novog. Kovačević je imao mnogo bolje mišljenje, mada ni on nije knjizi predviđao onoliki uspeh, a pogotovu onoliki domašaj.

A ni jugoslovensko političko i policijsko vodstvo! Jer policajci su – prilikom mog hapšenja, 19. novembra 1956. g. – našli jedan, namerno nesklonjen, primerak „Nove klase”. Nisu tome pridali nikakvu pažnju, u istrazi. Smatrali su, svakaako, da su to ta moja već poznata, odbačena i sumanuta, bezopasna „teoretisanja”.

Uhapšen sam zbog izjave AFP-u protiv uzdržavanja jugoslovenske vlade u OUN u pitanju sovjetske intervencije u Mađarskoj, kao i zbog članka u „Nju Lideru” (New Lieser) o mađarskom ustanku. Nisam isključivao hapšenje. Ali jedne večeri, šetajući s Barovićem po Kalemegdanu, spopalo me čvrsto osećanje, čak saznanje, da ću biti uhapšen... Sada se zna – iz „Moskovskih godina” Veljka Mićunovića – da su Tito i sovjetsko vodstvo bili u tajnom sporazumu o intervenciji u Mađarskoj, pa je iz toga „logično” sledilo i moje hapšenje: ja sam to samo mogao da naslućujem – i naslućivao sam...

SČ broj 143/57

Sud časti za rez. oficire i rez. vojne službenike pri Komandi beogradskog vojnog područja, u veću od predsednika veća rez. pukovnika Perović Bogdana i članova veća generalpukovnika Koste Nardja i rez. kapetana Strujić Olge, sa zapisničarom rez. kapetanom Mrđjen Djurom, u disciplinskom predmetu protiv rez. generalpukovnika Djilas Milovana iz Beograda, zbog disciplinskog prestupa iz čl. 5 st. 2 tač. 1 Pravilnika o sudovima časti za rezervne oficire i rez. vojne službenike, u prisustvu disciplinskog tužioca Žugić Vladimira, rez. pukovnika, a u odsutnosti optuženog, po završenom glavnom javnom pretresu na dan 15 oktobra 1957 godine, izrekao je i objavio sledeću

P R E S U D U:

opt. Djilas Milovan, rez. generalpukovnik, rođen 12 juna 1911 godine, u selu Podbišću - Kolašin, NR Crna Gora, od oca Nikole i majke Vasilije, rođjene Radenović, Crnogorac, državljanin FNRJ, oženjen, otac dvoje dece, bez zanimanja, svršio veliku maturu, sa stalnim mestom boravka u Beogradu, ulica Palmotićeve broj 8,

K R I V J E:

Što je kao rez. oficir JNA, van vojne službe u JNA, teško oštetio ugled i čast rez. oficira JNA, time što je oktobra 1956 godine objavio u inostranoj štampi članak koji je sadržavao neprijateljsku propagandu protiv FNRJ, zbog čega je pravosnažnom presudom Okružnog suda u Beogradu K broj 1620/56 od 12 decembra 1956 godine osuđen na kaznu strogog zatvora u trajanju od 3 (tri) godine, čime je istovremeno izvršio i disciplinski prestup iz člana 5 st. 2 tač. 1 Pravilnika o sudovima časti za rez. oficire i rez. vojne službenike, pa ga Sud za ovaj prestup, a na osnovu čl. 5, 6 i 7 Pravilnika

O S U D J U J E:

Na disciplinsku kaznu gubitka čina rez. generalpukovnika JNA.

O B R A Z L O Ž E N J E

Disciplinski tužilac optužio je Djilas Milovana, rez. generalpukovnika JNA, zbog disciplinskog prestupa opisanog u dispozitivu presude, pa je predložio da Sud optuženog kazni u smislu Pravilnika.

Na glavnom pretresu, na koji optuženi nije bio prisutan i na koji nije postavio branioca premda je bio uredno pozvan, Sud je izveo kao dokaz čitanjem: predloga za pokretanje disciplinskog postupka, saglasnost Sreskog odbora UROJ-a - Beograd za pokretanje ovog postupka, rešenje VP br. 5055-9 - Beograd broj 231 od 19 septembra 1957 godine o stavljanju optuženog pod Sud časti i presude Okružnog suda u Beogradu K broj 1620/56 od 12 decembra 1956 godine, pa je Sud utvrdio da je optuženi zaista teško oštetio ugled i čast rez. oficira JNA, te da je na ovaj način optuženi učinio i disciplinski prestup iz člana 5 st. 2 tač. 1 Pravilnika o sudovima časti za rez. oficire i rez. vojne službenike.

Prilikom odmeravanja vrste kazne Sud je našao da je opt. izvršenjem opisanog krivičnog dela teško oštetio ugled i čast rez. oficira, te da mu radi toga i nema više mesta u redovima rez. oficira JNA, pa je radi svega toga i izrekao najstrožu disciplinsku kaznu gubitka čina rezervnog generalpukovnika, kao što je i navedeno u dispozitivu presude.

Na osnovu izloženog a prema članu 5, 6 i 7 Pravilnika o sudovima časti za rezervne oficire i rezervne vojne službenike doneo je presuda kao u dispozitivu.

Sud časti za rez. oficire i rez. vojne službenike pri Komandi beogradskog vojnog područja SČ broj 143/57 od 15 oktobra 1957 godine.

ZAPISNIČAR, rez. kapetan

PRETSEDNIK SUDA-VEĆA

ZAPISNIČAR, rez. kapetan
(Mrđjen Djuro)PRETSEDNIK SUDA-VEĆA
rez. pukovnik

(Bogdan Perović)

Pouka o pravnom leku: Protiv ove presude može se uložiti žalba u roku od 8 dana po prijemu ove presude i to preko ovog Suda višem sudu časti.

Jedna od brojnih popratnih represalija protiv Milovana Đilasa. Sud časti za rezervne oficire i rezervne vojne službenike pri Komandi Beogradskog vojnog područja osudio je Đilasa disciplinskom kaznom na gubitak čina rezervnog generalpukovnika JNA, čime je izgubio i pravo na odgovarajuću mirovinu.

Iz ovog mog hronološkog nabiranja čitalac može steći utisak da je formiranje ideja teklo u meni jednostavno, osmišljeno i bez dvoumica. Ne, nije tako. Ja se doista nisam dvoumio u idejama, u saznanjima. Ali sam se lomio, i te kako, u sebi što, eto, nemam drugog načina i izbora u objavljivanju svojih pogleda sem baš tamo, na „kapitalističkom“ Zapadu: nije trebalo biti prepametan pa da se shvati da ću se time najviše izložiti napadima jugoslovenskog vodstva zbog „izdaje socijalizma“ i „službe“ „reakcionarnim“ i svakim drugim „krugovima“.

A pogotovu mi se nije išlo u zatvor: spoznao sam kraljevske tamnice, a osećao sam se da su ove „socijalističke“ opakije za um i dušu zatvorenika. Pritiskali su mi savest i psihiu trogodišnji sin i mlada žena - sin koji je rastao i saznavao kroza me, žena koja i previše odano učestvuje u mojim lomovima: da li imam prava da ih ostavim, da li ikakva ideja može opravdati takva žrtvovanja?... Ali izbora nije bilo, sem životarenja, sem truljenja u sramoti...

Pretres je bio tako detaljan da su policajci pronašli zagubljene makazice i metke. Padala je kiša, studena, kad su me strpali u auto između dva agenta. Štefica, bez mantila ili kišobrana na kiši, doviknula mi je: Vrti se, vrti se - čekaćemo te!

Kod sudije, kasno popodne, obavljene su formalnosti o otvaranju istrage i hapšenju, pa su me odvezli u Centralni zatvor - u prostranu ćeliju na poslednjem spratu. Pred vrata su postavili stražara - smenjajući se, stražari su tu sedeli sve vreme mog boravka, pogledajući u ćeliju kroz otvorenu špijunku. Čim sam se razmestio u ćeliji, legao sam u zimskom kaputu - dali su mi dušek bez posteljine - i odmah zaspao. A sutradan, kad sam otvorio „Politiku“ i pogledao strip o Paji Patku - setio sam se da se Aleksa svakog jutra uvlačio u moje krilo, da zajedno

tumačimo Paju Patka, i – zaplakao. Zaplakao neodoljivo, krišom i bezglasno.

Istraga je bila formalna, rutinska: jesi li rekao, jesi li poslao, kad, kome? Ja sam sve priznavao: nisam imao šta da krijem – sem onog što nisu znali niti me pitali... Ničeg zanimljivog ni značajnog u tom preslušavanju, sem varničenja između mene i sudije. Kaže mi sudija: Vi branite reakcionarne pobunjenike u Mađarskoj, a tamo vešaju one koji imaju žute cipele (štampa je pisala da su policijski agenti u Budimpešti nosili žute cipele, da bi se prepoznavali, pa su i drugi sa žutim cipelama bili sumnjivi ustanicima – M. Đ.). Ja sam dobacio, primetivši da i sudija ima žute cipele: Pa i Vi imate žute cipele! – na šta se on zbudjeno nasmejao. Sudija: Vi dajete izjave reakcionarnoj zapadnoj štampi! – Ja: Vi upotrebljavate dva kriterijuma za istu stvar: kad moju izjavu objavi „Njujork Tajms” (New York Times) – onda su to reakcionarne novine, a kad objavi Titovu – ugledne novine! – Sudija: Niste Vi država. Vi kao da niste svesni kakvu ste štetu naneli partiji! – Ja: Kojoj partiji ste Vi pripadali pre rata? – Sudija je pocrveneo – on je pre rata pripadao Jerezi (režimska Jugoslovenska radikalna zajednica – M. Đ.).

Štampa i pisci pribor su mi bili dozvoljeni. I posete, nedeljno. Štefica i Aleksa su dolazili redovno, s paketima u kojima ništa nije nedostajalo – kao da nisu u mnogo čemu oskudevali... Na prvom sastanku sa Šteficom sudija se napravio kao da ima posla, pa nas je ostavio same. Ali mi nismo naseli – nismo govorili ništa što ne treba govoriti. A Štefica je jednim kažiprstom preseklala drugi, mahnuvši potom rukom u znak otpošiljanja: druga polovina „Nove klase” bila je, znači, otposlana...

U ćeliji Cezea (Centralni zatvor u Beogradu – onaj isti koji sam i ja planirao 1945. godine!) zadržan sam oko četiri meseca – do suđenja. Suđenje je proglašeno tajnim – propale su moje opsežne beleškarske i govorničke pripreme za odbranu... Kovačević je angažovao za odbranu i advokate Voju Groša i Nikolu Đonovića – radi političke širine, a ne što je verovao u efektivnost odbrane: sva tri advokata su govorili umno i uverljivo – za sudske arhive, dok i ove ne budu uništene... A u pauzi suđenja – u konspirativnom sašaptavanju sa Šteficom i advokatom Kovačevićem, iskrslo je – šta da se radi s „Novom klasom”. Štefica i Kovačević su bili za štampanje, ali – da ja odlučim. Jer u Beograd je, povodom mog hapšenja, doputovala laburistička prvakinja i supruga A. Bevana Dženi Li, pa je ona – kad ju je Štefica informisala o „Novoj klasi” – sugerisala da je ne bi trebalo štampati. U vezi s tim, ja sam podvukao Štefici i Kovačeviću: Mi to treba da odlučimo sami: knjigu obavezno treba štampati – puklo kud puklo...

Po izvršnosti presude, na koju nisam dugo čekao – vlastima se žurilo da što pre završe predmet, a i ja sam jedva čekao da me odvedu iz čudovišnog strašila izdanog protiv sveta i života, u kome su jedino usamljene crne ptice preletale, za vreme šetnji, betonom uramljeno sivo nebo – sproveli su me u kaznionu Sremske Mitrovice. Onda sam i pre rata tamnovao, s drugovima – među kojima je bilo podosta i onih koji me sada šalju u tamnicu... Dosećao sam se da tamo, u Mitrovici, ima bar zločinaca i drveća, cvetnih rondela i nebeske širine. Ali varao sam se – za mene nije bilo ničeg od svega toga: meni su namenili dugotrajnu, zlomisleni ćeliju, subliznu onoj u kojoj sam pre rata boravio u prvom, tromesečnom stepenu kazne...

Imao sam nameru, u zamišljanju ove knjige, da opširnije pišem o zatvoru. Ali knjiga se odužila. A što je važnije, motiv zatvora, tamnice, nametnuo mi se – delom pod uticajem Bečkovića i mog sina Alekse – kao posebna, filozofsko-literarna, tema. Nastojao sam i da to ostvarim, ukoliko me snaga i pamet budu služili. Eto zbog čega skraćujem, sabijam svoja tamnovanja u ovu glavu.

U ćeliji br. 32 – u Drugoj zgradi mitrovačke kaznionice, zadržali su me 16 meseci. Zadržali bi me, zaboravili bi me tamo – da se nisam pobunio, navestivši štrajk glađu: u Jugoslaviji je trebalo da se održi – ako se dobro sećam – zasedanje neke demokratske međunarodne organizacije, pa sam procenio da je to pogodan trenutak za okončanje moje izolacije, koja mi je već bila dodijala... U drugoj ćeliji do moje je samovao, već osmu godinu, Tibor Vaško, ustaški policajac, koji je saslušavao Hebranga 1942. godine. Vaška su – kad je Hebrang uhapšen 1948. godine, kao pristaša Sovjetskog Saveza – iščeprkali u nekoj kaznionici i kao svedoka, dragocenog po mišljenju funkcionera tajne policije, izolovali u toj ćeliji. Vaško je neprestano pričao sa samim sobom i gulio koru s hleba, bojeći se da ga ne otroju – kao da ga se nisu mogli otarasiti na sto drugih načina: u njegovom udesu ja sam naslućivao svoj, pa me i to nateralo da zahtevam ukidanje izolacije. Vaško i ja smo šetali, na odvojenim mestima, ali s istim stražarom. U susretu smo uspevali da progovorimo poneku reč. On je držao da ja znam ko je i zbog čega je u izolaciji. Ja to nisam – nisam ni stizao – ni poricao ni potvrđivao. Rekao mi je, jednom prilikom: Tražili su od mene da potvrdim da je Hebrang pristao na službu ustašama – ja to, po savesti, nisam mogao, niti sam o takvom nečemu išta znao. – Posle oko dve godine po mom dovođenju u Mitrovicu – kad me jednom prilikom obilazio šef kaznionske Udbe Marković – skrenuo sam pažnju na nezakonitost i nehumanost postupka prema Vašku: Poštenije vam je da ga ubijete, nego da od njega pravite ludaka! Pa on je potpuno bezopasan, plaća i za šta nije

kriv. – Ne znam da li je moje upozorenje uticalo, ali Vaška su mesec-dva potom nekud odveli – verovatno u neku drugu kaznionu...

U ćeliji sam intenzivno pisao – tamo, tada, napisao sam „Njegoša“, „Crnu Goru“ i zbirku pripovedaka. Ništa me u tome nije moglo prekinuti, čak ni porodične neprilike – razilaženje s bratom i mladom sestrom, zbog njihovog nedoličnog i sumanutog ponašanja prema Štefici, u čemu se izražavalo i njihovo nastojanje da zagospodare mnome i mojim držanjem.

Jednog jutra, krajem leta 1957. godine, u novinama sam pročitao napad na mene povodom objavljivanja „Nove klase“ – niko, pa ni Štefica, nije znao kad će knjiga biti objavljena. Kaznionske vlasti su se uzrujale, jer je u stranoj štampi bilo objavljeno da sam ja knjigu proturio iz zatvora. Već sutradan me obišao udbovac Marković, koji je prema meni, inače, bio blagonaklono korektan. Umirio sam ga – da je rukopis upućen u inostranstvo dok sam bio na slobodi. – Hoćete li Vi to potvrditi na sudu, ako do suda dođe? – Rekao sam da hoću i – on je otišao umiren, uveren u postojanost moje izjave.

Zaključivao sam – iz pisanja štampe – da mi sleduje nova osuda. Već posle nekoliko dana nada mnom je počela istraga, u mitrovačkom sudu.

Za razliku od islednog sudije u Beogradu, koji se prsio energičnošću i oštroumljem, mitrovački isledni sudija je bio čovek miran i razložit – s njim nije bilo ni nesporazuma ni preganjanja.

Desilo se da sam baš u to vreme – dok sam čekao suđenje, pisao „Crnu Goru“, i to baš onaj drugi deo – „Vešala“, u kome se priča o na smrt osuđenim: samoća i čekanje visoke kazne su, držim, udarili pečat na tekst.

Uoči suđenja me pozvao upravnik kaznionice Milanović i upitao me – koliku kaznu očekujem. Odgovorio sam: Deset, dvanaest godina. – A on: Vi biste mogli uticati na visinu kazne. Između Vašeg originalnog teksta i onog koji je štampan ima razlike. Ne znači li to da su reakcionarni krugovi, koji ne vole našu zemlju, zloupotrebili Vaš tekst u svoje svrhe. Ako Vi ne biste priznali štampani tekst za svoj... – Ja sam ga prekinuo: Isledni sudija me upozorio na odstupanja štampanog teksta. Ali ona su nebitna, ne prekoračuju prevodilačku slobodu. A i da su odstupanja veća – ja se ne bih odricao teksta.

Time se razgovor s upravnikom završio. A ja sam, baš zbog tih upravnikovih „saveta“, na početku suđenja – pre nego što je suđenje proglašeno tajnim, dok su još strani novinari bili prisutni – izjavio da je „Nova klasa“ moja onakva kakva je štampana.

Aleksa i Štefica, fotografija iz 1956. godine, koju je Milovan Đilas stalno držao na stolu u zatvorskoj ćeliji.

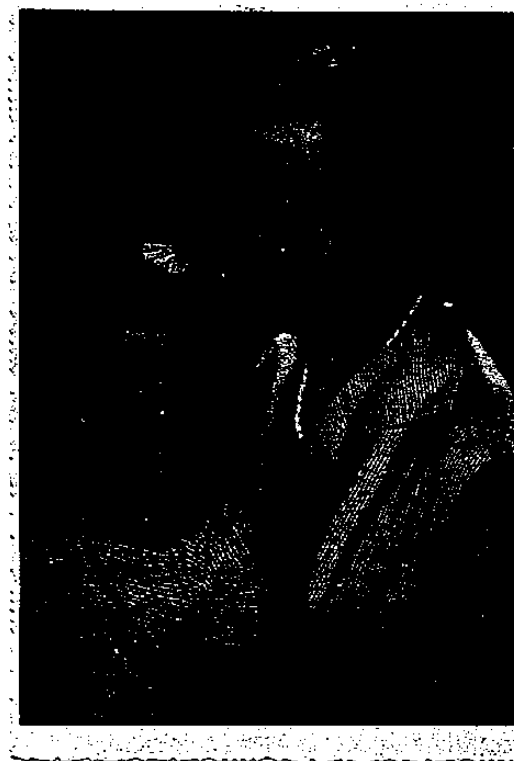
Na suđenje su me odvezli rano izjutra, sporednim putevima – policajci vole da izigravaju budnost i domišljatost, kroz gustiše kukuruza, o čije žuto lišće se raspredala jutarnja izmaglica... Sećam se – dok je trajalo suđenje – sovjetski satelit je otpočeo izlaženje čovečanstva u kosmičke prostore. Ali mi, Štefica, Kovačević i ja, nismo u pauzama pričali o tome – nego o uslovima u zatvoru, o sinu Aleksi i mojoj majci, o političkim prilikama.

Inače sam na suđenju odbio da odgovaram na pitanja – zbog toga što je suđenje proglašeno tajnim. Kovačević je dao briljantnu, premda uzaludnu, odbranu. A ja sam tužiocu dobacio – na neku njegovu sažaljivu primedbu, da više volim što sam na optuženičkoj klupi nego da sam na njegovoj stolici.

Osudili su me za „Novu klasu“ na sedam godina – u zbiru s ranijom kaznom svega devet godina. Oduzeli su mi i sve ordene.

Bilo je već zahladnelo, u ćeliji, među debelim zidovima. U kaznionici su slabo grejali – štedeli su ugalj, a moja ćelija nije grejana za svih devet godina koliko sam, u dva maha, proveo u zatvoru nove Jugoslavije. Ali ja sam već bio toliko natrontan – ja sam već bio rešen da se oduprem i hladnoći u svom književnom radu.

Idućeg leta, 1958. godine – kao što sam i napomenuo – ukinut mi je ćelijski režim: za mene je to bio znak da su policijski vrhovi shvatili da ne mogu da me slome ćelijskim režimom. To je urađeno na taj način što su u moje prizemlje dovedeni probrani zatvorenici. Bilo ih je oko trideset i sa svakim, pojedinačno – kako su mi neki od njih poverili – razgovarali su šef Udbe ili njegov pomoćnik – da se prema meni odnose pristojno, ali i da saopštavaju šta kažem ili činim. Prizemlje je, kao i dotad, izolovano od ostale zgrade... Naime, uoči mog sprovođenja u kaznionu

ispražnjeno je i izolovano prizemlje od četrdesetak soba, u inače prenatrpanoj kaznionici. Jedino su, sem mene, tu bili, u ćelijama, spominjani Tibor Vaško i sumanutu ubica Šismanović. Sve sam vreme ostao u tom prizemlju, vlažnom, da ne bih, eventualno, davao znakove preko zida...

Ali iz tog, izolovanog, prizemlja kažnjenici su išli u radionice i – raznosili priče o meni po radionicama, pa i svojim porodicama pri posetama. Uprava kaznionice, odnosno Udba, osetljivo je reagovala na vlastitu grešku: posle oko dva meseca u prizemlje su dovedeni, umesto osuđenika iz radionica, starci nesposobni za rad. Bilo ih je, kako kažu, oko dvadeset. Svi su bili ubice, sem onih dodeljenih u moju sobu: kažnjenici iz moje sobe bili su osuđeni zbog pronevere i radili su u kancelariji prizemlja. Svi ti osuđenici su bili izolovani od ostalih osuđenika i prostorija, ali su skupa – i ja s njima – išli na „Đilasovu šetnju“, na kupanje i u bioskop.

U zatvoru, kao nigde drugde, ljudi ubrzo upoznaju – tačnije: uobrazuju da su upoznali – jedan drugog. Sve priče kao da su već ispričane, sva reagovanja banalno znana, sve čudi gnevne i ćudljive, karakteri ukalupljeni i nepopravljivi. Izbegavao sam bliskosti, održavao sam korektne odnose s osuđenima. Ubice starci, polupismeni i nepismeni seljaci. Ali ljudska bića s biografijama, sudbinama i zavičajima, svojstvima i iskustvima: nije teška robija, nego robijaš – kaže zatvorska poslovice, ali i s robijašima je lakše nego bez ljudi. Među tim mahom polupismenim ili nepismenim seljacima bilo je čestitih, umnih i markantnih ličnosti: žaliću doveka ako ne stignem da bar o nekima ostavim zabeležku.

A onda, s jeseni 1959. godine, nastale su kod mene nervne tegobe. I to baš kad je režim nada mnom olabavljen, a i ja se opustio. Neki osuđenik je pričao kako su mu injekcijama ublaženi reumatski bolovi. I ja sam osećao slične bolove – prve simptome još dok sam bio na slobodi, a u zatvoru se tišnje i boljetice povećavaju, već i zbog toga što je zatvorenik zanjiren u sebe. Pošao sam kod lekara i on mi je propisao seriju injekcija. Ali davanje injekcija je prepustio bolničaru-osuđeniku, koji se povlačio u drugu prostoriju radi punjenja šprica. Posumnjao sam da puni špric i drogom koja može da oslabi moju volju, moju duševnu otpornost, ali sam, istovremeno, govorio sebi: Pa da probamo i to – varaju se Oni, ja ću i tome odoleti... Reumatični bolovi su doista popustili mada nisu sasvim ni dandani prestali. Ali posle dve-tri nedelje počele su u delovima mozga – najčešće na levoj strani, da mi se javljaju praznine, a po licu i slepoočnicama da mi trepere nervi. I da se javljaju sumnje – da su mi zbilja ubrizgali droge za slabljenje volje! Ja se ni danas ne bih zarekao da to nisu učinili, mada su te sumnje same po sebi već bile znak da sam „načet“.

Počelo je stravično, neslućeno i svakičasno unutarnje mučenje – strah da mi volja doista ne popusti. Poremetilo mi se spavanje, spopadali su me snovi sa stravičnim, nezaboravljivim prizorima. Prestao sam i da pišem, misli raskidanih strahovima. Pošao sam kod lekara: dao mi je meprobamat – od njega nije bilo vajde. Ušao sam u zimu 1959-1960. godine. Pošao sam ponovo kod lekara – doveli su neurologa M. iz Beograda. Taj M. mi je sugerisao da treba da rešim svoj „unutarnji konflikt“ – konflikt između „sebe i drugova“. Naložio mi je da napišem sve šta osećam: Ja sam opisao, oprezno i tačno, samo ono što osećam kao bolest, a u „unutarnje konflikte“ se nisam upuštao, jer sam posumnjao u takvu dijagnozu kao policijsku: kasnije, u Beogradu, doznao sam da je taj lekar ranije hapšen kao „reakcionar“ i da je potom bio blizak funkcionerima tajne policije. Sutradan, taj lekar mi je rekao da nisam opisao „ono što treba“ – da treba otvoreno da izložim svoj nerazrešeni konflikt „odnos prema drugovima“. Ja sam mu odgovorio da sam napisao šta osećam i da nemam šta drugo da mu kažem. On je bio u nedoumici, čak zbunjen – na tome se „pregled“ i završio.

Moja otpornost prema vlastima nije slabila, nego pre očvrsla. Ali su učestavali, produbljivali se i strahovi. Sad je to bio strah od ludila – strah da u ludilu ne učinim nešto nedostojno, da se pokajem i priklonim. Strah strašniji, nadmašniji od smrti: samoubilačkih poriva nije bilo, ali sam se u sebi nadao, sebe uveravao, da će me smrt, samoubistvo, spasiti da u ludilu ne učinim ono „što ne treba“.

Tako su se otezali dani, tako su se kidale noći. Tako, bezrazlično, bezrazlična godišnja doba.

Krajem zime 1960. godine dobio sam napade slepog creva. Odveli su me u bolnicu Centralnog zatvora. Čekao sam pođuže na pregled. Štefica je alarmirala stranu javnost. Profesor Bukurov je zaključio da je potrebna operacija i uslovio svoju intervenciju – učešćem svojih pomoćnika, u svojoj bolnici (Druvoj hirurškoj klinici). Operaciju je obavio sa savesnošću i prigušenom naklonošću, a staranje preuzela sestra kaluđerica Heribalda. Štefica je svakodnevno dolazila u bolnicu i davala „biltene“ stranoj štampi. Ja to nisam znao, jer sam bio potpuno izolovan: pred vratima su stražarili milicioneri iz kaznionice, a sa mnom u sobi je spavao, kao „pacijent“, Raka, pomoćnik šefa kaznionske Udbe – šumadijski partizan, presićen i iskidan mračnim, ratnim i poratnim kovarnostima. Skoro da nismo ni razgovarali. Pa ipak se dešavalo da smo, osamljeni, našli i poneku ljudsku reč.

Prvih dana posle operacije nervne tegobe su mi bezmalo prestale. I to me navelo da upitam doktora K., inače partijca koji me upadljivo bagatelisao – nisu

li, možda, moje tegobe izazvane infekcijom slepog creva: on je potvrdio takvu mogućnost. Ali tegobe su se javile s prezdravljenjem rane. Ali i od tog mog besmislenog domišljanja bilo je vajde: tegobe su slabile s koncentrisanjem na nešto drugo, a s telesnim bolovima sasvim prestajale.

Po povratku u kaznionu postepeno sam se vraćao pisanju, iako mi se često, prečesto događalo da posumnjam u logičnost svoga teksta: proveravao sam rečenice, sam samcijat, iznova i iznova se uveravajući u njihovu jasnoću i povezanost.

U jesen 1960. godine komandira zgrade 2, u kojoj sam tamnovao, smenio je zamenik komandira straže Šućak – sremski partizan, plahovit, komotan i otvoren. On je dužnost samo formalno obavljao, a ubrzo je ispoljio interesovanje za mene – zivkao me sve češće na razgovore. Prozreo sam da je on to došao radi mene – radi nekog kontakta sa mnom. Držao sam se nezainteresovano, rezervisano. Najzad, posle tromesečnog nadigravanja, Šućak je počeo da me nagovara da pišem „drugovima gore” – da me puste iz zatvora: Ne moraš baš da se posipaš pepelom, ali da uvidiš grešku, da obećaš... – Ja sam to odbio: Neću pisati nikakve molbe. – Šućak je bio uporan – kao onaj koji je pod naredbom. Polako je spuštao cenu: Napiši, šta bilo, samo da krene stvar s mrtve tačke... Bilo mi je jasno da vrh, Tito i Ranković, žele da me puste zbog pritiska strane javnosti, ali ne po cenu svog prestiža. Razmišljao sam: da li ostajati u zatvoru kad mi se pruža prilika, makar i nepodobna, da iziđem iz zatvora. Nimalo nisam bio pokoleban. Shvatio sam da je to igra, pregonjenje i nadmudrivanje. I baš zbog toga što sam u sebi bio čvrst – što sam bio rešen da po izlasku iz zatvora nastavim sa svojom, jedino mogućnom, literarnom aktivnošću, rešio sam da se upustim u igru. Ali budući da sam uočio iz štampe razlike između Rankovića i Kardelja, napisao sam pismo Kardelju: u pismu nisam ni molio ni priznavao greške, a povezo sam ga s razgovorima sa službenicima kaznionice – razgovorima iz kojih stičem utisak o želji da budem oslobođen. Kardelja sam izabrao i zbog toga što je on bio širih, da ne kažem demokratskijih, pogleda... Sem toga smatrao sam – smatram i danas, da je „moj slučaj” izazvao u vrhu moralnu krizu, diferenciranje i sumnjičenje: Kardelj je morao biti sumnjiv Rankoviću i Titu kao „revizionista”, a ovi njemu kao „birokrati”..

Posle nekoliko dana Šućak mi je saopštio da nije trebalo pisati Kardelju – nije on za to nadležan. Napisao sam pismo Rankoviću, manje-više slično onom Kardelju.

Ali odgovora pozadugo nije bilo: igra s mojim nestrpljenjem, a Šućak je izbegavao da se susretne sa mnom iako ga nisam ni uznemiravao.

Najzad, u decembru, došao je Vojkan Lukić, koji je već bio sekretar unutrašnjih poslova Srbije, ili je zamenjivao sekretara. Lukić je „kupovao” – navodio me na razgovor a sam bio krajnje suzdržan: po tome, kao i po koncentrisanosti i preciznosti, delovao je upečatljivo. Ali je otišao a da se ništa nismo dogovorili.

Početak januara došao je Slobodan Penezić, već predsednik vlade Srbije. Penezića sam dobro poznavao, kao visokog, jednog od najsposobnijih, funkcionera tajne policije i partije u Srbiji. Sentimentalan i ciničan, žestok i inteligentan. Prema meni je imao utoliko manje obzira što je bio naklonjen mojim kritičkim pogledima, pa se prekonoc povukao – osmišljenom nepomirljivošću prema meni obračunavao se i sa svojim negdašnjim slabostima... Tako, kad sam mu u razgovoru prebacio da je potpisao i davanje i ukidanje moje penzije, on je odvratio: Nego šta! Ti bi hteo i penziju i slobodan neprijateljski rad!.. – U razgovoru smo pomenuli i Pašića i složili se – jedino u tome – da je bio veliki državnik...

Penezić mi je podneo već otkucanu molbu da potpišem: svakako je Ranković dokonao da „vozanju” sa mnom nema kraja. Molba je bila sastavljena vešto – bezmalo sva iz delova mojih pisama Kardelju i Rankoviću. Jedino mesto koje mi se nije svidelo bilo je obećanje da neću ubuduće štampati „Novu klasu”. Ali sam odmerio da se oko toga ne natežem – „Nova klasa” se već štampala na četrdeset i više jezika. Povrh toga mi je sinulo – da je bolje ako u molbi ništa ne menjam – nek Oni budu njeni pisci u svakom slovu. Potpisao sam molbu.

Ali kad su mi kasnije u čeliji dali kopiju molbe, na početku je bila rečenica koje se nisam sećao, a na koju ne bih pristao, sa svojom ondašnjom, a pogotovu ne sa svojom sadašnjom pameću. Ona glasi: „Imajući u vidu da su sama praksa i naš celokupni posleratni razvitak, kako u unutrašnjoj tako i u spoljnoj politici opovrgli sve ono čime sam izazvao otvaranje krivičnog postupka i izricanje sudske presude nada mnom, očekujem da će Savezno izvršno veće pozitivno rešiti moj izlazak iz zatvora”. Odmah mi je bilo jasno da ta rečenica treba da posluži vođstvu i šefovima tajne policije kao ucena, odnosno – ukoliko se ne budem držao počudno – kao dokaz moje kolebljivosti i prevrtljivosti. Ali bilo je dockan da išta popravim – molba je već bila otišla. A uz to sam rezonovao: pa šta, ako ja stvarno nisam kapitulirao, ako ću nastaviti sa svojim stavom i svojom delatnošću – to će obezvređiti tu konfuznu, malodušnu rečenicu – makar koliko je koristila režimska piskarala.

Nekoliko dana posle Penezićevo dolaska, 20. januara 1961. godine, oslobođen sam uslovno – učenjivački, ponižavajuće. I upravnik mi je održao kratku, usi-

ljenu, službenu pouku. A sačekali su me, dakako, Štefica i Aleksa, s iznajmljenim kolima, u veoma hladnom, sumornom danu.

Porodične materijalne prilike su bile sređene već od 1959. godine – otkad su, preko austrijskog socijaliste dr. Kristiana Brode – počeli da pristižu honorari od „Besudne zemlje”, koju je objavio Harcourt Brace.

U proleće je u Beograd svratio, s puta u Evropu, i predsednik Harcourt Brace, William Jovanovich, po ocu Crnogorac. Odmah smo se zblížili – otada je Jovanović, odnosno Harcourt Brace Jovanovich, preuzeo izdavanje mojih dela u inostranstvu. Tada smo se dogovorili i o izdavanju „Razgovora sa Staljinom” (originalni naslov: „Susreti sa Staljinom”), delca još nenapisanog, ali koje sam već poodavno osmišljavao. Saradnja s Jovanovićem se sve do danas odvijala bez ikakvih nesporazuma, a prijateljstvo između mene i njega se učvrstilo i time što je on svedočio pred Senatom povodom mog hapšenja 1962. godine i bio mi domaćin u SAD-u 1968. godine.

Ali tegobe nisu prestale, iako su se proredile – u radu i druženju, iako sam ih lakše podnosio – sa Šteficom i Aleksom. Preko jednog tadašnjeg prijatelja sam konsultovao profesora R. On mi je dao lekove – najpre loše, a potom dobre. Primao me je s vremena na vreme, ohrabrujući me i dajući mi lekove. Ali uoči mog hapšenja, u proleće 1962. godine, razvlačio je susrete sa mnom, da najzad jednostavno ne dođe na zakazani sastanak, niti ostavi poruku. Profesor R. nije bio komunista, čak se i kritički odnosio prema komunizmu: čuvao se da se ne zameri, prilagođavao lekarsku etiku zahtevima vlasti... Tada, u februaru 1962. godine, shvatio sam da se ne smem osloniti na lekove ni na lekare. U meni se zgušnjavalo jed i kristalisalo odluka, dok sam se od ordinacije profesora R. kretao kući: baciti lekove, i one koji su se još zatekli, ne konsultovati lekare. Tako sam i postupio. Tegobe su se još javljale, ali sam već znao da sam jači od njih – da me već ništa ne može navesti na postupak suprotan svesti i savesti...

Zapadni novinari, pa i poneki profesor i naučnik sa Zapada, povremeno su me posećivali. Čak i na Hvaru, gde smo Štefica, Aleksa i ja proveli letnji odmor... U hvarskim lučicama su dežurali borbeni čamci, kojih nije bilo dok mi tamo nismo stigli, a policija je budno motrila svaki naš korak.

Po povratku u Beograd, u septembru ili oktobru 1961. godine pozvao me Vojkan Lukić u Sekretarijat unutrašnjih poslova Srbije. Pošto mi je očitao da se ne pridržavam uslovnog otpusta, prešao je na moje susretanje sa stranim novinarima i zaključio: Mi možemo to, te Vaše razgovore sa strancima, lako da oformimo

u krivično delo: skrećem Vam pažnju da s tim prestanete, inače ćemo Vas vratiti u zatvor. – Odgovorio sam: Ja neću da stavljam sebi katanac na usta po Vašoj želji – stavite mi ga Vi! A nigde u zakonu ne piše da su susreti sa strancima zabranjeni, a i da piše – ja se ne bih mnogo predomišljao da takav zakon prekršim. – Lukić je dodao: Ti strani novinari su agenti obaveštajnih službi – ne dolaze oni kod Vas što su Vam prijatelji, nego da Vas koriste u svoje svrhe. – Ja: I ja pretpostavljam da su neki od njih i obaveštajci. Ali to im ne piše na čelu, niti se to mene tiče: ja nisam bio niti ću biti ničiji obaveštajac, nego samo izlažem svoje socijalne i filozofske poglede. – Lukić je napomenuo: Mi ćemo, uz druge mere, objaviti i Vašu molbu za pomilovanje – Vi se u njoj odričete i kajete... – Ja: Ja se nisam ni odricao ni kajao – molbu ste pisali vi – možete i da je objavite. – Tako je svak ostao pri svome: Lukić, premda korektan – na pretnji, ja, premda nedavno iz zatvora – na nepopustljivosti.

U tim danima sam već intenzivno pisao „Razgovore sa Staljinom”. Nastavio sam s radom, premda su me spopadale, već ublažene, tegobne sumnjičavosti. Čak sam Šteficu molio, pola u šali, da pogleda tekst – da li je logičan i sređen: to je, možda – prema kritičarima – moje najharmoničnije i najčistije delo.

Jovanović je „Razgovore sa Staljinom”, upućene poštom, primio krajem jeseni i odmah ih preveo. Već početkom februara je svratio u Beograd, sa šlajfnama – da prodiskutujemo o nepreciznostima, kojih je bilo vrlo malo.

Već krajem februara, u „Njujork Tajmsu” (New York Times) je izišao stubac Sulzbergera, koji je najavljivao delo. To su prenele i druge novine – time su jugoslovenski vrhovi bili obavešteni.

Opet me pozvao Lukić. Bio je ljubazno poslovan: obavešteni su o mojoj knjizi, pa me moli da mu dam tekst. Predomišljao sam se i domišljao: Oni će tekst i tako i tako uskoro dobiti – ako nikako, a ono na stranim jezicima. Ali oni, šefovi Udbe, u nezgodnoj su situaciji pred Titom: kako to da su prozevali i nisu došli do teksta „na vreme”? Odgovorio sam: Pustite me da razmislim do sutra. – A Lukić, nasmešen: Ma šta da odgađamo? Dajte nam ga sada. – Pomislio sam: Pa ja i nisam u sukobu s Udbom: ona vrši posao koji joj nalažu Tito i Ranković. Ja sam u sukobu s Titom, s Centralnim komitetom: zbog čega i udbovce da stavljam u nezgodnu situaciju pred vrhovnim šefom? – Dobro, daću vam – složio sam se najzad. Lukić je uzeo sa stola već otkucan i štamblijan tekst – potvrdu da su rukopis primili od mene. Potpisao sam – jedan primerak za njih, jedan za mene. A Lukić je naredio sekretaru, lepuškastom i prijatnom mladom službeniku, da sa mnom pode koli-

ma po rukopis... Štefica nije bila oduševljena mojim postupkom, mada mu, kao ni ja, nije pridavala veći značaj. I sad držim da sam ispravno postupio.

Tih dana je Skupštini podnet nov paragraf Krivičnog zakonika, po kome mogu biti sudena i lica koja odaju državnu tajnu iz svog ranijeg rada, tj. ako više i nisu funkcioneri. Kao da sam znao, u „Razgovorima sa Staljinom” nisam pomenuo ništa što već drugi – pre svih Tito – nisu ispričali. Bilo mi je jasno da taj paragraf treba da bude primenjen na mene. A bilo je to jasno još ponekom: jedan švajcarski novinar je to nazvao „lex Đilas”.

Nekoliko dana posle razgovora s Lukićem pozvao me je Slobodan Penezić. Jedva me rukom, umesto reči – ponudio da sednem. Odmah je kidisao na mene: Opet si počeo, malo ti je bilo što si odležao – ovoga puta se nećeš izvući! Povezao si se s beogradskom reakcijom i stranim špijunima! – A ja sam mu uzvrćao, verovatno ne manje žestoko: Nemam ja veze ni s kim – vi ste me izolovali! O kakvoj reakciji pričаш? A nikome ne piše na čelu da je špijun! – Čuti, sad ja govorim! – siktao je on. – A ja, dim u dim: A što ti ne čutiš kad ja govorim? – To ga je pribralo, ali ne i smirilo. Nastavio je ironično: Ko su ti prijatelji? Veljko Kovačević i Voja Grol – čisti reacioneri! – Odgovorio sam: Veljko Kovačević – kad je bio u Narodnom frontu, nije ti bio reacioner. A Voja Grol – šta ako je sin svoga oca? I ti si kafedžijin sin, pa ti niko ne uzima za zlo! – Penezić je počutao, pa prezrivo: Ti si uobražen! – A ja: A što da ne budem? Darovit, čuven – najpre kao komunista, a sad kao kritičar komunizma. – Penezić je zamukao. A zatim je ponovo prikupio jed: Nisam te zvao da se s tobom natežem! Nego da ti povučesh tu knjigu, inače... – A ja: Neću da je povlačim – već je složena, najavljena... – On: Inače ti ovoga puta ne gine desetak, dvanaestak godina robije. Nije ti dosta što si revizionista, no sad izdaješ i državne tajne! – Ja: Tamo nema nikakvih tajni koje nisu poznate. – On, smirenije: Ipak je ono o Albaniji nezgodno, veoma nezgodno... – Pa opet, prikupljajući jed: Rekao sam ti šta sam imao da ti kažem! Razmisli, imaš i dete, sina! Ne zavaravaj se da ćeš se ovoga puta lako izvući! – Ništa se ne zavaram – odgovorio sam. – A nema šta ni da razmišljam – sad mogu u zatvor!... – Na kraju me Penezić isterao bez pozdrava: Sad možeš ići – čuo si što treba da znaš!... – Ovaj razgovor s Penezićem nije – niti može biti posle toliko godina u slovo tačan. Ali suštinu, pa i mnoge pojedinosti i reči sam upamtio – zbog izuzetnosti i dramatičnosti: Penezić i ja kao da smo bili iz zakrvljene porodice – moj brat ga je primio u partiju, a on je ranije, prema pričanju drugarice T., bio naklon ne samo mojim gledanjima, nego i meni...

Pred zgradom srpske vlade, u kojoj me je primio Penezić, šetkala je Štefica:

ona pamti da sam izišao bled i besan. Rekao sam joj da će me uhapsiti. Uveče, u šetnji, žalio sam joj se – da mi se ne ide u zatvor i da još imam i tegoba. A ona me tešila: Ja i Aleksa ćemo ti dolaziti, paziti te – izdržaćesh ti i to... – Osećao sam se dovoljno jakim, jačim za ponovno robijanje... Ali, da li je neko izrazio žrtvovanje, trpljenje i ponižavanje robijaških žena?

Dva-tri dana posle razgovora ugodnog kod Penezića, 7. aprila 1962. godine, u moj stan su došli agenti i sudija. Pretresa nije bilo: sudija je zatražio „Razgovore sa Staljinom”, koje sam držao spremne na stolu, iako je jedan primerak već bio kod Lukića. Zatim je sudija zatražio ostale rukopise. Ali tih rukopisa je bilo mnogo – popis se otegao. Predložili su da uzmu sve, pa će popisati i vratiti što nije za istragu. Složio sam se i natrpao kožni kofer rukopisima. Sudija se ponašao komotno, čak je nagoveštavao da je sve to samo formalnost – da ne treba da nosim nikakve stvari za zatvor, jer ću se istog dana vratiti kući... Ipak sam poneo najnužnije stvari – cebe, topli veš, knjige, higijenski i pisači pribor... Bio je prevejan, prevejaniji nego ikakav policijac, taj sudija u okrilju tajne policije: odveli su me pravo u Centralni zatvor, oduzeli mi pisači pribor, a rukopise zadržali pet godina – do 1967. godine, dok ih nisam izmolio po povratku iz zatvora. Tada su mi ih vratili, sređene u fasciklama – jedino je kofer nestao...

Dan-dva kasnije taj isti sudija me uveče pozvao – smatrao sam radi istrage, a on je počeo razgovor. Ispoljavao je razumevanje, pa i sažaljenje, čudio se mojoj nerazumnosti, mom neshvatanju realnosti: Ličnost Vaše inteligencije, pa da tako postupaju... – Dokazivao mi je da u knjizi ima krupnih krivičnih dela a ja – da nema. – Ne shvatate Vi to dovoljno – mi pravnici na to gledamo drugačije. – Hteo sam da ga razuverim, pa mi se omaklo: To su čitali pravnici – nijedan nije našao ništa što bi moglo da se podvede pod krivične paragrafe. – I doista, ja sam „Razgovore sa Staljinom”, dakako pošto ih je njujorški izdavač dobio, dao na čitanje advokatima Kovačeviću, Grolu i Baroviću – više kao prijateljima nego advokatima, i nijedan nije imao pravne primedbe. Sudija se odmah uhvatio za tu moju izjavu: Ko zna ko su i kakvi su ti vaši pravnici! Ima pravnik i pravnik. Baš me zanima ko Vam je mogao dati takve loše savete. – I ja sam se trgao: Nisu važna imena – to su solidni pravnici. – Ali koji? Mora da ih ja znam – pripitivao je sudija. Ali ja sam odbio da navedem imena, dodavši: Na kraju krajeva, nisu ni važna mišljenja pravnik – ovo je politička stvar. Vi se i sami možete uveriti da u knjizi nema ničega što već nisu objavili Tito, Vukmanović i drugi vodi...

Sudija je sutradan, već strog, otpočeo istragu. Posle nekoliko dana – sudiju je

kao islednik zamenio funkcioner Udbe. Shvatio sam to kao pritisak, kao zastrašivanje, mada se udbaš – nasuprot sudiji – ponašao korektno, nepodmuklo.

U toku isleđenja pročitao mi je izjavu sudije – da sam mu rekao da su pravnici čitali moj rukopis. Nisam negirao, ali sam dodao: Nikakvi pravnici nisu čitali rukopis – sudija je hteo da impresionira mene, a ja njega. – Islednik me je onda izričito upitao da li sam rukopis davao Kovačeviću, Grolu i Baroviću. Odgovorio sam da nisam. Onda mi je dao da pročitam njihove iskaze, u kojima su me branili ali i potvrđivali da sam im dao rukopis. Ipak sam, i posle toga, ostao pri svojoj izjavi – da im nisam davao: s ojađenošću sam pomišljao da su mi i ti jedini prijatelji uhapšeni – bar ih ja neću teretiti, pa nek sami rade šta znaju.

Posle četiri meseca – suđenje. Suđenje tajno, kao i dotad. I ja odbijam da odgovaram na pitanja. Branio me advokat V. po službenoj dužnosti – moji eventualni branioci su smicalicama pretvoreni u svedoke optužbe! Službeni advokat, ranije upravnik neke kaznionice, umesto ikakvog razgovora sa Šteficom spuštao je telefonsku slušalicu, odbio je da joj da optužnicu – valjda da je ona ne bi dala stranoj štampi. A na sudenju je progovorio nekolike rečenice – više u prilog optužbe nego mene. Sudija Stevović je bio impresivan u efikasnosti i nezbunjivosti. Tužilac je, mlatarajući rukama, prevrnuo flašu s vodom, koja se razbila ispred sudijskog stola... Kad su – kao svedoci optužbe! – nastupili Grol, Kovačević i Barović, svaki je ispoljio svoj karakter, ne samo načinom „svedočenja”, nego i odnosom prema staklu rasutom ispred sudijskog stola: dostojanstveni Grol nije ni primetio staklo, oprezni Kovačević ga je razmakao da dobije čisto stajalište, a violentni Barović ga je besno rasturio...

Osuden sam na 5 godina, u zbiru s preostalim kaznama – 13 godina. Suden sam nevin: uoči Gromikove posete, a i da bi me učtkali... Osećao sam se jačim i spokojnijim – baš zbog toga što sam bio nevin i po najstrožim kriterijumima jugoslovenskih zakona...

Imao sam nameru da se na tu presudu ne žalim višem sudu – kao što se nisam žalio ni na presudu povodom „Nove klase”. Ali do Štefice su doprli neki nagoveštaji – možda podmetnuti, da bi presuda mogla biti ukinuta, a ja negde interniran. Zbog toga sam na njeno insistiranje pristao da žalbu napiše advokat Slobodan Subotić, koji me i posetio u zatvoru. Angažovao ga je Veljko Kovačević. Subotić je, inače, pre rata bio u Radikalnoj stranci i Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici i bio blizak predsedniku vlade Stojadinoviću: jedino se među pristašama bivših partija mogao naći advokat koji bi se dobrovoljno prihvatio da me brani.

Aleksa i Štefica godine 1963, na putu prema zatvoru u Sremskoj Mitrovici, u posjet zatočeniku Milovanu Đilasu.

Subotić je sastavio žalbu višem sudu koju sam upamtio kao majstorstvo sažetosti i razorne logike. Dakako, žalba je bila bez dejstva: sudovi i suđenja su samo forma za presude koje se donose – ja sam to dobro znao, jer sam u tome bio i sudeonik – u partijskim forumima.

Bio je vreo julski dan i u kabini su prodirali gasovi iz auspuha, kad su me odvezli, opet, u mitrovačku kaznionu. Ali sada sam robijao sve smirenije, postojan i spokojan: mogao sam tako nastaviti do kraja života. Posećivali su me redovno, neizostavno, Štefica i Aleksa: Štefičine najbolje godine, Aleksina prva škola i izrastanje u mladića srasli su s tamnicom, s mojim robijanjem.

Više od dve godine nisu mi dali hartiju i mastilo. Mastila sam nekako dobio, ali pisati sam morao na klozet-papiru: na klozet-papiru sam napisao roman „Izgubljene bitke”, oko pola romana „Svetovi i mostovi”, započeo prevod „Izgubljenog raja”. A onda je najavljeno da će se u Jugoslaviji održati neki demokratski kongres – valjda PEN kluba. Bilo mi je dozlogrdilo pisanje na klozet-papiru, koje je „neko viši” ipak tolerisao. Prijavio sam se kod kaznionskog lekara i rekao mu: Stupam u štrajk glađu, ako mi ne daju pisaći pribor. – Lekar se branio: Uredite Vi to s upravom – ja s tim nemam nikakve veze. – A ja: Kako da nemate? A kad ja budem umirao – imaćete veze. – Posle dva-tri sata došao je kod mene šef kaznionske Udbe, korektan i preosetljive pedantnosti. – Šta imate Vi o tome da razgovarate s lekarom? – prebacio mi je. – Tu smo mi, uprava, ako šta treba. Ja nisam ni znao da Vam je pribor za pisanje zabranjen – to se desilo dok nisam preuzeo dužnost u kaznionu... – Posle dva dana mi je dozvoljen pribor za pisanje.

Krajem novembra ili početkom decembra 1966. godine su mi instalirali u ćeliji električnu grejalicu: posle devet zima u hladnoj ćeliji – kakva-takva vajda iz

Milovan Đilas sa suprugom Šteficom i sinom Aleksom, kod kuće, po izlasku iz zatvora, prvih dana 1967. godine.

pada Rankovića u leto 1966. godine.

A tridesetog decembra, posle večere, naredili su, neočekivano, meni i mom ćelijskom sustanaru B. da uzmemo posteljinu i preselimo se u sobu iznad nas. Dokonovali smo – šta bi to moglo biti. Sustanaru, bivšem udbovcu osuđenom zbog primanja mita, palo je na um da se možda radi o državnom udaru, pa isprazniju ćelije za nove zatvorenike: možda su takve pomisli kod njega bile posledica negdašnje „profesionalne deformacije”. Ali ja sam ga razuverio, utoliko lakše što su ostale stvari hrana, moji rukopisi i drugo, ostali u našoj ćeliji: Radi se o nama. Ali šta? Možda ih zanima šta pišem? – Osluškivali smo – nikakvog šuma iz naše ćelije, u veoma akustičnoj zgradi. Proletelo mi je kroz glavu – da bi me mogli osloboditi, ali sam to odbacio: ne radi se to tako, zbog čega bi nas prekonoć premeštali.

Ujutru su nas vratili u ćeliju: pažljivo smo pregledali sobu – sve je stajalo na svom mestu, a B. je zaključio: To ne znači ništa – trag ne sme da ostane kad se prodire u tuđ stan.

Posle šetnje pozvao me komandir zgrade Petrović, službenik odmeren i sa-

vestan: Imam da Vam saopštim dobru vest – rekao je kratko. Amnestirani ste – spremite se da idete kući... – Oslobodili su me bez uslova, ali mi nisu vratili ni ordene, ni građanska prava...

Počeo sam se spremati, iznenađen i usplahiren – nisam znao čega pre da se dohvatim. B. mi je revnosno pomagao, dok se nisam pribrao. Imao sam rezervi hrane, a nedavno je i Štefica bila donela obilat paket. Po zatvoreničkoj tradiciji, hrana se ostavlja sapatnicima: nije prošlo ni pet minuta, a zatvorenici su sve podelili. I zatvorenik Č., solunski ratnik iz Šumadije, dobio je kožuh, na koji je već pre bio bacio oko... I B-u i meni je bilo jasno: prošle noći su nas premestili da bi pregledali moje rukopise...

Ništa od rukopisa nisu zadržali. Ali sam morao pričekati Šteficu, dok stigne iz Beograda, s odelom. Upravnik mi ovoga puta nije držao uobičajenu pridiku. Predajući mi otpusni list, nevoljko je primetio: Nadam se da se nećemo ovde skoro videti.

Pred kaznionom Štefica i Aleksa. I nekoliko stranih novinara.

Neobuzdani zagrljaji i uzbuđene reči.

Sve je bilo bolje i gore nego što je moglo biti. Našao sam se, makar i kasno, na putu koji sam sâm odabrao i s kojega više nisam mogao skrenuti...

Prilozi

Pismo Milovana Đilasa Josipu Brozu Titu,
20. marta 1967. godine

Predsedniku SFR Jugoslavije
Predsedniku Saveza komunista Jugoslavije
Drugu Josipu Brozu Titu

Na ovo pismo su me naveli mnogi razlozi, među kojima svakako ima i ličnih. Baš na ove poslednje razloge, iako su neodvojivi od onih prvih – objektivnih, treba najpre da ukažem, kako bi se uklonile i Tvoje sumnje i moja dvoumljenja u potrebi da ti se lično obratim. Jer ja ovim pismom ne tražim i ne molim ništa, a nisam ubeđen ni da će ono imati ikakvih značajnijih, neposrednih i korisnih političkih posledica. Ali ne krijem da me na njega pobudila i želja da smanjim provalije koje su između nas iskopala različita gledanja, postupanja i uslovi i da time – ako ništa drugo – učinim prve korake u uspostavljanju otvorenog i neposrednijeg razumevanja među nama.

Pa ipak, uprkos tih i drugih – čak i sentimentalnih – ličnih razloga, ne bi bilo ni tačno ni pravično pridavati svim tim ličnim razlozima isključivi, presudni značaj.

Pišem ovo pismo jer držim da se naše društvo i naša državna zajednica nalaze u ozbiljnom – da ne kažem: sudbonosnom – previranju, a Ti si najodgovornija ličnost u zemlji i još uvek u dovoljnoj moći da bitno, a možda i odlučujuće utičeš na tok događaja.

Ali iza ovog mog pisma ne stoji nikakva nameravana akcija: loše stanje u zemlji i briga za sudbinu jugoslavenske države prisiljavaju moju savest i moje mišljenje da – makar i ovim putem – utičem na dalji razvitak. A baš zato što je ovo

pismo više namenjeno Tebi kao ličnosti – mada je Tvoja ličnost neodvojiva od Tvojih funkcija – od mene su daleko pomisli da ga upotrebim za bilo kakvu akciju: jedino bi me nepredvidljive, izuzetne okolnosti mogle navesti da ga objavim.

Želim, pre i iznad svega, da Ti ukratko izložim moja gledanja na domaće prilike i na položaj naše zemlje u današnjem svetu, u kome ni najmoćnije države nisu kadre da za duže vreme opstoje izolovane.

Za svakog iole objektivnog, nezaslepljenog posmatrača očividno je da Savez komunista više nije, niti može biti partija negdašnjeg tipa – bilo lenjinističkog, bilo staljinističkog. Takozvano idejno jedinstvo i monolitnost su u njoj razoreni i ne mogu se uspostaviti nikakvim – ni idejnim ni nasilnim – sredstvima. Naporedo s javnim i zvaničnim, opstoje i jačaju polujavna i nezvanična shvatanja i delovanja. Pravovremeno uviđanje ove istine od ogromnog je – rekao bih: presudnog – značaja: time bi bili olakšani mirni i legalni prelazi u nove demokratske oblike.

Isti i slični procesi odvijaju se, neizbežno, i u državnom organizmu, koji gubi pravac i postaje prespor i neefikasan.

Težnje ka većoj samostalnosti republika, koje same po sebi ne bi morale biti štetne, dobijaju vidove slabljenja veza između njih i jačanja gledanja koja Jugoslaviju smatraju privremenom, veštačkom tvorevinom.

S Tvojim imenom je i Jugoslavija izašla u svet i niko razuman i pošten ne može tvrditi da naša spoljna politika nije bila nacionalna i načelna, ali je teško osporavati i gledanje da ona nije prilagođena današnjim – izmenjenim uslovima. Hladni rat i idejni blokovi su u raspadanju, države se orijentištu prema nacionalnim interesima, i svet se deli i vrti oko triju velikih sila (SAD, SSSR, Kina). Prvi put u svojoj istoriji Jugoslavija je u mogućnosti ne samo da vodi nezavisnu spoljnu politiku, nego i da ostvari faktičku neutralnost. Jer, mada mi moramo i trebamo stajati na strani naroda koji se bore za ravnopravnost i pokreta koji proširuju ljudsku slobodu, nema opravdanih – nacionalnih razloga za uplitanje u ideološke i druge sporove koji bitno ne pogađaju nacionalne interese Jugoslavije. Došlo je do veoma značajnih promena u kapitalizmu – raspad starih imperija, priznavanje državnih prava svim narodima, jačanje demokratije i socijalističkih elemenata u ekonomiji itd. Komunizam je u raspadanju kao međunarodni pokret i bilo bi krajnje naivno verovati u njegovo ponovno ujedinjavanje. Čak i u vreme postojanja jedne socijalističke države, jedinstvo komunističkog pokreta je održavano pretežno veštačkim i nasilnim sredstvima (pod Staljinom). Pogotovo je do raspadanja i diferenciranja moralo doći sa stvaranjem većeg broja socijalističkih

država. Jer države i narodi nikad nisu mogli i ne mogu imati istovetne položaje i interese. Svojim otporom staljinizmu Jugoslavija je u tom menjanju odigrala pionirsku i istorijsku ulogu. U takvim uslovima, čak i da nije sukoba SSSR-Kina oko hegemonije u komunističkom pokretu i u nerazvijenim zemljama, ne vide se opravdani razlozi zbog kojih bi Jugoslavija morala da plaća danke internacionalističkim iluzijama, odnosno – prevlasti ove ili one velike socijalističke sile. Mi smo u svetu i u socijalističkim pokretima uvek značili onoliko koliko nam je privreda bila poletna i sređena, koliko smo bili jaki da se odupremo spoljnim pritiscima i koliko je u zemlji bilo slobode, drukčije rečeno – koliko smo mogli da damo zaista novih ideja i nove prakse. Mi smo u tom pogledu na prekretnici – da socijalizmu i demokratiji damo nove podsticaje, ili da potonemo u bezličnost i da naše zastave pređu u druge ruke.

Ne bih želeo da budem među onima koji u našoj privredi vide jedino neuspehe i promašaje. Ali moram istaći da je ona uvek patila od dogmatskih šablona i da se u ekonomskoj politici prečesto više vodilo računa o zidanjima nego o rentabilnosti i o idejnoj „čistoći” nego o ljudima. A nema ekonomskog pokreta koji kad-tad neće biti izmenjen ako ljudi nisu za njega životno zainteresovani. Jer važno je kako ljudi žive, a sve drugo je sporedno.

Privredna reforma, započeta pre godinu i po dana, ne samo što nije dala očekivane rezultate, nego uz postojeću ekonomsku politiku i zastarelu političku i administrativnu nadgradnju – nema izgleda da u dogledno vreme bude ostvarena.

Kod nas je 90 odsto poljoprivrede, odnosno milioni seljaka, praktično prepušteno sebi, odnosno – zaostalosti, nerazumevanju i samovolji zadružne i druge birokratije. Takvo stanje na selu u najvećoj meri je proizvod nasleđenih dogmatskih – rekao bih: staljinističkih – gledanja na seljaka kao potencijalnog neprijatelja i na socijalizam na selu kroz kolhozne i državne oblike svojine.

Industrija radi jedva iznad 50 odsto kapaciteta i radnici su nedovoljno, a katkad veoma malo zainteresovani za proizvodnju.

Privremene tirade protiv brojnosti birokratije smešne su i čak nepravedne: preveliki broj i loš razmeštaj službenika posledica su neefikasne i umrtvljene privrede i slabo plaćene radne snage.

Neverica i bezvoljnost su sveopšta pojava. Njihovi koreni su dublji i davnašnji. Nepodatljivi i neugasivi život rastočio je mnoge stare teorije u dogme, a nove nisu dobile pravo na život. Svakom je društvu, ako neće da zaostane, nužno podizanje proizvodnje, osvežavanje idejama i idealima. Većina starih boraca, koji su

kroz odricanja i smrti, prneli ideal slobode, Jugoslavije i socijalizma, premladi su – raznim načinima, a najčešće nepravedno – faktički odstranjeni iz političkog i državnog života. Mlada pokolenja su presićena frazama, nezadovoljna preživelim oblicima i obezvoljena bezizglednostima. A s još više razloga se intelektualci otuđuju od Saveza komunista – od njegovih gledanja i metoda. Zar i previše ne kazuje činjenica da u Jugoslaviji nema nijednog značajnijeg književnika, umetnika ili mislioca koji na ovaj ili onaj način ne bi bio skeptički ili kritički raspoložen prema datom stanju?

Na završetku svega što sam dosad izložio, hoću da ukažem – makar ispao i neskroman – i na ideje i kretanja koja se vezuju za moje ime. Prošlo je već trinaest godina otkada sam zbog idejnih razlika odstranjen iz najužeg partijskog i državnog vodstva. Za sve to vreme bio sam izložen pritiscima i diskriminaciji i kao čovek i kao borac i kao pisac, a da ne pominjem da sam isključivo zbog idejnih razlika i moralne nepokornosti držan devet godina u zatvoru. Ali ovo nije mesto, a ni trenutak za pravdanja i žalopojke, a trpljenje me je naučilo da se ne podajem mržnji i kukanju.

Treba, međutim, utvrditi očiglednost: za svakog nepristrasnog posmatrača je nepobitno da su uprkos zvaničnim poricanjima i prećutkivanjima ideje demokratskog socijalizma i ljudske slobode, čiji sam ja jedino bio najvidniji pobornik, danas i u Savezu komunista i izvan njega, življe i samosvesnije nego što su bile u trenucima njihovog nastajanja. I u ovom slučaju se potvrđuje ono što si i Ti, najpre kao mlad socijalista, a zatim kao komunista i Jugosloven, iskusio: nove ideje nikakve anateme i progoni – nikakva sila nije kadra da uguši. Jer nove ideje nisu proizvod ničije zle volje, nego životnih nužnosti ljudi i naroda i pritisci i zabrane ih čine otpornijim i privlačnijim. Prisiljavanje ljudi i ideja da se skrivaju u podzemlje uvek i svuda je gomilalo i razjarivalo mržnje i negodovanja. Utoliko mudrije mi izgleda izbegavanje sličnih otpora u ovom slučaju, baš zato što se rado o ljudima i idejama čiji ciljevi su mirno i demokratsko reformisanje društva.

Po svemu sudeći, budućnost – da ne kažem: opstanak – Jugoslavije kao države postaje nesiguran, pa samim tim i od najveće važnosti. Zbog toga se, na kraju, i vraćam na to pitanje.

Jugoslavija je nastala iz istorijske nužde njenih naroda da se othrvu okolnim velesilama i iz težnji najmisaonijih duhova za širim i pouzdanijim osnovama nacionalne i ljudske slobode, odnosno – opstajanja. Stara Jugoslavija je iznutra ponajvećma održavana pomoću centralističkog policijskog i vojnog aparata monar-

hije, u kome je prevladavao srpski elemenat. Revolucija je uspela da socijalističku ideju spoji s jugoslovenstvom, a time i spasi i podmladi jugoslovensku zajednicu. Ali i nova Jugoslavija se održavala i održava pomoću centralističkog – u ovom slučaju ponajvećma partijskog – aparata.

Raspadanje imperija, rađanje širih evropskih i drugih neprinudnih zajednica, okončavanje hladnog rata i priznavanje državne nezavisnosti čak i narodnostima koje je nikad nisu imale, morali su da utiču na nacije i nacionalna kretanja u Jugoslaviji. To utoliko više što je i iznutra dah promena – podvajanja i traženja novih puteva i rešenja, zahvatio i snage koje su u ratu i revoluciji iznele i do sada održavale Jugoslaviju. Federaciju je već zahvatio proces dezintegracije, koji se sada pretežno ispoljava u jačanju republičkih partijskih i drugih birokratizama.

Narodi nisu i ne mogu biti istovetni u svim svojim težnjama, pa samim tim ni održavani zadugo pod jednom kapom i u istim kalupima. Prirodne težnje naroda samosvojnosti nije moguće obuzdati, a kamoli ugušiti. Odnosi se kreću u tom pravcu da mnogi ljudi već smatraju da treba birati između Jugoslavije i slobode. Bojati se da će se mnogi privoleti isključivo svojoj užoj nacionalnoj zajednici, u nadi, a možda i u iluziji, da će tim putem doći do slobode. Ekonomsko i drugo neposrednije udruživanje sa Zapadnom Evropom postaje i potreba i neminovnost kao što razumnost, tradicije i interesi nalažu jačanje veza s Istočnom Evropom. I mada ni ja ne verujem da su mnogonacionalne države večite i najsrećnije tvorevine, uveren sam da bi naši narodi i u slobodnim, dobrovoljnim spajanjima s okolnim svetom bili jači i ravnopravniji ako bi ih predstavljala zajednička država. Ali tu zajedničku državu treba pripremiti za takve neminovnosti. Jugoslaviju je moguće održati jedino u novoj – u takvoj slobodi njenih građana i naroda koji bi se slobodno izraženom voljom određivali oni sami.

Samim tim što su još na snazi ponižavajuće i nasilne mere nada mnom – ja nisam u prilici da predlažem konkretna rešenja, čak i kada bih njima raspolagao. Ističem, ipak, da je naš ustavni sistem plod konstrukcija i nedoučenih teorija, pa kao takav zbrkan, nepodoban i neprirodan. A ni pomoću radničkih saveta, odnosno organa samoupravljanja, uprkos tome što oni čine pozitivan i antibirokratski element naših kretanja, nije rešeno nijedno od osnovnih i gorućih pitanja slobode, odnosno nesputanijeg formiranja društva i privrede. Štaviše, pomoću tih organa takva pitanja nije ni moguće rešiti iz jednostavnog razloga što se politička i ekonomska pitanja, odnosno život društva i ljudi ne može rešavati isključivo ovim ili onim oblikom organizacije. Time nisam hteo reći da svi ti organi,

pa i sami postojeći zakoni, ne bi mogli – u atmosferi slobodnijeg raspravljanja osnovnih pitanja našeg društva i naše države – korisno poslužiti jednom zaista demokratskom preobražavanju, snažnijem zamahu privrede i zavodenju i učvršćivanju stvarne pravne sigurnosti.

Niko ne može državniku uliti osećanje istorije. Ali ja sam čvrsto ubeđen da i sada – doduše pretežno iznutra i možda baš utoliko značajnije – proživljavamo jedan od onih velikih trenutaka naše nacionalne sudbine kakve su bile Četrdeset-prva i Četrdesetosma. To nameće svakome, a pogotovu Tebi, da preispitaš svoje dužnosti i svoju ulogu: društvo i narodi uvek nalaze i naći će izlaze, ali u pitanju je i ono delo u koje si uložio sve što si imao i što imaš i kao političar i kao čovek.

Trenuci koje preživljavaju naši narodi do te mere su životno važni da pred njima blede lične sudbine, naklonosti i omraze, a i svake ideološke sheme i granice.

S poštovanjem,

Milovan Đilas

Hronologija života i rada Milovana Đilasa

Milovan Đilas je bio pesnik, pripovedač, romansijer i prevodilac, publicista i politički mislilac, revolucionar, ratni komandant, državnik i diplomata, disident i politički zatvorenik. U svetu je smatran za jednog od najznačajnijih istočnoevropskih disidenata i kritičara komunističkog sistema. Najcitiraniji je i jedan je od najprevedenijih srpskih i jugoslovenskih autora. *Nova klasa*, studija u kojoj analizira komunistički poredak i ideologiju, objavljena prvi put u Sjedinjenim Američkim Državama 1957, prevedena je na više desetina jezika u ukupnom tiražu od preko tri miliona primeraka i od ovlašćenog Oksfordskog foruma proglašena 1995. jednom od sto knjiga koje su najviše uticale na kulturu Zapada druge polovine dvadesetog veka (tačnije, od kraja Drugog svetskog rata).

Milovan Đilas je rođen 12. juna 1911. u selu Podbišću kod Mojkovca, srez kolašinski u Crnoj Gori, od oca Nikole i majke Vasilije, rodene Radenović. Đilasi vode poreklo od starijeg bratstva Vojinovića iz Župe nikšićke. Nikola Đilas je bio oficir i nosilac Zlatne medalje za hrabrost „Miloš Obilić“. Kao komandantu jednog od crnogorskih odreda koji su štitili odstupnicu srbijanskoj vojsci pri povlačenju 1916, dodeljena mu je Albanska spomenica.

Milovan Đilas je pohađao gimnaziju u Kolašinu i u Beranama. Na Univerzitet u Beogradu (Filozofski fakultet, grupa za jugoslovensku književnost) upisao se 1929. Po dolasku u Beograd piše brojne pesme, priče, književno-kritičke prikaze i kulturno-političke članke i eseje; objavljuje ih u tridesetak jugoslovenskih listova i časopisa. Istovremeno se upušta u političku borbu, naročito protiv diktature kralja Aleksandra I, uvedene 6. januara 1929. U jesen 1931, jedan je od vođa studentskih demonstracija protiv izbora, s jednom vladinom listom, koje

Milovan Đilas s prijateljima, kao student Filozofskog fakulteta u Beogradu 1930. godine.

je pripremio predsednik Ministarskog saveta armijski general Petar Živković, istovremeno i nosilac te liste. Priprema i druge javne proteste. U udruženom studentskom pokretu predstavlja komunističku struju, mada je Komunistička partija Jugoslavije bila zabranjena, a zvanične ilegalne partijske organizacije u to vreme nije bilo ni na Univerzitetu, a ni u Beogradu.

Uspevao je da izbegne hapšenje do februara 1932. kada ga policija lišava slobode, ali u nedostatku dokaza posle deset dana (15 dana???) biva pušten. Iste godine, u oktobru, postao je član progonjene Komunističke partije i sekretar partijske organizacije Beogradskog univerziteta. Uspostavio je saradnju između studentske organizacije i grupe radnika-komunista. Kada je radnička grupa otkrivena, uhapšen je i on – 23. aprila 1933. Policija ga je mučila da otkrije studentsku organizaciju, ali njeni naponi nisu dali rezultata. Đilas je osuđen od Suda za zaštitu države po Zakonu o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi (izglasano avgusta 1921. u Narodnoj skupštini, prvenstveno radi oduzimanja mandata komunističkim poslanicima) na tri godine strogog zatvora koje je većim delom izdržao u Sremskoj Mitrovici. Izašao je 23. aprila 1936. U sudskom istražnom zatvoru na Adi Ciganliji napisao je zbirku od deset pripovedaka i roman *Crna brda*. Oba rukopisa su zagubljeni i nikada nisu pronađeni. Isto se dogodilo i sa njegovim beleškama zapisanim za vreme izdržavanja kazne u Sremskoj Mitrovici.

Na slobodi njemu, a nešto kasnije i Aleksandru Rankoviću, pripada vodeća uloga u obnavljanju i širenju partijske organizacije u Srbiji i 1937. Đilas je postao član Pokrajinskog komiteta za Srbiju.

Iste godine, na čelo Komunističke partije Jugoslavije došao je Josip Broz Tito i Đilas postaje član najužeg jugoslovenskog partijskog vodstva – Centralnog komiteta i Politbiroa. Na Petoj zemaljskoj konferenciji (koja je imala značaj kongresa), tajno održanoj u Zagrebu od 19. do 23. oktobra 1940, i formalno je potvrđen kao član Politbiroa (u kome su bili i Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Ivan Milutinović, Rade Končar, Franc Leskošek, a Josip Broz Tito je bio generalni sekretar). U jugoslovenskom partijskom vodstvu bio je *de facto* od 1937. do 1954.

U vreme Španskog građanskog rata (1936-1939) učestvuje u slanju jugoslovenskih dobrovoljaca, uglavnom komunista, da se bore na strani španske republike protiv fašističke pobunjeničke vojske generala Franka.

Jedan je od glavnih govornika na masovnim demonstracijama 27. marta 1941. u Beogradu protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, odnosno savezu s nacističkom Nemačkom, koji je po nalogu kneza Pavla potpisala nedemokratski izabrana vlada Dragiše Cvetkovića i Vladka Mačeka.

Aprila 1941. Nemačka, Italija i njihovi saveznici porazili su jugoslovensku vojsku i rasparčali Jugoslaviju. Posle napada Nemačke na Sovjetski Savez 22. juna, Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije zaključio je da su stvoreni uslovi za oružanu borbu i doneo je 4. jula odluku o podizanju ustanka. Đilas je upućen u Crnu Goru radi pripremanja i pokretanja borbe protiv italijanskih okupatora. Ustanak koji je predvodio bio je opštenarodni, veliki delovi Crne Gore su oslobođeni i kod ustanika nije bilo ozbiljnijih podeła i sukoba između komunista i nekomunista.

Đilas je ostao u Crnoj Gori do novembra, kada odlazi u oslobođeno Užice i preuzima rad u listu *Borba*, glavnom partijskom glasilu. Posle odstupanja vrhovnog komandanta Tita i drugih partizanskih vođa u Bosnu, Đilas ostaje u Novoj Varoši, na granici Srbije i Crne Gore, odakle se usred zime i u

Đilas 1936. godine, pri kraju izdržavanja trogodišnje kazne u srijemskomitrovačkom zatvoru.

Sastanak većeg dijela središnjeg rukovodstva KPJ i NOV Jugoslavije, u pećini na otoku Visu u kojoj je tijekom ljeta 1944. bio smješten Titov štab: slijeva nadesno – Vladimir Bakarić, Ivan Milutinović, Edvard Kardelj, Josip Broz Tito, Aleksandar Ranković, Svetozar Vukmanović Tempo, Milovan Đilas. Fotografija je i poslije Đilasove ekskomunikacije bila objavljivana u jugoslavenskim novinskim glasilima i knjigama, ali retuširana, bez Đilasova lika na desnome rubu slike.

teškim okolnostima povlači s jedinicama pod njegovom komandom i pridružuje Vrhovnom štabu.

Tek u martu sledeće godine ponovo odlazi u Crnu Goru, u kojoj se u međuvremenu rasplamsao partizansko-četnički građanski rat. Momčilo Cemović, koji se najviše bavio ovim periodom Đilasovog ratovanja, smatra da su CK KPJ i Vrhovni štab poslali Đilasa da utvrdi stvarno stanje i smeni odgovorne komunističke rukovodioce, što je on i učinio.

U toku rata, Đilas je sve vreme član Vrhovnog štaba Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (NOV i POJ), početkom 1944. dobio je čin general-lajtnanta, a 1949. general-pukovnika.

Godine 1942. bio je urednik *Borbe* na oslobođenoj teritoriji.

Godine 1943. učestvovao je u pripremi odluka Drugog zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), održanog 29. i 30. novembra 1943. u Jajcu. Ova jugoslovenska skupština, koju je organizovalo vodstvo partizanskog pokreta, zasnovala je posleratnu Jugoslaviju. AVNOJ je postao vrhovno zakonodavno i izvršno telo Jugoslavije, a buduća posleratna Jugo-

slavija trebalo je da bude demokratska i federativna država. Đilas je bio i delegat na zasedanju.

Marta 1944, Đilas prvi put posećuje Sovjetski Savez na čelu jugoslovenske vojne misije, a ponovo aprila 1945. kao član delegacije na čijem je čelu bio Tito.

U partizanskom pokretu učestvuje čitava Đilasova porodica i ginu njegov otac Nikola, sestra Dobrana i braća Aleksa i Milivoje. Aleksa je proglašen za narodnog heroja i po njemu nosi ime osnovna škola.

Đilas ulazi u Predsedništvo Ministarskog saveta Demokratske Federativne Jugoslavije (prvu jugoslovensku vladu) 1945, najpre kao ministar za Crnu Goru, a zatim kao ministar bez resora (portfelja). Početkom 1953. godine postaje potpredsednik vlade, a krajem iste godine predsednik Savezne narodne skupštine. U vladi se najviše bavio pitanjima prosvete i kulture. Težište njegovog rada i delovanja ipak je u Centralnom komitetu.

Godine 1946. učestvuje na preliminarnoj konferenciji mira u Parizu. Iste godine u martu putuje u Poljsku i Čehoslovačku u delegaciji s Titom na čelu.

Zajedno s Edvardom Kardeljem odlazi septembra 1947. u Poljsku i učestvuje u osnivanju Informacionog biroa komunističkih i radničkih partija (skraćeno, Informbiroa ili Kominforma). Zamišljen kao savetodavno telo devet evropskih komunističkih partija koje usklađuje njihove delatnosti na osnovu ravnopravnosti, Informbiro se brzo pretvorio u oruđe sovjetske, odnosno Staljinove dominacije i hegemonije i služio je sovjetskim državnim interesima. Do proleća 1948, sedište mu je bilo u Beogradu. Kominform je ukinut 1956. u vreme destaljinizacije u Sovjetskom Savezu.

Đilas je bio na čelu delegacije koja je januara 1948. otputovala u Moskvu sa zadatkom da sa Staljinom i sovjetskom vladom uskladi politiku Jugoslavije i Sovjetskog Saveza prema Albaniji, posebno pitanje ujedinjenja, i dogovori se oko naoružanja i opreme za jugoslovensku armiju.

Na Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije, održanom od 21. do 28. jula 1948. u Beogradu, Đilas je izabran za jednog od sekretara partije; druga dva sekretara bili su Edvard Kardelj i Aleksandar Ranković, a Tito generalni sekretar.

U septembru 1949. godine Edvard Kardelj, kao ministar spoljnih poslova i Đilas predvode jugoslovensku delegaciju na Četvrtom zasedanju Generalne skupštine Organizacije ujedinjenih nacija u Njujorku. Sredinom novembra, pred Političkim komitetom Organizacije ujedinjenih nacija Đilas je održao govor protiv sovjetskih političkih i ekonomskih pritisaka na Jugoslaviju, kao i vojnih pret-

nji. Jugoslavija je tada prvi put pred jednom međunarodnom ustanovom izložila svoje viđenje sukoba sa Staljinovom politikom. I pored sovjetskog protivljenja, Jugoslaviju primaju u Savet bezbednosti. Ovaj diplomatski protivudar Staljinu na međunarodnoj sceni dogodio se u vreme kada se mnogima u Jugoslaviji i svetu činilo da je sovjetski vojni napad na Jugoslaviju samo pitanje dana.

Đilas putuje u Veliku Britaniju 27. januara 1951. i vodi razgovore s Klimentom Atlijem, laburističkim predsednikom vlade, koji priređuje i večeru u njegovu čast, kao i s Vinstonom Čerčilom, u to vreme vođom konzervativne opozicije. Jugoslovensko vođstvo je baš Đilasu stavilo u zadatak da tajno traži vojnu pomoć, zato što je nekoliko meseci ranije bio domaćin laburistima i uspostavio s njima srdačne odnose. Misija je uspešno obavljena.

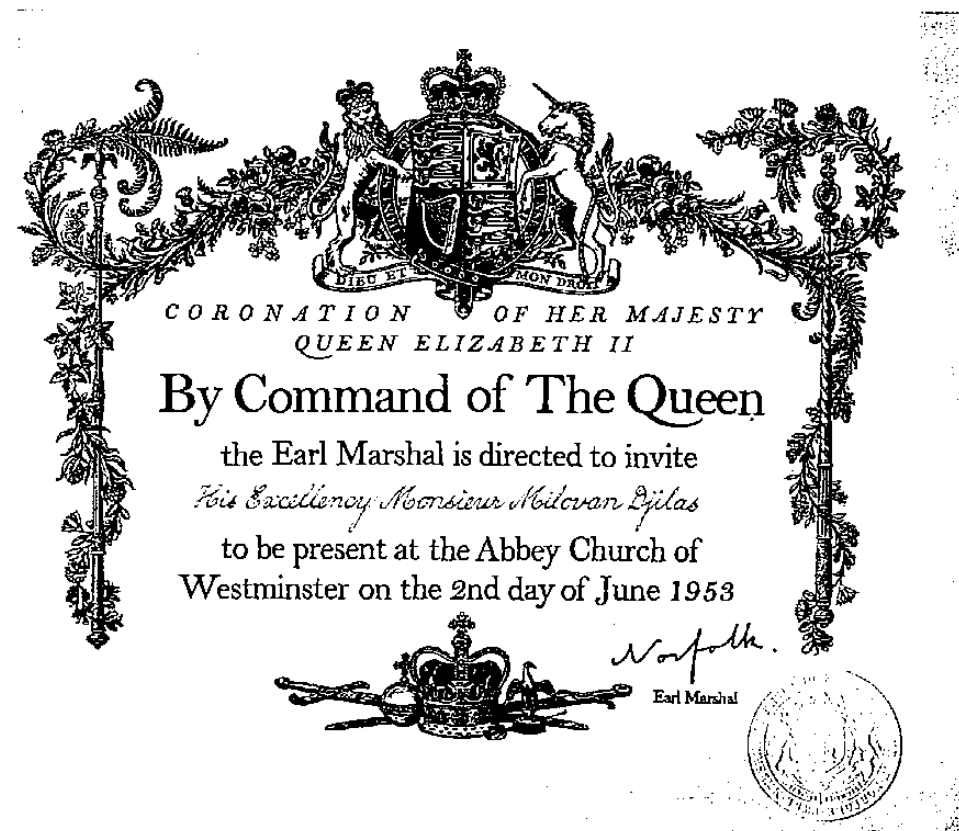
Kada je 12. aprila 1951. Jugoslaviju posetio Trigve Li, prvi generalni sekretar Ujedinjenih nacija, Đilas mu je bio domaćin i vodio ga po Jugoslaviji.

Iste godine, 6. novembra, počinje Šesto zasedanje Generalne skupštine Organizacije ujedinjenih nacija u Parizu. Đilas govori 26. novembra pred Političkim komitetom. U dužem izlaganju iznosi detaljne podatke o sovjetskim pritiscima i vojnim pripremama, ne ulazeći u polemiku i bez političkih i ideoloških kvalifikacija. Svetska štampa ocenjuje govor kao uverljiv i odmeren, a kada je 1. decembra rasprava završena, jugoslovenska žalba dobija podršku velike većine zemalja članica Političkog komiteta.

Na sednici oba veća Savezne narodne skupštine održane 14. januara 1953, Josip Broz Tito izabran je za predsednika Federativne Narodne Republike Jugoslavije i za predsednika Saveznog izvršnog veća (jugoslovenske vlade). Za potpredsednike SIV-a izabrani su Edvard Kardelj, Milovan Đilas, Moša Pijade i Aleksandar Ranković.

Đilas predvodi jugoslovensku delegaciju na Prvoj azijskoj socijalističkoj konferenciji koja je počela s radom 15. januara 1953. u Rangun, glavnom gradu Burme, i u poseti dobre volje samoj Burmi, a zatim Indiji i Pakistanu. Na konferenciji je jugoslovenska delegacija bila jedini predstavnik neke komunističke partije i primljena je s oduševljenjem.

Kao potpredsednik Saveznog izvršnog veća FNRJ, Đilas je predvodio jugoslovensku delegaciju na krunisanje kraljice Elizabete II koje je obavljeno u Londonu 2. juna 1953. U delegaciji su takođe bili državni sekretar za spoljne poslove Koča Popović i načelnik generalštaba Jugoslovenske narodne armije general-pukovnik Peko Dapčević.

Poziv Milovanu Đilasu na krunisanje britanske kraljice Elizabete II, 2. lipnja 1953. Đilas je predvodio jugoslovensku delegaciju u kojoj su još bili Koča Popović i Peko Dapčević.

Đilas je 25. decembra 1953. jednoglasno izabran za predsednika Savezne narodne skupštine.

Milovan Đilas je u partiji bio na raznim dužnostima, ali je najpoznatiji bio kao ideolog i teoretičar. U vreme sukoba između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, koji je postao otvoren 1948, on je najtemeljnije i najjasnije razvijao ideje o nezavisnosti Jugoslavije i o potrebi demokratizacije jugoslovenske partije i jugoslovenskog društva.

U dužem članku „Problem školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji” (*Borba*, 3., 4. i 5. januar 1950) protivi se odbacivanju u celini predratnog školskog sistema, zalaže se za smanjenje uloge birokratije i blisku prosvetnu saradnju šest republika, traži povećanje broja klasičnih gimnazija i posvećivanje veće pažnje učenju stranih jezika, smatra da društveno-političke organizacije ne treba da koriste školske zgrade za svoj rad, ističe potrebu slobodne diskusije između profesora i studenata o pitanjima iz društvenih nauka.

U političkom eseju „Savremene teme” (Beograd: *Borba*, 1950), kritikujući sovjetsku politiku prema Jugoslaviji i zemljama Istočnog bloka, Đilas žestoko napada sovjetsku birokratiju i zaključuje da se i u Jugoslaviji deo komunista pretvara u birokrate i prezire narod, i da se tome valja suprotstavljati demokratskim radom s ljudima i socijalističkom zakonitošću.

Na Četvrtom plenumu CK KPJ, održanom početkom 1951, usvojena je rezolucija o teoretskom radu u partiji u kojoj se prihvataju Đilasove ideje o neophodnosti diskusije i borbe mišljenja. Svi članovi partije treba da imaju pravo da slobodno raspravljaju o javno iznetim stavovima drugih članova partije, čak i ako imaju najviše funkcije.

Šesti kongres Komunističke partije Jugoslavije, održan od 2. do 7. novembra 1952. u Zagrebu, prihvata većinu njegovih ideja i one ulaze u program partije. Po mišljenju većine istoričara kongres je bio najviša tačka oslobođanja od krutih teorijskih i praktičnih oblika komunističke vladavine, koji su stvoreni u ratu protiv okupatora, građanskom ratu i revolucionarnom osvajanju vlasti, i u tom smislu najznačajniji događaj u istoriji partije. (Međutim, ono što je Đilas smatrao samo za početak procesa demokratizacije, većina vodećih komunista, a posebno Tito, smatrali su za tačku od koje se ne sme dalje, pa čak i za samo privremeno popuštanje radi otpora Staljinovim pritiscima i zadobijanja podrške Zapada.)

U diskusiji Đilas se između ostalog založio da se ne sme zabranjivati ljudima različitih shvatanja, čak ni „reakcionarnih i antimaterijalističkih”, da objavljuju svoje radove, i da se treba boriti pre svega „političkim i idejnim argumentima”, a ne policijskim i sudskim progonima. Založio se i za toleranciju prema delatnostima crkve i sveštenika.

Na Đilasov predlog, Komunistička partija Jugoslavije menja naziv u Savez komunista Jugoslavije. Najuzbe partijsko rukovodstvo se sada zvalo Sekretarijat Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije i članovi su bili Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Milovan Đilas, Aleksandar Ranković, Boris Kidrič, Ivan Gošnjak.

Đilas je januara 1953. glavni pokretač antidogmatskog i od partijskog aparata nezavisnog mesečnika *Nova misao*, posvećenog književnosti, nauci i umetnosti. Izlazio je u 12 000 primeraka i finansirao se isključivo od pretplate. Kada je zabranjen januara 1954. zbog Đilasove političko-dokumentarne proze „Anatomija jednog morala”, u kojoj je opisao zatvorenost, aroganciju i snobizam partijskog „visokog društva”, u njegovom redakcijskom kolegijumu bili su, između ostalih,

Dobrica Ćosić, Miroslav Krleža, Skender Kulenović, Oskar Davičo i Mihajlo Lalić, a sam taj broj časopisa sadržavao je odlomak iz Andrićeve *Proklete avlije* i tekstove Anice Savić Rebac, Borislava Mihajlovića Mihiza, Milana Bogdanovića, Boga Grafenauera.

Nesprovođenje odluka Šestog kongresa i otpori reformama, pojačani posle Drugog plenuma Centralnog komiteta krajem juna 1953, održanog u Titovoj rezidenciji na Brionima (umesto kao što je bilo uobičajeno u službenim prostorijama u Beogradu), postepeno dovode do Đilasovog ideološkog razilaženja s vođstvom partije. Serijom članaka (tačnije, kratkih teorijsko-političkih eseja) objavljivanih u *Borbi* od 11. oktobra 1953. do 7. januara 1954, Đilas dalje razvija ideje o demokratizaciji jugoslovenskog društva i kritikuje jugoslovensku partijsku birokratiju. Ukazuje na njene materijalne i političke privilegije i njen monopol nad privrednim i duhovnim životom, kao i na stavljanje partije iznad zakona i onemogućavanje demokratskog dijaloga u društvu. Zalaže se za otvoreno i javno sukobljavanje različitih političkih stavova; za reformističku i demokratsku partiju, za dozvoljavanje opozicionih grupa, traži da policija i sudovi štite zakonitost. Njegov je osnovni zaključak da borba za demokratiju treba da bude glavni cilj u razvoju socijalizma.

Članci su izazvali veliko oduševljenje u javnosti, tiraž *Borbe* skočio je na tri stotine hiljada primeraka u slobodnoj prodaji i u redakciju je stiglo oko trideset hiljada pisama podrške. Dok su se mladi komunisti i intelektualci zanosili Đilasovim vizijama, brojna srednja birokratija je bila nezadovoljna. U samom vrhu partije došlo je do podele, ali je konzervativno krilo s Titom na čelu lako odnelo pobedu.

Na Trećem (vanrednom) plenumu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, održanom 16. i 17. januara 1954. u Beogradu, Tito je optužio Đilasa za „revizionizam”. Zbog navodnog protivljenja politici partije i ugrožavanja njenog jedinstva i vlasti, Đilas je isključen iz Centralnog komiteta. Po slobodnoj volji istupio je 19. aprila iz partije.

Zbog intervjua *Njujork tajmsu* u kome je kritikovao političko stanje u Jugoslaviji i istakao potrebu postojanja opozicione partije kao činioca demokratizacije, Đilas je 24. januara 1955. osuđen na kaznu zatvora od osamnaest meseci, uslovno na tri godine.

Sledeće godine 1956, uhapšen je 19. novembra i osuđen 12. decembra na tri godine strogog zatvora zbog kritike jugoslovenskog stava neutralnosti, koji je u

stvari predstavljao podršku brutalnoj sovjetskoj vojnoj invaziji kojom je ugušena revolucija u Mađarskoj. Dok je bio u Kazneno-popravnom domu u Sremskoj Mitrovici kao kažnjenik broj 6880 (koji će 28. aprila 1958. biti promenjen u broj 1732), objavljena je u Sjedinjenim Američkim Državama *Nova klasa*. Đilas je 4. oktobra 1957. izveden pred Okružni sud u Sremskoj Mitrovici i 5. oktobra osuđen na sedam godina zatvora, u zbiru s ranijom kaznom – na devet godina.

Presudom od 14. oktobra, kao sporedna kazna, oduzeta su mu sva ratna i posleratna odlikovanja: Orden Narodnog heroja, Orden narodnog oslobođenja, Orden Partizanske zvezde I reda, Orden zasluga za narod I reda, Orden bratstva i jedinstva I reda i Orden za hrabrost. Sud časti za rezervne oficire i rezervne vojne službenike pri Komandi beogradskog vojnog područja 15. oktobra oduzeo mu je čin rezervnog general-pukovnika Jugoslovenske narodne armije.

Đilas je imao i strana odlikovanja: Orden Kutuzova I stepena (Sovjetski Savez), Orden Grunvalda II stepena (Poljska), Medalju viteštva i slobode (Poljska), Orden „9. septembar 1944. godine” I stepena s mačevima (Bugarska), Orden Reda lava II stepena s krstom 1939 (Čehoslovačka).

Sva tri puta je suđen po članu 118, stav 1, Krivičnog zakona o „neprijateljskoj propagandi”, paragrafom poznatim po tome što se koristio za suzbijanje slobodnog iznošenja mišljenja.

Za *Novu klasu* dobio je francusku nagradu *Prix de la Liberte* za 1958. godinu.

Đilas je uslovno pušten iz zatvora 20. januara 1961.

Ponovo je uhapšen 7. aprila 1962. zbog knjige *Razgovori sa Staljinom* i osuđen 14. maja na pet godina zatvora. Ova kazna mu je sabrana s prethodnim kaznama, tako da je konačna osuda bila na kaznu zatvora od trinaest godina. U to vreme Jugoslavija se i pored zvanične politike nesvrstanosti približavala sovjetskom bloku, a Tito žestoko napadao prodor „trulog liberalizma” u partijske redove. (Član 320. Krivičnog zakonika po kome je Đilas suđen za odavanje službenih tajni uveden je 17. marta upravo da bi se njemu sudilo i u svetskoj javnosti dobio je podrugljivi naziv „Lex Djilas”.)

Oslobođen je 31. decembra 1966. bez uslova, osim petogodišnje zabrane da daje bilo kakve izjave ili bilo šta objavljuje. Đilas je odbio da se pridržava ove zabrane.

U Titovoj Jugoslaviji, Đilas je izdržao ukupno devet godina zatvora, a sva četiri suđenja su bila *in camera* (bez prisustva publike i novinara, odnosno tajna). Proveo je ukupno dvadeset i dva meseca u samici, bio je prinuđen da preti štrajkom

Đilas na izlasku iz zatvora u Sremskoj Mitrovici 31. 12. 1966, oslobođen na osnovi amnestije nakon 9 godina odležane robije.

gladu, ćelija mu nije grejana i temperatura se u zimskim mesecima spuštala ispod nule, duže vremena mu nije bila dozvoljena hartija za pisanje, pa je pisao na toalet papiru, porodici je bila dozvoljena samo jedna poseta mesečno u trajanju od pola sata. U vrhovima policije i vlasti raspravljalo se o tome da bude ubijen.

Nekoliko godina, otprilike od 1959. do 1962, imao je izuzetno velike psihičke tegobe: osećanje praznine u delovima glave, treperenje po licu i slepoočnicama, opsesivne zastrašujuće misli, nesanicu, strah od ludila. Pošto slične tegobe nije imao nikada ranije u životu, a ove su odjednom i gotovo sasvim nestale, ostala je sumnja da mu je policija tajno davala psihoaktivne supstance ne bi li slomila njegovu volju za otporom. Psihijatar dr Srboljub Stojiljković (koji će kasnije postati redovni profesor i direktor Neuropsihijatrijske klinike Medicinskog fakulteta Univerziteta u Beogradu) predlagao je Đilasu da se kao put ka izlečenju odrekne svojih političkih ideja, čime je zloupotrebio medicinu u političke svrhe.

Đilas je bio izložen i vansudskim progonima. Policija je prisluškivala njegove telefonske razgovore i ugradila prislušne uređaje u njegov stan, pošta koju je primao i slao pregledana je i ponekad oduzimana, u stanu u zgradi preko puta njegove nekoliko godina je neskriveno dežurala policija, saslušavani su ljudi koji mu dolaze u posetu i prećeno im je. Njega i suprugu pratili su policijski agenti (često neprikriveno radi zastrašivanja onih koji su Đilasa pozdravljali), pokušali su da ga ise le iz stana u znatno manji i gori zajedno s bolesnom majkom, suprugom i malim sinom, pozivan je u policiju na razgovore na kojima su mu postavljani ultimatum i pretilo hapšenjem. I on i članovi njegove porodice dobijali su anonimne pretnje, od kojih su većinu napisali agenti tajne policije.

Mnogi Đilasovi rođaci otpušteni su s posla i na druge načine progonjeni, a advokat Vitomir Đilas, osuđen je u proleće 1977. na trideset meseci zatvora zbog još neposlatog pisma *Politici*, koje je policija otkrila u njegovom pisaćem stolu, u kome je govorio o potrebi stvarne slobode govora i štampe. Posle izdržane kazne do preranog kraja života radio je kao fabrički radnik.

Titov režim je smatrao Milovana Đilasa za „državnog neprijatelja broj jedan” i nijedan građanin Jugoslavije nije bio toliko napadan i klevetan od najviših partijskih i državnih rukovodilaca. Nazivan je izdajnikom svoje zemlje, neprijateljem, prodanom izdajničkom dušom, unutrašnjim emigrantom, stranim plaćenikom i agentom. Na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije, održanom od 22. do 26. aprila 1958. u Ljubljani, Tito Đilasa naziva ludakom, izdajnikom, renegatom, čovekom koji pljuje na dostignuća revolucije.

U Sovjetskom Savezu i zemljama Istočne Evrope, Đilas je dobijao slične nazive i još je dodavano da je „kralj antikomunizma”, „potpaljivač Hladnog rata”, jedan od najopasnijih neprijatelja Sovjetskog Saveza i marioneta u rukama američkih vladajućih krugova.

I posle izlaska iz zatvora bio je nekoliko puta pred hapšenjem i suđenjem, najčešće na Titov predlog. O tome su svedočanstva ostavili između ostalih i Mirko Tepavac, državni skeretar za spoljne poslove, i Lazar Koliševski, vodeći makedonski komunista. Tito je tu „ideju”, valjda da proveriti kakve bi bile reakcije na Zapadu, izneo i pred Margaret Tačer, kada ga je posetila decembra 1977. kao šef opozicije. Sasvim u svom stilu procene troškova i dobiti, a i koristeći jezik za koji je s razlogom pretpostavljala da je jedini koji će diktator razumeti, Tačer je Titu rekla da će mu Đilas nanositi više štete ako bude u zatvoru.*

Već 20. marta 1967, Đilas šalje duže pismo Josipu Brozu Titu, obraćajući mu se kao predsedniku Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i predsedniku Saveza komunista Jugoslavije, u kome ukazuje na opasnost da se sve više, u samoj zemlji, Jugoslavija smatra za veštačku tvorevinu, kritikuje uplitanje ideologije u privredu i neostvarivanje privredne reforme, zalaže se za demokratske reforme i ljudske slobode. Odgovor nije dobio, a iz predsednikovog kabineta mu je poručeno da se predsedniku više ne obraća.

Đilas je davao javnu podršku demokratskim reformama u Čehoslovačkoj pod vođstvom Aleksandera Dubčeka, prvog sekretara Centralnog komiteta Komunističke partije Čehoslovačke. Ovu politiku, koja će u istoriju ući pod nazivom „so-

Đilas u SAD-u 1968. godine, gostujući je profesor na Visokoj školi Woodrow Wilson za Javne i međunarodne poslove Sveučilišta u Princetoneu.

cijalizam s ljudskim likom” i „praško proleće”, prekinule su države članice Varšavskog ugovora, predvođene Sovjetskim Savezom, koje su vojno okupirale Čehoslovačku u avgustu 1968.

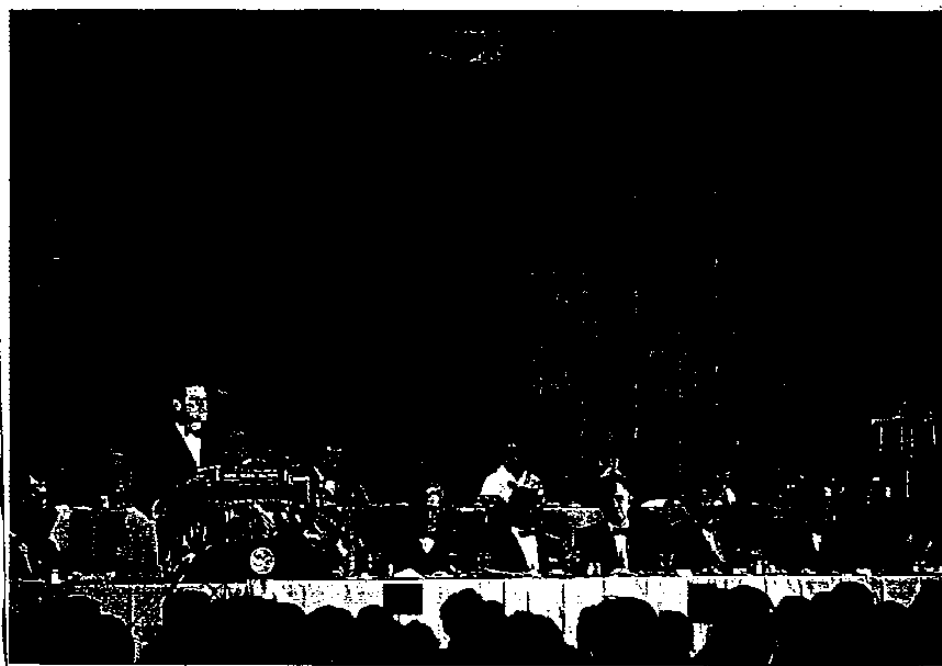
Preplašeni jugoslovenski režim teži da poboljša odnose sa Zapadom i pridobije zapadno javno mnjenje. Đilas dobija pasoš već 9. avgusta. Od 4. do 13. oktobra 1968. boravi u Velikoj Britaniji, objavljuje dva duža članka u *Tajmsu* i daje televizijski intervju o sovjetskom imperijalizmu kao opasnosti za Jugoslaviju. Drži nekoliko predavanja, uključujući i jedno na Univerzitetu Oksford. Zatim putuje u Sjedinjene Američke Države, gde je od 16. oktobra do 20. novembra bio naučni saradnik i gostujući profesor na Vudrou Vilson školi javnih i međunarodnih poslova na Univerzitetu Princeton. U Beograd se vratio 10. decembra.

Kuća slobode mu je 10. novembra dodelila Nagradu slobode za 1969: „herojskom vodi i pobunjeniku – njegov razum i savest okrenuli su ga protiv tiranije”. Na svečanom uručanju 9. decembra u Ruzvelt hotelu u Njujorku govorio je senator Edvard Kenedi. (Kuću slobode osnovala je 1943. Elinor Ruzvelt, supruga predsednika Frenklina Ruzvelta, radi borbe za mir, demokratiju i ljudska prava u Sjedinjenim Američkim Državama i svetu, a Nagradu slobode su, između ostalih, dobili Volter Lipman, Vinston Čerčil, Vili Brant, Žan Mone i Pablo Kasals.)

Đilas je putovao u Beč, na poziv svog austrijskog izdavača Frica Moldena, i u Rim na poziv Italijanske unije za napredak u kulturi (*Unione italiana per il progresso della cultura*).

S prestankom sovjetske opasnosti, ponovo je počelo zblizavanje sa Sovjetskim Savezom. Tito je zahtevao veći nadzor nad ideologijom i kulturom. Đilasu je oduzet pasoš 3. marta 1970. i njegovi zahtevi da mu se ponovo izda biće nekoliko puta odbijeni. Pasoš je dobio tek 19. januara 1987.

* Margaret Thatcher, *The Path to Power* (London: Harper Collins, 1995), 370-1.

Senator Edward Kennedy govori prilikom dodjele Nagrade slobode Milovanu Đilas, studenoga 1969. u Kući slobode u New Yorku.

Strane novine i časopisi s Đilasovim člancima i intervjuima redovno su zaple-
njivani na granici i građanima kod kojih su pronađeni oduzimani su pasoši. Kada
je, na primer, u maju 1969. izašla u Sjedinjenim Američkim Državama Đilasova
političko-filozofska studija *Nesavršeno društvo: i dalje od „Nove klase“*, rešenjem
saveznog sekretara za unutrašnje poslove od 3. oktobra 1969, objavljenim u *Služ-
benom listu*, zabranjeno je njeno unošenje i rasturanje u zemlji. A rešenjem zame-
nika saveznog sekretara za unutrašnje poslove Draška Jurišića od 29. juna 1981.
zabranjeno je unošenje i rasturanje u Jugoslaviji nemačkog, engleskog, francuskog,
švedskog i italijanskog izdanja Đilasove memoarske knjige o Titu.

Zajedno s Andrejom Saharovim, Aleksandrom Solženjicinom, Eženom Jone-
skom, Josifom Brodskim i drugima Đilas je jedan od pokretača 1974. časopisa
Kontinent, posvećenog književnim, socijalnim, političkim i religijskim temama
zemalja Istočne Evrope i Sovjetskog Saveza. Časopis je izlazio u Zapadnoj Evropi
na engleskom, nemačkom, francuskom, ruskom, i još nekim evropskim jezicima.
Đilas je bio i član međunarodnog redakcionog odbora i povremeni saradnik.

Posle smenjivanja liberalnog partijskog rukovodstva u Srbiji u oktobru 1972,

partijski konzervativci često i žestoko napadaju Đilasa kao začetnika „trulog libe-
ralizma“ ili „anarho-liberalizma“. Šesti kongres nazivaju „Đilasovim kongresom“
i ističu kako je Tito bio protiv njegovih odluka. Režimski novinari redovno na-
padaju u feljtonima i člancima njegove ideje. Mada u iskrivljenom obliku, one su
ipak prepoznatljive, tako da se šira jugoslovenska javnost delimično upoznaje s
njegovom borbom za demokratiju.

U Istočnoj Evropi, posebno u Sovjetskom Savezu, Poljskoj i Čehoslovačkoj,
Đilasove knjige prošvercovane sa Zapada ili kao samizdati čitaju se u opozicionim
krugovima. U Sovjetskom Savezu, kazna za posedovanje *Nove klase* bila je zatvor
od tri godine, a za njeno širenje čak petnaest godina.

Broj političkih zatvorenika u Jugoslaviji znatno se povećava od pada liberala,
kao i zabrane knjiga, filmova, naučnih i politikoloških studija. Od svog izlaska iz
zatvora Đilas je u člancima i intervjuima branio sve ljude u Jugoslaviji progonjene
zbog svojih uverenja, ukoliko se nisu zalagali za nasilje. Posebno odlučno od-
bacivao je svaki oblik terorizma.

U junu 1977, uoči održavanje u Beogradu Konferencije o evropskoj bezbed-
nosti i saradnji (KEBS), koja je trebalo da doprinese popuštanju napetosti između
blokova kroz priznavanje nepovredivosti granica i smanjenje vojnih snaga, kao
i da poboljša ekonomsku saradnju i poštovanje ljudskih prava, Đilas daje izjave
stranim dopisnicima o teškom stanju ljudskih prava u Jugoslaviji. Savezni sekre-
tar za unutrašnje poslove, general-pukovnik Franjo Herljević javno preti da će
sprečiti Đilasove delatnosti.

Tito je dao delimičnu amnestiju političkih osuđenika krajem novembra 1977.
da bi ostavio dobar utisak na strane delegate, ali napadi na Đilasa se pojačavaju.
Pojavljuje se i knjiga u dva toma od ukupno sedam stotina strana, u tiražu od
deset hiljada primeraka, *Liberalizam – Od Đilasa do danas* (Beograd: Sloboda,
1978), autora Dragana Markovića i Sava Kržavca. Njeni delovi prethodno su bili
objavljeni kao feljton u *NIN*-u.

Đilas pomaže našim književnicima da objavljuju u inostranstvu, naročito u
izdavačkoj kući Harkurt Brejs Jovanovič (Harcourt Brace Jovanovich) koja objav-
ljuje njegova dela. Između ostalih izlaze knjige Matije Bečkovića, Dobrice Ćosića,
Danila Kiša, Dragoslava Mihailovića, Borislava Pekića, Dušana Radovića.

Septembra 1979. pokrenuo je s Mihajlom Mihajlovim, Dragoljubom
Ignjatovićem i Momčilom Selićem prvi jugoslovenski samizdat *Časovnik*,
umnožen na geštetneru, u kome je objavio svoje priče „Rat“ i „Gubavac“, ali je ovaj

zbornik odmah zabranjen i primerci zaplenjeni, a Đilas od sudije za prekršaje osuđen 15. oktobra na novčanu kaznu.

Prvi od disidenata u zemlji počinje oktobra 1980. otvoreno da saraduje s *Našom reči*, srpskim demokratskim mesečnikom koji je izlazio u Londonu i čiji je urednik bio Desimir Tošić, jedan od vođa omladine Demokratske stranke pre Drugog svetskog rata, a od 1996. potpredsednik Demokratskog centra.

Tito je umro 4. maja 1980, a nije se video izlaz iz političke, ekonomske i društvene krize. Visoki državni i partijski rukovodioci i mediji povećavaju žestinu i učestalost napada na Đilasa, uključujući i zahteve za hapšenjem. Kod dela javnosti raste mržnja prema Đilasu i čak mu prete na ulici.

Kao primer atmosfere tih godina može se uzeti upozorenje aktiva Saveza komunista u zgradi broj 235 u ulici Jurija Gagarina na Novom Beogradu. Pošto je 23. septembra 1980. počela Generalna konferencija UNESKO-a (Organizacije za obrazovanje, nauku i kulturu pri Ujedinjenim nacijama) u kongresnom centru „Sava“, stanarima se šalje upozorenje da se treba čuvati provokacija. Između ostalog je „uočena neprijateljska aktivnost Milovana Đilasa i Mihajla Mihajlova od kojih se Đilas nalazi u Beogradu.“ Stanarima se preporučuje obazrivost i da sumnjive pojave prijave dežurnom u mesnoj zajednici.

Večernje novosti, dnevni list s najvećim tiražom u Jugoslaviji, objavljuje feljton o Đilasu od 22. oktobra do 15. novembra 1981. Autor Boško Matić naslovio ga je „Đilas iz izdaje u izdaju“ i on izlazi svakog dana na celoj strani.

Uveče 20. aprila 1984. Služba državne bezbednosti je u velikoj i brižljivo pripremljenoj raciji uhapsila Milovana Đilasa i dvadeset i sedam slušalaca „Slobodnog univerziteta“, koji su se godinama bez tajnosti sastajali u privatnim stanovima. Đilas je trebalo da održi predavanje o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Stan mu je detaljno pretresen i privremeno mu je oduzeto oko pedeset raznih knjiga i kompleta članaka, kao i neki njegovi rukopisi. Ujutro je pušten kući, ali mu je zaprećeno da može biti suđen. Neki od uhapšenih, međutim, tučeni su, neki su kasnije otpušteni s posla, šestorici je suđeno, a tehničar Radomir Radović, borac za nezavisni radnički sindikat, ubijen je ili je izvršio samoubistvo.

Na sastanku članova Opštinskog komiteta Saveza komunista Zvezdare 13. novembra 1984, Milić Mladenović, u ime dve stotine komunista preduzeća *Kosmaj*, zahteva da nadležni preduzmu potrebne mere protiv Milovana Đilasa, a Zvonimir Radenković, član Opštinskog komiteta, slaže se i dodaje da je „ovom neprijatelju našeg društva mesto na psihijatrijskom odeljenju ili u zatvoru“.

Čak i 1987. dvonedeljni *Intervju* (br. 156) biva zabranjen zbog fotografije Milovana Đilasa na naslovnoj strani.

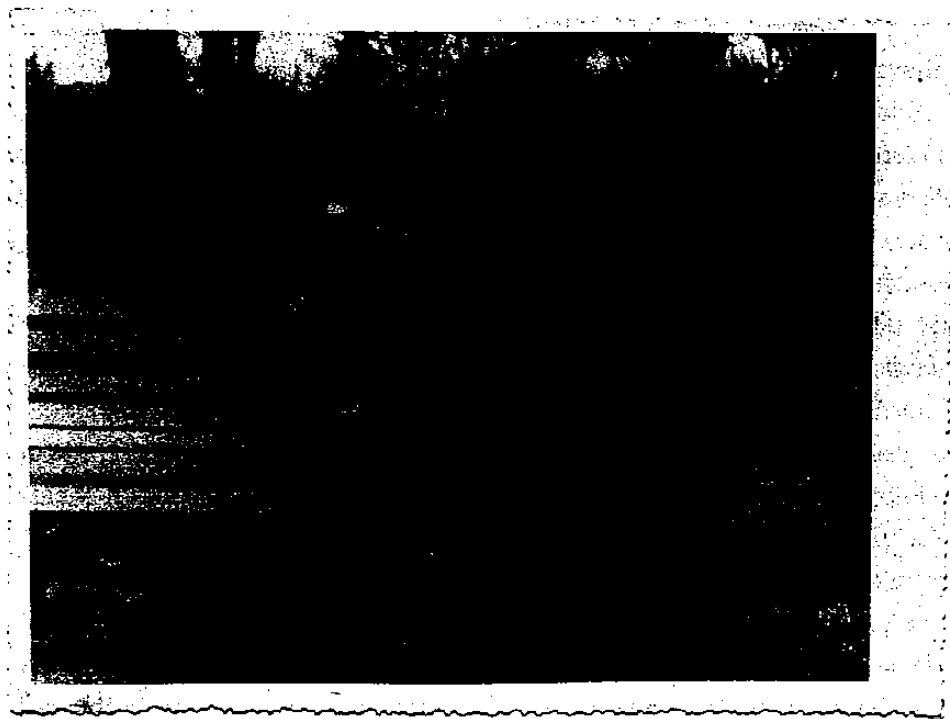
Od 1954. do 1988. Đilas nije mogao da objavi u Jugoslaviji nijedan svoj politički ili literarni tekst, pa čak ni prevod engleskog speva iz sedamnaestog veka – *Izgubljeni raj* Džona Milтона – na kome je radio tri godine. Časopis *Savremenik* prihvatio je u leto 1972. da objavi njegovu pripovetku „Gubavac“, ali je zbog javnih političkih pritisaka morao da odustane. Slično se dogodilo i sa studijom *Njegoš*. Početkom sedamdesetih godina Đilas ju je nudio izdavačkim kućama *Prosveti*, *Obodu* i *Nolitu*, ali bez uspeha. Poslednji put je odbijen 1987. u *Nolitu*. Direktor Miloš Stambolić saopštio je Đilasu da je to jednoglasna odluka redakcije.

Većina Đilasovih dela objavljena je u inostranstvu na više jezika. On je objavio i preko stotinu članaka i eseja u zapadnoevropskim i američkim novinama i časopisima, i dao brojne intervjuje zapadnim sredstvima javnog informisanja. Pisao je do kraja života.

Službeni Zapad nikada nije podržavao Đilasa, kao ni druge jugoslovenske disidente. Niti su ga posećivale zapadne diplomate niti je pozivan u zapadne ambasade. Diplomata je čak bilo naređeno da izbegavaju da odlaze na mesta gde bi slučajno mogli da ga sretnu. Osim nekoliko retkih izuzetaka, njegovo oslobođenje iz zatvora ili ublažavanje zatvorske režima nisu zahtevali predsednici, premijeri ili ministri zapadnih zemalja. Đilasa je podržavala zapadna liberalna štampa, obrazovaniji i prosvetljeniji deo javnog mnjenja demokratskih zemalja, intelektualci leve demokratske orijentacije, međunarodne i nevladine organizacije. U nekim periodima podržavali su ga austrijske, britanske, indijske, norveške i švedske socijal-demokrate, ali gotovo jedino kada su bile u opoziciji, a ne na vlasti, budući da su tada vodile računa prvenstveno o državnim interesima.

U januaru 1990. *Nin* i *Literaturnaja gazeta* organizovali su u Moskvi okrugli sto o uzrocima sovjetsko-jugoslovenskog sukoba 1948. Pored Đilasa u jugoslovenskoj grupi bili su književnik Dobrica Ćosić, filozof Svetozar Stojanović, istoričari Andrija Krešić i Branko Petranović.

Osam general-pukovnika i general-potpukovnika u penziji, nosilaca ordena narodnog heroja (Svetozar Vukmanović Tempo, Savo Drljević, Boško Đuričković, Veljko Kovačević, Vojo Kovačević, Gligo Mandić, Vojo Nikolić, Vlado Šćekić) napisali su zahtev da se Đilasu vrate odlikovanja pošto su njegova suđenja i kazne bile zasnovane na ideološkoj, a ne na pravnoj osnovi. Poslali su ga maja 1990. Predsedništvu SFRJ, ali im je njegov član Stipe Šušvar saopštio da je zahtev odbi-

Mitra Mitrović, prva supruga Milovana Đilasa, s kćerkom Vukicom, na Kalemegdanu u Beogradu 1950. godine.

jen. Obratili su se s istim zahtevom 10. oktobra 1992. akademiku Dobrici Ćosiću, predsedniku Savezne Republike Jugoslavije, ali ponovo bez ikakvih rezultata.

Život i rad Milovana Đilasa tema su desetina diplomskih i magistarskih radova, kao i doktorskih disertacija u svetu.

Dobitnik je nekoliko počasnih doktorata, a Akademija humanizma iz Sjedinjenih Američkih Država, dodelila mu je na svom osnivanju 1983. godine titulu Laureata Humanizma (među laureatima su bili Karl Poper, Andrej Saharov, Francis Krik).

Kod nas je za prevod speva Džona Milтона *Izgubljeni raj* dobio nagradu „Miloš N. Đurić“ za 1989, koju dodeljuje Udruženje prevodilaca Srbije. Roman *Crna Gora* uvršten je u ediciju dvadeset najznačajnijih crnogorskih romana, a roman *Izgubljene bitke* bio je u najužem izboru za *NIN*-ov roman godine 1994.

O njegovim delima pisali su naši ugledni književni kritičari i književnici: Zoran Gavrilović, Vasilije Kalezić, Borislav Mihajlović Mihiz, Nikola Milošević, Predrag Palavestra, Živojin Pavlović, Branko Popović, Milisav Savić, Brana Crn-

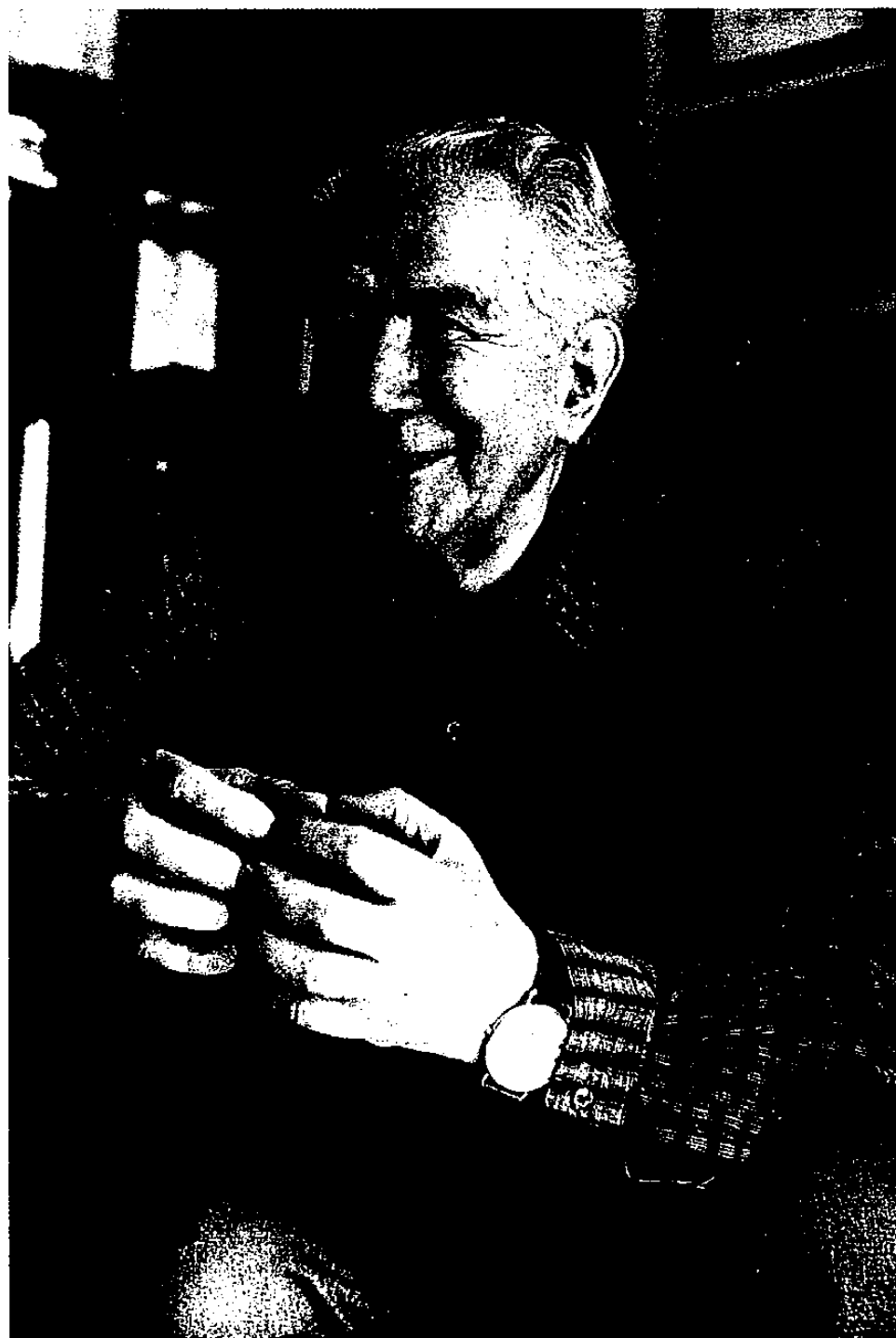
čević i drugi. Mada je za svoj književni rad Đilas dobio velike pohvale, opšte je mišljenje da je vrednovanje ne samo njegovog književnog dela, već i proučavanje njegovog života i rada u celini, tek na početku.

Povodom trogodišnjice smrti Milovana Đilasa nekoliko njegovih prijatelja napisalo je kratak tekst o njegovom životu i radu koji je, da bi mu odalo poštu, potpisalo preko sto uglednih ličnosti: akademika, istoričara, književnika, filozofa, generala, advokata, diplomata, profesora univerziteta, filmskih režisera, publicista, slikara, vajara, poslovnih ljudi, i drugih. Tekst s potpisima objavljen je u većini dnevnih i nedeljnih novina, a komentatori su приметili da su među potpisanim ljudima različitih političkih opredeljenja i stranačkih pripadnosti.

Milovan Đilas je od maja 1936. do 27. marta 1952. bio u braku s Mitrom Mitrović (1912-2001), rodom iz Užičke Požege, predratnim komunistom, ministrom prosvete u vladi Narodne republike Srbije i publicistom. S njom je imao kćerku Vukicu (1948-2001), književnog prevodioca. Godine 1952, 11. juna, venčao se sa Štefanijom Barić (1921-1993), rodom iz Zagreba, nosiocem Partizanske spomenice 1941. i mlađim instruktorom Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, do udaje za Đilasa na službi u Ministarstvu inostranih poslova. Iz tog braka je sin Aleksa (rođen 1953), sociolog i publicista.

Milovan, Štefica i Aleksa 1967. godine.

Milovan Đilas u svom stanu u Beogradu, Palmotićevo 8, snimljen 20. lipnja 1990. godine.

Milovan Đilas je znao ruski i engleski i držao je govore i predavanja na ovim jezicima; služio se i francuskim. Omiljena razonoda bili su mu razgovori s prijateljima, duge šetnje u prirodi ili beogradskim ulicama, guslanje (znao je napamet mnogo narodnih pesama), pecanje pastrmki.

Milovan Đilas je od maja 1954. stanovao u Palmotićevoj ulici broj 8 u Beogradu. Umro je 20. aprila 1995. i sahranjen je u roditeljskoj grobnici u rodnom selu Podbišću. Opelo su održali pravoslavni sveštenici po želji sina Alekse i pesnika Matije Bečkovića, Đilasovog najbližeg prijatelja, koji je održao i posmrtni govor.

Aleksa Đilas

Bibliografija

Djela Milovana Đilasa objavljena na srpskom jeziku

- Članci, 1941-1946* (Beograd: Kultura, 1947).
- Legenda o Njegošu* [rasprava] (Beograd: Kultura, 1952).
- Nova klasa* [studija] (Beograd: Narodna knjiga, 1990). Izdanje na srpskom jeziku pojavilo se na Zapadu odmah poslije izdanja na engleskom jeziku, ali u knjizi nema podataka ni o godini izdanja, ni o izdavaču ni o mjestu gde je izdata.
- Nesavršeno društvo: i dalje od „Nove klase“* [studija] (London: Naša reč, 1970; Beograd: Narodna knjiga, 1990). *Nesavršeno društvo* je ubrzo po objavljivanju u Sjedinjenim Američkim Državama preveo Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove u ograničenom broju obilježenih primjeraka i samo za internu upotrebu.
- Druženje s Titom* [memoari] (Harrow, Middlesex: izdavač Aleksa Đilas, 1980; Beograd: Zaslou, 1990, dva izdanja).
- Vlast* [memoari] (London, Naša reč, 1983); *Vlast i pobuna* (Beograd: Književne novine, 1991).
- Tamnica i ideja* [memoarsko-esejistički spis] (London: Kolašinska liga za ljudska prava, 1984; Beograd: KIZ Trag, 1989).
- Susreti sa Staljinom* [memoari] (London: Naša reč, 1986); *Razgovori sa Staljinom* (Beograd: Književne novine, 1990).
- Njegoš: pjesnik, vladar, vladika* [studija] (Beograd: Zodne, 1988).
- Crna Gora* [roman] (Beograd: Književne novine, 1989; Cetinje: Obod, 1994).
- Gubavac i druge priče* (Beograd: Narodna knjiga, 1989).
- Revolucionarni rat* [memoari] (Beograd: Književne novine, 1990).
- Ljubav i druge priče* (Nikšić: Univerzitetska riječ, 1990).
- Nova klasa* (Beograd: Narodna knjiga, 1990).
- Lov na ljude* [pripovetke] (Sarajevo: Veselin Masleša, 1990).

- Izgubljene bitke* [roman] (Beograd: Prosveta, 1994).
- Sluga božji i druge pripovetke* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1994).
- Pad nove klase: Povest o samorazaranju komunizma* [politički eseji] (Beograd: Službeni list, 1994).
- Bošnjak Adil Zulfikarpašić, razgovor Zulfikarpašića i Đilasa o srpsko-muslimanskim odnosima s Nadeždom Gaće* (Zürich: Bošnjački institut, 1994).
- Svetovi i mostovi I-II* [roman] (Novi Sad: Matica srpska, 1997).
- Rane pripovetke, 1930-1940*, priredio Branko Popović (Beograd: Nova, 2000).
- Najlepše pripovetke Milovana Đilasa*, izbor i predgovor Matije Bečkovića (Beograd: Prosveta, 2003).

Prva izdanja djela Milovana Đilasa na engleskom jeziku

- The New Class* [Nova klasa] (New York: Praeger, 1957).
- Land Without Justice* [Besudna zemlja], preveo Michael B. Petrovich (New York: Harcourt, Brace & World, 1958).
- Anatomy of a Moral*, uredio Abraham Rothberg (New York: Praeger, 1959).
- Conversations with Stalin* [Razgovori sa Staljinom], preveo Michael B. Petrovich (New York: Harcourt, Brace & World, 1962).
- Montenegro* [Crna Gora], preveo Kenneth Johnstone (New York: Harcourt, Brace & World, 1962/1963).
- The Leper and Other Stories* [Gubavac i druge priče], preveo Lovett F. Edwards (New York: Harcourt, Brace & World, 1964).
- Njegoš: Poet, Prince, Bishop*, preveo Michael B. Petrovich (New York: Harcourt, Brace & World, 1966).
- The Unperfect Society: Beyond the New Class* [Nesavršeno društvo: i dalje od „Nove klase“], preveo Dorian Cooke (New York: Harcourt, Brace & World, 1969).
- Under the Colors* [izgubljene bitke], preveo Lovett F. Edwards (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1971).
- The Stone and the Violets* [Kamen i ljubičice], preveo Lovett F. Edwards (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1971/1972).
- Memoir of a Revolutionary* [Memoar jednog revolucionara], prevela Drenka Willen (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973).
- Parts of a Lifetime*, uredili Michael i Deborah Milenkovicli (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1975).
- Wartime* [Revolucionarni rat], preveo Michael B. Petrovich (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1977).

Tito: The Story from Inside [Druženje s Titom], preveli Vasilije Kojić i Richard Hayes (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1980).

Rise and Fall [Vlast], preveo John Loud (San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1985).

Of Prisons and Ideas [Tamnica i ideja], preveo Michael B. Petrovich (San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1986).

Fall of the New Class [Pad nove klase], uredio Dr. Vasilije Kalezić, preveo John Loud (New York: Alfred A. Knopf, 1998).

Kazalo imena

Kazalo fonetski pisanih imena*

- A**
Ačeson, Din (Acheson, Dean) 288
Adamović, Zira 366
Aleksić, Mija 386
Alen, Džordž (Allen, George Venable) 293
Almulji, Jaša 276
Andrejev, Bane 285
Andrejević, Đorđe-Kun 117
Andrić, Ivo 9, 99-104, 385, 397
Aristotel 328
Atli, Klement (Attlee, Clement Earl A.) 77, 333-335, 347
Augustinčić, Antun 115, 116, 270, 359
- B**
Bakarić, Vladimir 85, 87, 96, 195, 200, 201, 203, 206, 281, 284, 343, 363, 365, 378
Bakić, Mitar 247
Bakić, Senka 247
Bakotić, Vera 264
Balzak, Onore d (Balzac, Honoré de) 258
Baljević, Pavle 250, 251
Barović, Dušanka 387
Barović, Jovan 370, 387, 388, 391, 399, 413, 414
Bartoš, Milan 308, 309
Baštovanski, Štefan (Baštovány, Štefan) 177
Bebler, Aleš 291, 333-337
Bečković, Matija 105, 403
Bembas, Beška 313
Bembas, Pirika 313
Beneš, Eduard 161-165, 167
Berija, Lavrentij Pavlovič 150, 194, 195, 197
Berman, Jakob 176, 233
Berns, Džejsms (Berns, James) 84, 85
- Bernštajn, Eduard (Bernstein, Eduard) 367
Bevan, Anojrin-Naj (Bevan, Aneurin) 112, 302, 347-349, 382, 402
Bevan, Dženi Li (Bevan, Jenny Lee) 112, 347-349, 402
Bjerut, Boleslav (Bierut, Boleslaw) 157, 158, 160
Blažević, Jakov 85
Bogdanović, Milan 109-112, 350
Bojović, Petar 110
Born, Erik (Bourne, Eric) 382, 384, 387
Brankov, Laza 211, 212
Brilej, Jože 302
Brkić, Duško 266
Brkić, Zvonko 364, 365
Broda, Kristijan, dt. (Broda, Hans Christian) 410
Broz, Josip Tito 57, 59-61, 64, 96, 123, 143, 218, 246, 247, 250, 251, 253-257, 259-261, 263, 265, 267, 268, 272, 274, 275, 277-279, 281-285, 288, 289, 292, 294, 296-300, 302-304, 310-318, 320, 325-327, 330, 332, 337, 340, 342-348, 351-355, 357, 359-368, 371-376, 378, 379, 382-384, 388-392, 394-396, 399, 408, 411-413
Broz, Jovanka 68, 304, 355
Budak, Mile 93
Buharin, Nikolaj Ivanovič 369, 383
Buković, Ivan 281
Bulatović, Ilija 226, 242
Bulganjin, Nikolaj Aleksandrovič 194, 198
- C**
Cicmil, Obrad 339
- Crnobrnja, Bogdan 199, 208
Crvenkovski, Krste 374
- Č**
Čan Kaj Šek 206
Čaplin, Čarls (Chaplin, Charlie) 56
Čerčil, Vinston (Churchill, sir Winston) 301, 302
Červenkov, Vlko 177, 224, 225, 240
Čolaković, Rodoljub 108, 215, 230, 374
Čuvahin, Dimitrije 188
- Ć**
Ćopić, Branko 298, 371
Ćosić, Dobrica 274, 350, 370
- D**
Dapčević, Milena 18
Dapčević, Peko 79, 198, 246, 248, 290, 297, 303, 344, 345, 360, 365, 366, 368, 370, 371, 373, 374, 389
Dapčević, Vlado 248, 249
Davičo, Oskar 99, 112, 113, 312-314, 350, 388
Davidović, Ljubo 74
Dedijer, Branko 393
Dedijer, Stevo 382
Dedijer, Vladimir 61, 96, 143, 218, 229, 233, 235, 256, 285, 300-302, 307-309, 312, 325-327, 347, 348, 350, 361, 362, 370-373, 375, 379, 382-384, 387, 389-396
Dejvis, Ernst (Davis, Ernest) 388
Del Bario, Hose (del Bario, José) 300
Dež, v. Georgiju-Dež, Georgi Didro, Denis (Diderot, Denis) 328

* Kazalo fonetski pisanih imena preuzeto je iz prvoga izdanja ove knjige na srpskom jeziku. Uz fonetski pisana strana imena, u zagradama se nalaze i njihove etimološki pisane varijante.

- Diklo, Žak (Duclos, Jacques) 177, 178
 Dimitrijević, Dragutin-Apis 397
 Dimitrov, Georgi 150, 171-174, 176, 195, 199, 201-204, 206, 207, 223-225, 240, 283, 291
 Dimitrov, Roza 224
 Divac, Nedjeljko 399
 Dobrović, Nikola 114
 Doronjski, Stevan 387
 Dostojevski, Fjodor
 Mihajlović 98, 196
 Drenovac, Bora 311, 312, 334, 350, 370, 382, 384, 391
 Dugonjić, Rato 63
- Dž**
- Džojs, Džems (Joyce, James) 98
- Đ**
- Đaković, Smilja 104
 Đeržinski, Feliks Edmundovič 240
 Đilas, Aleksa 331, 369, 382, 396, 401-403, 405, 410, 413, 415-417
 Đilas, Milka 156
 Đilas, Nikola 395
 Đilas, Štefanija-Štefica 111, 279, 289, 290, 293, 323-325, 327, 328, 331, 341, 349, 355, 359, 362, 365-367, 369, 370, 373, 375, 377-379, 382, 384, 386-389, 391, 398, 399, 401, 402, 404, 405, 407, 410-417
 Đilas, Vukica 257, 389
 Đonović, Nikola 83, 402
 Đorđević, Jovan, dr. 78
 Đurić, Ljubodrag 316
 Đurić, Miloš 397
- E**
- Elizabeta II 344
 Engels, Fridrih (Engels, Friedrich) 166, 196, 197, 227
 Ernst, Moris (Ernst, Morris) 83
- F**
- Farkaš, Mihal (Farkas, Mihály) 177, 223
- Fažon, Etjen (Fajon, Etienne) 177
 Ferdinand, Franc 232, 397
 Filip, Morgan (Philips, Morgan) 255, 300
 Firlinger, Zdenek (Fierlinger, Zdenek) 162
 Fran, Slavica 235
 Fut, Majkl (Foot, Michael) 382
- G**
- Gagarin, Jurij Aleksejevič 208
 Gandi, Indira (Gandhi, Shrimati Indira) 338, 339
 Gandi, Mahatma (Gandhi, Mohandas Karamchand) 337
 Gašić, Buba 240
 Gašić, Jole 240
 Gaži, Franjo 75
 Georgiju-Dež, Georgi (Gheorghiu-Dej, Gheorghe) 177
 Gere, Erne (Gerö, Ernő) 170
 Gogolj, Nikolaj Vasiljevič 291
 Goldštajn, Slavko (Goldstein, Slavko) 92
 Golubović, Radonja 192
 Gomulka, Vladimir 158, 177, 179, 233, 282
 Gorki, Maksim 98, 196
 Gošnjak, Ivan 181, 182, 189, 209, 210, 265
 Gotvald, Klement (Gottwald, Klement) 162, 165-167, 180
 Grol, Milan 73-78, 140
 Grol, Voja 402, 412-414
 Gromiko, Andrej 414
- H**
- Hebrang, Andrija 69, 70, 138, 141, 143-148, 183, 184, 191, 218, 219, 222, 226-230, 232, 250, 251, 255, 403
 Hegel, Georg Vilhelm Fridrih (Hegel, Georg Wilhelm Friedrich) 196, 328, 337
 Hemingvej, Ernest (Hemingway, Ernest) 289
 Hitler, Adolf 86, 318, 333
 Hjum, Dejvid (Hume, David) 328
 Hodža, Enver 149, 154, 156, 188-191, 193, 262, 265
 Hruščov, Nikita Sergejevič 238, 239, 245, 274, 298
- I**
- Ibaruri, Dolores, La Pasionaria (Ibarruri, Dolores) 149
 Ibler, Drago 113-115
 Ibzen, Henrik (Ibsen, Henrik) 98
 Idn, Antoni (Eden, Anthony) 89
 Isaković, Antonije 370
 Ivanović, Miladin 165
- J**
- Joksimović, Dragić 83
 Jovanović, Arso 63, 79, 198, 246-249, 267, 285
 Jovanović, Blažo 215, 218, 242, 244, 331, 374
 Jovanović, Dimitrije 313
 Jovanović, Dragoljub 58, 59, 75, 85, 87-89, 301
 Jovanović, Viljem (Jovanovich, William) 118, 410, 411
 Judin, Pavel 181-184, 215, 222, 237
 Jugov, Anton Tanev 174
- K**
- Kadar, Janoš (Kádár, János) 170
 Kalabić, Nikola 80
 Kalinjin, Mihail 148, 194
 Kant, Imanuel (Kant, Immanuel) 196, 337
 Karabegović, Osman 356
 Karadordević, Pavle 117
 Karadordević, Petar 99
 Kardelj, Edvard 58-62, 66, 68, 70, 73-76, 78, 84-86, 89, 94, 95, 106, 115, 130-132, 138-140, 143, 144, 146-148, 151, 176-181, 183, 189, 195, 200, 201, 203-207, 209-211, 214, 215, 217, 218, 220, 222, 226, 230, 231, 236, 237, 243, 245, 251, 253, 254, 256, 259-261, 267, 268, 274, 275, 278-281, 284, 285, 287-299, 303, 306-309, 311, 312, 314, 315, 318, 320, 327, 330-332, 337, 342-346, 353, 355, 357, 359, 361-364, 367, 368, 370, 371, 374-376, 379, 391, 392, 408, 409
 Kidrič, Boris 68, 69, 142, 170, 184, 185, 209-211, 217, 220, 225, 230, 278, 281, 282, 284, 287, 288, 294-296, 315, 328-332
 Kidrič, Zdenka 330, 331
 Klark, Edi (Clark, Eddy) 390
 Klark, Katarina (Clark, Catherine) 390, 398, 399
 Koču, Dzdze (Koçi, Dzdze) 149, 155, 189, 282, 283
 Kolarov, Vasil 150, 201, 203
 Kolins, Heri (Collins, Harry) 303
 Koliševski, Lazar 173
 Komarecki, Mirjana 390
 Komarovski, Bora 159
 Kopernik, Nikola 159
 Kopinič, Josip 151
 Korbel, Josef 163
 Kosanović, Savica 76
 Kostov, Trajčo 150, 201, 204, 206, 207, 282, 283
 Kouto, Ribeiro (Couto, Ribeiro) 310
 Kovačević, Veljko 89, 105, 360, 391, 399, 402, 405, 412-414
 Krajačić, Stevo 62
 Krce, Pavao 75
 Kreačić, Otmar 103, 247-249
 Krleža, Bela 92
 Krleža, Miroslav 91-103, 106, 108, 113, 115, 258, 259, 285, 313-315, 332, 350, 364, 370
 Kržavac, Savo 138, 216
 Kuki, Aldo (Cucchi, Aldo) 300
 Kulenović, Skender 311, 350
 Kums, Ričard (Kums, Richard) 86
 Kuprešanin, Milan 189
 Kutuzov, Mihail Ilarionovič 79
- L**
- Lakuš, Filip 75
 Lalić, Mihajlo 112, 267, 310, 350
 Lavrentjev, Anatolij
 Mihailovič 182, 183, 201, 211, 216, 237, 252
 Lekić, Danilo 261
 Lenjin, Vladimir Iljič 91, 137, 166, 196, 197, 203, 206, 227, 229, 245, 284, 295, 296, 320, 329, 339, 367
- Li, Trigve (Lie, Trygve Halvdan) 303, 304
 Lisak, Erih 85
 Lohija, R. (Lohia, Rammanohar) 337, 338
 Longo, Luidi (Longo, Luigi) 177, 178
 Lubarda, Petar 116-118
 Lukić, Vojkan 409-413
- Lj**
- Ljeskov, Nikolaj Semjonovič 98
 Ljujić, Voja 285
 Ljumović, Božo 215, 218
- M**
- Maček, Vladko, dr. 89
 Makmilan, Harold (MacMillan, Harold) 301
 Mak Najl, Hektor (MacNeil, Hector) 288
 Maksimović, Desanka 104, 258, 385
 Malešov, Sejfula 149
 Malović, Josif 82, 83
 Maljenkov, Georgij
 Maksimilijanovič 177-179, 194, 195, 201, 317
 Manola, Strečko 297
 Manuilski, Dimitri 290
 Manjani, Valdo (Magnani, Valdo) 300
 Marinko, Miha 374
 Markos, v. Vafiadis, Markos
 Marković, Brana 262
 Marković, Dragan 138, 216
 Marković, Moma 255, 327
 Marković, Sima 262, 266
 Marks, Karl (Marx, Karl) 142, 166, 196, 197, 212, 227, 229, 295, 296, 306, 318, 328
 Masarik, Jan (Masaryk, Jan) 163-165
 Masarik, Tomaš (Masaryk, Tomáš) 164, 166, 167
 Maslarić, Božidar 374
 Mdivani, Georgi Davidovič 127
 Mehta, Ašoka (Mehta, Ashoka) 339
 Mićunović, Veljko 242, 244, 291, 292, 308, 309, 399
- Mihailovič, Dragoslav 262
 Mihailovič, Draža 61, 80-84, 245
 Mihajlović, Borislav-Mihiz 105, 111, 379, 381, 385
 Mihajlović, Milica 385
 Mikojan, Anastas 199, 208, 209
 Mikolajčik, Stanislav (Mikolajczyk, Stanisław) 88, 157
 Milošević, Nikola, dr. 99
 Milunović, Milo 116, 117
 Milutinović, Ivan 216
 Minc, G. (Mintz, G.) 177
 Minić, Miloš 81-83, 374
 Mitrović, Ivanica 257
 Mitrović, Ivo 257
 Mitrović, Lepa 257
 Mitrović, Mitra 323, 326, 350, 372
 Mitrović, Niko 257
 Mitrović, Ratko 257
 Mitrović, Stefan 109, 229, 231, 242, 255-257
 Mitrović, Veljko 257
 Mitrović, Vukica 257, 389
 Mladenović, Tanasije 397
 Moľotov, Vjačeslav Mihajlovič 84, 140, 147, 148, 169, 170, 176, 182, 192-195, 200-207, 211, 215-217, 220, 222-226, 230-232, 236, 245, 246, 250
 Montiel, Felix 300
 Mošetov 231, 232
 Mugoša, Andro 155, 268
- N**
- Nad, Kosta 354
 Nagoda, Črtomir 89
 Naku, Spiro 154, 188, 189, 191, 193
 Narajan, Džajaprakaš (Narayan, Jaya Prakash) 338, 339
 Nehru, Džavaharlal 336, 338, 339
 Nešković, Blagoje 181, 209, 233, 234, 242, 253-255
 Nešković, Brana 254
 Nišani, Omer (Nishani, Omer) 154
 Nosek, Vladimir 162, 167
 Novaković, Kosta 395

- Nj**
Njogoš, v. Petrović Njogoš, Petar
- O**
Obrenović, Aleksandar 397
Obrenović, Mirjana 264
Obrenović Delibašić, Vera 263, 264
Opačić, Stanko-Ćanica 266
Oriol, Vensan (Auriol, Vincent) 308
Osupka-Moravski, Edvard (Osóbka-Morawski, Edward) 157
- P**
Panić-Surep, Milorad 397
Pasionaria, La, v. Ibaruri, Dolores
Pašić, Nikola 409
Pauker, Ana 148, 177, 192
Pavelić, Ante 84, 85, 115, 315
Pavlović, Desa 382
Penezić, Slobodan 387, 409, 412, 413
Perović, Dušica 133
Perović, Mile 264
Pešić, Bogdan 276
Peten, Filip (Petain, Philippe) 168
Petkov, Nikola-Gemet 88
Petričević, Branko-Kađa 248, 249
Petrović Njogoš, Petar 99, 310, 311, 404
Pijade, Moša 55, 61, 63, 70, 75, 123, 146, 197, 209, 210, 220, 221, 231, 232, 254, 294, 298, 303, 317, 332, 353, 355, 363, 364, 374, 390
Pik, Vilhelm (Pieck, Wilhelm) 150
Pikaso, Pablo (Picasso, Pablo) 231
Pirjevec, Dušan 259, 260
Pirson, Lester (Pearson, Lester) 292
Platon 328
Pleša, Branko 386
Popivoda, Krsto 209, 210
Popović, Jovan 111
Popović, Koča 79, 107, 181, 190, 191, 198, 200, 240, 246, 259, 309
Roden, Ogist (Rodin, Auguste) 310
Rola-Žimjerski, Mihal (Roła-Zymierski, Michal) 158
- S**
Sadčikov 78, 134, 138-140, 183, 188
Saharov, Andrej 136
Salaj, Đuro 216, 316
Salis Savis, Frančesko (Salis-Seewis, Francesco) 84, 140
Sartre, Žan Pol (Sartre, Jean-Paul) 231
Savić, Pavle 151
Sekulić, Isidora 99, 310
Sergejčuk, Mihajlo 71, 144
Simić, Stanoje 223, 260, 267
Simonov, Konstantin 196
Sirc, Ljubo 89
Siton-Vatson, Hju (Seton-Watson, Hugh) 300, 301
Slanski, Rudolf (Slánský, Rudolf) 177, 180, 181
Sokrat 371
Staljin, Josif Visarionovič 56, 84, 92, 115, 119, 128, 130, 132, 133, 137, 138, 140, 143, 148-151, 160, 161, 166, 169, 172, 176, 179-182, 185, 191-199, 201-209, 211, 215-217, 219, 220, 222-236, 238-240, 242-246, 250, 254, 256, 258, 259, 261, 270-272, 277-279, 282, 284, 292, 293, 295-297, 302, 306, 308, 312, 318, 320, 333, 342, 343, 349, 368, 383, 410-413
Stambolić, Petar 312, 316, 364, 374
Stefanović, Svetislav-Čeća 56, 258, 275, 355
Stepinac, Alojzije 61, 72, 84, 85, 87, 97, 309
Stilinović, Marijan 225, 365, 366, 392
Stojadinović, Milan 240, 252, 253, 414
Stojković, Živorad 381, 386
Stojnić, Velimir 155, 156
Strindberg, August 98
Stupica, Bojan 95
Stupica, Mira 95, 386
Subotić, Slobodan 414, 415
- T**
Terpešev, Dobri 224
Terzić, Velimir 115
Timofejev, Vasiljevič Tiškov 134, 135
Tmušić, Vuko 215
Todorović, Mijalko 191, 192, 198, 312
Tolstoj, Lav Nikolajevič 98
Toljati, Palmiro (Togliatti, Palmiro) 149, 178
Torez, Moris (Thorez, Maurice) 149, 168
Trocki, Lav 217, 369, 383
Tucović, Dimitrije 395
- V**
Vafiadis, Markos 282, 283
Vajnberger, Dragica (Weinberger, Dragica) 95, 235, 265, 309, 325
Vasiljevski, Aleksandar 198
Vaško, Tibor 403, 404, 406
Velebit, Vladimir 77, 141, 147, 226, 354
Vels, Orson (Welles, Orson) 367
Veselinov, Jovan 346, 366
Vidić, Dobrovoje 335
Vidmar, Josip 259, 260
Vilder, Vjenceslav 301
Vilfan, Jože 336, 337, 350, 370
Vilfan, Marija 384
Višinski, Andrej Januarjevič 170, 182, 290, 291
Vitorović, Milo 353
Vlahov, Dimitri 283
Vlahović, Veljko 230, 240, 244, 352, 356, 365, 372-374
Vojvodić, Petar 355
Vorošilov, Kliment Jefremovič 211, 213, 214, 246
Vozarević, L. 397
Voznesenski, Nikolaj Aleksejevič 194, 195
Vranešić, Đuro, dr. 93, 94
Vučo, Aleksandar 106, 108, 109
Vučo, Lula 109
Vukmanović, Svetozar-Tempo 190-192, 208-210, 217, 247, 248, 327, 331, 343, 345, 355, 364, 365, 374, 413
- Z**
Zaharijades, Nikolaus (Zachariades, Nikolaus) 283
Zečević, Vlado 78
Ziherl, Boris 182, 230, 242, 278
Zlatić, Sava 265, 266
Zogović, Radovan 84, 94, 100, 103, 105, 107-109, 112, 127, 128, 140, 148, 228, 229, 231, 240, 255-258, 327
Zogović, Vjera 100
Zorin, Valerijan Aleksandrovič 201, 205
Zoščenko, Mihail Mihajlovič 196
- Ž**
Ždanov, Andrej Aleksandrovič 177-180, 192, 194-196, 199, 201
Žigić, Rađe 266
Živanović, Milan 397
Žugić, Tripko 75, 391
Žujović, Sreten 138, 141, 144, 146, 191, 201, 209-211, 218-222, 226-230, 232, 250-253, 255, 267
Žujović, Zoran 252, 253

Kazalo etimološki pisanih imena*

- A**
Acheson, Dean, v. Ačeson, Din
Allen, George Venable, v. Alen, Džordž
Attlee, Clement Earl A., v. Atli, Klement
Auriol, Vincent, v. Oriol, Vensan
- B**
Balzac, Honoré de, v. Balzak, Onore d
Baštovány, Štefan, v. Baštovanski, Štefan
Berns, James, v. Berns, Džejms
Bernstein, Eduard, v. Bernštajn, Eduard
Bevan, Aneurin, v. Bevan, Anojrin-Naj
Bevan, Jenny Lee, v. Bevan, Dženi Li
Bierut, Boleslaw, v. Bjerut, Boleslav
Bourne, Eric, v. Born, Erik
Broda, Hans Christian, v. Broda, Kristijan, dr.
- C**
Chaplin, Charlie, v. Čaplin, Čarls
Churchill, sir Winston, v. Čerčil, Vinston
Clark, Catherine, v. Klark, Katarina
Clark, Eddy, v. Klark, Edi
Collins, Harry, v. Kolins, Heri
Couto, Ribeiro, v. Kouto, Ribeiro
Cucchi, Aldo, v. Kuki, Aldo
- D**
Davis, Ernest, v. Dejvis, Ernst
del Barrio, José, v. Del Barrio, Hose
- Diderot, Denis, v. Didro, Denis
Duclos, Jacques, v. Diklo, Žak
- E**
Eden, Anthony, v. Idn, Antoni
Engels, Friedrich, v. Engels, Fridrih
Ernst, Morris, v. Ernst, Moris
- F**
Fajon, Etienne, v. Fažon, Etjen
Farkas, Mihály, v. Farkaš, Mihál
Fierlinger, Zdenek, v. Firlinger, Zdenek
Foot, Michael, v. Fut, Majkl
- G**
Gandhi, Mohandas
Karamchand, v. Gandi, Mahatma
Gandhi, Shrimati Indira, v. Gandi, Indira
Gerö, Ernő, v. Gere, Erne
Gheorghiu-Dej, Gheorghe, v. Georgiju-Dež, Georgi
Goldstein, Slavko, v. Goldštajn, Slavko
Gottwald, Klement, v. Gotvald, Klement
- H**
Hegel, Georg Wilhelm
Friedrich, v. Hegel, Georg
Wilhelm Fridrih
Hemingway, Ernest, v. Hemingvej, Ernest
Hume, David, v. Hjum, Dejvid
- I**
Ibarruri, Dolores, La
- Pasionaria, v. Ibaruri, Dolores
Ibsen, Henrik, v. Ibzen, Henrik
- J**
Jovanovich, William, v. Jovanović, Viljem
Joyce, James, v. Džojcs, Džems
- K**
Kádár, János, v. Kadar, Janoš
Kant, Immanuel, v. Kant, Imanuel
Koçi, Dzodze, v. Koču, Dzodze
Kums, Richard, v. Kums, Ričard
- L**
La Pasionaria, v. Ibaruri, Dolores
Lie, Trygve Halvdan, v. Li, Trigve
Lohia, Rammanohar, v. Lohija, R.
Longo, Luigi, v. Longo, Luiđi
- M**
MacMillan, Harold, v. Makmilan, Harold
MacNeil, Hector, v. Mak Najl, Hektor
Magnani, Valdo, v. Manjani, Valdo
Marx, Karl, v. Marks, Karl
Masaryk, Jan, v. Masarik, Jan
Masaryk, Tomáš, v. Masarik, Tomaš
Mehta, Ashoka, v. Mehta, Ašoka
Mikołajczyk, Stanislaw, v. Mikolajčik, Stanislav
Mintz, G., v. Minc, G.

- N**
Narayan, Jaya Prakash, v. Narajan, Džajaprakaš
Nishani, Omer, v. Nišani, Omer
- O**
Osóbka-Morawski, Edward, v. Osupka-Moravski, Edvard
- P**
Pearson, Lester, v. Pirson, Lester
Petain, Phillipe, v. Peten, Filip
Philips, Morgan, v. Filips, Morgan
Picasso, Pablo, v. Pikaso, Pablo
Pieck, Wilhelm, v. Pik, Vilhelm
Proust, Marcel, v. Prust, Marsel
- R**
Radhakrishnan, Sarvapalli, v. Radakrišnan, Sarvapali
Rajk, Laszlo, v. Rajk, Laslo
Rákosi, Mátyás, v. Rakoši, Mačaš
Raymond, Jack, v. Rejmond, Džek
Révai, József, v. Revaj, Jozef
Ribbentrop, Joachim von, v. Ribentrop, Joakim
Rilke, Rainer Maria, v. Rilke, Rajner Maria
Rodin, Auguste, v. Roden, Ogist
Roła-Zymierski, Michal, v. Roła-Žimjerski, Mihál
Russell, Bertrand, v. Rasel, Bertrand
- S**
Salis-Seewis, Francesco, v. Salis Savis, Frančesko
Sartre, Jean-Paul, v. Sartr, Žan Pol
Schopenhauer, Arthur, v. Šopenhauer, Artur
- Seton-Watson, Hugh, v. Siton-Vatson, Hju
Shub, Anatolij, v. Šub, Anatolij
Slánský, Rudolf, v. Slanski, Rudolf
Sulzberger, Arthur Ochs S. L., v. Sulzberger, S. L.
- T**
Thorez, Maurice, v. Torez, Moris
Togliatti, Palmiro, v. Toljati, Palmiro
- W**
Watson, S., v. Vatson, S.
Weinberger, Dragica, v. Vajnberger, Dragica
Welles, Orson, v. Vels, Orson
- Z**
Zachariades, Nikolaus, v. Zaharijades, Nikolaus

* Kazalo etimološki pisanih imena dodali smo posebno za hrvatsko izdanje kako bi čitatelji bez poteškoća i zabuna u tekstu pronašli imena koja se ne pišu fonetski u hrvatskom jeziku.